TEISĖS MOKSLO PAVASARIS

2024

Vilniaus universiteto
Teisės fakulteto
Studentų mokslinė draugija

VILNIAUS UNIVERSITETO LEIDYKLA

TEISĖS MOKSLO PAVASARIS
2024

Vilniaus universiteto
Teisės fakulteto
Studentų mokslinė draugija

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA

2024

REDAKTORIŲ KOLEGIJA

Atsakomasis redaktorius
Prof. dr. Rimantas Simaitis

Atsakomoji sekretorė
Dr. Milda Markevičiūtė

Nariai:
Prof. dr. (HP) Jevgenij Machovenko
Prof. dr. Jurgita Paužaitė-Kulvinskienė
Doc. dr. Vigita Vėbraitė

Recenzentai:
Prof. dr. (HP) Jevgenij Machovenko
Dr. Milda Markevičiūtė

Mecenatas

Rėmėjai:

Advokatas
Audrius Voveris

ISSN 2345-0878 (spausdintas)
ISSN 2538-8916 (internete)

© Vilniaus universitetas, 2024

Gerbiamieji,

Savo rankose laikote Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Studentų mokslinės draugijos 2023 – 2024 mokslo metais parengtų mokslinių straipsnių rinkinį.

Straipsnių autoriams – tai vienas pirmųjų bandymų atliekant mokslinį tyrimą ir savo mintis skelbiant viešai. Nepaisant to, straipsnių tematika, juose gvildenamos idėjos ir daromos išvados nepalieka abejonių, kad bandymas puikiai pavykęs. Autoriai nustebina originalumu ir įžvalgų gyliu bei kokybe. Nevengiama itin „karštų", dar išsamiai neanalizuotų temų nuo generatyvinio dirbtinio intelekto kūrinių iki deportacijos galimų negatyvių padarinių moderniame pasaulyje analizės. Į jau ištyrinėtus įvairias pjūviais reiškinius pažiūrima naujai, pavyzdžiui, tyrinėjant ordalijas ir jų reikšmę įrodinėjimo procese.

Susipažinus su šiais darbais ir suvokiant jų parengimo kontekstą, nevalingai į galvą ateina Vilniaus universiteto šūkis, sukurtas prieš beveik tris šimtus metų tuometinio Vilniaus universiteto rektoriaus Martyno Počobuto ir jo iniciatyva iškalto Vilniaus universiteto observatorijos priestato fasade – „Hinc itur ad astra" (lot. – iš čia kylama į žvaigždes). Linkiu šio straipsnių rinkinio autoriams drąsiai įgyvendinti savo mokslines ir praktines ambicijas. Jūs turite rimtą potencialą tapti ryškiais visuomenės šviesuliais!

Nuoširdžios padėkos nusipelnė moksliniai ir praktiniai kuratoriai ir šio leidinio redaktorių kolegijos nariai bei recenzentai, kurie lydi ir padeda tinkamai suorientuoti studentus darant pirmuosius žingsnius plėtojant teisinę mokslinę mintį.

Ypatinga padėka Vilniaus universiteto Studentų atstovybės Teisės fakultete komandoms, kurios daugiau nei dešimtmetį nenuilsdamos kiekvienas mokslo metais padeda suburti mokslu besidominčių studentų būrį, organizuoja jų mokymus, „Teisės mokslo pavasario" studentų mokslines konferencijas, padeda surinkti publikacijas ir tarpininkauja vykdant jų redagavimą bei parengimą spaudai.

Dėkojame leidinio mecenatams – Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Alumni draugijai, advokatų profesinei bendrijai COBALT ir advokatui Audriui Voveriui.

Be Jūsų visų pastangų šis rinkinys nebūtų išvydęs dienos šviesos.

Gero skaitymo!

Prof. dr. Rimantas Simaitis
Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Studentų mokslinės draugijos
vienas iš koordinatorių, šio straipsnių rinkinio atsakomasis redaktorius

Mielieji skaitytojai!

Nuoširdžiai džiaugiuosi, kad savo rankose laikote knygą, kurioje, viliuosi, surasite sau daug įdomaus ir naudingo. Tai dar vienas Vilniaus universiteto Teisės fakultete veikiančios Studentų mokslinės draugijos, arba trumpai – SMD, leidžiamos serijos „Teisės mokslo pavasaris" leidinys, šį kartą jau 2024-ųjų metų. Jums gali kilti klausimas, kodėl šis jau ne vienerius metus kasmet pasirodantis teisės mokslo srities straipsnių rinkinys pavadintas būtent taip, kodėl jis susietas su konkrečiu metų laiku – pavasariu? Į tai gali būti atsakyta pakankamai paprastai: todėl, kad Vilniaus universiteto Teisės studentų mokslinės draugijos kasmetinė baigiamoji konferencija, kurioje draugijos veikloje dalyvaujantys studentai pristato savo tyrimų rezultatus, vyksta būtent pavasarį. Bet gali būti ir kitoks, galbūt labiau metaforiškas atsakymas. Todėl, kad tai yra jaunų, savo gyvenimo pavasarį gyvenančių mūsų Fakulteto studentų darbai ir jau vien dėl to, nenuostabu, kupini jaunatviško maksimalizmo, tikėjimo idealais, drąsos ir ryžto kelti bures aukštyn atveriant jas neretai rūstiems vėjams. Bet kaip gamtoje pavasarį keičia vasara, o šią keičia ruduo, taip ir žmogaus gyvenime jaunystė yra keičiama brandos ir patirties, tačiau jos dažniausiai yra įprasmintos atsargumo, noro apsidrausti ir viską apskaičiuoti bei pasverti. Kita vertus, gerai pažinodamas daugelį šio leidinio autorių, tikiu, kad jie gyvenime daug pasieks, o šis leidinys kartu bus geras atsakaitos taškas jų kaip teisininkų karjeros trajektorijoms stebėti.

Kasmet dalyvauju SMD baigiamojoje konferencijoje ar bent jau perskaitau visus joje pristatomus darbus, todėl manau galįs pasidalinti kai kuriais savo pastebėjimais. Pirmiausia, džiaugiuosi tuo, kad pastaraisiais metais bent keli darbai yra parengiami anglų kalba, bet ypač gerai vertinu tai, kad juos kartu parengia ne vien tik fakultete anglų kalba studijuojantys mūsų studentai iš užsienio, bet ir studentai lietuviai drauge su užsieniečiais. Tai liudija, kad Fakultetas tampa vis labiau tarptautiškas, kad skirtys tarp studijų programų lietuvių ir anglų kalbomis nyksta, kad mokomės gyventi tarpkultūrinėje aplinkoje ir galime kartu sėkmingai dirbti.

Su džiugesiu matau studentų drąsą – tiriamos visai nepaprastos temos, kurios yra aktualios ir svarbios ne tik šiandien, bet jau ir šiandien. Nagrinėjami klausimai, kurių teisinis reglamentavimas kelia iššūkių šiandien, bet kels jų ir rytoj. Fakultete daug dirbu su pirmojo kurso studentais, todėl skaitydamas jau aukštesniuosiuose kursuose studijuojančių studentų darbus, matau, kaip jie išaugo, kaip subrendo, kaip mokosi tirti ir argumentuoti. Ir negaliu nesidžiaugti matydamas, kad tradiciškai dažniausiai naudojamus teorinius tyrimo metodus veiksmingai papildo empiriniai tyrimo metodai, kad aptariamas teisinis reguliavimas užsienio šalyse, kad nesibaidoma ir tarpdalykiškumo keliamų iššūkių.

Žinau, kad studentai, kad ir kokie gabūs jie būtų, pasiekė to ne vien tik savo jėgomis, todėl čia norėčiau tarti nuoširdžius poadėkos žodžius jų kuratoriams, kurie paprastai yra du – akademinis ir praktinis. Akivaizdu, kad ne tik studentų, bet ir kuratorių bendradarbiavimas duoda gerų rezultatų bei padeda formuoti šiandien taip svarbius, o ateityje dar svarbesniais tapsiančius komandandinio darbo įgūdžius.

Su džiaugsmu dėkoju ir visiems Fakulteto draugams, kurių parama mums yra nepaprastai svarbi – Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Alumni draugijai, advokatų profesinei bendrijai COBALT ir Fakulteto alumnui advokatui Audriui Voveriui. Ir žinoma Tau, mielas Kolega Rimantai Simaiti – už tai, kad ne tik parodai kelią, bet ir padedi juo eiti.

Su geriausiais linkėjimais ir malonaus skaitymo,

Doc. dr. Haroldas Šinkūnas
Viliaus universiteto Teisės fakulteto dekanas

TURINYS

Apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje teisinis reglamentavimas Lietuvoje 7
Laima Matulevičiūtė, Joanna Grinkevič

Ar skiriant bausmę yra pakankamai atsižvelgiama į asmens patirtus teisių ir laisvių suvaržymus baudžiamojo proceso metu? 30
Vidas Krušinskas, Liutauras Valickas

Biobankai – teisinis reglamantavimas ir etiniai iššūkiai 58
Martynas Sadzevičius, Laimis Mizeikis

Dirbtinio generatyvinio intelekto kūrinys kaip autorių teisių apsaugos objektas 79
Kamilia Edita Fominova, Rolandas Bugys

Ikiteisminio tyrimo duomenų rinkimas teisėtumo aspektu 98
Gabija Beglecovaitė, Rugilė Mikalajūnaitė

Kailinių žvėrelių auginimo uždraudimas Lietuvoje: pagrįsta gyvūnų apsaugos priemonė ar perteklinis ūkinės veiklos laisvės suvaržymas? 119
Adomas Saladžius, Ainius Pikūnas

Navigating the Legal Landscape of Cybersecurity Regulation in Lithuania 144
Ugnė Juknevičiūtė

Ordalijos kaip įrodinėjimo priemonė teismų procese 162
Rimgaudas Statkus, Šarūnas Kilčiauskas, Adomas Talijūnas

Pacientams padarytos žalos teikiant sveikatos priežiūros paslaugas kompensavimo problematika 179
Laura Mackevič, Dominykas Mečanec

Smurto ir priekabiavimo samprata ir prevencija darbo santykiuose 204
Karolina Stanytė, Greta Latakaitė

Teisės taikymo problemos metavisatoje – atvira Pandoros skrynia 227
Gabija Marčiulaitytė, Dominyka Grybauskaitė

Teisinė aklavietė įmonėje: akcininkų ginčų sprendimo būdai . . . 248
Simona Dilytė, Domantas Juodikis

Teisinės priemonės ginantis nuo nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio 270
Adriana Jokšaitė, Kotryna Dijokevičiūtė

The Right to Historical Truth and Modern Narrations 293
Mari Tsulukidze, Lela Totadze

When Deportation Is a Death Sentence 316
Viktoriia Sahaidak, Mariam Grigolishvili

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.1

APSAUGOS NUO SMURTO ARTIMOJE APLINKOJE TEISINIS REGLAMENTAVIMAS LIETUVOJE

Laima Matulevičiūtė

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
4-o kurso studentė
Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: laima.matuleviciute@tf.stud.vu.lt

Joanna Grinkevič

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
3-o kurso studentė
Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: joana.martynovic@tf.stud.vu.lt

Mokslinio straipsnio akademinis kuratorius lekt. Darius Prapiestis
El. paštas: darius.prapiestis@tf.vu.lt
Mokslinio straipsnio praktinis kuratorius skyr. vyr. prok. Julius Rėksnys
El. paštas: julius.reksnys@prokuraturos.lt

Anotacija: *Šiame darbe bus nagrinėjamas apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje reglamentavimas. Tai apima ikiteisminio tyrimo pareigūnų kompetenciją šiuo klausimu iki ir po 2023 m. liepos 1 d. – naujos LR apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymo redakcijos, kuriuo įsigaliojo naujas institutas – smurto orderis. Taip pat, bus apžvelgti šio instituto galimi iššūkiai ir perspektyvos taikant praktikoje.*

Pagrindiniai žodžiai: *Apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymas, smurtas artimoje aplinkoje, apsaugos nuo smurto orderis, ikiteisminio tyrimo pareigūnai.*

Key words: *Law on Protection against Domestic Violence, domestic violence, protection from violence order, pre-trial investigation officers.*

Copyright © Laima Matulevičiūtė, Joanna Grinkevič, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Temos aktualumas. Pagal Lietuvos Respublikos Konstitucijos 38 straipsnį šeima – visuomenės ir valstybės pagrindas. Jame taip pat numatyta valstybės pareiga saugoti šeimą. Šeimą, kaip vertybę, taip pat įtvirtina ir Žmogaus teisių apsaugos konvencija (toliau – EŽTK, Konvencija). Konvencijos 8 straipsnyje įtvirtintas šeimos gyvenimo gerbimas ir atvejai, kada valstybė turi teisę į jį įsikišti. Tai galima, kai tai numatyta įstatyme ir siekiant užkirsti kelią teisės pažeidimams ar nusikaltimams, taip pat gyventojų sveikatai ar dorovei arba kitų žmonių teisėms ir laisvėms apsaugoti (2 d.). Šiuo metu visuomenėje yra aktuali smurto artimoje aplinkoje tema – kaip jis pasireiškia, kaip efektyviai apsaugoti aukas, nukentėjusias nuo smurto artimoje aplinkoje, kokia būtų galima prevencija. 2023 m. liepos 1 d. įsigaliojo nauja Lietuvos Respublikos apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymo redakcija. Pagrindinė šio įstatymo naujovė – smurto orderis.

Šio mokslinio **darbo tikslas** – išsiaiškinti, ar naujai į Lietuvos teisinę sistemą įtrauktas smurto orderis efektyvus ir prasmingas kovojant su smurtu artimoje aplinkoje.

Darbo uždaviniai. Pagrindiniai šio darbo uždaviniai:

1. Išnagrinėti ir pateikti smurto artimoje aplinkoje sąvoką;
2. Išnagrinėti teisinį reguliavimą apie ikiteisminio tyrimo pareigūnų kompetenciją smurto artimoje aplinkoje atvejais iki 2023 m. liepos 1 d. ir po;
3. Išnagrinėti smurto orderio perspektyvas ir galimus iššūkius analizuojant nacionalinių teismų bei EŽTT praktiką.

Tyrimo metodai:

1) Lingvistinis – naudojamas aiškiai ir tinkamai išaiškinti ir atskleisti darbe nagrinėjamų šaltinių prasmę;
2) Sisteminis – naudojamas išaiškinti įstatymų normas, jose pateiktas sąvokas, teismų sprendimus;
3) Abstrakcijos – naudojamas siekiant atitrūkti ir atsisieti nuo šiam darbui neesminių dalykų ir susikoncentruoti ties darbo objektu;
4) Istorinis ir loginis – naudojamas palyginti teisiniam reguliavimui iki 2023 m. liepos 1 d. ir po, kodėl ir kokios naujovės buvo įvestos, kas pakeista;
5) Empirinis – naudojamas sužinoti, kiek 2023 m. buvo gauta pranešimų dėl smurto artimoje aplinkoje, kiek išduota apsaugos nuo smurto orderių 2023 m. liepos – gruodžio mėn.

Darbo originalumas kyla iš to, kad smurto orderis Lietuvoje galioja dar tik trumpą laiką, dėl to mokslinių straipsnių šia tema nėra daug. Taip pat, šiame straipsnyje apžvelgiamos galimos teisinės problemos dėl smurto orderio taikymo ir jų sprendimo būdai.

Svarbiausi šaltiniai. Parengti šį darbą pagrindiniai naudojami šaltiniai – Lietuvos Respublikos apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymas, Lietuvos Respubli-

kos baudžiamasis kodeksas, Lietuvos teismų praktika, Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika.

Smurto artimoje aplinkoje samprata, jos nustatymo problemos

Prieš nagrinėjant smurto artimoje aplinkoje sampratą, svarbu suprasti, kas yra artima aplinka. Pagal Lietuvos Respublikos apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymo (toliau – ANSAAĮ) 2 str. 2 d. artima aplinka apibrėžiama kaip „aplinka, kurią sudaro asmenys, siejami arba praeityje sieti santuokiniais, partnerystės, svainystės, giminystės ar kitais artimais ryšiais, taip pat asmenys, kartu gyvenantys ir tvarkantys bendrą ūkį“ (ANSAAĮ, 2011). Ši nuostata svarbi tuo, kad joje yra pateikiamas nebaigtinis sąrašas asmeninių ryšių, kuriais asmenys yra susieti, kurių kontekste gali vykti smurtas. Todėl, kiekvieną kartą vertinant ar smurtas įvyko artimoje aplinkoje, turi iš pradžių būti vertinamas pats asmenų, tarp kurių įvyko smurtas, tarpusavio santykis.

Anksčiau minėto įstatymo 2 str. 5 d. pateikiama smurto artimoje aplinkoje sąvoka. Jos formuluotė yra tokia: „artimoje aplinkoje veikimu ar neveikimu asmeniui daromas tyčinis, fizinis, psichinis, seksualinis, ekonominis ar kitas poveikis, dėl kurio asmuo patiria fizinę, turtinę ir (ar) neturtinę žalą“ (ANSAAĮ, 2011). Tokia normos struktūra būdinga Lietuvos Respublikos Baudžiamojo kodekso (toliau – BK) Specialiosios dalies numatytoms veikoms (materialios sudėties) – nurodyta veika, kaltės forma, padariniai. Taigi, nustatant, ar įvyko smurto artimoje aplinkoje atvejis, kiekvienu atskiru atveju turi įvykdomas šių elementų fiksavimas. Taip yra dėl to, kad Lietuvos įstatymuose numatyta atsakomybė už tokio pobūdžio smurtą (ANSAAĮ, 2011, 17 str. 1 d.). BK XVIII skyriuje „Nusikaltimai žmogaus sveikatai“ yra numatytos veikos, kurių sudėtyje sveikatos sutrikdymas artimam giminaičiui ar šeimos nariui yra kvalifikuojanti aplinkybė: 135 str. (sunkus sveikatos sutrikdymas), 138 str. (nesunkus sveikatos sutrikdymas), 140 str. (fizinio skausmo sukėlimas ar nežymus sveikatos sutrikdymas). Taip pat, veiką kvalifikuojanti aplinkybė, kad ji padaryta prieš šeimos narį ar artimus giminaičius numatyta BK 129 str. (nužudymas) 2 d. 3 p. (artimo giminaičio ar šeimos nario nužudymas) bei BK 131 str. (naujagimio nužudymas) (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2003). Pagal kitus šio BK skyriaus straipsnius, įvykdžius juose nusikalstamą veiką irgi kyla baudžiamoji atsakomybė, tačiau sveikatos sutrikdymas artimam giminaičiui ar šeimos nariui nėra atsakomybę sunkinanti aplinkybė. Be to, BK 168 str. (piktnaudžiavimas tėvų, globėjo ar rūpintojo arba kitų teisėtų vaiko atstovų teisėmis ar pareigomis), taip pat patenka į smurto šeimoje sritį, tačiau šis straipsnis apibrėžia konkretų atvejį, kai naudojantis savo teisėmis, pažeidžiamos vaikų teisės. Tęsiant, veiką kvalifikuojanti aplinkybė, kad ji padaryta prieš šeimos narį ar artimus giminaičius numatyta ir BK 129 str. (nužudymas) 2 d. (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2003). Svarbu pastebėti, kad BK

straipsniuose kvalifikuojanti aplinkybė minima kaip nusikalstamos veikos padarymas prieš „artimą giminaitį ar šeimos narį“. Šio požymio lingvistinis aiškinimas yra siauresnis nei kaip ANSAAĮ 2 str. 2 d. apibrėžiama „artima aplinka“. Tačiau reikia atkreipti dėmesį, kad Konstitucinio Teismo (toliau – KT) praktikoje šeimos samprata yra suprantama plačiai.

Pavyzdžiui, KT 2019 m. sausio 11 d. nutarime aiškindamas Konstitucijos 38 str. nustatė, kad „šeimos samprata negali būti kildinama tik iš santuokos instituto“. Pabrėžė, kad ši samprata grindžiama: šeimos narių tarpusavio atsakomybe, supratimu, emociniu prieraišumu, pagalba ir panašiais ryšiais bei savanorišku apsisprendimu prisiimti tam tikras teises ir pareigas, t. y. santykių turiniu, o šių santykių išraiškos forma konstitucinei šeimos sampratai esminės reikšmės neturi“. Taigi, šeima teisiniu aspektu yra plati sąvoka ir santykiai tarp asmenų kiekvieną kartą turėtų būti analizuojami vertinant, ar yra KT praktikoje numatyti vertinimo kriterijai.

Kitas svarbus aptariamos smurto artimoje aplinkoje aspektas – smurtas. Pagal ANSAAĮ 2 str. 5 d. jis skirstomas į šias rūšis: fizinis, psichinis, seksualinis, ekonominis ir kitas poveikis. Fizinis smurtas – tai pavojingas, neteisėtas, tyčinis poveikis kito žmogaus organizmui, kuris atliekamas prieš asmens valią arba be jo sutikimo bei galintis pasireikšti žmogaus audinių ar organų anatominio vientisumo arba funkcijų pažeidimais, skausmo sukėlimu, judėjimo laisvės apribojimu (Grinevičiūtė, 2014, p. 600). Pasekmės dėl fizinio smurto pagal BK gali varijuoti nuo fizinio skausmo sukėlimo (BK 140 str.) iki mirties (129 str.). BK numatytus sveikatos sutrikdymo laipsniai nustatomi atliekant medicinos ekspertizę, kuri vertina sužeidimus pagal kriterijus, nustatytus Sveikatos apsaugos ministro, Teisingumo ministro ir Socialinės apsaugos ir darbo ministro 2003 m. įsakyme „Dėl sveikatos sutrikdymo masto nustatymo taisyklių patvirtinimo“. Šiame įsakyme, 5 punkte, taip pat apibrėžiama sveikatos sutrikdymo sąvoka – tai žmogaus sužalojimas arba susargdinimas pažeidžiant jo kūno audinių (organų) vientisumą ar sutrikdant jų funkcijas. Toliau šiame įsakyme detalizuojami kiekvieno sveikatos sutrikdymo masto nustatymo kriterijai (įsakymas „Dėl sveikatos sutrikdymo masto ...“, 2003).

Kita smurto forma – psichinis smurtas. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo (toliau – LAT) praktikoje psichinė prievarta apibūdinama kaip pavojingas tyčinis poveikis kito žmogaus psichikai, verčiant bijoti, kad dėl tolesnių grasinančio asmens veiksmų gali atsirasti sunkūs neigiami padariniai (LAT, nutarimas Nr. AB-47-1, 2017, p. 14). Pagal LAT suformuluotą praktiką, kad nustatant grasinimų realumą, būtina įsitikinti, kad kaltininkas iš tikrųjų siekė įbauginti nukentėjusįjį ir kad susidariusioje situacijoje buvo pakankamas pagrindas bijoti dėl šio asmens ketinimų ir kad kaltininko elgesys iš tiesų buvo teisingai suprastas kaip pavojingas. Taip pat yra svarbu nustatyti smurtaujančio asmens tyčią – kad jis supranta, jog pavojingai psichiškai veikia žmogų, kelia jam baimę ir nori taip elgtis (LAT, nutarimas Nr. AB-47-1, 2017, p. 16). Teismas byloje, kurioje sutuoktinis sistemingai naudojo fizinį smurtą prieš savo šeimos narius

(pvz., laikė nepilnamečio vaiko galvą po vandeniu), grasindavo, kad užmuš sutuoktinę ir naudodavo psichinį poveikį jos atžvilgių jų vaikų akivaizdoje, pripažino, kad tokiu būdu buvo kuriama baimės ir nerimo atmosfera ir užtraukia baudžiamąją atsakomybę pagal BK 145 str. 2 d. (LAT, nutarimas Nr. AB-47-1, 2017, p 17).

Trečia ANSAAĮ įvardijama smurto forma yra seksualinė. Šio smurto formos sąvoka gali būti apibrėžiama analizuojant BK straipsnius, numatančius nusikalstamas veikas asmens seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui. BK 149 str. 1d. pateikiama iššaginimo sudėtis – tai lytinis santykiavimas su žmogumi prieš šio valią panaudojant fizinį smurtą ar grasinant tuoj pat jį panaudoti, ar kitaip atimant galimybę priešintis, ar pasinaudojant bejėgiška nukentėjusio asmens būkle. 150 str. 1 d. numatyta seksualinio prievartavimo sąvoka – lytinės aistros tenkinimas su žmogumi prieš šio valią analiniu, oraliniu ar kitokio fizinio sąlyčio būdu panaudojant fizinį smurtą ar grasinant tuoj pat jį panaudoti, ar kitaip atimant galimybę priešintis, ar pasinaudojant bejėgiška nukentėjusio asmens būkle. BK 151 str. 1 d. apibrėžiama privertimo lytiškai santykiauti sudėtis – tai privertimas asmenį lytiškai santykiauti ar kitaip tenkinti lytinę aistrą su kaltininku ar kitu asmeniu grasinant panaudoti smurtą, panaudojant kitokią psichinę prievartą arba pasinaudojant asmens priklausomumu (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2003). Šie straipsniai turi du bendrus požymius: 1) seksualinio pobūdžio veiksmai daromi prieš kito asmens valią; 2) fizinio smurto panaudojimas arba grasinimas tuoj pat jį panaudoti (taigi naudojamas anksčiau aptartas psichinis smurtas). Taigi, seksualinis smurtas yra glaudžiai susijęs su fiziniu bei psichiniu smurtu, yra neatsiejami.

Paskutinė smurto forma, įtvirtinta ANSAAĮ – ekonominis. Artimoje aplinkoje jis gali pasireikšti aukos finansiniu priklausomumu nuo smurtautojo, taip pat tais atvejais, kai vienas iš partnerių iš kito atima galimybę tvarkyti bendrą (šeimos) biudžetą, turėti savo lėšų, leisti jas savo nuožiūra, dirbti ir pan. (Gulbickaja, J., Smurto artimoje aplinkoje aspektai..., 2013, p. 12). R. Jakštienė taip pat pateikia tokią ekonominio smurto sampratą – ekonominių išteklių kontrolė, nesuteikiant išteklių, juos ribojant ar išnaudojant partnerio išteklius, neleidžiant įsigyti turto, verčiant pasiaiškinti dėl išlaidų, naudojimasis šeimos turto statusu (Jakštienė, R., Smurtas artimoje aplinkoje prieš moteris..., 2019, p. 39). BK tiesiogiai tokios smurto formos neapibrėžia. Ją galima įžvelgti BK 148 str. 1 d. – reikalavimas iš žmogaus atlikti neteisėtus veiksmus ar susilaikyti nuo teisėtų veiksmų atlikimo, ar kitaip elgtis pagal kaltininko nurodymą panaudojant psichinę prievartą nukentėjusiam asmeniui ar jo artimiesiems (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2003). Taigi, šiai smurto formai, kaip ir daugeliui kitų, aptartų šiame darbe, irgi būdinga psichinė prievarta.

Apibendrinus šį skyrių, smurto artimoje aplinkoje sąvoką apibūdinama kriterijais – pirma, smurtautoją ir auką sieja kraujo ryšys (pvz., tėvas smurtauja prieš dukrą) arba emocinis prieraišumas, pareigų prisiėmimas, būdingas šeimos santykiams, kuris kiekvieną kartą turi būti nustatomas *ad hoc* (pvz., santuokos ar partnerystės

nesudarę asmenys, gyvenantys kartu, kurie yra romantiško pobūdžio santykiuose); antra – smurtautojas naudoja aukos atžvilgiu fizinį, psichologinį, seksualinį ar ekonominį poveikį, už kurį atsakomybė kyla pagal BK. Abu įvardinti kriterijai yra būtini, kad būtų galima nustatyti smurtą artimoje aplinkoje, kaip jis suprantamas pagal įstatymus ir LAT praktiką.

Ikiteisminio tyrimo pareigūnų kompetencija smurto artimoje aplinkoje atvejais

Pareigūnų kompetencijos reglamentavimas (iki 2023 m. liepos mėn.)

Vadovaudamiesi Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksu (toliau BPK) ir Lietuvos Konstitucija žinome, kad ikiteisminis tyrimas yra organizuojamas prokuroro, kuris tai pat jam ir vadovauja. Prokuroras gali savarankiškai atlikti visą ikiteisminį tyrimą, pasirinktą jo dalį, arba perduoti ikiteisminio tyrimo pareigūnui. Pagal BPK 2 str. (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002) nuostatas prokuroras kiekvieną kartą, kai paaiškėja papildomi nusikalstamos veikos požymiai, yra įpareigotas imtis visų priemonių, kad tyrimas būtų atliktas greitai ir kokybiškai ir tuo pačiu, kad būtų atskleista nusikalstama veika. Tačiau, svarbu paminėti, kad prokuroras prieš pradedant ikiteisminį tyrimą, turi įsitikinti, kad nėra priežasčių, nurodytų Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso 3 str. (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002), dėl kurių proceso inicijavimas būtų neleidžiamas.

Ikiteisminis tyrimas yra pradedamas tada, kai yra gautas nukentėjusiojo ar jo atstovo pareiškimas, prokuroro reikalavimas arba kai buvo nustatyti smurto artimoje aplinkoje požymiai. BPK 168 str. 1 d. (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002) nustato, kad prokuroras arba jo paskirtas pareigūnas, gavęs skundą, pareiškimą, pranešimą, o atitinkamais atvejais – ir jų patikslinimą, turi teisę atsisakyti pradėti ikiteisminį tyrimą tik tada, kai žinomi faktai apie padarytą nusikalstamą veiką nėra teisingi arba, kai yra akivaizdžios BPK 3 str. 1 d. nurodytos aplinkybės. BPK 3 str. 1 d. (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002) nustatyta, kad baudžiamasis procesas negali būti pradėtas, o pradėjus turi būti nutrauktas, jeigu nebuvo padaryta veika, turinti nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo požymių. Baudžiamasis procesas yra tinkama priemonė tuomet, kai jį pradėjus bei tęsiant yra manoma, kad bus išaiškinta padaryta nusikalstama veika, o ją padaręs asmuo bus nubaustas.

Lietuvos Respublikos teritorijoje galiojančiuose teisės aktuose (Lietuvos Respublikos policijos veiklos įstatymas, 2000) yra nurodyta, kad policijos pareigūnas atvykęs į įvykio vietą dėl gauto pranešimo apie smurtą artimoje aplinkoje (ANSAAĮ, 2011):

- Privalo atskirti galimai smurtą patyrusį asmenį nuo įtariamojo, užtikrinti, kad įtariamasis negalėtų daryti įtakos nukentėjusiam, užtikrinti įvykio vietos apsaugą, pats neliečia ir neleidžia kitiems tvarkyti patalpų ar aplinkos, kol bus užfiksuotos visos su įvykiu susijusios aplinkybės.
- Privalo atskirai bendrauti su įvykio subjektais ir nustatyti šias aplinkybes: ar įvykio dalyviai yra artimos aplinkos subjektai, kuriuos sieja artimos aplinkos ryšys; kada ir dėl ko kilo konfliktas, kaip pasireiškė smurtas, ar yra smurtinių veiksmų padarinių, ar yra liudytojų, ar įvykio liudytoju buvo nepilnametis ir ar jis gyvena aplinkoje, kurioje smurtaujama. Bendravimas su nepilnamečiu yra galimas tik tiek, kiek tai būtina tyrimo krypčių nustatymui ir neatidėliotinų veiksmų atlikimui.
- Nustatyti ar prieš įvykį asmenys vartojo alkoholį, narkotines, psichotropines medžiagas, sužinoti ar anksčiau yra buvę smurto atvejų, jeigu taip, tai jų dažnumą ir ar apie juos buvo pranešta policijai, specializuotos pagalbos centrui, vaiko teisių apsaugos tarnybai.
- Išsiaiškinti ar įvykio subjektams šiuo metu nėra taikomos laikinosios smurtą patyrusio asmens apsaugos užtikrinimo ar kardomosios priemonės.
- Nustatyti ar įtariamasis turi ginklą ir jeigu turi, vadovaudamasis Lietuvos Respublikos ginklų ir šaudmenų kontrolės įstatymo nuostatomis, turi paimti legaliai laikomą ginklą ir šaudmenis (Lietuvos Respublikos ginklų ir šaudmenų kontrolės įstatymas, 2003). Paimti nelegaliai laikomus ginklus, šaudmenis BPK nustatyta tvarka, nustačius, kad įvykis turi nusikalstamos veikos požymių, užpildyti pareiškimo apie padarytą nusikalstamą veiką ir proceso veiksmų atlikimo protokolą.
- Apklausti galimai smurtą patyrusį asmenį, išsiaiškinti ir aplinkybes, nurodyti galimai smurtavusį asmenį, pažymint jo ryšį su nukentėjusiuoju, taip pat jam taikomas laikinąsias smurtą patyrusio asmens apsaugos užtikrinimo ar kardomąsias priemones (jei tokios taikomos).
- Aprašyti įvykio vietos požymius, nurodančius galimo smurto faktą, pažymėti galimai smurtą patyrusio asmens elgesio ypatumus ir subjektų blaivumo būklę, įvykio įforminimo eigą fiksuoti techninėmis priemonėmis.
- Informuoti nukentėjusį, kad su juo susisieks specializuotos pagalbos centras, kuris suteiks pagalbą, įteikti jam informacinę kortelę ar lankstinuką, kuriuose nurodytas psichologinės pagalbos telefono numeris, vietinio specializuotos pagalbos centro kontaktinė informacija ir kita rašytinė informacija apie pagalbą smurtą patyrusiems asmenims.
- Nedelsdamas informuoti policijos pareigūną apie vaikus ar kitus asmenis, kurie dėl savo fizinių ar psichinių savybių negali likti be priežiūros, jeigu nukentėjęs dėl jam suteikiamos medicinos pagalbos, fizinės arba psichinės būsenos negali jais pasirūpinti.

- Jei įtariamas asmuo kelia grėsmę asmens sveikatai, gyvybei ir kitomis priemonėmis nėra galimybės užtikrinti aukos tinkamos apsaugos, pristatyti įtariamą asmenį į policijos įstaigą, kur bus sprendžiamas klausimas dėl jo laikino sulaikymo.
- Gavęs informaciją apie negalinčius likti be priežiūros asmenis, informuoja giminaitį, o kai jo nėra – savivaldybės, kurioje įvyko įvykis, socialinių paslaugų įstaigą ir sveikatos priežiūros įstaigą, kurios gali suteikti pagalbą bet kuriuo paros metu ir yra savivaldybės administracijos direktoriaus patvirtintame sąraše.

Apibendrinant, kad pirminiai ikiteisminio tyrimo pareigūno veiksmai atvykus į įvykio vietą ir pradėjus ikiteisminį tyrimą yra šie: įvykio vietos apžiūra, jos užfiksavimas, sužalojimo ant nukentėjusiojo asmens užfiksavimas, nusikalstamą veiką padariusio asmens atskyrimas nuo nukentėjusiojo, nukentėjusiojo asmens apklausa apie nusikaltimo aplinkybes, medicininės pagalbos nukentėjusiajam suteikimas, galimai nusikalstamą veiką padariusiam asmeniui kardomosios arba kardomųjų priemonių paskyrimas, užduotis specialistui ar ekspertui dėl sveikatos sužalojimo mąsto nustatymo. Taip pat siekiant išsamaus aplinkybių tyrimo atliekama nukentėjusiojo, smurtautojo ir jeigu yra liudytojų pirminė apklausa.

Pareigūnų kompetencijos reglamentavimas (reglamentavimas po 2023 m. liepos mėn.)

Kadangi aukščiau aptarėme pareigūnų kompetencijos reglamentavimą smurto artimoje aplinkoje atvejais iki 2023 m. liepos mėn., vienodai svarbu yra aptarti ir situaciją po 2023 m. liepos mėn., nes nuo liepos 1 d. įsigaliojo ANSAAĮ įstatymo naujausią redakcija.

Šiuo dokumentu siekiama valstybės lygiu mažinti smurtą artimoje aplinkoje. Įstatyme įtvirtinta nauja prevencinė priemonė – apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje orderis (Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, Smurto artimoje aplinkoje prevencija). Šį orderį, 15 dienų laikotarpiui skirs policijos pareigūnas, gavus pranešimą apie galimą smurtą artimoje aplinkoje ir atlikus pavojaus rizikos vertinimą, bus nustatyta smurto artimoje aplinkoje pavojaus rizika. Šios rizikos vertinimo kriterijai nustatyti vidaus reikalų ministro 2023 m. įsakyme „Dėl smurto artimoje aplinkoje pavojaus rizikos vertinimo kriterijų nustatymo“. Sprendimas skirti ar neskirti apsaugos nuo smurto orderį galės būti priimamas nedelsiant, ne vėliau kaip per 12 valandų nuo pranešimo apie galimą smurtą artimoje aplinkoje gavimo.

Skyrus apsaugos nuo smurto orderį, pavojų keliantis asmuo 15 dienų laikotarpiui bus įpareigojamas laikinai išsikelti iš gyvenamosios vietos, jeigu jis gyvena su nukentėjusiu asmeniu, nesvarbu kam nuosavybės teise priklauso būstas. Toks asmuo gali būti įpareigotas nesilankyti pavojų patiriančio asmens gyvenamojoje vietoje, nesvarbu, ar pavojų keliantis asmuo gyvena ar negyvena joje kartu su smurto artimoje aplinkoje pavojų patiriančiu asmeniu, taip pat nesiartinti orderyje nustatytu atstumu

prie smurto artimoje aplinkoje pavojų patiriančio asmens ir kartu su juo gyvenančių pilnamečių asmenų ir vaikų. Įstatymas leis įpareigoti tokį asmenį nebendrauti su smurtą patiriančiu asmeniu ir kartu su juo gyvenančiais pilnamečiais asmenimis ir vaikais. Asmens, pažeidusio apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje orderio įpareigojimus lauks administracinė atsakomybė.

Įstatymas numato, kad policijos pareigūnų sprendimus skirti apsaugos nuo smurto orderį per 15 dienų nuo sprendimo priėmimo per policijos įstaigos padalinį, kuriame tarnauja skundžiamą sprendimą priėmęs pareigūnas, galima skųsti apylinkės teismui.

Pagal ANSAAĮ įsigaliojusios redakcijos 12 straipsnį (ANSAAĮ, 2011), pareigūnų funkcijos organizuojant smurto artimoje aplinkoje pavojų patiriančių asmenų ar smurtą patyrusių asmenų apsaugą turi būti sekančios:

- Gavę skundą, pareiškimą, pranešimą dėl smurto artimoje aplinkoje, pareigūnai, atvykę į įvykio vietą arba patys būdami to įvykio liudytojai, Lietuvos policijos generalinio komisaro nustatyta tvarka užfiksuoja smurto artimoje aplinkoje įvykį ir:
  - o nenustatę padarytos nusikalstamos veikos požymių, šio įstatymo 8 str. nustatyta tvarka sprendžia dėl apsaugos nuo smurto orderio skyrimo;
  - o nustatę padarytos nusikalstamos veikos požymių, pradeda ikiteisminį tyrimą.
- Užtikrina smurtą patiriančio ar patyrusio asmens apsaugą ir informuoja jį apie jo teisę neteikti skundo, pareiškimo ar pranešimo dėl smurto artimoje aplinkoje ir naudotis šiame įstatyme nustatyta apsauga ir pagalba, nesvarbu, ar pateikė tokį skundą, pareiškimą ar pranešimą, ar nepateikė.
- Kai smurtą patiriantis ar patyręs asmuo kreipiasi į prokurorą dėl smurto artimoje aplinkoje, skundas, pareiškimas ar pranešimas dėl galimai padarytos nusikalstamos veikos nagrinėjamas BPK nustatyta tvarka.
- Pareigūnai ir prokuroras organizuoja informacijos apie teikiamą pagalbą smurto artimoje aplinkoje pavojų patiriantiems ar patyrusiems asmenims perdavimą specializuotos kompleksinės pagalbos centrui šio įstatymo 13 str. nustatyta tvarka.
- Gavę pranešimą dėl smurto artimoje aplinkoje ir nustatę vaiko buvimo nesaugioje aplinkoje faktą, pareigūnai imasi veiksmų jo saugumui užtikrinti ir nedelsdami apie tai elektroninių ryšių priemonėmis praneša Valstybės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybai ar jos įgaliotiems teritoriniams skyriams.
- Jeigu, vykdant apsaugos nuo smurto orderio įpareigojimus, be priežiūros liktų asmuo, kuriam reikalingos socialinės ar sveikatos priežiūros paslaugos, pareigūnai nedelsdami elektroninių ryšių ar kitomis priemonėmis informuoja šio asmens giminaitį ar kitą asmenį, galintį pasirūpinti be priežiūros galinčiu likti asmeniu, o jei jų nėra, – socialinių paslaugų įstaigą, asmens sveikatos priežiūros įstaigą, kurios gali suteikti pagalbą bet kuriuo paros metu.

- Pareigūnas ar prokuroras, įtariamajam, kaltinamajam, nuteistajam skyręs kardomąją priemonę arba inicijavęs jos skyrimą, nedelsdamas, ne vėliau kaip kitą dieną po kardomosios priemonės skyrimo, elektroninių ryšių priemonėmis ar raštu apie priimtus sprendimus informuoja smurtą patyrusį asmenį ir vaiko atstovus pagal įstatymą bei Valstybės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybą ar jos teritorinį skyrių (kai smurtą artimoje aplinkoje patiria vaikas) apie šios priemonės skyrimą, pakeitimą ar panaikinimą.

Aukščiau išvardinti pareigūno veiksmai, atvykus į galimai su smurtu artimoje aplinkoje susijusią vietą įpareigoja pareigūną atlikti tyrimui būtinus veiksmus, tačiau tai nereiškia, kad tyrimas visada vyksta ta pačia eiga. Iš esmės, tyrimo kokybei įtakos turi ne tik pareigūno turimas išsilavinimas ir sukaupta darbo patirtis, bet ir tokie dalykai, kaip pareigūno asmenybė, jo pasaulėžiūra ir vertybės. Panašų poveikį tyrimui turi ir smurtautojo ar aukos asmenybė, vertybės ir pasaulėžiūra. Visi paminėti dalykai formuojasi ir tuo pačiu priklauso nuo šalies, kurios pilietis pareigūnas, smurtautojas ar auka yra kultūros, istorinių įvykių ir kitų aspektų. Tai yra labai svarbu ikiteisminio tyrimo kokybei, nes pavyzdžiui, pareigūnas atlikdamas savo darbą gali pradėti vadovautis ne tik savo žiniomis ir patirtimi, bet ir savo pasaulėžiūra, kuri nebūtinai yra teisinga arba tinkama kitų visuomenės narių atžvilgiu, todėl yra būtina matyti platesnį vaizdą.

Teisės ir kultūros sąsajų ieškojimas, bei teisės pagrindimas kultūra turi savo istoriją, F. K. Savigny rašė, kad visų tautų teisė, kaip ir tautos kalba, papročiai, politinė sandara, susiklosto istoriškai, būdama tautos dvasios produktu, teisė gyvena bendroje jos sąmonėje (von Savigny, F. K., Of the Vocation of Our Age for ... , 1814, p. 72). Iš tikrųjų viskas, kas yra žmonių perduodama iš kartos į kartą, tuo pačiu ir pati žmogiškoji kultūra, teisė, moralė, religija – visą tai socialinis reiškinys, kuris neegzistuotų be žmogaus arba visuomenės, jos grupių. Taigi teisė, tai ne tik žmogiškosios kultūros aspektas, bet ir socialinis reiškinys, o tai vėlgi reiškia, kad teisė - žmonių visuomenės egzistavimo ir veiklos padarinys. Norėdami dar labiau suprasti, kokią didelę svarbą kultūrinė, teisinė ir istorinė šalies aplinka turi gyventojams ir jų asmenybės raidai galime minėtais aspektais trumpai palyginti Lietuvą su Norvegija, Austrija ir Ispanija.

Norvegija yra konstitucinė monarchija, kuri kaip nepriklausoma šalis egzistuoja žymiai ilgiau nei Lietuva, kuri tapo nepriklausoma 1990 m. Kalbėdami apie istorinių įvykių poveikį, turime paminėti, kad Norvegija abiejų pasaulinių karų metu laikėsi neutralumo, tačiau nepaisant to buvo beveik tris mėnesius okupuota antro pasaulinio karo metu. Lietuva tuo tarpu, pasaulinių karų metais buvo okupuota ne vieną kartą ir žymiai ilgesniam laikotarpiui nei Norvegija. Tai yra labai svarbu, nes šalių gyventojai per labai trumpą laikotarpį turėjo prisitaikyti prie naujos politinės, teisinės ir ekonominės situacijos. Norvegija šitam palyginimui buvo pasirinkta neatsitiktinai, nes nagrinėdami pareigūnų kompetencijas, jų reglamentavimą, bei ANSAAĮ ir orderį galime vadovautis Norvegijos pavyzdžiu, kurioje panašus orderis įsigaliojo anksčiau.

Valstybė, bei šalies viduje veikiančios Lietuvos (Generalinė prokuratūra, Nacionalinė teismų administracija) ir Norvegijos partneris (Oslo policijos nuovada) norėdamos stiprinti policijos pareigūnų ir kitų teisėsaugos darbuotojų kompetencijas, dalyvauja įvairiuose projektuose, bei skatina dalyvauti mokymuose, kurie yra tiesiogiai susiję su jų kasdieniu darbu. Neseniai Lietuvoje vyko abiejų šalių lėšomis finansuojamas projektas pavadinimu „Teisingumo grandinės darbo kokybės gerinimas ir kompetencijų stiprinimas, siekiant apsaugoti smurto šeimoje ir dėl lyties aukas". Projekto metu buvo siekiama tobulinti smurto artimoje aplinkoje prevencinę politiką teismuose ir teisėsaugos institucijose, stiprinti kompetencijas ir tarpinstitucinį bendradarbiavimą, siekiant veiksmingo funkcijų pasidalijimo bei norint užkirsti kelią smurtui artimoje aplinkoje.

Austrija – federacinė, parlamentinė respublika, kuri nuo 1938 metų dalyvavo kare Vokietijos pusėje, o karo pabaigoje buvo užimta Rusijos, Jungtinės Karalystės ir Jungtinių Amerikos Valstijų kariuomenės. 1955 metų gegužės 15 d. buvo atkurta nepriklausoma, demokratinė Austrijos Respublika. Nepaisant to, kad Austrija labai ilgai laikėsi neutralumo politikos, laikui bėgant buvo nuspręsta jos atsisakyti ir jau 1995 metais Austrija tapo Europos Sąjungos nare. Trumpai apžvelgę šalies istoriją matome, kad Austrijos, kaip ir Lietuvos kultūrinė, teisinė, ekonominė aplinka formavosi ne vienerius metus ir paveikė savo gyventojų pasaulėžiūrą.

Šita šalis buvo pasirinkta taip pat neatsitiktinai. Austrija buvo pirmoji Europos šalis, kurioje įsigaliojo prevencijos nuo smurto artimoje aplinkoje orderis. Tai įvyko 1997 metų gegužę, kai buvo priimtas smurto artimoje aplinkoje aktas. Aktas šalyje įtvirtino tris, pagrindines prevencines priemones:

1. Prevencijos nuo smurto orderis yra išduodamas policijos pareigūnų;
2. Smurto artimoje aplinkoje intervencijos centrai privalo užtikrinti, kad visose provincijose būtų teikiama neatidėliotina ir aktyvi pagalba nukentėjusiems;
3. Aukos, siekdamos gauti apsaugos orderį, turi pačios prašyti jį suteikti, norėdamos apsisaugoti nuo smurto artimoje aplinkoje orderio galiojimo termino pasibaigimo.

Orderio galiojimo trukmė trukmė yra lygi dviem savaitėms su galimybe pratęsti iki keturių savaičių. Šis orderis, kaip apsaugos priemonė susideda iš trijų dalių:

- Įsakymo nedelsiant palikti nukentėjusio asmens namus;
- Įsakymo negrįžti į nukentėjusio asmens namus, jo apylinkes;
- Įsakymo nesiartinti prie mokyklos, darželio, kitos vaikų priežiūros įstaigos, jeigu vaikams grėstų pavojus.

Kai yra kalbama apie nukentėjusio asmens namus turima omenyje vieta, kurioje asmuo gyvena įvykio metu. Iš esmės tam, kad asmuo galėtų kreiptis dėl neatidėliotinų apsaugos priemonių suteikimo užtenka faktų, rodančių gręsiantį pavojų žmogaus gyvybei, laisvei ar sveikatai. Nėra būtina, kad su smurtu susijęs įvykis jau būtų įvykęs, nes prevencijos nuo smurto artimoje aplinkoje orderis yra prevencinė priemonė, ku-

rios pagalba yra siekiama išvengti smurto. Įvykio ar potencialaus įvykio vieta turi būti vertinama pareigūnų siekiant suprasti situacijos aplinkybes.

Paskutinė šalis, kurią pasirinkome palyginimui yra Ispanija. Ispanija yra konstitucinė monarchija, kurios valdžia yra padalinta tarp karaliaus, dviejų rūmų parlamento ir Nacionalinio susirinkimo. Nuo 1974 metų, Ispanijoje prasidėjo demokratinės raidos etapas ir jau 1986 metais ji tapo Europos Sąjungos nare. Šitos šalies istoriniai įvykiai, lygiai taip pat, kaip ir kitų šalių atvejais tik dar kartą parodo, kad nepaisant skirtumų šalies gyventojų raida, mąstysena ir pasaulėžiūra priklauso nuo šalies teisinės, politinės ir ekonominės aplinkos.

Ispanija buvo pasirinkta todėl, kad šalies apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje sistema ir jos teikiamos priemonės nuo pat pradžių buvo naudojamos ne tik smurtą patyrusių moterų gynybai, bet ir vyrų. Svarbu pridėti, kad yra suteikiama ne tik teisinė, socialinė, bet ir ekonominė pagalba. Tokia tvarka Ispanijoje buvo priimta 2004 metais, kai šalies Parlamentas pasirašė organinį aktą dėl visapusiškų apsaugos priemonių nuo smurto lyties pagrindu. Šis aktas Ispanijoje įtvirtino žemiau pateikiamas prevencijos priemones:

1. Orderis yra išduodamas specialių smurto dėl lyties teismų;
2. Policija sukūrė griežtą, nulinės tolerancijos smurtui dėl lyties politiką, kurioje nusikaltėliai yra suimami, kai kyla pavojus aukoms;
3. Laikinosios apsaugos priemonės yra skiriamos iki galutinio sprendimo priėmimo teisėjo nuožiūra. Iki tol, yra taikomos preliminarios priemonės, kurių terminas yra 30 dienų.

Dėl prevencijos nuo smurto artimoje aplinkoje apsaugos lyties pagrindu orderio suteikimo gali kreiptis ne tik pati auka, bet ir jos šeimos nariai. Privačias ir valstybines socialines paslaugas teikiančios organizacijos, sužinojusios apie smurto artimoje aplinkoje įvyki privalo apie tai pranešti policijos pareigūnams arba teismui, kurie imsis atitinkamų apsaugos priemonių. Prašymo forma gali būti pildoma ne tik per policiją ar teismą, bet tuo pačiu ir per paramos smurto aukoms organizacijas ir vyriausybines įstaigas.

Smurto orderio perspektyvos ir iššūkiai

2011 m. buvo priimta Europos Tarybos konvencija dėl smurto prieš moteris ir smurto artimoje aplinkoje prevencijos ir kovos su juo (Stambulo konvencija). Lietuva šią konvenciją pasirašė 2013 m., tačiau iki šiol nėra jos ratifikavusi. Stambulo konvencijos 52 str. numatyta, kad „šalys imasi būtinų teisėkūros ar kitų priemonių, kuriomis užtikrinama, kad kompetentingoms institucijoms būtų suteikti įgaliojimai tiesioginės grėsmės atvejais nurodyti smurtautojui pakankamai ilgam laikui palikti aukos ar asmens, kuriam kyla rizika patirti smurtą, namus ir uždrausti smurtautojui patekti į jų namus ar mėginti su jais bendrauti. Priemonėmis, kurių imamasi pagal šį straipsnį,

pirmenybė teikiama aukų ar asmenų, kuriems kyla rizika patirti smurtą, saugumui“ (Stambulo Konvencija, 2011). Toks įsipareigojimas Lietuvoje įgyvendinamas įteisinus smurto orderio institutą ANSAAĮ.

Pagal ANSAAĮ 2 str. 1 d., apsaugos nuo smurto orderis apibrėžiamas kaip „prevencinė apsaugos priemonė, kuri skirta smurto artimoje aplinkoje pavojų patiriančiam asmeniui apsaugoti ir kuria pilnametis smurto artimoje aplinkoje pavojų keliantis asmuo įpareigojamas laikinai išsikelti iš gyvenamosios vietos, jeigu jis gyvena kartu su nukentėjusiu asmeniu, nesilankyti šio asmens gyvenamojoje vietoje, nesiartinti prie jo ir kartu su juo gyvenančių pilnamečių asmenų ir (ar) vaikų, nebendrauti, neieškoti ryšių su jais“ (ANSAAĮ, 2011). Taikant šį institutą valstybė įsibrauna į šeimos privatų gyvenimą, o toks kišimasis, pagal EŽTK 8 str. 2 d. galimas įstatymo numatytais atvejais ir kai tai „būtina demokratinėje visuomenėje <...> siekiant užkirsti kelią teisės pažeidimams ar nusikaltimams, taip pat gyventojų sveikatai ar dorovei arba kitų žmonių teisėms ir laisvėms apsaugoti“ (EŽTK, 1950). Taikant smurto orderį yra saugomos šios EŽTK įvardijamos teisės: teisė į gyvybę (2 str.) ir nebūti kankinamu (3 str.). Taigi šiuo atžvilgiu yra svarbi Europos Žmogaus Teisių Teismo (toliau – EŽTT) praktika bylose dėl smurto artimoje aplinkoje.

Byloje *B. prieš Moldovą*, EŽTT nustatė EŽTK 8 straipsnio pažeidimą, kadangi nacionaliniai teismai nesiėmė veiksmų nustatyti, ar pareiškėjos smurtautojas įgyvendino savo teisę naudotis jam priklausančiu būstu, nepažeidžiant pareiškėjos teisių pagal EŽTK 8 str. (teisė į sveikatą ir gyvybę), leido pareiškėjui likti gyventi kartu su pareiškėja (*B. v. Republic of Moldova*, 2013, §§70, 74, 75). Dėl valstybės pareigos apginti asmenį, esantį smurto artimoje aplinkoje auka, EŽTT pasisakė byloje *Halime Kılıç prieš Turkiją*, kurioje nustatė, kad Turkija pažeidė EŽTK 2 str. Šiuo atveju, smurtautojo atžvilgiu buvo išduoti keli apsaugos orderiai, bet pirmasis orderis smurtautojui buvo pateiktas praėjus devyniolikai dienų po teismo sprendimo. Dėl to auka negavo reikalingos apsaugos nedelsiant, o orderiai prarado efektyvumą (Registrar of the Court, Press release: Turkish authorities..., 2016). Toliau aukos teisė buvo pažeidžiama, nes vėliau pakartotinai iškilus grėsmei jos saugumui, nacionaliniai teismai nusprendė nesulaikyti galimo smurtautojo ir nesiėmė jokių priemonių apsaugoti auką (Registrar of the Court, Press release: Turkish authorities..., 2016). EŽTT pabrėžė, kad teisėsaugos įstaigos neatliko pareigos informuoti aukos apie galimybes eiti į prieglaudą. Taip pat pabrėžė, kad teikiant pagalbą, teisėsaugos įstaigos turėjo pareigą atkreipti dėmesį į aukos psichologinę būklę ir elgtis atitinkamai, bet tai nebuvo atlikta (Registrar of the Court, Press release: Turkish authorities..., 2016).

Taigi, pagal EŽTT praktiką valstybėms kyla pareiga ne tik imtis aktyvių veiksmų apsaugant aukas nuo smurto artimoje aplinkoje, bet taip pat pareiga užtikrinti, kad šie veiksmai būtų taikomi nedelsiant, siekiant efektyvumo. Pritaikant naujai Lietuvoje įsigaliojusį smurto orderį, aukų apsaugos mechanizmas tapo greitesnis, nei anksčiau. Pagal ANSAAĮ 8 str. 2 d. jis priimamas per 12 valandų nuo pranešimo gavimo mo-

mento (ANSAAĮ, 2011). Tuo tarpu iki 2023 m. liepos 1 d., tam, kad būtų pasiektas reikalingas rezultatas – galimo smurtautojo iškeldinimas – egzistavo sudėtingesnis ir ilgesnis procesas. Pagal Baudžiamojo proceso kodekso 121 str. 1 d. (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002) kardomoji priemonė – įpareigojimas gyventi skyriumi ir (ar) nesiartinti prie nukentėjusiojo – gali būti skiriama tik ikiteisminio tyrimo teisėjo arba teismo. Siekiant gauti tokią nutartį, reikalingas prokuroro prašymas (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002, 132^1 str. 2 d.).

Šio instituto poreikį taip pat pagrindžia statistika. 2023 m. užregistruota virš 54 tūkstančių pranešimų dėl smurto artimoje aplinkoje (pusė jų – liepos – gruodžio mėnesiais) (Lietuvos policija, Gruodį užregistruota daugiau nei..., 2024). Tuo tarpu užregistruota nusikalstamų veikų, susijusių su smurtu artimoje aplinkoje, tais pačiais metais, buvo beveik 59 tūkstančiai, iš jų ištirta – apie 88 procentai (Informatikos ir ryšių departamentas, Duomenys apie ikiteisminio tyrimo..., 2024). 2023 m. liepos – gruodžio mėn. buvo išduota virš 10 tūkstančių smurto orderių 7 tūkstančiams asmenų (Lietuvos policija, Gruodį užregistruota daugiau nei..., 2024). Taip pat šiuo laikotarpiu buvo pradėti daugiau nei 4 tūkstančiai ikiteisminių tyrimų dėl smurto artimoje aplinkoje (Lietuvos policija, Gruodį užregistruota daugiau nei..., 2024). Tačiau svarbu pabrėžti, kad smurtas artimoje aplinkoje yra ypač latentinė veika. Pagal 2019 m. duomenis 19 proc. Lietuvos gyventojų (iš jų – 25 proc. moterų ir 13 proc. vyrų) prisipažino, kad yra nukentėję nuo smurto artimoje aplinkoje (UN Women, Republic of Lithuania national-level review..., p. 15). Todėl registruotų pranešimų skaičius neatspindi realios situacijos dėl smurto artimoje aplinkoje paplitimo šalyje.

Nors smurto orderis ir yra efektyvesnė priemonė, tačiau jame galima įžvelgti ir spragų. Viena iš jų – efektyvi orderio įpareigojimų vykdymo kontrolė. Smurto orderis galimam smurtautojui sukelia teisines pasekmes – jis įpareigojamas išsikeldinti iš gyvenamosios vietos, nesilankyti galimos aukos gyvenamoje vietovėje, neieškoti ryšių su ja (ANSAAĮ, 2011). Nesilaikant šių įpareigojimų kyla atsakomybė pagal Administracinių nusižengimų kodekso 489 str. 2 d. (Lietuvos Respublikos administracinių nusižengimų kodeksas, 2015). Tačiau, kas atlieka smurto orderio įpareigojimų laikymosi kontrolę? Pagal ANSAAĮ 8 str. 6 d. tai atlieka policijos pareigūnai pagal Lietuvos policijos generalinio komisaro nustatytą tvarką (ANSAAĮ, 2011). Ši norma įgyvendinta Lietuvos policijos generalinio komisaro 2023 m. birželio 20 d. įsakymu „Dėl policijos pareigūnų reagavimo į pranešimus apie smurtą artimoje aplinkoje ir sprendimo dėl apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje orderio priėmimo, jo vykdymo ir kontrolės tvarkos aprašo patvirtinimo“. Įpareigojimų vykdymo kontrolei aktualus yra šio įsakymo 18 p., kuriame numatyta, kad smurto orderio galiojimo laikotarpiu pareigūnų, kurie skyrė smurto orderį, turi būti atliekami bent 2 patikrinimai, o pirmasis iš jų – ne vėliau kaip per 3 dienas nuo smurto orderio skyrimo dienos. Patikrinimų gali būti atlikta daugiau įvertinus rizikas. Nustačius, kad pavojų keliantis asmuo nesilaiko reikalavimų, jam pradedama administracinė teisena pagal Administracinių nusižengimų

kodekso 489 str. (Lietuvos policijos generalinis komisaras, įsakymas „Dėl policijos pareigūnų reagavimo..., 2023). Kvestionuotina, ar toks mechanizmas yra pakankamas užtikrinti smurtą patiriančio asmens apsaugai. Autorių nuomone, dabartiniame mechanizme neužtenka tik atvykti patikrinimui du kartus per orderio galiojimo laikotarpį net mažesnės rizikos atvejais. Turėtų būti nustatyta papildoma komunikacija su pavojų patiriančiu asmeniu nuotoliniu būdu bent dukart per savaitę. Taip pat, susisiekiama turėtų būti ne tik su auka, bet ir su pavojų keliančiu asmeniu, užtikrinant, kad jis laikosi įpareigojimų. Tačiau neretai atsakomybė už apsaugos priemonių pažeidimus yra perkeliama smurto aukoms, nes jos priima smurtautoją gyventi kartu ar pačios ieško kontaktų su smurtautoju (Jakštienė, R., Smurtas artimoje aplinkoje prieš moteris..., 2019). Šiais faktais yra bandoma paneigti nusikalstamo elgesio pavojingumą ir apsaugos poreikį. Tarptautinių teismų praktikoje yra konstatuojama, kad tinkamas valstybės pareigų pagal tarptautines normas vykdymas pavojaus aukai atvejais reikalauja užtikrinti smurto aukos apsaugą net ir jai nepageidaujant kriminalinių procedūrų ar siekiant jas nutraukti (Jakštienė, R., Smurtas artimoje aplinkoje prieš moteris..., 2019). Taigi valstybei kyla pareiga užtikrinti smurto orderio vykdymą *ex officio* net tuo atveju, jei auka to nepageidauja.

Taip pat probleminis smurto orderio skyrimas yra susijęs su jo skyrimo pagrindu. Pagal Apsaugos nuo smurto artimoje įstatymo 12 str. 1 d. policijos pareigūnai reaguodami į smurto artimoje aplinkoje įvykio vietoje arba patys būdami įvykio liudininkai, nenustatę padarytos nusikalstamos veikos požymių, šio įstatymo 8 str. nustatyta tvarka sprendžia dėl apsaugos nuo smurto orderio skyrimo (ANSAAĮ, 2011, 12 str. 1 d. 1 p.). Taip pat šio įstatymo 17 str. 1 d. numatyta, kad smurtas artimoje aplinkoje užtraukia Lietuvos Respublikos įstatymuose numatytą atsakomybę. Atsakomybė už smurtą artimoje aplinkoje detalizuojama BK. Lietuvos baudžiamajame procese ikiteisminis tyrimas iš esmės turi būti pradedamas esant minimalaus tikėtinumo ir minimaliam kiekiui nusikalstamos veikos faktinių aplinkybių (išvada „Dėl Apsaugos nuo smurto...“, 2021, p. 29). Tai suponuoja, kad turint duomenų apie galimai panaudotą smurtą artimoje aplinkoje ikiteisminis tyrimas turėtų būti pradedamas visais atvejais (jei jis atitinka bent vienos BK aprašytos nusikalstamos veikos požymius) (išvada „Dėl Apsaugos nuo smurto...“, 2021, p. 29). Dėl to kyla abejonių, ar esant smurto artimoje aplinkoje atvejui, kuris atitinka BK numatytos nusikalstamos veikos požymius, veiksmingesnė priemonė nebūtų pradėti ikiteisminį tyrimą ir taikyti procesines prievartos priemones numatytas Baudžiamojo proceso kodekso III dalyje. Pvz., laikinas sulaikymas (140 str.), įpareigojimas gyventi skyrium nuo nukentėjusiojo ir (ar) nesiartinti prie nukentėjusiojo arčiau nei nustatytu atstumu (132[1] str.). Nors pastarasis savo poveikiu panašus į smurto orderį, tačiau teismo skirta kardomoji priemonė gali galioti ilgesnį terminą, nes šiai procesinei priemonei pagal įstatymą nėra taikomas konkretus taikymo terminas.

Kita smurto orderio spraga – turinio nepakankamumas. Įstatymas (ANSAAĮ, 2011) nereikalauja, kad jį išduodant būtų pateikiami jo priėmimo motyvai. Smur-

to orderis – prevencinė priemonė. ANSAAĮ 8 str. nurodyta, kad nusprendus skirti smurto orderį, pranešime nurodomi pavojų keliančiam asmeniui skiriami įpareigojimai, data, laikas, taikymo trukmė, atsakomybė už įpareigojimų nevykdymą bei apskundimo tvarka (ANSAAĮ, 2011, 8 str. 4 d. 1 p.). Dėl to gali kilti abejonių, ar toks instituto reguliavimas neprieštarauja teisinės valstybės principui. Tam, kad asmuo galėtų tinkamai apginti jo manymu pažeistas teises, jam reikia žinoti faktines aplinkybes, dėl ko buvo priimta tokia prevencinė priemonė. Pagal dabartinį reguliavimą, tokie duomenys nėra pateikiami, tad pavojų keliančiam asmeniui yra sunkiau sėkmingai apskųsti smurto orderį. Pagal teismų praktiką, vertinant, ar skundo orderis buvo išduotas teisėtai, didžiausia reikšmė suteikiama ne faktinėms aplinkybėms, dėl kurių išduotas smurto orderis. Ji yra suteikiama policijos pareigūnų įvykdytam rizikos įvertinimui pagal vidaus reikalų ministro įsakyme „Dėl artimoje aplinkoje pavojaus rizikos vertinimo kriterijų nustatymo, taip pat specializuotos kompleksinės pagalbos centro (toliau – SKPC) pateikiamu ekspertiniu vertinimu, kuris teikiamas pagal ANSAAĮ 14 str. 4 d. 2 p. (Kauno apygardos teismo nutartis administracinio nusižengimo byloje Nr. AN2-225-593/2023, p. 9, 10; Panevėžio apygardos teismo nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1S-119-581/2023, p. 11). Pastarajam įrodymui suteikiama ypač daug reikšmės, kadangi jo nepaneigia tokia pateikiamų dokumentų visuma: nutarimo atsisakyti pradėti ikiteisminį tyrimą nuorašas, Valstybinės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos Vaiko situacijos vertinimo anketa bei teismo nutartis dėl laikinosios bendravimo ir dalyvavimo auklėjant vaiką tvarkos nustatymo. Tokios praktikos teisingumas yra abejotinas. Pavojų keliančiam asmeniui reikia įrodyti ne tik tai, kad smurto orderis, kuris buvo išduotas po vieno pranešimo buvo neteisėtas, bet taip pat paneigti ir SKPC ekspertiniame vertinime pateiktus duomenis apie galimai buvusius smurto atvejus, dėl kurių nėra priimtų apkaltinamųjų nuosprendžių. Autorių nuomone, tokia įrodinėjimo našta pavojų keliančiam asmeniui yra neproporcinga. Tiek baudžiamojoje, tiek administracinėje teisėje galioja nekaltumo prezumpcijos principas. Tai reiškia, kad tai valstybės (įgaliotų institucijų) pareiga įrodyti, kad neigiamas pasekmes sukeliantis smurto orderis buvo išduotas teisėtai. Be to, pagal esamą situaciją, vien pranešimas policijai apie smurtą artimoje aplinkoje gali būti laikomas pagrindu skirti smurto orderį. Taigi, tam, kad būtų užtikrinta tinkama pavojų keliančio asmens teisė žinoti, dėl ko jam buvo skirtas smurto orderis, reikia papildyti ANSAAĮ, kad būtų numatytas motyvų nurodymas.

Iš kitos pusės, yra teigiamos teismų praktikos, kai yra atsižvelgiama į faktines įvykio aplinkybes. Pvz., Vilniaus apygardos teismas baudžiamojoje byloje Nr. 1S-266-365/2023. Teismas nutarė, kad smurto orderis buvo išduotas nesant teisėto pagrindo. Tai grindė duomenimis apie abiejų konflikto šalių kreipimąsi Bendruoju pagalbos numeriu, byloje esančių vaizdo įrašų ir padarė išvadą, kad tarp vaiko tėvų kilo eilinis konfliktas dėl bendravimo su sūnumi tvarkos. Taip pat pabrėžė, kad jokių duomenų apie panaudotą smurtą prieš kitą vaiko tėvą nebuvo. Pritarė pirmos instancijos teis-

mui, kad teisėtas reikalavimas laikytis nustatytos bendravimo su vaiku tvarkos negali būti laikomas smurtu.

Taip pat diskutuotinas smurto orderio požymis – laikinumas. Jis taikomas iki 15 dienų terminui. Net jei išeina auką apsaugoti šiam laikotarpiui, iškeldinus pavojų keliantį asmenį ir neleidžiant jam komunikuoti su pavojų patiriančiu asmeniu, kyla klausimas, kas vyksta pasibaigus terminui? Pirmas variantas – terminas pasibaigia, asmuo, kuriam išduotas smurto orderis grįžta į savo gyvenamąją vietą, iš kurios buvo iškeldintas ir daugiau pranešimų nebegaunama, nepradedamas ikiteisminis tyrimas nenustačius nusikalstamos veikos požymių. Tokiu atveju, teisėsaugos įstaigoms neturint informacijos apie smurtą artimoje aplinkoje, valstybė neturi pareigos konkrečiu atveju imtis veiksmų. Antras variantas – jeigu tarp pavojų keliančio asmens ir pavojų patiriančio asmens yra numatyta santuoka ir (ar) sugyventiniai turi bendrų vaikų, tai auka gali atitinkamai nuspręsti nutraukti santuoką ir (ar) pateikti prašymą teismui taikyti laikinosios apsaugos priemones, numatytas Civilinio proceso kodekso 145 str. (svarbu pastebėti, kad šiame straipsnyje pateikiamas ne baigtinis laikinųjų apsaugos priemonių sąrašas). Pvz., civilinėje byloje, kai sutuoktinė prašė teismo skirti laikinąją apsaugos priemonę – įpareigojimą gyventi skyrium. Sutuoktinė teismui pateikė smurto orderį, kuris buvo įteiktas jos vyrui. Teismas atsisakė skirti prašomą laikinąją apsaugos priemonę. Tokį sprendimą grindė tuo, kad sutuoktinės (ieškovės) pateiktas smurto orderis patvirtina tik vieną smurto atvejį, nėra pagrindo daryti išvadą, kad sutuoktinis (atsakovas) pastoviai smurtauja (Vilniaus regiono apylinkės teismo nutartis civilinėje byloje Nr. e2-14187-341/2023). Kitoje byloje, kurioje kilo ginčas dėl bendravimo su vaiku tvarkos, teismas konstatavo, kad konfliktui, dėl kurio buvo skirtas smurto orderis, galimai įvykus šalių vaiko akivaizdoje nesudaro pagrindo riboti ieškovo ir vaiko bendravimą (Kauno apygardos teismo nutartis civilinėje byloje Nr. e2S-1468-1060/2023, p. 17). Tačiau yra teismų praktikos, kai smurto orderis buvo laikoma kaip viena iš aplinkybių, kad nustatytų laikiną nepilnamečio vaiko gyvenamąją vietą su pavojų patyrusiu asmeniu (pagal Civilinio kodekso 3.65 str. 2 d. 2 p.), bet tai buvo ne vienintelis pagrindas. Kartu buvo vertinama Vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos išvada, kuria buvo nurodyta, kad pavojų patiriantis asmuo turi finansines galimybes pasirūpinti vaiku, tinkamas gyvenimo ir buities sąlygas, turi artimą ryšį su vaiku (Kauno apygardos teismo nutartis civilinėje byloje Nr. e2S-1536-896/2023, p. 30, 31).

Autorių nuomone taip pat svarbus klausimas, susijęs su smurto orderiu yra jo, kaip įrodymo, svarba santuokos nutraukimo bylose dėl vieno iš sutuoktinių kaltės (Civilinio kodekso 3.60 str. 1 d.). Pagal Civilinio kodekso 3.60 str. 3 d. yra preziumuojama, kad santuoka iširo dėl sutuoktinio kaltės, jeigu jis žiauriai elgiasi su kitu sutuoktiniu ar šeimos nariais (Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, 2001). Žiaurus elgesys paprastai apibūdinamas kaip veikimas ar neveikimas, sukeliantis nukentėjusiam fizinį ar psichinį skausmą (LAT nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-137-378/2018,

p. 23). Santuokos nutraukimas sutuoktinių turtinėms teisėms teisines pasekmes sukelia nuo santuokos nutraukimo bylos iškėlimo <...> (Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, 2001, 3.67 str. 1 d.). Sutuoktinis, išskyrus tą, kuris buvo pripažintas kaltu dėl santuokos iširimo, gali prašyti, kad teismas nustatytų, jog santuokos nutraukimas sutuoktinių turtinėms teisėms teisines pasekmes sukėlė nuo tos dienos, kai jie faktiškai nustojo kartu gyventi (Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, 2001, 3.67 str. 2 d.). Jeigu santuoka nutraukta dėl vieno sutuoktinio kaltės, tai sutuoktinis, kaltas dėl santuokos nutraukimo, praranda tas teises, kurias įstatymai ar vedybų sutartis suteikia išsituokusiam asmeniui, įskaitant teisę į išlaikymą (Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, 2001, 3.70 str. 1 d.). Kitas sutuoktinis turi teisę reikalauti iš kalto <...> atlyginti turtinę žalą, susijusią su santuokos nutraukimu, taip pat ir neturtinę žalą, padarytą dėl santuokos nutraukimo (Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, 2001, 3.70 str. 2 d.). Kita neigiama pasekmė kaltam sutuoktiniui – teismas gali nustatyti uzufruktą jo nuosavybės atžvilgiu ir palikti jame gyventi kitą sutuoktinį, jeigu su juo po santuokos nutraukimo lieka gyventi nepilnamečiai vaikai. Iš šių Civilinio kodekso nuostatų matyti, kad nutraukiant santuoką dėl vieno iš sutuoktinių kaltės, galimos taikyti neigiamos pasekmės kaltam sutuoktiniui. Norint santuoką nutraukti dėl žiauraus sutuoktinio elgesio, užtenka įrodyti, kad toks elgesys buvo, nereikia įrodinėti šio elgesio pasekmių. Taip pat nėra keliamas reikalavimas, kad būtų apkaltinamasis teismo nuosprendis. Praktikoje jau yra bylų, kai smurto orderis yra naudojamas pagrindžiant savo reikalavimus, keliamus santuokos nutraukimo byloje. Pvz., ieškovė prašydama nustatyti laikinąsias apsaugos priemones – nustatyti uzufruktą žemės sklypui bei namui. Šioje byloje teismas nesirėmė atsakovui buvusiu įteiktu smurto orderiu, kadangi jis buvo panaikintas, kaip įteiktas be pagrindo (Vilniaus apygardos teismo nutartis civilinėje byloje Nr. e2S-140-863/2024, p. 29). Taigi, kyla klausimas, ar smurto orderis gali būti laikomas įrodymu, pagrindžiančiu sutuoktinio kaltę dėl santuokos nutraukimo. Taip pat svarbu, kad pagal Civilinio kodekso 3.127 str. 3 d. prioritetinis turto dalijimo būdas – natūra. Pagal LAT praktiką turtas nedalijamas natūra tik tais atvejais, kai toks padalijimas negalimas dėl konkretaus turto savybių arba toks padalijimo būdas nepriimtinas, atsižvelgiant į buvusių sutuoktinių ar jų vaikų interesų apsaugą (LAT nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-662-313/2015). Santuokai nutrūkstant dėl žiauraus elgesio (pvz., fizinio smurto), turtą dalijant natūros būdu gali būti neužtikrinta buvusio sutuoktinio ir (ar) vaikų apsauga. Pvz., jeigu buvusi šeima gyveno viename bute, tai padalijus tarp abiejų sutuoktinių, atsiranda pavojaus rizika kitų šeimos narių saugumui. Taigi, toks padalinimo būdas šioje situacijoje nebūtų tinkamas. Klaipėdos apygardos teismas civilinėje byloje spręsdamas dėl to, ar buvo tinkamai padalintas turtas, atkreipė dėmesį, kad atsakovas buvo nuteistas įsigaliojusiu teismo nuosprendžiu dėl nesunkaus sveikatos sutrikdymo ieškovės atžvilgiu, dėl šio smurto ieškovei buvo teikiama laikino apgyvendinimo paslauga, nes ji baiminosi grįžti namo, į liudytojų parodymus. Remdamasis šiais duomenimis, teis-

mas padarė išvadą, kad šalių gyvenimas viename name neįmanomas, nes sukuria prielaidas tolesniems konfliktams, kurių eiga ir pasekmės neprognozuojami. Todėl siekiant užtikrinti šalims tinkamas gyvenimo sąlygas, atsižvelgiant į tai, kad santuoka nutraukiama dėl atsakovo kaltės, namas ir sklypas buvo priteisti ieškovei, atsakovui priteisiant kompensaciją (Klaipėdos apygardos teismo nutartis civilinėje byloje Nr. 2A-1009-459/2017, p. 26). Tam, kad galėtume įvertinti smurto orderio galimą poveikį santuokos nutraukimo bylose, būtina atsižvelgti į jo prigimtį. Pirma, tai yra prevencinė priemonė, kuri skiriama gavus pranešimą apie galimą smurto artimoje aplinkoje atvejį ir policijos pareigūnams nustačius smurto artimoje pavojaus rizikos kriterijus, nustatytus Vidaus reikalų ministro įsakyme „Dėl smurto artimoje aplinkoje pavojaus rizikos vertinimo kriterijų nustatymo“, bet nenustačius nusikalstamos veikos požymių. Antra, šis orderis nekonstatuoja įvykusio smurto fakto, jis skirta tam, kad pavojų patiriantis asmuo būtų apgintas nuo galimo smurto. Atsižvelgus į šiuos aspektus, smurto orderis savaime negali būti įrodymu, kuris patvirtintų sutuoktinio kaltę dėl santuokos nutraukimo dėl žiauraus elgesio. Iš kitos pusės, jis gali būti naudojamas kitų įrodymų visumoje. Pvz., jeigu yra liudytojų parodymai, kurie matė įvykusį smurto atvejį, taip pat yra teismo medicinos ekspertizės aktas apie aukos patirtus sužalojimus, vaizdo įrašai, tai smurto orderis gali padėti papildomai formuojant teismo vidinį įsitikinimą vertinant įrodymus. Autorių nuomone, rėmimasis smurto orderiu ateityje, gali potencialiai tapti patrauklia priemone bandant įrodyti kito sutuoktinio kaltę, siekiant prisiteisti didesnę turto dalį natūra. Tai galėtų daryti sąmoningai iškviečiant policijos pareigūnus dėl tariamai patiriamo smurto artimoje aplinkoje. Tada, gavus smurto orderį bandytų juo įrodyti sutuoktinio kaltę. Tačiau, šiuo metu, kadangi smurto orderio institutas sąlyginai naujas, reikia laiko, kad atsirastų nuolatinė teismų praktika šiuo klausimu.

Apibendrinant šį skyrių, smurto orderio institutas yra būtina priemonė kovojant su smurtu artimoje aplinkoje, siekiant skubiai apsaugoti pavojų patiriančius asmenis. Šio instituto poreikį įrodo pranešimų apie smurtą artimoje aplinkoje skaičius, kuris, kaip minėta anksčiau, yra latentinė veika, tad realūs skaičiai yra didesni, nei pranešama. Taip pat šį poreikį patvirtina EŽTT praktika, kurioje yra detalizuojama valstybės pareiga saugoti smurtą patiriantį asmenį. Tačiau, šis institutas taip pat turi savo trūkumų, aptartų šioje dalyje – turinio trūkumai, laikinumo trūkumai ir kt.

Išvados

1. Smurto artimoje aplinkoje sąvoka apima dvi teisines sąvokas (požymius) – artimą aplinką ir smurtą. Artima aplinka – tai aplinka, kurią sudaro asmenys, siejami arba praeityje sieti santuokiniais, partnerystės, svainystės, giminystės ar kitais artimais ryšiais, taip pat asmenys, kartu gyvenantys ir tvarkantys bendrą ūkį. ANSAAĮ nurodyta, kad smurtas pasireiškia fiziniu, psichologiniu ekonominiu, seksualiniu

ir kitokiu poveikiu. Tad norint nustatyti smurto artimoje aplinkoje atvejį, būtina nustatyti abu šiuos požymius.

2. Ikiteisminio tyrimo pareigūnų kompetencijų reglamentavimo pasikeitimo ir skirtingų prevencijos nuo smurto artimoje aplinkoje Europos šalių taikomų apsaugos priemonių palyginimas leido suprasti, kad smurto orderis, naudojamos prevencinės ir pagalbinės priemonės yra veiksmingos, nes efektyviai padeda kovoti su smurtu. Buvo pastebėta, kad šalies istorinė, kultūrinė aplinka veikia šalies gyventojų elgsenos, mąstysenos ir pasaulėžiūros susiformavimą. Papildomai, galime sakyti, kad nepaisant to, kad skirtingų Europos šalių teisiniai aktai susiję su apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje reglamentavimu buvo priimti skirtingu metu, visos šalys anksčiau ar vėliau suprato, kad šitos priemonės veikia ir būtent dėl šios priežasties pradėjo jas taikyti.
3. Statistika rodo, kad tokio pobūdžio institutas yra būtinas teisinėje sistemoje. Jo pagrindinis privalumas – greitas paskyrimas efektyviai apsaugant auką. Tokia priemonė atitinka EŽTT formuojamą praktiką, kad valstybė turi greitai reaguoti į smurto artimoje aplinkoje atvejus. Tačiau taip pat yra šio instituto trūkumų – laikinumas (taikomas tik 15 d., po to apribojimai pavojų keliančiam asmeniui nustoja galioti), turinys (policijos pareigūnai neturi motyvuoti sprendimo priimti smurto orderį). Be to, dabartiniame reguliavime yra numatytas nepakankamas smurto orderio laikymosi priežiūros mechanizmas.

Šaltinių sąrašas

Nacionaliniai norminiai teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos administracinių nusižengimų kodeksas (2015). TAR, 11216.
2. Lietuvos Respublikos apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymas (2011). *Valstybės žinios*, 72-3475.
3. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (2000). *Valstybės žinios*, 89-2741.
4. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas (2002). *Valstybės žinios*, 37-1341.
5. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas (2002). *Valstybės žinios*, 36-1340.
6. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (2000). *Valstybės žinios*, 74-2262.
7. Lietuvos Respublikos ginklų ir šaudmenų kontrolės įstatymas (2002). *Valstybės žinios*, 13-467.
8. Lietuvos Respublikos policijos veiklos įstatymas (2000). *Valstybės žinios*, 90-2777.
9. Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarijos Teisės departamento 2021 m. lapkričio 12 d. išvada Nr. XIVP-1056 „Dėl Lietuvos respublikos apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymo Nr. XI-1425 pakeitimo įstatymo projekto“.
10. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro, Lietuvos Respublikos teisingumo ministro, Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro 2003 m. gegužės

23 d. įsakymas Nr. V-298/158/A1-86 „Dėl sveikatos sutrikdymo masto nustatymo taisyklių patvirtinimo“. *Valstybės žinios*, 52-2357.
11. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministro 2023 m. kovo 29 d. įsakymas Nr. 1V-171 „Dėl smurto artimoje aplinkoje pavojaus rizikos vertinimo kriterijų nustatymo“. TAR, 5480.
12. Lietuvos policijos generalinio komisaro 2023 m. birželio 20 d. įsakymas Nr. 5-V-506 „Dėl policijos pareigūnų reagavimo į pranešimus apie smurtą artimoje aplinkoje ir sprendimo dėl apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje orderio priėmimo, jo vykdymo ir kontrolės tvarkos aprašo patvirtinimo“. TAR, 12214.

Specialioji literatūra

13. Grinevičiūtė, K. (2014). Fizinio skausmo sukėlimo nustatymo ir BK 140 straipsnyje numatyto nusikaltimo pripažinimo mažareikšmiu probleminiai aspektai, Jurisprudencija, 21(2), p. Jurisprudencija, 2014, Vol.21 (2).
14. Gulbickaja, J. (2013). Smurto artimoje aplinkoje aspektai ir įstatymo taikymo praktika. Prieiga internetu: https://cris.mruni.eu/server/api/core/bitstreams/ec91043c-07ff-44cf-b2ce-b1168d422077/content
15. štienė, R. (2019). Smurtas artimoje aplinkoje prieš moteris: baudžiamoji teisinė apsauga. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. Prieiga per eLABa – nacionalinė Lietuvos akademinė elektroninė biblioteka.
16. Lietuvos policija (2024). Gruodį užregistruota daugiau nei 5 tūkst. pranešimų dėl smurto artimoje aplinkoje. Prieiga internetu: https://policija.lrv.lt/lt/naujienos/daugeja-smurto-artimoje-aplinkoje-atveju-gruodi-uzregistruota-daugiau-nei-5-tukst-pranesimu/
17. Lietuvos Respublikos Socialinės apsaugos ir darbo ministerija (2024). Smurto artimoje aplinkoje prevencija. Prieiga internetu: https://socmin.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/seima-ir-vaikai/seimos-politika/smurto-artimoje-aplinkoje-prevencija/
18. UN Women, Republic of Lithuania national-level review on the Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action (1995). Prieiga internetu: https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/CSW/64/National-reviews/Lithuania.pdf

Konstitucinio teismo praktika

19. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2019 m. sausio 11 d. nutarimas. TAR, 439.

Nacionalinė teismų praktika

20. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. spalio 19 d. nutarimas Nr. AB-47-1, „Teismų praktikos smurto artimoje aplinkoje baudžiamosiose bylose apžvalga“, Teismų praktika Nr. 47.
21. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. balandžio 6 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-137-378/2018.

22. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. gruodžio 11 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-662-313/2015.
23. Kauno apygardos teismo 2023 m. rugpjūčio 4 d. nutartis administracinio nusižengimo byloje Nr. AN2-225-593/2023.
24. Panevėžio apygardos teismo 2023 m. rugsėjo 14 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1S-119-581/2023.
25. Vilniaus apygardos teismo 2023 m. rugpjūčio 24 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1S-266-365/2023.
26. Vilniaus regiono apylinkės teismo 2023 m. lapkričio 10 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e2-14187-341/2023.
27. Kauno apygardos teismo 2023 m. lapkričio 21 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e2S-1468-1060/2023.
28. Kauno apygardos teismo 2023 m. gruodžio 19 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e2S-1536-896/2023.
29. Vilniaus apygardos teismo 2024 m. sausio 11 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e2S-140-863/2024.
30. Klaipėdos apygardos teismo 2017 m. birželio 19 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 2A-1009-459/2017.

Tarptautiniai teisės aktai

31. Europos Tarybos konvencija dėl smurto prieš moteris ir murto artimoje aplinkoje prevencijos ir kovos su juo (2011). Prieiga internetu: https://socmin.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/seima-ir-vaikai/seimos-politika/smurto-artimoje-aplinkoje-prevencija
32. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (1950). *Valstybės žinios*, 1995, 40-987. Prieiga internetu: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.19841

Europos Žmogaus Teisių Teismo praktika

33. *B. v. the Republic of Moldova* [ECHR], No. 61382/09, [2013-07-16]. ECLI:-CE:ECHR:2013:0716JUD006138209
34. Registrar of the Court (2016). Press release: Turkish authorities did not effectively protect the life of a woman threatened with death by her husband.

Statistiniai duomenys

35. Informatikos ir ryšių departamentas (2024). Duomenys apie ikiteisminio tyrimo įstaigose užregistruotas nusikalstamas veikas, įtariamus asmenis nusikalstamų veikų padarymu, susijusių su smurtu artimoje aplinkoje (forma smurtas-itį). Prieiga internetu: https://ird.lt/lt/reports/view_item_datasource?id=10856&datasource=91715.

SANTRAUKA

Darbe yra analizuojama smurto artimoje aplinkoje sąvoką, kokiais būdais ji pasireiškia. Tam pasitelkiama teismų praktika, teisės doktrina. Aptariama artimos aplinkos bei smurto samprata. Pastaroji suskirstoma į porūšius, kurie yra detalizuojami ir pateikiamos jų sąvokos, kaip jos suprantamos nurodytuose šaltiniuose. Taip pat aptariama ikiteisminio tyrimo pareigūnų kompetencija, jos reglamentavimas iki 2023 m. liepos 1 d. ir po šios datos. Pagrindinis skirtumas – nuo 2023 m. liepos 1 d. įsigaliojo smurto orderio institutas, kurio paskirtis yra efektyviai apsaugoti auką nuo jos smurtautojo. Papildomai, buvo nagrinėjamos skirtingų Europos šalių taikomos apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje prevencinės ir pagalbinės priemonės. Galiausiai darbe aptariamos smurto orderio perspektyvos, pagrindžiamas jo poreikis, aptariami trūkumai bei pateikiami siūlymai, kaip jo reguliavimas galėtų būti patobulintas.

SUMMARY

This course work analyzes the concept of domestic violence and the ways in which it manifests itself. Court practices and legal doctrine are used for this. The concept of close environment and violence is discussed. The latter is divided into subtypes which are separately detailed and their concepts are presented as they are understood in the specified sources. In addition, this work discusses the competence of pre-trial investigation officers, its regulation until 1st of July, 2023 and after this date. The main difference from 1st of July, 2023 is that the institution of the violence warrant came into effect, the purpose of which is to effectively protect the victim of domestic violence. Also, preventive and auxiliary measures of protection against domestic violence applied by different European countries were examined. Finally, the work discusses the perspectives of the violence warrant, justifies its need, discusses its shortcomings and offers suggestions on how its regulation could be improved.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.2

AR SKIRIANT BAUSMĘ YRA PAKANKAMAI ATSIŽVELGIAMA Į ASMENS PATIRTUS TEISIŲ IR LAISVIŲ SUVARŽYMUS BAUDŽIAMOJO PROCESO METU?

Vidas Krušinskas, Liutauras Valickas

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
Baudžiamosios justicijos šakos 4 kurso studentai
Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: vidas.krusinskas@tf.stud.vu.lt, liutauras.valickas@tf.stud.vu.lt
Mokslinio straipsnio praktinė kuratorė lekt. Laura Šivickaitė-Moldarienė
El. paštas: laura.sivickaite@tf.vu.lt

Anotacija: *Straipsnyje aptariamas baudžiamojo proceso metu asmens patiriamų teisių ir laisvių suvaržymų vertinimas bausmės skyrimo metu. Atitinkamai, yra nagrinėjami įvairūs su minėtu klausimu susiję veiksniai, įskaitant asmens teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką įgyvendinimą ir procesinių prievartos priemonių, išskirtinę reikšmę suteikiant kardomajai priemonei – suėmimui, taikymą.*

Pagrindiniai žodžiai: *baudžiamasis procesas, bausmė, suėmimas, proceso operatyvumo principas, asmens teisių ir laisvių suvaržymas.*

The article analyses the assessment of various constraints of human rights experienced during a criminal procedure while imposing a penalty, including the realization of right to a criminal procedure within a reasonable time and the implementation of coercive measures, particularly – detention.

Keywords: *criminal procedure, penalty, detention, the principle of the speed of proceedings, constraints of human rights.*

Įvadas

Šio darbo **aktualumas.** Suėmimas, namų areštas, dokumentų paėmimas, krata, elektroninių ryšių tinklais perduodamos informacijos kontrolė, jos fiksavimas ir kaupimas, laikinas nušalinimas nuo pareigų ar laikinas teisės užsiimti tam tikra

Copyright © Vidas Krušinskas, Liutauras Valickas, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

veikla sustabdymas, slaptas sekimas – tai tik nedidelė dalis procesinių prievartos priemonių, kuriomis yra suvaržomos įtariamųjų ar kaltinamųjų pagrindinės asmens laisvės ir teisės. Teisės doktrinoje sutinkama pozicija, kad baudžiamoji atsakomybė faktiškai pradedama įgyvendinti ne teismui priėmus apkaltinamąjį nuosprendį baudžiamojoje byloje, o vos prasidėjus baudžiamajam procesui, kai asmuo būdamas įtariamuoju, o vėliau – ir kaltinamuoju, patiria kardomųjų ir kitų procesinių prievartos priemonių nulemtus laisvių ir teisių apribojimus, nerimą dėl savo ateities, psichologinius išgyvenimus bei reputacinę žalą (Piesliakas, 2007, p. 9–11; Prapiestis, D., Prapiestis, J., 2022, p. 278). Antai, galima teigti, kad net ir atleidžiant kaltininką nuo baudžiamosios atsakomybės jis faktiškai atleidžiamas ne nuo jos, „<...> *bet nuo bausmės, nes jau būna išgyvenęs atitinkamą teisinę prievartą, baudžiamuosius suvaržymus, pavyzdžiui, procesinę prievartą – kardomąjį kalinimą, kurį įstatymų leidėjas prilygina laisvės atėmimo bausmei (BK 66 straipsnis), nors byla dar būna net nepasiekusi teisminio nagrinėjimo stadijos*“ (Prapiestis, D., Prapiestis, J., 2022, p. 278).

Vertėtų paminėti, kad be įprastai baudžiamojo proceso metu kylančių suvaržymų, baudžiamojon atsakomybėn traukiami asmenys nukenčia ir dėl pernelyg ilgos proceso trukmės, kai pažeidžiama jų teisė į procesą per kuo trumpiausią laiką. Be to, nepaisant pastaruoju metu pagerėjusių statistinių griežčiausios kardomosios priemonės – suėmimo – rodiklių, jis vis dar taikomas per dažnai, be objektyvios laisvės suvaržymo būtinybės. Visgi teismų praktikoje minimi baudžiamojo proceso eigoje kylantys žmogaus laisvių ir teisių užtikrinimo iššūkiai ne visada sulaukia pakankamo dėmesio, dažnai pripažįstant juos kaip savaime suprantamus ir nereikalaujančius didesnių pastangų jų analizei bei sprendimui.

Gana vangiai prie esamos situacijos sprendimo prisideda ir įstatymų leidėjas, iš kurio pasigendama iniciatyvos keisti nusistovėjusią ydingą padėtį. Taigi tiek įstatymų leidėjas, reglamentuodamas baudžiamuosius teisinius santykius, tiek teismai, nagrinėdami baudžiamąsias bylas, šiame darbe nagrinėjamai problematikai dažniausiai skiria nepakankamą dėmesį, o kartais jo neskiria visai.

Pakankamumą autoriai supranta ir šio darbo kontekste vertina performuluodami į teiginį „tiek, kiek reikia, arba tiek, kiek būtina“, siekdami nustatyti, ar teismų praktikoje egzistuoja bendra pakankamumo samprata šiame darbe keliamais klausimais, bei bandydami susieti šį pakankamumo aspektą su humanizmo, teisingumo, proporcingumo, proceso greitumo (operatyvumo) ir kitų pamatinių teisinės sistemos principų, taip pat Lietuvos prisiimtų tarptautinių įsipareigojimų suponuojama būtinybe teismui, sprendžiančiam baudžiamosios atsakomybės taikymo klausimus, visapusiškai įvertinti baudžiamojo proceso metu asmens patiriamus suvaržymus, jų įtaką asmens laisvėms bei teisėms ir, tuo remiantis, deramai individualizuoti skiriamą bausmę ar sąlygas sprendžiant dėl proceso užbaigimo neskiriant bausmės.

Taigi nagrinėjama tema yra itin aktuali. Kartu pažymėtina, kad darbo aktualumas pasireiškia ne tik pirmiau išdėstyta problema praktikoje, bet, neabejotinai, ir moksle,

nes mokslas šiandiena dar nepateikia jokio atsakymo, jokios taisyklės, pagal kurią būtų galima konstatuoti, ar taikant baudžiamąją atsakomybę yra pakankamai („tiek, kiek reikia, arba tiek, kiek būtina“) atsižvelgiama į baudžiamojo proceso metu asmens patirtus suvaržymus. Būtent šiuo darbu, pasitelkiant teisės ir kriminologijos mokslų metodus, siekiama detaliau kelti aktualias problemas ir svarstyti potencialius jų sprendimo būdus.

Šio darbo **naujumas** yra itin ryškus, nes baudžiamojo proceso metu kylantys asmens laisvių ir teisių suvaržymai, o ypač jų vertinimas teismui taikant baudžiamąją atsakomybę, Lietuvos teisės mokslininkų buvo nagrinėti tik epizodiškai – atlikus detalią doktrinos nagrinėjama tema analizę pavyko rasti vos kelias lietuvių autorių mokslines publikacijas, gvildenančias baudžiamojo proceso lemiamų asmens teisių ir laisvių ribojimų klausimus (Jurka, R., 2009; Jurka, R., Gušauskienė, M., 2009; Merkevičius, R., 2011; Bikelis, S., 2018; Prapiestis, D., Prapiestis, J., 2022), o baudžiamojo proceso metu asmens patiriamų suvaržymų įtakos skiriamai bausmei (taikant baudžiamąją atsakomybę) problematika buvo nagrinėjama tik viename moksliniame straipsnyje (Merkevičius, R., 2011). Be to, nenustatyta, kad doktrinoje būtų aptartas pakankamumo aspektas.

Šio **darbo tikslą** suponuoja kelios sudedamosios dalys: darbe siekiama nustatyti, ar skiriant bausmę yra pakankamai atsižvelgiama į asmens patirtus teisių ir laisvių suvaržymus baudžiamojo proceso metu, tai kartu analizuojant per sudėtines šio instituto dalis – proceso greitumo principą ir procesines prievartos priemones.

Uždaviniai, kuriais įgyvendinamas užsibrėžtas tikslas:

1) Išanalizuoti teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką (proceso operatyvumo principo) specifiką ir jos įgyvendinimo problematiką;
2) Ištirti suėmimo, kitų kardomųjų priemonių ir procesinių prievartos priemonių taikymo problematiką;
3) Nustatyti, kokią reikšmę turi baudžiamojo proceso metu asmens patiriami laisvių ir teisių suvaržymai, sprendžiant dėl asmens baudžiamosios atsakomybės.

Šio **darbo objektas** - baudžiamojo proceso metu asmens patiriamų laisvių ir teisių suvaržymų vertinimas, skiriant bausmę ar kitaip užbaigiant baudžiamąjį procesą.

Darbe naudojami sisteminis, analizės, statistikos ir apklausos **metodai**. Sisteminis ir analizės metodai pasitelkti analizuojant teisės aktų nuostatas, teismų praktiką (išanalizuota 31 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus nutartis), teisės doktriną, teisės normų tarpusavio ryšį, teismų praktikos ir doktrinos reikšmę nagrinėjamam klausimui ir darant atitinkamas išvadas. Statistikos metodu buvo nagrinėjami pastarųjų keliolikos metų statistiniai duomenys, apimantys užsitęsusių ikiteisminių tyrimų, baudžiamųjų bylų nagrinėjimų ir suėmimo bei kitų kardomųjų priemonių taikymo tendencijas Lietuvoje. Apklausos metodas naudotas apklausiant

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjus (gauti atsakymai iš 5 teisėjų) ir Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Baudžiamosios justicijos katedros mokslininkus, nedirbančius teisėjais (gauti 7 atsakymai).

Šiame straipsnyje, siekiant visapusiškos analizės, nagrinėjama įvairi **literatūra** ir **šaltiniai**, įskaitant teisės aktų (Lietuvos Respublikos baudžiamojo ir baudžiamojo proceso kodeksų, Europos Žmogaus Teisių Konvencijos) nuostatas, teismų praktiką, didžiausią dėmesį skiriant Lietuvos Aukščiausiojo Teismo ir Europos Žmogaus Teisių Teismo išaiškinimams, taip pat teisės doktrina, daugiausiai apimanti Lietuvos teisės mokslininkų publikacijas, ir statistiniai duomenys apie užsitęsusius ikiteisminius tyrimus bei baudžiamąsias bylas, nagrinėjamas pirmosios instancijos teismuose, taip pat suėmimą ir kai kurias kitas kardomąsias priemones.

1. Asmens teisė į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką arba proceso operatyvumo principas

1.1. Asmens teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką teisinis reglamentavimas

Teisė į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką įtvirtinta tiek tarptautinėje, tiek nacionalinėje teisėje. Svarbiausias tarptautinės teisės šaltinis, kuriame įtvirtinta ši teisė – Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (toliau – ir EŽTK), kurios 6 straipsnyje, kaip viena iš asmens teisės į teisingą bylos nagrinėjimą sudėtinių dalių, numatyta, jog „*kai yra sprendžiamas <...> pareikšto kokio nors baudžiamojo kaltinimo klausimas, toks asmuo turi teisę, kad bylą per įmanomai trumpiausią laiką <...> išnagrinėtų pagal įstatymą įsteigtas nepriklausomas ir bešališkas teismas*“ (Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencija, 1950).

Ši teisė dar yra laikoma proceso operatyvumo principu, kurį įgyvendinančios nuostatos nacionalinėje teisėje kompleksiškai yra įtvirtintos Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekse (toliau – ir BPK). Antai, BPK 1 straipsnyje įtvirtinta principinė nuostata, kad baudžiamojo proceso paskirtis, be kita ko, yra greitai ir išsamiai atskleisti nusikalstamas veikas (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002).

Konkrečiau šis principas atskleistas BPK 2 straipsnyje ir 176 straipsnio 1 dalyje, kuriuose, atitinkamai, įtvirtinta prokuroro ir ikiteisminio tyrimo įstaigų pareiga „*kiekvienu atveju, kai paaiškėja nusikalstamos veikos požymių, pagal savo kompetenciją imtis visų įstatymų numatytų priemonių, kad per trumpiausią laiką būtų atliktas tyrimas ir atskleista nusikalstama veika*“ ir nuostata, jog „*ikiteisminis tyrimas turi būti atliktas per kuo trumpiausius terminus*“. Be to, analogiški ikiteisminio tyrimo atlikimo per kuo trumpiausią laiką reikalavimai įtvirtinti ir BPK 172 straipsnio 1 dalyje bei 2 dalies 3 punkte (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002).

Teisminiam bylos nagrinėjimui itin reikšmingos BPK 44 straipsnio 5 dalies ir 242[1] straipsnio 1 dalies nuostatos, kuriose nustatyta kiekvieno nusikalstamos veikos padarymu kaltinamo asmens teisė į bylos išnagrinėjimą per kuo trumpiausią laiką ir teismo pareiga rūpintis *„kad baudžiamoji byla teisme būtų išnagrinėta per kuo trumpesnį laiką <...>“* (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002).

Visgi susiklosto situacijos, kai pirmiau išreikštos konstantos nėra laikomasi, ji yra pažeidžiama, t. y. ikiteisminis tyrimas ar bylos nagrinėjimas teisme trunka neproporcingai ilgai. Preziumuojant, kad už pažeistą teisę turi būti atlyginta / kompensuota, kyla klausimas, - ar toks mechanizmas egzistuoja ir kaip tai veikia Lietuvos teisinėje sistemoje? Tiek BPK, tiek Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse (toliau – ir BK) įstatymų leidėjas neįtvirtino jokių nuostatų, *expressis verbis* apibrėžiančių asmens teisės į baudžiamąjį procesą per trumpiausią laiką pažeidimo teisinių padarinių – apie tai neužsimenama nei prie bausmės skyrimo pagrindų, nei prie atsakomybę lengvinančių aplinkybių, nei prie galimybės asmeniui skirti švelnesnę bausmę ar atidėti paskirtos arešto ar laisvės atėmimo bausmės vykdymą.

Apibendrinant, iš apžvelgtų teisės normų matyti, kad baudžiamojo proceso įgyvendinimui per kuo trumpiausią laiką įstatymų leidėjas skiria išties didelį dėmesį, pabrėžiant greito proceso svarbą tiek ikiteisminio tyrimo, tiek ir teisminio baudžiamosios bylos nagrinėjimo metu, tačiau apie šio principo pažeidimo pasekmes įtariamajam / kaltinamajam BK ir BPK tiesiogiai neužsimenama, paliekant šį klausimą teismų praktikai, kas, kaip matyti iš toliau aptariamos teismų jurisprudencijos, apsunkina tinkamą jo įgyvendinimą ir kelia tam tikrų klausimų dėl atitikties teisinio aiškumo ir tikrumo principų reikalavimams.

1.2. Asmens teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką praktinio įgyvendinimo tendencijos Lietuvoje

Nors asmens teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką tiek ikiteisminio tyrimo, tiek ir teisminio bylos nagrinėjimo metu įtvirtinimas įvairiuose BPK straipsniuose vertintinas teigiamai, vertėtų įvertinti ir praktinį jų įgyvendinimą, nes labai svarbu, kad įstatymų įtvirtintos žmogaus laisvių ir teisių garantijos būtų ne tik deklaratyvaus pobūdžio, bet ir realiai įgyvendinamos baudžiamajame procese. Atitinkamai, vertėtų pažvelgti ne tik į teismų praktiką, bet ir į statistinius ikiteisminių tyrimų ir bylų nagrinėjimo teismuose duomenis, nes, akivaizdu, jog baudžiamajame procese yra kvestionuojami ir nustatomi ne visi galimi teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimai.

Advokatas doc. dr. R. Merkevičius greitą baudžiamąjį procesą įvardijo kaip apsaugantį *„įtariamą (kaltinamą) asmenį nuo pernelyg (nepateisinamai) ilgai trunkančios nežinomybės ir netikrumo dėl savo faktinio ir teisinio likimo (prieš jį pradėto proceso baigties) bei su tuo neabejotinai susijusios psichologinės įtampos ir dvasinių*

išgyvenimų. Kartu su kitomis teisėmis saugo įtariamąjį (kaltinamąjį) ir nuo pernelyg (nepateisinamai) ilgai trunkančios procesinės prievartos bei kitų suvaržymų ar įtakos įtariamo (kaltinamo) asmens privatumui, darbinėms teisėms ar socialiniam gyvenimui <...>" (Merkevičius, 2011, p. 37). Šio autoriaus teigimu, *„tais atvejais, kai iš esmės dėl baudžiamojo persekiojimo, teisingumo ar kitoms valstybės institucijoms (pareigūnams) įkaltinamų priežasčių baudžiamasis procesas (ikiteisminis tyrimas ar (ir) baudžiamosios bylos nagrinėjimas teismuose) trunka pernelyg ilgai, šis pernelyg ilgai trunkantis procesas reiškia Konvencijos 6 straipsnio 1 dalies pažeidimą bei šio proceso ir jame taikytų priemonių įtaka baudžiamojon atsakomybėn traukiamam asmeniui prilygsta bausmei"*. Dėl to, autorių nuomone, pritariant doc. dr. R. Merkevičiaus mintims, jei toks nepagrįstai ilgai užsitęsęs procesas dar būtų užbaigiamas kriminalinės bausmės paskyrimu, tai, iš esmės lemtų baudimą antrą kartą, kai pirmą kartą nubaudus asmenį pernelyg ilgu ir *„visiškai nereikalingu"* procesu, jis dar antrą kartą būtų baudžiamas kriminaline bausme (Merkevičius, 2011, p. 47–48).

Remiantis Informatikos ir ryšių departamento prie Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos (toliau – ir IRD prie LR VMR) 2009–2023 metais[1] baigtų ikiteisminių tyrimų trukmės duomenimis (1 lentelė), per paskutinius 14 metų ikiteisminių tyrimų, kurių trukmė 1–2 metai ar daugiau nei 2 metai, ženkliai sumažėjo lyginant tiek absoliučius, tiek ir santykinius skaičius. Baigtų ikiteisminių tyrimų, kurių trukmė viršijo 1 metus, bet neviršijo 2 metų nuo 2009 m. iki 2023 m. sumažėjo 2,5 karto (nuo 4505 iki 1890), o jų dalis bendroje baigtų ikiteisminių tyrimų statistikoje – perpus (nuo 8,61 iki 4,4 proc.). Panašiai sumažėjo baigtų ikiteisminių tyrimų, kurių trukmė viršijo 2 metus, skaičius – per atitinkamą laikotarpį jų skaičius irgi sumažėjo apie 2,5 karto (nuo 2648 iki 1092), o santykis su visais baigtais ikiteisminiais tyrimais – irgi perpus (nuo 5,06 iki 2,54 proc.). Tiesa, laikotarpiu nuo 2012 m. iki 2016 m. abiejose kategorijose galima įžvelgti tam tikrą užsitęsusių ikiteisminių tyrimų skaičiaus padidėjimą, visgi jį tam tikra apimtimi galima paaiškinti ir padidėjusiu bendru baigtų (tuo pačiu – ir atliekamų) ikiteisminių tyrimų skaičiumi, kuris lėmė didesnį teisėsaugos institucijoms ir pareigūnams tekusį darbo krūvį, dėl kurio, tikėtina, nebuvo spėjama taip sparčiai ir operatyviai ištirti visų galimai padarytų nusikalstamų veikų.

Tuo tarpu Nacionalinės teismų administracijos parengtos 2008–2023 metų Baudžiamųjų bylų nagrinėjimo ataskaitos bei 2008–2022 metų Teismų veiklos apžvalgos rodo kiek kitokias baudžiamojo proceso, teisminio bylos nagrinėjimo metu, greičio kitimo tendencijas. Iš šių duomenų (2 lentelė) matyti, kad baudžiamųjų bylų, kurių nagrinėjimas pirmosios instancijos teismuose užsitęsė ilgiau kaip metus, skaičius per pastaruosius 15 metų beveik nepakito – nuo 2008 m. fiksuoto 666 bylų rodiklio, po 2011–2014 m. daugiau nei trečdaliu (iki 972–1021 bylų) įvykusio augimo ir

[1] 2017 metais dėl autoriams nežinomų priežasčių statistiniai duomenys nebuvo pateikti.

1 lentelė. Užsitęsusių ikiteisminių tyrimų statistika 2009–2023 metais

Metai	Baigti ikiteisminiai tyrimai*	Baigti ikiteisminiai tyrimai, kurių trukmė viršijo 1 metus, bet neviršijo 2 metų*	Jų dalis procentais nuo visų tais metais baigtų ikiteisminių tyrimų skaičiaus*	Baigti ikiteisminiai tyrimai, kurių trukmė viršijo 2 metus *	Jų dalis procentais nuo visų tais metais baigtų ikiteisminių tyrimų skaičiaus*
2023	42924	1890	4,4	1092	2,54
2022	42565	1930	4,53	1194	2,81
2021	41310	2348	5,68	1678	4,01
2020	46553	2481	5,33	1451	3,12
2019	48470	2832	5,84	1201	2,48
2018	53958	2791	5,17	1712	3,17
2017	-	-	-	-	-
2016	48605	4195	8,63	4081	8,4
2015	62511	4799	7,68	5172	8,27
2014	62886	4959	7,89	2515	4
2013	62968	5695	9,04	3222	5,12
2012	58408	4634	7,93	2649	4,54
2011	49249	3833	7,78	2338	4,75
2010	52433	4725	9,01	2626	5,01
2009	52307	4505	8,61	2648	5,06

Šaltinis: sudaryta autorių, remiantis IRD prie LR VMR duomenimis.

*išskyrus ikiteisminius tyrimus, baigtus pagal BPK 3 straipsnio 1 dalies 2 punktą ir 212 straipsnio 10 punktą.

2018–2020 m. įvykusio ženklaus (iki 447–512 bylų) sumažėjimo, šis rodiklis 2021 m. ženkliai padidėjo (679 bylos), o 2023 m. stebimas simbolinis mažėjimas (645 baudžiamosios bylos). Iš pateiktų duomenų matyti, kad tokios situacijos nepavyksta susieti su išaugusiu bendru nagrinėtų baudžiamųjų bylų skaičiumi, taigi ir didesniu teismams tekusiu darbo krūviu, nes pastaraisiais metais jis nuosekliai mažėjo ir buvo bene mažiausias per analizuojamą laikotarpį, be to, nors 2016–2019 m. bendras bylų skaičius buvo pastebimai didesnis, daugiau nei metus užsitęsusių baudžiamųjų bylų buvo mažiau. Teismai tokias tendencijas aiškina, pavyzdžiui, tokiomis aplinkybėmis: šalių ar jų atstovų neatvykimas į teismo posėdį, proceso šalies prašymai atidėti bylos

2 lentelė. Užsitęsusių baudžiamųjų bylų pirmosios instancijos teismuose statistika 2008–2023 metais

Metai	Baudžiamosios bylos, kurių nagrinėjimas 1 instancijos teismuose užsitęsė ilgiau kaip metus	Atitinkamais metais 1 instancijos teismuose išnagrinėtų bylų skaičius	Jų dalis procentais nuo bendro tais metais 1 instancijos teismų išnagrinėtų baudž. bylų skaičiaus (proc.)	Baudžiamosios bylos, kurių nagrinėjimas apylinkių ir apygardų teisme 1 instancija užsitęsė ilgiau kaip 5 metus
2023	645	15359	4,2	-
2022	679	15545	4,37	57
2021	721	15516	4,61	64
2020	463	16779	2,76	72
2019	447	18175	2,46	83
2018	512	20006	2,56	90
2017	561	19858	2,83	90
2016	645	17115	3,77	93
2015	856	18963	4,51	104
2014	983	21674	4,54	96
2013	972	20737	4,69	114
2012	1006	20665	4,87	108
2011	1021	18072	5,65	128
2010	863	17669	4,88	128
2009	721	16832	4,28	137
2008	666	16082	4,14	115

Šaltinis: sudaryta autorių, remiantis Nacionalinės teismų administracijos duomenimis.

nagrinėjimą, papildomų įrodymų rinkimas, Lietuvoje paskelbtas karantinas ir dėl jo metu įvestų ribojimų atsiradę teismų darbo organizavimo ypatumai, taip pat BPK nustatyto teisinio reguliavimo, leidžiančio baudžiamąsias bylas nagrinėti nuotoliniu būdu, trūkumas 2021 m. I pusmetį (Teismų veiklos apžvalgos, 2021, 2022). Analogiškai situacija klostėsi ir lyginant bylų, kurių nagrinėjimas pirmosios instancijos teismuose užsitęsė ilgiau kaip metus, santykį su bendru išnagrinėtų baudžiamųjų bylų skaičiumi – nuo 4,14 proc. 2008 m. sugrįžta prie beveik identiškų 4,2 proc. 2023 m. Visgi, priešingai nei prieš tai apžvelgtu atveju, baudžiamųjų bylų, kurių nagrinėjimas apylinkių ir apygardų teismuose (pirmosios instancijos teismuose) užsitęsė ilgiau

kaip 5 m., skaičius per nagrinėjamą 2008–2022 m. laikotarpį sumažėjo perpus – nuo 115 iki 57 bylų.

Taigi ikiteisminių tyrimų ir teisminio bylų nagrinėjimo pirmosios instancijos teismuose analizė atskleidė, jog tiek laikotarpiu nuo 1 iki 2 m., tiek ir ilgiau nei 2 m. užsitęsusių ikiteisminių tyrimų bendras skaičius ir tokių tyrimų dalis bendrame jų skaičiuje per pastaruosius 14 metų , sumažėjo 2,5 ir 2 kartus. Toks teigiamas pokytis sudaro prielaidas teigti, kad ikiteisminio tyrimo institucijos ir prokuratūros ikiteisminius tyrimus atlieka greičiau ir operatyviau, taip trumpiau taikydamos įtariamųjų patiriamus teisių ir laisvių suvaržymus bei užtikrindamos efektyvesnį asmens teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką įgyvendinimą. Tuo tarpu pirmosios instancijos teismuose tokio žymaus pokyčio nefiksuota – laikotarpiu nuo 2008 m. iki 2023 m. baudžiamųjų bylų, kurių nagrinėjimas užsitęsė ilgiau kaip metus, skaičius su tam tikrais svyravimais išliko nepakitęs, visgi baudžiamųjų bylų, kurių nagrinėjimas užsitęsė ilgiau kaip 5 metus, nuo 2008 m. iki 2022 m. sumažėjo perpus.

1.3. Teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką įgyvendinimas ir jos pažeidimo vertinimas Europos Žmogaus Teisių Teismo ir Lietuvos teismų praktikoje

Nagrinėjant teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką turinį, įgyvendinimo specifiką, pažeidimo pasekmes ir įtaką, sprendžiant dėl baudžiamosios atsakomybės, itin svarbi yra tiek Europos Žmogaus Teisių Teismo (toliau – ir EŽTT), tiek ir Lietuvos Aukščiausiojo Teismo (toliau – ir LAT) suformuota praktika. Šiame darbe didesnis dėmesys skiriamas nustatyti, kaip ir ar pakankamai nacionaliniai teismai kompensuoja asmens teisių ir laisvių suvaržymus, o tam tikrais atvejais ir pažeidimą, todėl EŽTT suformuluotos taisyklės pristatomos daugiau prezumpcijų forma.

Pagal LAT suformuotą praktiką, asmens teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimas, kai baudžiamosios bylos nagrinėjimas trunka pernelyg ilgai, gali būti pagrindas švelninti asmeniui skiriamą bausmę. Įtvirtindamas tokią baudžiamosios atsakomybės individualizavimo asmeniui, kurio teisė į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką buvo pažeista, formą, LAT vadovaujasi EŽTT suformuota praktika, *„kurioje bausmės švelninimas, taikomas atsižvelgiant į įmanomai trumpiausio laiko reikalavimo pažeidimą, laikomas tinkama ir pakankama teisinės gynybos dėl pernelyg ilgo proceso trukmės priemone“*, kitaip tariant *„tais atvejais, kai pripažįstama, kad byloje buvo nepateisinami procesiniai delsimai, viena iš tinkamų ir pakankamų teisinės gynybos dėl pernelyg ilgo proceso trukmės priemonių yra bausmės sumažinimas kaltinamiesiems“*, atitinkamai, *„ja pasinaudojęs asmuo netenka aukos statuso pagal Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją“* (LAT 2016 m. kovo 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Nagrinėjamu pagrindu bausmė gali būti švelninama tiek neperžengiant BK Specialiosios dalies straipsnio, pagal kurį atsako

kaltininkas, sankcijoje numatytų bausmės rūšių ir dydžių, tiek laikantis BK Bendrojoje dalyje įtvirtintų bausmės skyrimo taisyklių. Pavyzdžiui, kai įvertinus nusikalstamos veikos pavojingumą, kaltininko asmenybę ir teisės į baudžiamąjį procesą per įmanomai trumpiausią laiką pažeidimo aplinkybes, nustatomas pagrindas konstatuoti, jog pernelyg ilga proceso trukmė yra išimtinė aplinkybė, konkrečiu atveju lemianti aiškų net ir švelniausios BK Specialiosios dalies straipsnio sankcijoje numatytos bausmės prieštaravimą teisingumo principui, kaltinamajam gali būti skiriama švelnesnė bausmė pagal BK 54 straipsnio 3 dalį. Taip pat konstatuotas teisės į baudžiamosios bylos išnagrinėjimą per įmanomai trumpiausią laiką pažeidimas, remiantis LAT praktika, gali būti pagrindu taikyti bausmės vykdymo atidėjimo, įtvirtinto BK 75 straipsnyje, institutą. Visgi, kaip ne kartą yra konstatavęs LAT, *„tiek EŽTT sprendimuose, tiek Lietuvos teismų praktikoje nėra suformuluota imperatyvų, kaip teisės į kuo trumpesnį bylos išnagrinėjimą pažeidimas turi būti kompensuojamas konkrečioje byloje konkrečiam nuteistajam, tad klausimas kiekvienoje byloje sprendžiamas individualiai“* (LAT 2023 m. vasario 20 d. nutartis baudžiamojoje byloje).

Nagrinėdamas konkrečius veiksnius, turinčius įtakos bausmės švelninimui dėl pernelyg ilgos baudžiamojo proceso trukmės, LAT yra pažymėjęs, jog ilga proceso trukmė savaime nėra absoliutus pagrindas pripažinti asmens teisės į procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimo, todėl proceso trukmė turi būti vertinama pagal konkrečios bylos aplinkybes, ir tik kai pastarosiomis nėra galima pateisinti pernelyg ilgos jo trukmės, atitinkamai, yra pažeidžiama EŽTK 6 straipsnio 1 dalyje, BPK 2 straipsnyje, 44 straipsnio 5 dalyje įtvirtinta kaltinamojo teisė į įmanomai trumpiausią bylos procesą, galima taikyti bausmės švelninimą. Pastarosios aplinkybės yra vertinamos remiantis EŽTT praktikoje įtvirtintais kriterijais, apimančiais tiek procesinius ikiteisminio tyrimo (bylos nagrinėjimo) aspektus, tokius kaip baudžiamajame procese persekiojamo asmens (įtariamojo, kaltinamojo) elgesys, proceso metu įvykę nepateisinamo delsimo faktai, institucijų veiksmai organizuojant bylos procesą, proceso reikšmė persekiojamam asmeniui (pavyzdžiui, taikytų procesinių prievartos priemonių griežtumas ir jų taikymo trukmė), tiek ir pačios baudžiamosios bylos materialinį sudėtingumą (faktų, kuriuos reikia nustatyti, pobūdis, padarytų nusikalstamų veikų, kaltinamų asmenų skaičius, įrodymų kiekis ir jų rinkimo sudėtingumas, teisiniai bylos aspektai). Visgi tais atvejais, kai byla yra itin sudėtinga ir didelės apimties, *„gali būti pateisinama ir ilgesnė negu įprastai proceso trukmė, tačiau tik tuomet, kai valstybės institucijos tinkamai reaguoja į bylos sudėtingumą ir imasi visų savo turimų pagrįstų priemonių, kad procesas būtų toks operatyvus, kiek įmanoma tokioje byloje“* (LAT 2021 m. birželio 23 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Svarbu pabrėžti, kad *„išvadą dėl konkretaus proceso (ne)atitikties Konvencijos 6 straipsnio 1 dalies reikalavimams visada lemia ne izoliuotas atskiro kriterijaus, bet jų visumos vertinimas“* (LAT 2023 m. vasario 20 d. nutartis baudžiamojoje byloje), tad siekiant konstatuoti asmens teisės į procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimą būtina visapusiškai įvertinti visas tam

reikšmės turėjusias aplinkybes, taip pat įvertinti visą bylos kontekstą, antai, tikrinant, ar proceso metu nebuvo nepateisinamo delsimo požymių, ar buvo laikotarpių, kai ikiteisminio ir teisminio bylos nagrinėjimo metu nebuvo atliekama jokių procesinių veiksmų arba jie buvo atliekami pernelyg ilgai. Vertėtų paminėti, kad LAT ne kartą yra pabrėžęs, jog visų apžvelgtų aplinkybių vertinimas yra teismo diskrecija, bet ne pareiga.

LAT praktikoje taip pat yra pabrėžiama didelė įtariamajam / kaltinamajam taikyto suėmimo reikšmė vertinant, ar nebuvo pažeista teisė į procesą per kuo trumpiausią laiką, motyvuojant tuo, kad *„baudžiamojo proceso trukmės poveikis kaltinamojo teisėms paprastai pripažįstamas itin reikšmingu (negatyviu) tais atvejais, kai jis proceso metu yra suimtas“* (LAT 2022 m. birželio 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Be to, remiantis EŽTT praktika, vien pats suėmimo faktas jau savaime yra veiksnys, kuris turi būti vertinamas sprendžiant, ar laikomasi reikalavimo priimti sprendimą dėl bylos esmės per įmanomai trumpiausią laiką pagal EŽTK 6 straipsnio 1 dalį (LAT 2019 m. spalio 8 d. nutartis baudžiamojoje byloje), atitinkamai, kompetentingoms nacionalinėms institucijoms kyla pareiga *„parodyti ypatingą stropumą baudžiamajame procese prieš suimtą kaltinamąjį“* (LAT 2022 m. birželio 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Tad asmuo, kuris ikiteisminio tyrimo ar bylos nagrinėjimo metu buvo suimtas, gali pagrįstai tikėtis, kad egzistuojant ir kitų pirmiau apžvelgtų teisės į baudžiamąjį procesą per įmanomai trumpiausią laiką pažeidimą lemiančių aplinkybių visetui, jam skiriama bausmė bus švelnesnė.

Vertindamas įtariamojo / kaltinamojo teisės į gynybą ir teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką santykį, LAT yra pasisakęs, jog *„nusikalstamos veikos padarymu kaltinamas asmuo neturi pareigos bendradarbiauti su valstybės institucijomis ir padėti joms spartinant savo baudžiamosios bylos procesą, jam taip pat negali būti priekaištaujama dėl naudojimosi nacionalinėje teisėje numatytomis teisinės gynybos priemonėmis, tačiau jo elgesys yra objektyvus veiksnys, galintis nulemti proceso pailginimą, už kurį valstybė neatsako“* (LAT 2017 m. lapkričio 29 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Susiklosčius tokiai situacijai, buvo konstatuota, kad nors *„byla pagal padarytos nusikalstamos veikos pobūdį ir jos atskleidimo galimybes nebuvo sudėtinga, tačiau ikiteisminis tyrimas šioje byloje užtruko gana ilgai – dvejus metus devynis mėnesius 23 dienas“,* visgi *„nagrinėjamoje byloje A. K. daug kartų reiškė nušalinimus bylą tyrusiems prokurorams, taip pat teikė prašymus nutraukti ikiteisminį tyrimą, skundė prokuroro surašytus pranešimus apie įtarimą, dėl to byla ne kartą buvo siunčiama į Generalinę prokuratūrą ir teismus. Be to, A. K. akivaizdžiai vilkino ikiteisminį tyrimą ir kitais būdais“,* atitinkamai, *„kadangi prie užsitęsusio ikiteisminio tyrimo pailginimo iš esmės prisidėjo A. K., nepripažintina, kad jo teisė į bylos nagrinėjimą per įmanomai trumpiausią laiką buvo pažeista“* (LAT 2017 m. lapkričio 29 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Taigi nors aktyviai įtariamojo ar kaltinamojo vykdoma gynyba, neabejotinai, yra galima ir teisėta, jei baudžiamasis procesas užtruko būtent dėl šių veiksmų, teisės

į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimas nagrinėjamu atveju neturėtų būti konstatuojamas.

Be to, vertėtų apžvelgti ne tik principines teismų praktikos nuostatas, bet ir konkrečius atvejus, kai buvo konstatuoti teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimai, taip pat panagrinėti ir tokiais atvejais buvusią faktinę proceso trukmę, tokius pažeidimus lėmusias aplinkybes bei jų santykį su paskirtomis bausmėmis ir padarytomis nusikalstamomis veikomis. Pavyzdžiui, teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimas buvo konstatuotas tuo atveju, kai asmuo pirmosios instancijos teismo buvo išteisintas, o apeliacinės – nuteistas pagal BK 187 straipsnio 1 dalį, tuo tarpu kasacinės instancijos teismo atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės pagal BK 39 straipsnį. LAT teisės pažeidimą konstatavo remdamasis tuo, kad atsižvelgiant į nesudėtingą bylos pobūdį, baudžiamojo proceso trukmė nuo ikiteisminio tyrimo pradžios iki apkaltinamojo nuosprendžio priėmimo užtruko neproporcingai ilgai (ketveri metai dešimt mėnesių, o jei kasacinės instancijos teismas priimtų sprendimą palikti galioti pirmosios instancijos teismo apkaltinamąjį nuosprendį be pakeitimų, nuo ikiteisminio tyrimo pradžios iki nuosprendžio įsiteisėjimo būtų praėję šešeri metai), baudžiamasis procesas pirmiausia užtruko dėl to, kad prokuratūra net tris kartus buvo priėmusi nutarimą nutraukti ikiteisminį tyrimą, šie nutarimai buvo apskųsti ir panaikinti, baudžiamoji byla vėl buvo nutraukta apylinkės teismo bylos parengimo stadijoje, tačiau ir ši teismo nutartis apygardos teismo buvo panaikinta, be to, išnagrinėję bylą pirmosios ir apeliacinės instancijos teismai priėmė kardinaliai skirtingus nuosprendžius. LAT šioje byloje taip pat pabrėžė ir tai, jog *„užtrukusio baudžiamojo proceso metu įtariamajam ir kaltinamajam buvo taikoma kardomoji priemonė – rašytinis pasižadėjimas neišvykti, o tai leidžia daryti išvadą ir dėl neproporcingai ilgo įtariamojo ir kaltinamojo laisvo judėjimo galimybės suvaržymo*" (LAT 2019 m. gruodžio 2 d. nutartis baudžiamojoje byloje). Atitinkamai, pernelyg ilga baudžiamojo proceso trukmė buvo pripažinta atsakomybę lengvinančia aplinkybe pagal BK 59 straipsnio 2 dalį.

Kiek lakoniškiau teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimą lėmusiomis aplinkybėmis buvo pripažinta tai, jog *„bylos tyrimo ir nagrinėjimo procesas tęsiasi jau daugiau kaip penkerius metus; byla buvo pakartotinai grąžinta nagrinėti apeliacinės instancijos teismui; procesas šios instancijos teisme užtruko net dvejus metus. Byloje nėra duomenų, kad tokią proceso trukmę lėmė nuteistųjų (išteisintųjų) ar gynybos elgesys*" (LAT 2024 m. vasario 15 d. nutartyje baudžiamojoje byloje) Atitinkamai, nuteistajam bauda už papirkimą (BK 227 straipsnio 1 dalis) buvo sumažinta perpus – nuo 300 iki 150 MGL, išlaikant už atitinkamą BK Specialiojoje dalyje įtvirtintą nusikalstamą veiką numatytas baudos dydžių ribas.

Tuo tarpu LAT penkiems organizuotos grupės nariams, įvykdžiusiems BK 182 straipsnio 1 dalyje numatytą nusikalstamą veiką (kvalifikuotą sukčiavimą), dėl pernelyg ilgos baudžiamojo proceso trukmės atidėjo apeliacinės instancijos paskirtų

laisvės atėmimo bausmių vykdymą dvejiems metams. Tokį LAT sprendimą lėmė tai, jog *„vien ikiteisminis tyrimas byloje truko [...] ilgiau nei penkerius metus ir septynis mėnesius; prokuratūros veiksmai nebuvo kokybiški nei ikiteisminiame tyrime, nei pirmos instancijos teisme, nes neatitiko BPK reikalavimų (dėl kaltinamojo akto trūkumų reikėjo keisti kaltinimą apeliacinės instancijos teisme); dėl ilgo proceso kaltinamiesiems galiojo kardomosios priemonės, sukeliančios įvairias procesinių prievartos priemonių taikymo pasekmes“* (LAT 2016 m. kovo 4 d. nutartyje baudžiamojoje byloje).

Vertėtų apžvelgti ir atvejį, kai LAT dėl pernelyg ilgos baudžiamojo proceso trukmės taikė BK 54 straipsnio 3 dalį (švelnino bausmę remdamasis teisingumo principu) ir asmeniui už kvalifikuotą netikrų pinigų ar vertybinių popierių gaminimą, laikymą bei realizavimą (BK 213 straipsnio 2 dalis) vietoje apeliacinės instancijos skirtos laisvės atėmimo ketveriems metams septyniems mėnesiams bausmės buvo skirta 100 MGL dydžio bauda. Tokį savo sprendimą LAT motyvavo nepagrįstai ilgu ikiteisminiu tyrimu, kurio metu visus pora metų nebuvo atliekami jokie procesiniai veiksmai (LAT 2007 m. balandžio 17 d. nutartis baudžiamojoje byloje).

Gana įdomi situacija susiklostė, kai nusikalstamo susivienijimo nariams už įvairius daugiausiai sunkius ir labai sunkius nusikaltimus (plėšimus, nužudymus, kontrabandą, neteisėtą disponavimą labai dideliu kiekiu narkotinių ir psichotropinių medžiagų ir kt.) skirtos subendrintos terminuotos laisvės atėmimo bausmės buvo kiek sušvelnintos dėl teisės į procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimo (pernelyg ilgos baudžiamojo proceso trukmės), pavyzdžiui, nuo 17 iki 16 metų arba nuo 15 metų 10 mėnesių iki 14 metų 10 mėnesių. Priežastimis, lėmusiomis tokį sprendimą, tapo net 9 metus vykęs baudžiamasis procesas (ikiteisminis tyrimas vyko daugiau kaip trejus metus, nagrinėjimas pirmosios instancijos teisme vyko beveik trejus metus šešis mėnesius, o apeliacinės instancijos teisme – daugiau kaip dvejus metus tris mėnesius), jo metu EŽTT konstatuotas kaltinamųjų atžvilgiu padarytas EŽTK 5 straipsnio 3 dalies pažeidimas, susijęs su nacionalinės teisminės institucijos neparodytu reikiamu stropumu, nagrinėjant pareiškėjams iškeltą baudžiamąją bylą ilgo jų suėmimo metu. Tuo pačiu LAT pabrėžė ir tai, jog ši byla buvo išskirtinai sudėtinga, itin didelės apimties, o nagrinėjant bylą apeliacinės instancijos teisme dauguma aplinkybių objektyviai pateisino ilgesnį nei įprastai procesą. Visgi LAT nutarė, kad *„bylos nagrinėjimo trukmė apeliacinės instancijos teisme nebuvo optimali“*, atitinkamai, konstatuodamas nuteistųjų teisės į bylos nagrinėjimą per įmanomai trumpiausią laiką pažeidimą ir pagrindą jiems sušvelninti teismo skirtas galutines bausmes, tiesa, kas yra toji *„optimali“* bylos nagrinėjimo trukmė, lemianti asmens teisės į bylos nagrinėjimą per įmanomai trumpiausią laiką pažeidimą, LAT taip ir nepaaiškino, kas palieka tam tikrą erdvę spekuliacijoms, kas iš tikrųjų buvo turėta omenyje ir kaip praktikoje turėtų būti matuojamas bei traktuojamas minėtasis proceso trukmės *„optimalumas“* (LAT 2021 m. birželio 23 d. nutartis baudžiamojoje byloje).

Galiausiai, siekiant bent preliminariai išsiaiškinti, kaip dažnai teismų praktikoje yra nustatomas teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimas,

bei kokios kompensacinės priemonės dėl jo yra dažniausiai taikomos, buvo išnagrinėtos 27 LAT nutartys baudžiamosiose bylose, iš kurių absoliuti dauguma buvo priimtos per pastaruosius 10 metų, tad yra atspindinčios aktualią situaciją. Daugumoje nagrinėtų nutarčių (17 iš 27) su nuteistųjų ir jų gynėjų pozicija, jog baudžiamojo proceso trukmė buvo nepagrįstai ilga ir todėl paskirtosios bausmės turėtų būti švelninamos, kasacinės instancijos teismas nesutiko ir nekonstatavo teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimo. Visgi likusioje dešimtyje LAT nutarčių toks pažeidimas konstatuotas buvo, atitinkamai, buvo taikytos tokios bausmę švelninančios priemonės: bausmės švelninimas BK Specialiosios dalies straipsnio sankcijos ribose – 5 kartus, bausmės vykdymo atidėjimas – 2 kartus, bausmės švelninimas pagal BK 54 straipsnio 3 dalį – 2 kartus, tuo tarpu vieną kartą buvo taikomas ir atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės (BK 39 straipsnio pagrindu pernelyg ilgą baudžiamąjį procesą pripažįstant atsakomybę lengvinančia aplinkybe pagal BK 59 straipsnio 2 dalį).

Pasak R. Jurkos, pabrėžusio konkrečių įstatyminių proceso trukmės tikslingumą ir pagrįstumą apibrėžiančių aspektų nebuvimą, vertinant šių kriterijų ir, atitinkamai, teisės į kuo greitesnį baudžiamąjį procesą pažeidimo prielaidas, „*kiekvienu atveju būtina atsižvelgti į faktinio ir teisinio bylos aplinkybių visumą, susiformavusią praktiką bei poveikį, padaryta realizuojant baudžiamojo proceso paskirtį. Reikia įvertinti ne tik bylos sudėtingumą, įtariamojo, kaltinamojo ir nuteistojo elgesį bei procesą vykdančių institucijų ir pareigūnų veiksmus, kaip aspektus, bet ir proceso dalyvio intereso, kartais lemiančio proceso kryptį esmę*“ (Jurka, 2009, p. 72). R. Merkevičiaus teigimu, „*asmens teisės į tinkamą proceso trukmę pažeidimas laikytinas savarankiška procesine kliūtimi tęsti procesą, todėl kiekvienas baudžiamąją bylą nagrinėjantis teismas turi teisę pagal įstatymo analogiją taikyti BPK 215 straipsnio 3 dalies 3 punktą ir nutraukti baudžiamąją bylą dėl pernelyg ilgos jos trukmės (teisės į tinkamą proceso trukmę pažeidimo)*“ (Merkevičius, 2011, p. 47–48).

Iš pateiktos teismų praktikos analizės matyti, kad Lietuvos Aukščiausiasis Teismas, gausiai remdamasis EŽTT praktika, suformavo gana išsamias taisykles, apibrėžiančias tiek pernelyg ilgo baudžiamojo proceso egzistavimo prielaidas, tiek ir kompensacines priemones, kurios turi būti taikomos reaguojant į asmens teisės į procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimą. Kaip galima matyti iš konkrečių LAT nagrinėtų bylų, aplinkybės, lemiančios teisės į procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimus, yra įvairios bei apimančios tiek faktinę baudžiamojo proceso trukmę, tiek ikiteisminio tyrimo pareigūnų, prokurorų ir teismų veiksmus ar neveikimą, tiek ir asmeniui taikytas poveikio priemones (ypač – suėmimą). Tuo tarpu esant nagrinėjamos teisės pažeidimui dažniausiai bausmė yra švelninama BK Specialiosios dalies straipsnio sankcijos ribose ir tik retais atvejais ji yra atidedama ar švelninama dar labiau remiantis teisingumo principu. Visgi LAT praktikoje visiškai neužsimenama net apie teorinę galimybę konstatavus asmens teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiau-

sią laiką pažeidimą taikyti atleidimą nuo bausmės ar baudžiamosios atsakomybės, kas darbo autorių vertintina gana kritiškai – analogiška nuomonė išreiškiama tiek doktrinos nuostatose (Merkevičius, 2011), kuriose siūloma spręsti šią problemą taikant šiuos du minėtuosius institutus, tiek ir kiek vėliau šiame darbe nagrinėjamuose apklausos rezultatuose, pagal kuriuos, trys teisės mokslininkai ir vienas LAT teisėjas pritarė poreikiui inicijuoti atitinkamus pokyčius. Todėl, akivaizdu, kad tais atvejais, kai, pavyzdžiui, asmuo baudžiamojo proceso metu neproporcingai ilgą laiką praleido būdamas suimtas, kriminalinės bausmės skyrimas (kad ir sušvelnintos) būtų ne tik neracionalus, bet ir žalingas tiek pačiam baudžiamojon atsakomybėn patrauktam asmeniui, kuriam tai būtų potencialus baudimas antrą kartą, tiek ir visai teisingumo sistemai, ją diskredituojant ir mažinant pasitikėjimą jos efektyvumu bei autoritetu.

2. Suėmimo bei kitų kardomųjų ir procesinių prievartos priemonių taikymo teisėtumo ir proporcingumo vertinimo problematika

2.1. Kardomųjų ir kitų procesinių prievartos priemonių bendroji charakteristika ir įtaka skiriamai bausmei

Neabejotinai reikšmingiausi ir dažniausiai asmens, įtariamo ar kaltinamo padarius nusikalstamą veiką, patiriami teisių ir laisvių suvaržymai yra susiję su jam taikomomis procesinės prievartos priemonėmis. Jas BPK įtvirtina dvejopas – procesinės prievartos priemonės išskirtos į griežčiau asmens laisves ir teises varžančias kardomąsias priemones ir, paprastai, kiek mažiau suvaržymų sukeliančias kitas procesinės prievartos priemones.

Kardomųjų priemonių sistema įtvirtinta BPK 120 straipsnyje, pagal kurį įtariamajam, kaltinamajam bei nuteistajam gali būti skiriama 11 kardomųjų priemonių: suėmimas, intensyvi priežiūra, namų areštas ir kitos. Šių priemonių tikslai įtvirtinti BPK 119 straipsnyje, kuriame numatyta, jog „*kardomosios priemonės gali būti skiriamos siekiant užtikrinti įtariamojo, kaltinamojo ar nuteistojo dalyvavimą procese, netrukdomą ikiteisminį tyrimą, bylos nagrinėjimą teisme ir nuosprendžio įvykdymą, taip pat siekiant užkirsti kelią naujoms nusikalstamoms veikoms*“ (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002).

Kitos procesinės prievartos priemonės, kurių yra 18, yra įtvirtintos BPK 140–163 straipsniuose: laikinas sulaikymas, krata, elektroninių ryšių tinklais perduodamos informacijos kontrolė, jos fiksavimas ir kaupimas, slaptas sekimas ir kitos. Šių priemonių tikslai, apimdami ir jau minėtus kardomųjų priemonių tikslus, kaip galima matyti iš jų turinio, yra platesni, nes kitomis procesinės prievartos priemonėmis dažnai įgyvendinamas nusikalstamos veikos tyrimui ir nagrinėjimui teisme reikšmingų duomenų surinkimas. Šiame darbe didžiausias dėmesys skiriamas procesinės

prievartos priemonių (ypatingai – suėmimo, kaip labiausiai asmens laisves ir teises suvaržančios priemonės) taikymo problematikai, keliamiems iššūkiams žmogaus laisvių ir teisių apsaugos srityje bei įtakai baudžiamosios atsakomybės taikymui.

Panašiai kaip ir asmens teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką atveju, BK ir BPK gana lakoniškai apibrėžia asmeniui taikytų kardomųjų ir kitų procesinės prievartos priemonių įtaką baudžiamosios atsakomybės taikymui, įskaitant ir bausmės skyrimą. Vienintelė įstatymų leidėjo BK tiesiogiai nurodyta taisyklė, nustatanti suėmimo ryšį su skiriama bausme, yra įtvirtinta BK 66 straipsnyje, kurio 1 dalyje nustatyta, kad *„teismas, skirdamas bausmę asmeniui, kuriam buvo taikytas kardomasis kalinimas (suėmimas), privalo jį įskaityti į paskirtą bausmę“* (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2000). Ši taisyklė konkretizuojama minėto straipsnio 2 dalyje, kurioje nustatyta, kad *„kardomasis kalinimas (suėmimas) į paskirtą bausmę įskaitomas pagal šio kodekso 65 straipsnio 1 dalies taisykles vieną kardomojo kalinimo (suėmimo) dieną prilyginant vienai laisvės atėmimo ar arešto parai, dviejų MGL dydžio baudai, šešioms viešųjų darbų valandoms, dviem laisvės apribojimo dienoms“* (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2000). Visgi BK nenustatytas reikalavimas į suėmimo trukmę atsižvelgti tais atvejais, kai asmuo yra atleidžiamas nuo baudžiamosios atsakomybės ar bausmės ir jam taikomos baudžiamojo ar auklėjamojo poveikio priemonės. Svarbu paminėti ir tai, kad įstatymų leidėjas nėra numatęs galimybės į bausmę įskaityti kitų, išskyrus suėmimą, procesinių prievartos priemonių, pavyzdžiui, namų arešto, intensyvios priežiūros, kratos, laikino nuosavybės teisės apribojimo arba laikino nušalinimo nuo pareigų ar laikino teisės užsiimti tam tikra veikla sustabdymo, nors, akivaizdu, jog tiek ir šios, tiek ir kitos procesinės prievartos priemonės irgi ženkliai riboja asmens teises ir laisves bei įtariamajam / kaltinamajam gali sukurti ne ką mažiau neigiamas pasekmes (apribota judėjimo laisvė, sutrikdyti socialiniai ryšiai, sukeltas stresas, sugadinta reputacija, prarastas darbas ir kt.). Toks siauras ir selektyvus įstatymų leidėjo požiūris į procesinės prievartos priemonėmis asmeniui sukeliamus neigiamus padarinius ir jų įtaką skiriamai bausmei vertintinas neigiamai, nes nesuteikia galimybės, tuo pačiu, ir pareigos teismui skiriant bausmę atsižvelgti į kitokius nei tik suėmimas asmens baudžiamojo proceso metu patiriamus laisvių ir teisių suvaržymus, kurie dėl jų baudžiamojo pobūdžio turėtų bent minimaliai daryti įtaką skiriamos bausmės dydžiui.

Kelias normas nagrinėjimu klausimu galima rasti ir BPK, antai, BPK 140 straipsnio 13 dalyje nustatyta, kad *„laikino sulaikymo laikas įskaitomas į suėmimo ir bausmės laiką“*, o BPK 141 straipsnio 1 dalyje nustatyta, kad ir buvimo teismo psichiatrinės ekspertizės įstaigoje trukmė įskaitoma į suėmimo laiką (tai prilyginama suėmimui) (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002). Taigi minėti BPK straipsniai iš esmės papildo pirmiau aptartą BK 66 straipsnį. Tuo tarpu BPK 133 straipsnio 7 dalyje yra numatyta galimybė įskaityti kardomosios priemonės – užstato, sumą į teismo nuosprendžiu paskirtą baudžiamojo poveikio priemonę ar baudos bausmę, jei su tuo sutinka užstato davėjas ir pats įtariamasis, visgi toks atsižvelgimas į užstatą skiriant bausmę /

baudžiamojo poveikio priemonę yra veikiau techninis jo įskaitymas, iš esmės, nekeičiantis įtariamojo / kaltininko teisinės padėties bei negali būti vertinamas kaip atsižvelgimas į baudžiamojo proceso metu asmens patirtus suvaržymus šio darbo prasme. Taip pat vertėtų paminėti ir BPK 307 straipsnį, kurio 1 dalies 4 punkte įtvirtinta pareiga teismui apkaltinamojo nuosprendžio rezoliucinėje dalyje be kita ko, esant pagrindui, nurodyti ir sprendimą dėl suėmimo bei priverčiamosios medicinos priemonės įskaitymo į bausmės laiką (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002). Pastarosios nuostatos ne kartą buvo aiškintos LAT, kuris konstatavo, jog „*laikinas sulaikymas (BPK 140 straipsnis) savo pobūdžiu prilygsta kardomajam kalinimui (suėmimui), todėl į paskirtą bausmę turi būti įskaitomas ne tik kardomojo kalinimo (suėmimo) (BK 66 straipsnis), bet ir laikino sulaikymo laikas, vieną kardomojo kalinimo (laikino sulaikymo) dieną prilyginant vienai laisvės atėmimo dienai*“ (LAT 2018 m. spalio 2 d., 2006 m. gegužės 23 d. nutartys baudžiamosiose bylose). Be to, LAT yra ne kartą pabrėžęs, kad „*šios nuostatos turi būti taikomos ir pagal Europos arešto orderį Lietuvos Respublikai išduotam asmeniui, jei jis iki perdavimo Lietuvos Respublikai buvo suimtas (sulaikytas) užsienio valstybėje*“ (LAT 2018 m. spalio 2 d., 2006 m. gegužės 23 d. nutartys baudžiamosiose bylose).

Atlikta analizė atskleidžia, kad nors baudžiamojo proceso metu kardomosios ir kitos procesinės prievartos priemonės sukelia įvairaus pobūdžio asmens teisių ir laisvių suvaržymus, joms tiek įstatymų leidėjas, tiek ir teismų praktika skiria gana menką dėmesį ir, iš esmės, apsiriboja suėmimo ir kelių jam prilyginamų poveikio priemonių įskaitymu į skiriamą bausmę. Tuo tarpu absoliuti dauguma kitų procesinės prievartos priemonių nei įskaičiuojamos į skiriamą bausmę, nei baudžiamosios atsakomybės taikymo procese į jas kaip nors atsižvelgiama kitaip, kas ne tik suponuoja nepakankamą joms skiriamą dėmesį užtikrinant teisingą ir proporcingą baudžiamosios atsakomybės individualizavimą, bet ir rodo, jog ši problematika, neabejotinai, turi būti sprendžiama tiek teisės moksle, tiek ir praktikoje.

2.2. Suėmimo ir kitų asmens judėjimo laisvę ribojančių kardomųjų priemonių taikymo tendencijos

Iš pateiktų duomenų (3 lentelė) matyti, kad suimtų kaltinamųjų ar įtariamųjų skaičius Lietuvoje nuosekliai ir gana ženkliai mažėja – per pastaruosius 15 metų jų skaičius sumažėjo beveik 6 kartus (nuo 1729 iki 289 asmenų). Ypač staigus ir ryškus suimtųjų skaičiaus kritimas įvyko 2016 metais, kai lyginant su ankstesniais metais, suimtųjų sumažėjo kone per pusę (nuo 1202 iki 679). Analogiškai sumažėjo ir suimtų asmenų procentinė dalis nuo bendro įtariamųjų ir kaltinamųjų skaičiaus – nuo 2008 metais buvusių 7,43 proc. iki 1,32 proc. 2023 metais. Kadangi per nagrinėjamą laikotarpį suėmimo teisinis reglamentavimas nepatyrė didesnių pasikeitimų, išskyrus 2022 m. įsigaliojusias BPK 140 straipsnio, reglamentuojančio laikiną suėmimą, pataisas, manytina, jog minėtieji pokyčiai suimtųjų statistikoje sietini su kintančia teisininkų (ikiteisminio

3 lentelė. Suėmimo ir kai kurių kitų kardomųjų priemonių taikymo statistika 2008–2023 metais

Metai	Asmenų, įtariamų (kaltinamų) padarius nusikalstamas veikas, skaičius	Asmenys, kuriems buvo taikytas suėmimas	Suimtųjų dalis (proc.) nuo įtariamųjų (kaltinamųjų) skaičiaus	Asmenys, kuriems buvo taikytas namų areštas	Asmenys, kuriems buvo taikyta intensyvi priežiūra
2023	21 891	289	1,32	3	33
2022	22 401	282	1,26	1	35
2021	22 138	214	0,97	7	27
2020	24 935	239	0,96	9	10
2019	23 527	336	1,43	10	-
2018	24 133	417	1,73	11	-
2017	28 085	720	2,56	22	-
2016	21 356	679	3,18	28	-
2015	26 876	1202	4,47	39	-
2014	30 697	1642	5,34	34	-
2013	30 792	1734	5,63	37	-
2012	29 097	1869	6,42	44	-
2011	24 345	1792	7,36	39	-
2010	24 512	1920	7,83	37	-
2009	24 122	1797	7,45	64	-
2008	23 249	1728	7,43	94	-

Šaltinis: sudaryta autorių, remiantis IRD prie VRM duomenimis.

tyrimo pareigūnų, prokurorų, teisėjų) teisine kultūra, kurios pokyčius lemia EŽTT ir, atitinkamai, LAT praktikos žmogaus teisių ir laisvių srityje bei veiksmingesnio rungtyniškumo principo įgyvendinimo baudžiamajame procese įtaka. Nagrinėjami pokyčiai taip pat sietini su efektyviai veikiančios Europos arešto orderio sistemos, sumažinančios tikimybę, jog įtariamasis bandys slapstytis ir/ar jo nepavyks surasti, veikimu, taip pat naujos kartos teisininkų, išugdytų pagal šiuolaikinius teisės standartus, teikiančius didelį dėmesį humaniškumui, žmogaus teisių ir laisvių apsaugai, skaičiaus augimu (Bikelis, 2018, p. 26). Paminėtini ir tokie nagrinėjamus pokyčius lemiantys veiksniai, kaip smarkiai sumažėję neformalūs kontaktai (bendravimas) tarp prokurorų ir suėmimą skiriančių ikiteisminio tyrimo teisėjų bei efektyvesnės įtariamųjų gynybos galimybės, įskaitant galimybę gynėjui ir įtariamajam gauti prieigą prie visų duomenų, susijusių su

suėmimo skyrimu (Bikelis, Pajaujis, 2017, p. 50). Tiesa, pastaraisiais metais, nepaisant sumažėjusio bendro įtariamųjų (kaltinamųjų) skaičiaus, pastebima suimtųjų skaičiaus didėjimo tendencija – nuo 2021 m., kai buvo fiksuotas absoliutus suimtųjų skaičiaus minimumas (214 asmenų), šis skaičius per paskutinius pora metų kiek pakilo – 2022 m. suimtųjų padaugėjo 32 proc. iki 282, o 2023 m. – dar 3 proc. iki 289 (iš viso – 35 procentais), atitinkamai, bendra proporcija tarp suimtųjų ir visų įtariamųjų / kaltinamųjų skaičiaus padidėjo nuo 0,97 proc. iki 1,32 proc.

Panaši tendencija įžvelgtina ir kitos asmens laisvę smarkiai ribojančios priemonės – namų arešto, taikymo statistikoje – nors ši kardomoji priemonė niekada nepasižymėjo dažnu taikymu, asmenų, kuriems paskirtas namų areštas, skaičius sumažėjo itin ryškai – nuo 94 asmenų 2008 m. iki vos 3 asmenų 2023 m., t. y. ši kardomoji priemonė skiriama net 31 kartą mažiau. Tokį retą namų arešto taikymą galima paaiškinti skeptišku prokurorų ir ikiteisminio tyrimo teisėjų požiūriu į šią priemonę, kaip menkai efektyvią ir gana sudėtingai pritaikomą praktikoje (Bikelis, Pajaujis, 2017, p. 25). Nors statistiniai duomenys apie intensyvios priežiūros taikymą skelbiami tik nuo 2020 metų, galima įžvelgti, jog ši priemonė taikoma sąlyginai nedažnai (2020 m. – 10, 2021 m. – 27, 2022 m. – 35, o 2023 m. – 33 kartus), tiesa, kaip galima matyti iš pateiktų duomenų, pastebėtinas nuosaikus intensyvios priežiūros taikymo dažnėjimas.

Išanalizavus duomenis matyti, kad labiausiai asmens laisves ir teises varžančios kardomosios priemonės Lietuvoje taikomos vis rečiau, tai vertintina išties teigiamai, nes tiek teisės doktrina, tiek ir EŽTT keliami aukšti žmogaus teisių ir laisvių apsaugos standartai formuoja poreikį vengti perteklinio suėmimo bei kitų itin griežtų kardomųjų priemonių taikymo, atitinkamai, jas taikant tik esant išskirtinei būtinybei, kai visų kitų lengvesnio pobūdžio priemonių skyrimas įtariamojo / kaltinamojo atžvilgiu objektyviai nėra pakankamas. Apžvelgta statistika rodo aiškias suėmimo taikymo atvejų mažėjimo tendencijas, tuo tarpu namų areštas ir intensyvi priežiūra skiriami gana retai, tiesa, jų taikymo dinamika išsiskiria – atvejų, kai skiriama intensyvi priežiūra nuosekliai daugėja, tuo tarpu namų areštas pastaraisiais metais beveik jau ir nebetaikomas, dėl to darytina prielaida, kad ši kardomoji priemonė prarado savo aktualumą. Visgi kiek neramina per pastaruosius dvejus metus, lyginant su 2021 m., trečdaliu išaugęs suėmimų skaičius, kurio nepavyksta pagrįsti jokiomis objektyviai tai pateisinti galinčiomis priežastimis.

3. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo teisėjų ir teisės mokslininkų nuomonė dėl baudžiamojo proceso metu asmens patiriamų teisių ir laisvių suvaržymų ir jų reikšmės

Atsižvelgdami į BK, BPK ir teismų praktikoje ribotai plėtojamas galimybes atsižvelgti į baudžiamojo proceso metu asmens partirtus teisių bei laisvių ribojimus jam taikant baudžiamąją atsakomybę bei į gana menkai šiuo klausimu išplėtotos teisės doktrinos

problematiką, darbo autoriai atliko ekspertų apklausą. Apklausos anketa buvo pateikta LAT Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjams (į anketos klausimus atsakė 5 teisėjai) ir Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Baudžiamosios justicijos katedros mokslininkams (anketą užpildė 7 asmenys, nesantys ir nebuvę teisėjais). Apklausos metu respondentams buvo pateikti 7 uždaro tipo klausimai su pasirenkamais atsakymų variantais, iš kurių keturi klausimai buvo skirti pernelyg ilgo baudžiamojo proceso, o likę trys – suėmimo ir kitų procesinių prievartos priemonių problematikai. Apklausos dalyviams taip pat buvo pasiūlyta pateikti papildomų įžvalgų ar pastebėjimų nagrinėjama tema.

Visi apklausoje dalyvavę LAT teisėjai pripažįsta, kad pernelyg ilga baudžiamojo proceso trukmė yra aktuali problema. Panaši nuomonė vyrauja ir teisės mokslininkų gretose – tik vienas respondentas šios problemos nelaiko aktualia.

Atsakymai į klausimą „kurioje baudžiamojo proceso stadijoje dažniausiai nustatomas teisės į procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimas“ irgi parodė gana aiškią tendenciją – 4 iš 5 teisėjų ir 5 iš 7 teisės mokslininkų nurodė, jog ši teisė dažniausiai pažeidžiama ikiteisminio tyrimo stadijoje, tuo tarpu po vieną respondentą iš kiekvienos grupės mano, kad nagrinėjami pažeidimai dažniausiai kyla bylos nagrinėjimo pirmosios instancijos teisme metu.

Jokių ryškesnių nuomonių skirtumų nepavyko įžvelgti ir lyginant apklausos respondentų nuomones šiems atsakant į klausimą, „ar pernelyg ilga baudžiamojo proceso trukmė turėtų būti *expressis verbis* įtvirtinta BK, kaip aplinkybė, į kurią turi būti atsižvelgiama skiriant bausmę“. Dauguma LAT teisėjų (4 iš 5) bei teisės mokslininkų (5 iš 7) mano, jog tokie BK pakeitimai nėra reikalingi – poreikį pernelyg ilgą proceso trukmę, kaip atsakomybę lengvinančią aplinkybę, tiesiogiai įtvirtinti BK mano esant vienas teisėjas bei du mokslininkai.

Paklausus respondentų, ar, jų nuomone, Lietuvos teismų praktikoje pripažįstamos kompensacinės priemonės dėl pernelyg ilgo baudžiamojo proceso – švelnesnės bausmės paskyrimas ir bausmės vykdymo atidėjimo instituto taikymas, yra pakankamos, paaiškėjo, jog 4 iš 5 teisėjų bei 4 iš 7 teisės mokslininkų laikosi nuomonės, jog esama praktika yra tinkama ir švelninti kaltinamojo teisinės padėties dar labiau nagrinėjamais atvejais įprastai poreikio nėra, visgi 1 teisėjas ir 3 teisės mokslininkai mano, jog tam tikrais atvejais galėtų būti taikomas ir atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės ar bausmės.

Didesnė nuomonių įvairovė išryškėjo pabandžius sužinoti, kaip respondentai vertina dabartines suėmimo (kardomojo kalinimo) tendencijas Lietuvoje – nors visi apklaustieji teisėjai jas vertina teigiamai (4 iš 5) arba veikiau teigiamai (likęs 1 iš 5) teigdami, jog suėmimas bene visada ar dažnai yra taikomas saikingai, proporcingai ir esant pagrįstam būtinumui, teisės mokslininkų tarpe nuomonės yra įvairesnės ir gerokai kritiškesnės – dauguma apklaustų mokslininkų (5 iš 7) suėmimo taikymo dažnumo, pagrįstumo ir proporcingumo tendencijas vertina neigiamai arba veikiau neigiamai, ir tik likę du – veikiau teigiamai ir teigiamai.

Atsakydami į šeštąjį klausimą didesnė dalis LAT teisėjų (3 iš 5) ir dauguma teisės mokslininkų (6 iš 7) nepritarė minčiai, jog pagal BK 66 straipsnį į paskirtą bausmę turėtų būti įskaitomas ne tik kardomasis kalinimas (suėmimas), bet ir kitos kardomosios ir procesinės prievartos priemonės. Atitinkamai, tokiems baudžiamąją atsakomybę lengvinantiems BK pakeitimams pritarimą išreiškė pora teisėjų ir vos vienas mokslininkas.

Galiausiai, didesnę apklaustųjų nuomonių įvairovę pavyko užfiksuoti jų pasiteiravus, ar teismai baudžiamosiose bylose, skirdami bausmę, deramai įvertina įtariamojo / kaltinamojo proceso metu patirtus laisvių ir teisių suvaržymus, susijusius su procesinių prievartos priemonių taikymu. Nors visi apklausti LAT teisėjai vieningai atsakė, jog tokie suvaržymai yra įvertinami tik iš dalies, nes atsižvelgiama tik į suėmime ir laikinajame sulaikyme išbūtą laiką, teisės mokslininkų tarpe tokio vieningo požiūrio užfiksuoti nepavyko – kiek daugiau nei pusė apklaustųjų mokslininkų laikėsi analogiškos nuomonės kaip ir teisėjai, tuo tarpu likusiųjų nuomonė buvo arba kritiška teigiant, jog tokie įtariamojo/kaltinamojo patirti suvaržymai teismų įprastai nėra deramai įvertinami (2 iš 7 apklaustųjų), arba, atvirkščiai, itin teigiama, nurodant, jog teismai įvertina tiek taikytas priemones bei jų taikymo terminą, tiek ir asmenų patirtus suvaržymus (1 apklaustasis).

Trys respondentai iš teisės mokslininkų pasidalino ir išsamiais komentarais, kuriuose pateikė savo pozicijas baudžiamojo proceso metu asmens patiriamų suvaržymų bei jų vertinimo taikant baudžiamąją atsakomybe klausimais, didžiausią dėmesį skirdami suėmimo ir kitų procesinių prievartos priemonių taikymo ir vertinimo problematikai. Antai, vienoje iš išsakytų nuomonių buvo pabrėžta ne tik suėmimo, bet ir kitų procesinių prievartos priemonių taikymo efektyvumo ir pagrįstumo svarba: „*manau, kad suėmimas pastaraisiais metais taikomas rečiau, negu pvz. buvo prieš 10 metų. Be to, BPK buvo išplėstas kardomųjų priemonių sąrašas, kas turi įtakos suėmimo taikymo mažėjimui. Taip pat įtakos turi EŽTT praktika. Tačiau, manau, esama tobulintinų aspektų kalbant apie alternatyvų suėmimui taikymui. Pvz. įpareigojimas gyvent skyrium/nesiartinti – o kas jeigu neturi kur gyventi?; užstatas – o kas jeigu neturi lėšų, tai nelabai ir pritaikysi; intensyvi priežiūra – irgi yra įgyvendinimo problemų, pvz. atsparumas vandeniui/drėgmei ir kt.; namų areštas – sakyčiau, nepakankama kontrolė. Taigi sakyčiau svarbu yra tobulinti esamų kardomųjų priemonių, alternatyvių suėmimui, įgyvendinimą*“. Antrasis respondentas pažymėjo, jog nagrinėjama problema yra labai aktuali, o apklausoje keliami baudžiamojo proceso metu asmens patiriamų teisių ir laisvių suvaržymo vertinimo taikant baudžiamąją atsakomybę klausimai yra taiklūs ir probleminiai. Tuo tarpu trečiojo respondento įžvalgos buvo labiau nukreiptos į suėmimo vertinimo kaltininkui skiriant bausmę problematiką, pabrėžiant, jog „*didesnių problemų nekyla tais atvejais, kai suimtas asmuo vėliau yra nuteisiamas ir jam paskiriama didesnė laisvės atėmimo bausmė, nei sulaikyme išbūtas laikas. Blogai atrodo tie atvejai, kai asmens suėmime išbūtas laikas padengia paskiriamą bausmę, kuri nebūtinai yra laisvės atėmimo bausmė arba tokiais atvejais paprastai tokia bausmė nebūtų skiriama*“.

Apibendrinant apklausos rezultatus galima teigti, jog itin ryškių nuomonių skirtumų tarp teisės praktikų (LAT teisėjų) ir teoretikų (teisės mokslininkų) vertinant baudžiamojo proceso metu asmens patiriamus teisių ir laisvių suvaržymus ir jų įtaką baudžiamosios atsakomybės taikymui (bausmės skyrimui) nustatyti nepavyko – bene vieningai sutariama, jog pernelyg ilga baudžiamojo proceso trukmė yra aktuali problema, kuri dažniausiai yra būdinga ikiteisminio tyrimo stadijai, visgi daugelis respondentų nejaučia poreikio tokią aplinkybę, kaip pagrindą, į kurį turi būti atsižvelgiama taikant baudžiamąją atsakomybę (skiriant bausmę), tiesiogiai įtvirtinti baudžiamajame įstatyme. Taip pat nemažos dalies respondentų nuomone, švelnesnės bausmės paskyrimas ir bausmės vykdymo atidėjimas yra pakankamos priemonės siekiant kaltinamajam kompensuoti dėl pernelyg ilgo baudžiamojo proceso nulemtą teisės į procesą per kuo trumpesnį laiką pažeidimą, visgi keli apklaustieji neatmetė poreikio tokiais atvejais taikyti ir atleidimą nuo baudžiamosios atsakomybės ar bausmės. Ši apklausa taip pat parodė, jog nepaisant teisėjų gana palankiai vertinamų suėmimo tendencijų, teisės mokslo atstovai jas linkę vertinti kritiškiau – panašūs rezultatai gauti ir vertinant, ar teismai skirdami bausmę deramai atsižvelgia į procesinių prievartos priemonių nulemtus asmens laisvių ir teisių suvaržymus, be to, dalis apklaustųjų palaikė idėją BK nustatyti taisyklę, jog į paskirtą bausmę turėtų būti įskaitomas ne tik kardomasis kalinimas (suėmimas), bet ir kitos kardomosios bei procesinės prievartos priemonės.

Pritariant J. ir D. Prapiesčių pabrėžiamai veikiau ideologinio, moralinio pobūdžio problemai, kad „*mūsų šalies baudžiamojoje justicijoje nėra įprasta valstybės vardu atsiprašyti asmenų, patyrusių nepagrįstus, neteisėtus teisėsaugos institucijų baudžiamuosius procesinius veiksmus*“ (Prapiestis, D., Prapiestis, J., 2022, p. 279), pažymėtina, kad nuo sovietmečio vis dar yra užsilikęs nepakankamai humaniškas valstybės požiūris į žmogų.

Taigi tiek teisės mokslo atstovai, tiek ir praktikai, iš esmės, pritaria šiame darbe keliamos problematikos aktualumui ir reikšmingumui, be to, gana ryškios surengtos apklausos respondentų dalies manymu, į baudžiamojo proceso metu asmens patiriamus laisvių ir teisių suvaržymus atsižvelgiama nepakankamai ir esamą to praktiką vertėtų tobulinti.

Išvados

1. Asmens teisė į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką yra itin reikšminga asmens laisvių ir teisių baudžiamojo proceso metu apsaugos garantija, kuriai teismų praktikoje skiriamas gana didelis dėmesys, be to, tai yra pagrindinis baudžiamojo proceso nulemtų asmens laisvių ir teisių suvaržymų aspektas, į kurį teismai, vertindami pernelyg ilgą baudžiamąjį procesą lėmusių aplinkybių visumą, atsižvelgia įgyvendindami baudžiamąją atsakomybę (skirdami bausmę).

2. Atlikta teismų praktikos analizė parodė, kad Lietuvos teismai teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką pažeidimus konstatuoja gana retai, o juos nustatę, paprastai apsiriboja tik bausmės švelninimu BK Specialiosios dalies straipsnio sankcijos ribose ir tik išimtiniais atvejais taiko bausmės vykdymo atidėjimą ar kitus bausmės švelninimo institutus. Tokia praktika, šio darbo autorių nuomone, nėra pakankama, tad dėl pernelyg ilgo baudžiamojo proceso, tam tikrais atvejais, turėtų būti svarstomas baudžiamojon atsakomybėn traukiamo asmens atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės ar bausmės.
3. Atsižvelgimas į asmeniui skirtas kardomąsias ir kitas procesinės prievartos priemones Lietuvos teismams taikant baudžiamąją atsakomybę (skiriant bausmę) yra gana ribotas – iš esmės, vertinamas tik suėmimas (kardomasis kalinimas) ir jam prilyginami laikinas sulaikymas bei buvimas teismo psichiatrinės ekspertizės įstaigoje, kurie yra įskaitomi į paskirtas bausmes. Visgi kitos procesinės prievartos priemonės, nors irgi stipriai riboja asmens teises ir laisves bei kelia jam neigiamus padarinius, taikant baudžiamąją atsakomybę nėra vertinamos, nebent vertinant kartu su pernelyg ilga baudžiamojo proceso trukme, tad į jų įtaką asmens teisėms ir laisvėms atsižvelgiama nepakankamai.
4. Remiantis statistiniais duomenimis, ilgai trukusių ikiteisminių tyrimų bei pirmosios instancijos teismuose nagrinėjamų baudžiamųjų bylų, kurių nagrinėjimas viršijo 5 metus, skaičius per paskutiniuosius penkiolika metų Lietuvoje gana ryškiai sumažėjo, kas liudija apie tinkamo teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką įgyvendinimo prielaidas. Pozityvius pokyčius užtikrinant asmens laisves ir teises baudžiamojo proceso metu rodo ir suėmimo (kardomojo kalinimo) taikymo tendencijos - per pastaruosius 15 metų šios priemonės taikymas sumažėjo net 6 kartus.
5. Atlikta baudžiamosios teisės ekspertų (LAT teisėjų ir teisės mokslininkų) apklausa parodė, jog pernelyg ilgos baudžiamojo proceso trukmės (teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką) problematika yra itin aktuali, be to, ekspertai bene vieningai sutaria, jog šios teisės pažeidimas dažniausiai konstatuojamas ikiteisminio tyrimo stadijoje. Tiesa, nepaisant pastaruoju metu kiek pagerėjusios situacijos, teisės mokslininkai, skirtingai nei teisėjai, vis dar neigiamai vertina suėmimo taikymo ir vertinimo taikant baudžiamąją atsakomybę tendencijas, taip pat, kai kurių respondentų nuomone, asmenims dėl baudžiamojo proceso metu jų patirtų laisvių ir teisių suvaržymų turėtų būti nustatytos platesnės įstatyminės garantijos bei baudžiamosios atsakomybės švelninimo sąlygos.

Šaltinių sąrašas

Teisės norminiai aktai

1. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (1950). *Valstybės žinios*, 40-987.
2. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (2000). *Valstybės žinios*, 89-2741.
3. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas (2002). *Valstybės žinios*, 37-1341.

Specialioji literatūra

4. Bikelis, S., Pajaujis, V. (2017). Detour Towards Prie-trial Detention as Ultima Ratio. *2nd Lithuanian National Report on Expert Interviews* [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.uibk.ac.at/irks/publikationen/detour-publikationen/2nd-lithuanian-report_interviews.pdf [žiūrėta 2024 m. vasario 1 d.].
5. Bikelis, S. (2018). Suėmimo taikymo pokyčiai Lietuvoje: teisinės kultūros perspektyva. *Kriminologijos studijos*, 6. Vilnius University Press, 8–28, DOI: https://doi.org/10.15388/CrimLithuan.2018.6.1
6. Bikelis, S. (2018). Kardomosios priemonės – užstato – reguliavimo ir taikymo vertybinės ir praktinės dilemos. *Teisės problemos*. Nr. 1 (95), 114–131.
7. Jurka, R. (2009). Proceso per kuo trumpiausią laiką teisinis principas: samprata ir realizavimo problemos. *Teisės problemos*, 1 (63), 54–74.
8. Jurka, R., Gušauskienė M. (2009). Suėmimo atitikties ultima remedium principui diskusiniai klausimai. *Teisės problemos*, 2 (64), 62–80.
9. Merkevičius, R. (2011). Įtariamo (kaltinamo) asmens teisės į procesą per kuo trumpiausią laiką užtikrinimas. *Teisė*, 80. 34–52.
10. Piesliakas, V. (2007). Baudžiamoji atsakomybė kaip nusikalstamos veikos padarymo teisinis padarinys. *Jurisprudencija*, 8(98), 7-12.
11. Prapiestis, D., Prapiestis, J. (2022). Humanizmo principas Lietuvos baudžiamojoje politikoje. *Kelyje su Konstitucija*: recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius University Open Series, 268–290.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktika

12. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2006 m. gegužės 23 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-404/2006.
13. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2006 m. gruodžio 22 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-681/2006.
14. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2007 m. balandžio 17 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-45/2007.
15. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2013 m. kovo 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-109/2013.
16. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2014 m. sausio 7 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-124/2014.

17. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2014 m. spalio 14 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-402/2014.
18. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2016 m. kovo 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-29-942/2016.
19. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2016 m. balandžio 12 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-P-18-648/2016.
20. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. gegužės 4 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-107-489/2017.
21. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. lapkričio 29 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-323-895/2017.
22. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. kovo 13 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-8-788/2018.
23. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. spalio 2 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-255-628/2018.
24. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. sausio 8 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-56-788/2019.
25. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. kovo 12 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-54-788/2019.
26. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. spalio 8 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-215-895/2019.
27. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gruodžio 2 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-274-788/2019.
28. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gruodžio 17 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-290-489/2019.
29. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. kovo 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-69-648/2021.
30. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. birželio 23 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-65-648/2021.
31. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. birželio 25 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-113-489/2021.
32. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. birželio 20 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-39-1073/2022.
33. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. birželio 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-197-719/2022.
34. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. lapkričio 23 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 1-01-1-65235-2017.
35. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. gruodžio 13 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-258-788/2022.
36. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. sausio 17 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-69-788/2023.
37. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. vasario 20 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-30-788/2023.

38. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. kovo 7 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-47-697/2023.
39. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. gegužės 23 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-122-697/2023.
40. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. birželio 28 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-167-719/2023.
41. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. lapkričio 22 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-232-648/2023.
42. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2024 m. vasario 15 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-74-594/2024.

Kiti šaltiniai

43. Lietuvos Respublikos teismų ir teismų savivaldos institucijų 2008–2012 metų veiklos apžvalgos [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.teismai.lt/lt/teismu-savivalda/teismu-ir-teismu-savivaldos-instituciju-veiklos-ataskaitos/198 [žiūrėta 2024 m. vasario 1 d.].
44. Teismų veiklos apžvalgos 2013–2017 m. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.teismai.lt/lt/teismu-savivalda/teismu-ir-teismu-savivaldos-instituciju-veiklos-ataskaitos/198 [žiūrėta 2024 m. vasario 1 d.].
45. Lietuvos teismai. Veiklos rezultatai 2018–2022 m. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.teismai.lt/lt/teismu-savivalda/teismu-ir-teismu-savivaldos-instituciju-veiklos-ataskaitos/198 [žiūrėta 2024 m. vasario 1 d.].
46. Duomenys apie nusikalstamų veikų tyrimo trukmę (Forma-TYR-TRUK). Baigtų nusikalstamų veikų tyrimų trukmė (išskyrus BPK 3 str. 1 d. 2 p. ir 212 str. 1 d. 10 p.) [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://ird.lt/lt/reports/view_item_datasource?id=10303&datasource=79761 [žiūrėta 2024 m. vasario 1 d.].
47. Duomenys apie ikiteisminio tyrimo įstaigose užregistruotus asmenis, įtariamus (kaltinamus) nusikalstamų veikų padarymu (Forma_30-ITĮ). Asmeniui buvo taikyta kardomoji priemonė [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://ird.lt/lt/reports/view_item_datasource?id=10272&datasource=79102 [žiūrėta 2024 m. vasario 1 d.].
48. Baudžiamųjų bylų nagrinėjimo ataskaitos I instancijos teismuose [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.teismai.lt/lt/visuomenei-ir-ziniasklaidai/statistika/4641 [žiūrėta 2024 m. vasario 1 d.].

SANTRAUKA

Šiame straipsnyje nagrinėjami baudžiamojo proceso metu asmens patiriamų suvaržymų keliami žmogaus teisių ir laisvių užtikrinimo iššūkiai bei jų vertinimas taikant baudžiamąją atsakomybę (skiriant bausmę). Siekiant darbo tikslo - visapusiškai išnagrinėti baudžiamojo proceso metu asmens patiriamų suvaržymų keliamų žmogaus teisių ir laisvių užtikrinimo iššūkių vertinimą taikant baudžiamąją atsakomybę

- buvo detaliai analizuojamas galiojantis teisinis reglamentavimas, teismų praktika, teisės doktrina, statistiniai duomenys ir kiti šaltiniai bei atlikta ekspertų apklausa. Darbe buvo atskleista, kad didžiausią reikšmę vertinant baudžiamojo proceso metu asmens patiriamus teisių ir laisvių suvaržymus ir jų įtaką baudžiamosios atsakomybės taikymui turi asmens teisės į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką įgyvendinimas bei procesinės prievartos priemonių, ypač – suėmimo, taikymas. Antai, asmens teisė į baudžiamąjį procesą per kuo trumpiausią laiką yra pagrindinis baudžiamojo proceso veiksnys, kuris, atsižvelgiant tiek į pernelyg ilgą proceso trukmę, tiek ir į ją lėmusias aplinkybes, teismų yra vertinamas taikant baudžiamąją atsakomybę. Paprastai teismas, konstatavęs tokios teisės pažeidimą skiriamą bausmę švelnina ar atideda jos vykdymą. Tuo tarpu asmeniui taikytoms procesinėms prievartos priemonėms teismai skiria mažesnį dėmesį, iš esmės, apsiribodami suėmimo įskaitymu į bausmę. Statistinių duomenų apie ikiteisminių tyrimų ir teisminio baudžiamųjų bylų nagrinėjimo trukmę bei suėmimo taikymo dinamiką analizė rodo daugeliu atveju teigiamas tendencijas link greitesnio baudžiamojo proceso ir retesnio įtariamųjų bei kaltinamųjų suėmimo. Galiausiai, atlikta teisės praktikų ir teoretikų apklausa parodė, jog apklausti teisės ekspertai sutinka su nagrinėjamos darbe problematikos aktualumu ir, dažnu atveju, įžvelgia poreikį tobulinti esamą teisinį reguliavimą ar teismų praktiką tam, kad būtų aktyviau atsižvelgiama į baudžiamojo proceso metu asmens patiriamus suvaržymus.

SUMMARY

The article examines the challenges of ensuring proper protection of human rights, that occur due to criminal procedure constraints, also their evaluation during the implementation of criminal liability (imposition of a penalty). The aim of the study is to thoroughly analyse the evaluation of challenges of ensuring the protection of human rights, caused by the criminal procedure constraints during the implementation of criminal liability. Consequently, various sources of information were examined, including the current legislation, case law, legal doctrine and statistical data. As a result, it was concluded that the realization of the right to criminal proceedings within a reasonable time and the imposition of coercive measures, particularly – of detention, are the most significant aspects of the subject matter. Therefore, person's right to criminal proceedings within a reasonable time is the most important feature of criminal procedure that is evaluated by the court when implementing criminal liability, while considering not only the factual length of proceedings, but also various other circumstances, consequently, if this right has been violated, the imposed penalty should be reduced or suspended. Meanwhile, the coercive measures imposed during the criminal proceedings are not evaluated as much – detention is the only measure that is taken into account when imposing penalty. The analysis of statistical data

has revealed positive trends towards rapid criminal proceedings and rarer detention of suspects. Finally, the conducted survey of law practitioners and theorists revealed that, according to their opinion, the importance of the subject matter is exceptionally significant and it is often desired to change or improve the existing legislation or case law in order to evaluate the constraints of human rights that are experienced by a person during the criminal proceedings more carefully.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.3

BIOBANKAI – TEISINIS REGLAMANTAVIMAS IR ETINIAI IŠŠŪKIAI

Martynas Sadzevičius, Laimis Mizeikis

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
4-o kurso studentai
Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: martynas.sadzevicius@tf.stud.vu.lt; laimis.mizeikis@tf.stud.vu.lt.
Mokslinio straipsnio akademinis kuratorė lekt. dr. Rūta Latvelė
El. paštas: ruta.latvele@tf.vu.lt
Mokslinio straipsnio praktinė kuratorė Regina Vasiliauskė
El. paštas: regina.vasiliauske@eversheds.lt

Anotacija. *Šiandienos technologinių laimėjimų kontekste didžiules transformacijas patiria aibė sričių, ne išimtis yra ir biomedicininiai tyrimai. Šiais laikais vykdomuose biomedicininiuose tyrimuose yra naudojami biobankai. Biomedicininiai tyrimų, kuriuose panaudojami biobankai, eiga kardinaliai skiriasi nuo tradicinių tyrimų – surenkant biomedžiagą iš biobanko dalyvių, iš anksto nėra aišku, kokie yra numatomi tyrimų, kurie bus atliekami su paimta biomedžiaga, tikslai, asmuo, atiduodantis savo biomedžiagą tokiems tyrimams iš anksto nėra informuotas ir apie tokių būsimų tyrimų eigą, kita vertus, tokio tipo biomedicininai tyrimai nėra invaziniai ir negali sukelti tiesioginės žalos biobanko dalyvio sveikatai. Esant netinkamam šios specifinės tyrimų rūšies teisiniam reguliavimui, tokie tyrimai sukelia arba turi potencialo sukelti naujų etinių problemų. Šios problemos yra ir teisinis iššūkis, suponuojantis būtinybę į pasikeitusią realybę reaguoti atitinkamai pritaikant ir teisinį reguliavimą. Šiame moksliniame darbe identifikuojami etiniai biobankų veiklos iššūkiai – asmens sutikimo, sveikatos informacijos grąžinimo ir duomenų apsaugos problematika, bei, atsižvelgiant į reguliavimo tendencijas ir mokslinę doktriną, siūlomi šių iššūkių sprendimo būdai.*

Pagrindiniai žodžiai*: biobankai, etiniai iššūkiai, biomedicininiai tyrimai, informuotas sutikimas, platus sutikimas, rezultatų grąžinimas, duomenų apsauga.*

Key words: *biobanks, ethical challenges, biomedical research, informed consent, broad consent, return of results, data protection.*

Copyright © Martynas Sadzevičius, Laimis Mizeikis, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Šiandien biobankų įkūrimas ir plėtra biomedicininių tyrimų kontekste laikytinas transformaciniu veiksniu, galinčiu sąlygoti istoriškai dar neregėtą tokių tyrimų proveržį – būtent biobankuose galima surinkti didžiulį kiekį biologinės medžiagos, genetinės informacijos ir susijusių klinikinių duomenų, leidžiantį atlikti itin didelio masto biomedicinius tyrimus. Tiesa, pažymėtina, jog nors žmogaus ląstelės ir audiniai yra pradėti sistemiškai rinkti dar XIX a. (pavyzdžiui, patologijos institutuose, konservuojant audinius ar organus folmaldehide, parafine, ar juos užšaldant), tačiau biobankų proveržis ir politinis dėmesys bei viešos diskusijos apie etinius iššūkius, su kuriais susiduriama vykdant biobankų veiklą, yra susijęs būtent su netolimoje praeityje pradėtais steigti dideliais pacientų registrais ir vykdytomis pacientų apklausomis, genetinius ir biologinius duomenis siejant su bendraisiais pacientų duomenimis (Gottweis, Zatloukal. 2007, p. 207). Autoriai pažymi, jog biobankų reikšmę moksliniuose tyrimuose itin pasikeitė per pastaruosius tris dešimtmečius, kito ir techninės galimybės bei minėtų tyrimų tikslai, o tai leido kilti naujiems su šiais tyrimams susijusiems etiniams klausimams (Richter, Buyx, 2016, p. 313). Biobankų steigimą įgalino metodologiniai laimėjimai įvairiose molekulinės biologijos srityse, taip pat skaitmeninių informacinių technologijų ir bioinformatikos raida bei jų gebėjimas sujungti ir analizuoti didelius duomenų kiekius (angl. *big data*), apimančius dideles populiacijas (Winkler *et al*, 2013, p. 205). Taip pat, kontekstui yra paminėtina, jog šiuo metu ir medicinos mokslas išgyvena kardinalų paradigmos pokytį: nuo terapinio ligos gydimo (simptominės diagnostinės medicinos) yra pereinama prie vadinamosios P4 medicinos – personalizuotos, prognostinės, apsaugančios ir prieinamos (*angl. predictive, preventive, personalized and participatory medicine*), asimptomės nuspėjamosios medicinos (Meškys, 2015, p. 29) . Šį paradigmos pokytį lemia sisteminės biologijos ir sisteminės medicinos mokslų laimėjimai, skaitmeninė revoliucija – naujausi technologiniai laimėjimai, leidžiantys apdoroti didelį kiekį informacijos, ir pačių vartotojų galimybė gauti informaciją bei domėjimasis savo sveikatos priežiūra (Flores *et al*, 2013, p. 566). Taigi, medicinai šitaip keičiant požiūrį, poreikis rinkti didelius kiekius biomedžiagos ir susijusios informacijos apie biobanko dalyvio sveikatą tik augs, taigi, didės ir biobankų aktualumas, jų daugės ir jų veikloje dalyvaus tik didesnis kiekis biobanko dalyvių. Būtent dėl tokių biobankų naudojimo biomedicininiuose tyrimuose aktualumo augimo tendencijų yra būtina teisės mokslo doktrinoje analizuoti ir teisinį reguliavimą, susijusį su biobankų veikla, teikti pasiūlymus tobulinti teisinį reguliavimą ir teismų praktiką. Didėjantis biobankų aktualumas, kaip jau minėta, neišvengiamai išryškina ir etinius iššūkius, kuriuos identifikuoti ir spręsti yra įmanoma tik skiriant dėmesį biobankų teisinio reguliavimo analizei bei jo tobulinimui. Savaime suprantama, biobankų panaudojimą medicininiuose tyrimuose būtina reguliuoti taip, jog būtų užtikrinta, kad nebūtų pažeistos tokiuose biomedicininiuose

tyrimuose dalyvaujančių asmenų žmogaus teisės. Kita vertus, biobankų reguliavimu derėtų užtikrinti ne tik biobanko dalyvio teises, bet ir nustatyti tokias taisykles, kurios leistų pasiekti maksimalų tokių biomedicininių tyrimų efektyvumą nesudarant palankios situacijos galimiems žmogaus teisių pažeidimais. Pripažintina, jog palankios teisinės aplinkos sudarymas daro teigiamą įtaką minėtų biomedicininių tyrimų sėkmei, o tokių biomedicininių tyrimų nauda medicinai, galimybė gauti geresnį visuomeninį gydymą ir sveikatos apsauga laikoma svarbia visuomenine nauda (Meškys, 2015, p. 115). Taigi, nustatant biobankų ir biomedicininių tyrimų, kuriuose panaudojami biobankai, reguliavimą, būtina siekti dviejų tarsi vienas kitai prieštaraujančių vertybių – žmogaus teisių užtikrinimo ir maksimalios biomedicininių tyrimų sėkmės – suderinimo. Svarbu pažymėti ir tai, kad biobankus būtina reguliuoti taip, kad jais ir jų veikla visuomenė pasitikėtų – pasitikėjimui mažėjant, mažėja biobankų dalyvių skaičius, o tai turi neigiamos įtakos tyrimų rezultatams (Hansson, 2009, p. 8). Taip pat, paminėtina, jog ši su biobankais ir jų teisinių reguliavimu susijusi problematika yra tarpdisciplininiška: nors šiame darbe visų pirma yra analizuojamas teisinis reguliavimas, tačiau šio reguliavimo objektas yra biomedicininiai tyrimai, kuriuos tiriant neišvengiamai susipažįstama ir su tam tikrais medicininiais klausimais, šių tyrimų metodais, bendrais principais. Dargi, būtina pripažinti, jog biobankų teisinė problematika yra artimai susijusi ir su etiniais ar filosofiniais klausimais – tai lemia ir šių klausimų kontraversiškumą. Visa tai lemia, jog siekiant biobankų teisinio reguliavimo problematiką išspręsti pasiekiant minėtą vertybių pusiausvyrą yra būtinas atsargus požiūris, skiriant didelį dėmesį kompleksinei ir tarpdisciplininiškai šių klausimų mokslinei analizei. Šiame moksliniame darbe tokio požiūrio ir yra laikomasi, į atskirus su biobankais susijusius etinius iššūkius stengiamasi žvelgti neignoruojant nei vieno iš anksčiau išvardintų mokslų postulatų. Šio mokslinio **darbo objektas –** biobankų teisinis reguliavimas ir su biobankų veikla susiję etiniai iššūkiai. Mokslinio **darbo tikslas –** identifikuoti pagrindinius su biobankų veikla susijusius eitinius iššūkius ir pasiūlyti jų sprendimo būdus. Darbo tikslas pasiekiamas išsikeliant ir įvykdant darbo uždavinius: darbas pradedamas biobankų reguliavimo (įvairių nacionalinių bei tarptautinių teisės aktų, gerosios praktikos bei minkštosios teisės (*soft-law*) šaltinių) ir jo raidos tendencijų analize, toliau darbe atskirai analizuojami etiniai iššūkiai, samprotaujama apie kiekvieno jų sprendimo būdus. Šiame darbe naudojami įvairūs **tyrimo metodai:** pasitelkiamas lyginamasis metodas – lyginamas įvairių jurisdikcijų reguliavimas, taip pat, jis analizuojamas sistemiškai bei lingvistiškai, neišvengiama ir loginio bei istorinio metodų naudojimo. Šiame darbe remiamasi įvairiais **šaltiniais:** be jau įvardintų analizuojamų teisės norminių aktų, darbe analizuojami ir įvairių Lietuvos ir užsienio tyrėjų, pavyzdžiui, E. Meškio, J. Lekstutienės moksliniais darbais (daktaro disertacijomis).

Biobankų teisinis reglamentavimas – raida ir tendencijos

Idant būtų aptartas teisinis reglamentavimas susijęs su biobankų veikla, reglamentavimo raida ir su tuo susijusios bendrosios tendencijos, pirmiausiai tampa svarbu išsiaiškinti kas gi apskritai yra tas biobankas, kokią veiklą jis atlieka, kokie su tuo susiję ypatumai. Biobanko samprata yra tiesiogiai įtvirtinta Lietuvos Respublikos biomedicininių tyrimų etikos įstatymo (toliau – BTEĮ) 2 straipsnio 5 dalyje, kurioje biobankas apibrėžiamas kaip viešasis juridinis asmuo veikiantis kaip biudžetinė ar viešoji įstaiga, turintis asmens sveikatos priežiūros licenciją užsiimti veikla, apimančia žmogaus biologinių ėminių ir sveikatos informacijos tvarkymą BTEĮ nustatytais tikslais ir biomedicininių tyrimų atlikimą. Iš pateikto apibrėžimo galima identifikuoti, jog biobankui kaip specializuotai įstaigai užsiimančiai biomedicininiais tyrimais, keliami šie reikalavimai: be formalių registracijos ir licencijavimo aspektų, BTEĮ pateiktoje sąvokoje yra darome nuoroda veiklos pobūdį (mėginių ir informacijos tvarkymą) bei tikslus, kurie detalizuojami pačiame BTEĮ: 1) teisinis įregistravimas juridinių asmenų registre; 2) turėjimas licencijos, kuri leidžia užsiimti asmens sveikatos priežiūros veikla. Kadangi biobankas atlieka biomedicininius tyrimus, tad aktuali ir biomedicininių tyrimų etikos įstatymo 2 straipsnio 7 dalyje pateikiama biomedicininių tyrimų sąvoka – biomedicininiai tyrimai – biomedicinos mokslų hipotezių patikrinimas mokslo tiriamaisiais metodais, kuriuo siekiama plėtoti mokslo žinias apie žmogaus sveikatą, ligas, jų diagnostiką, gydymą ar profilaktika. Tad pagrindinių šio įstatymo sąvokų dalyje reglamentuojama biobanko bei biomedicininių tyrimų sąvokų formuluotė pateikta taip, jog biobanką galėtumėme įsivaizduoti kaip specializuotą medicininę įstaigą ar organizaciją, kurioje kaupiami, saugomi ir tvarkomi biologiniai ėminiai, pavyzdžiui, kraujo, audinių, ir susijusi asmeninė informacija, pavyzdžiui, biobanko dalyvio sveikatos istorija, genetinė informacija, tačiau su sąlyga, kad šie duomenys būtų prieinami moksliniams tyrimams, klinikinei praktikai ar kitoms medicininėms inovacijoms, o taip pat pati biomedicininius tyrimus vykdanti įstaiga būtų tinkamai licencijuota. Mokslinės doktrinos požiūriu, BTEĮ pateikta biobanko sąvoka atitinka populiacinio biobanko modelį, šiuo įstatymų reguliuojama būtent tokio tipo biobankų veikla. Šiame moksliame darbe yra apsiribojama su populiaciniais biobankais susijusių etinių iššūkių analize. Populiaciniuose biobankuose yra laikomi biologiniai ėminiai, surinkti iš didelio skaičiaus sveikų savanorių, reprezentuojančių konkrečios šalies, regiono ar etninės grupės kohortą, ir su jais susijusios sveikatos informacijos rinkmena, kuri paprastai pasitelkiama atliekant visuomenės sveikatai itin svarbius epidemiologinius ir genominius tyrimus (Lekstutienė, 2023, p. 14). Autorių nuomone, populiacinio biobanko dalyvio savanoriškumas, altruistinės dalyvauti biobanko veikloje yra vienas kertinių šio tipo biobanko skiriamųjų bruožų – biobanko dalyvis biologinę medžiagą atiduoda ne turėdamas lūkesčių gauti konkrečios naudos savo sveikatai, o tik siekdamas biomedicininių tyrimų progreso. Be kita ko, populia-

cinio biobanko samprata atskleidžiama ir tarptautiniuose dokumentuose, kaip antai Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (angl. *Organization for Economic Co-Operation and Development (OECD)*) gairėse dėl žmogaus kilmės biobankų ir genetinių tyrimų (toliau – EBPO gairės), kuriose biobankas apibrėžiamas kaip organizuotai saugoma visos populiacijos arba didelės jos dalies biologinės medžiagos kolekcija, susieta su informacija apie ją (Pėkienė, 2019, p. 14). Svarbu pabrėžti, kad be populiacinių biobankų, esama ir kitų biobankų atmainų, kaip antai, į ligą orientuoti biobankai. Šio tipo biobankuose biologinės medžiagos ir su ja susietos sveikatos informacijos rinkmena saugoma ne plataus masto epidemiologiniams ar genominiams tyrimams, o tirti konkrečias ligas, pavyzdžiui, ligų agresyvumo, progresavimo ir mirties rizikos nustatymui (Lekstutienė, 2023, p. 14). Dargi, biobankus būtina skirti nuo audinių bankų, kuriuose audinių, ląstelių paėmimo, apdorojimo, konservavimo, laikymo ir paskirstymo paslaugos teikiamos turint tikslą šiuos audinius panaudoti transplantacijai. Taip pat, atskira kategorija yra laikytini ir žmogaus lytinių ląstelių bankai, kuriuose žmogaus lytinės ląstelės ir reprodukciniai audiniai saugomi su tikslu panaudoti juos pagalbiniam apvaisinimui.

Taigi, kaip jau ir minėta, tam, kad būtų galima identifikuoti tam tikrus su biobankų veiklos reguliavimu susijusius etinius iššūkius ir pasiūlyti atitinkamus jų sprendimo būdus, būtina pradėti nuo dabar egzistuojančio reguliavimo ir jo raidos analizės. Šiame darbe labiausiai koncentruojamasi į būtent Lietuvos Respublikos biobankų veiklos reguliavimą, tačiau nevengiama skirti dėmesio ir tarptautinei ar užsienio teisei, reguliavimo modelius lyginti.

Visų pirma, pažymėtina, kad biobanko sąvokos atsiradimas norminiuose teisės aktuose ar specialaus reguliavimo biobankų veiklai sukūrimas yra santykinai nesenas įvykis: 2000 m. Islandija tapo pirmąja šalimi pasaulyje, priėmusi specialų Biobankų įstatymą (Zika, *et al*, 2010, p. 49). Lietuvos Respublikos teisiniame reguliavime atitinkami pokyčiai įvyko 2015 m. priėmus atitinkamus Biomedicininių tyrimų etikos įstatymo (toliau – BTEĮ) pakeitimus. Iki tol Lietuvos Respublikos biobankų veiklos *expressis verbis* reguliavimas neegzistavo, buvusi teisinė bazė negalėjo būti pritaikyta mokslinių biobankų veiklai, nes nebuvo reglamentuojami esminiai šio instituto klausimai, taip kurių biobankų veiklos apimtis, kaupiami objektai (biomedžiaga ir informacija), nesureguliuotas sutikimo biobankui modelis, biobankų ir tyrėjų atsakomybė ir kiti probleminiai aspektai (Meškys, 2014, p. 93). Pagrindiniu teisiniu barjeru biobankų veiklai mokslinėje doktrinoje įvardintas teisinis imperatyvas kiekvieną kartą paimant biomedžiagą tyrimui gauti aiškiai išreikštą informuotą asmens sutikimą, kuris biobankų veiklai nėra tinkamas (Meškys, 2015, p. 73). Šiais įstatymo pakeitimais nuo bendrojo reguliavimo (lot. *lex generalis*) pereita prie specifinio biobankų reguliavimo (lot. *lex specialis*) modelis, nes šiais BTEĮ pakeitimais buvo nustatytos specialios taisyklės, reguliuojančios biobankų veiklą. Šiais pakeitimais sureguliuota ne tik pati mokslinių tyrimų stadija, bei ir kiti, platesni biobankų veiklos klausimai, kaip antai,

biomedžiagos ir sveikatos informacijos rinkimas, tvarkymas ir perdavimas tyrimams, biobankų licencijavimas. Pažymėtina, jog biobankų veikla Lietuvos Respublikoje yra reguliuojama ir poįstatyminiais teisės aktais – Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro 2016 m. sausio 26 d. įsakymu Nr. V-101 „Dėl Biobanko veiklos reikalavimų aprašo patvirtinimo“ (toliau – Tvarkos aprašas), jame nustatomi biobanko veiklos organizavimo ir dokumentavimo reikalavimai, taip pat reikalavimai biobanko darbuotojams, patalpoms, įrangai ir medžiagoms, taip pat, aktualūs yra ir Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro 2016 m. sausio 8 d. įsakymas Nr. V-28 „Dėl Informuoto asmens sutikimo dalyvauti biomedicininiame tyrime ir informacijos apie biomedicininį tyrimą reikalavimų ir informuoto asmens sutikimo dalyvauti biomedicininiame tyrime davimo ir atšaukimo tvarkos aprašo patvirtinimo“ (toliau – Sutikimo aprašas) bei Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro 2016 m. sausio 28 d. įsakymas Nr. V-109 „Dėl Asmens sveikatai svarbios informacijos, paaiškėjusios atliekant biomedicininį tyrimą su biobanke tvarkomais asmens biologiniu ėminiu ir sveikatos informacija, apie kurią privaloma pranešti, kriterijų ir pranešimo tvarkos aprašo patvirtinimo“ (toliau – Sveikatos informacijos aprašas).

Tiesa, pažymėtina, jog be specialaus būtent biobankų veiklai skirto reguliavimo, būtina neignoruoti ir kitų, bendresnio pobūdžio teisės aktų. Atsižvelgiant į biobankų klausimo kontraversiškumą ir keliamus etinius iššūkius, tikslinga akcentuoti aukščiausios galios teisės aktą – Konstituciją, ir ypač jos 21 straipsnyje įtvirtintą žmogaus teisę į neliečiamybę, bei šio straipsnio 4 dalies nuostatą, jog „*su žmogumi, be jo žinios ir laisvo sutikimo, negali būti atliekami moksliniai ar medicinos bandymai*“ (Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992). Aktuali yra ir Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo (toliau – LR KT) jurisprudencija, kurioje yra detalizuojamas šios žmogaus teisės turinys: „*įstatymai turi užtikrinti, jog žmogus bus saugomas nuo bet kokio nepagrįsto išorinio valstybės, savivaldybių institucijų, jų pareigūnų ir tarnautojų, taip pat kitų asmenų poveikio jo gyvybei, sveikatai, fizinio aktyvumo laisvei ir bet kokio kėsinimosi į jo psichinę ir dvasinę būseną, jo intelektinę ir kūrybinę raišką*“ (Lietuvos Respublikos Konstitucinio teismo 2000 m. gegužės 8 d. nutarimas), esama ir kitų svarbių išaiškinimų, kaip antai, kad „*žmonių sveikatos apsauga yra konstituciškai svarbus tikslas, viešasis interesas*“ (Lietuvos Respublikos Konstitucinio teismo 2004 m. sausio 26 d. nutarimas), ar analogiškai biobankų veiklai pritaikomi farmacinės veiklos principai (negali būti varžoma ūkinės komercinės veiklos laisvė ir iniciatyva, sąžininga konkurencija, tačiau privaloma kontroliuoti, kad tokia veikla būtų vykdoma žmogaus sveikatos labui ir visuomenės sveikatinimui (Lietuvos Respublikos Konstitucinio teismo 2002 m. kovo 14 d. nutarimas). Taigi, Konstitucija tiesiogiai nereglamentuoja (ir neturėtų reglamentuoti) biobankų veiklos, tačiau jos turinys sudaro teisinį pagrindą pačiai biobankų veiklai ir sudaro prielaidas biobankų reglamentavimo kituose teisės aktuose vertinimui konstitucingumo požiūriu ar konstitucinei patikrai.

Be Konstitucijos, biobankų veiklai svarbaus reguliavimo esama ir ordinarinio lygmens norminiuose teisės aktuose. Štai Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (toliau – CK) 2. 25 straipsnyje yra detalizuojamas teisės į kūno neliečiamumą ir vientisumą turinys: straipsnyje įtvirtinami atvejai, kada yra būtinas asmens sutikimas (bandymams ar tyrimams, intervencijai, kūno dalims ar organams pašalinti, chirurginei operacijai atlikti), taip pat, nustatoma išimtis būtinojo reikalingumo atveju, draudimas žmogaus kūną, jo dalis ar audinius laikyti komercinių sandorių objektais. Šios CK nuostatos yra aktualios tiriant asmens sutikimo dalyvauti biobanko veikloje problematiką. Taip pat, biobankų veiklos kontekste neatmetant žalos biobanko veiklos dalyviui galimybės, iš pirmo žvilgsnio aktualus atrodo ir Lietuvos Respublikos pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas (toliau – PTŽSAĮ). Atkreiptinas dėmesys į tai, jog Lietuvos Respublikos žmogaus audinių, ląstelių, organų donorystės ir transplantacijos įstatymas biobankų veiklos kontekste nėra aktualus, jo 1 straipsnio 4 dalyje yra nustatyta, jog jis nereglamentuoja „*žmogaus audinių, ląstelių, organų paėmimo ar ištyrimo žmogaus patologinės anatomijos, teismo medicininių ir biomedicininių tyrimų atvejais*“.

Tiesa, būtina pažymėti, jog biobankų veiklos reguliavimas neapsiriboja tik nacionaliniu lygmeniu, būtina tirti ir tarptautinius dokumentus, kuriuose yra reglamentuojami su biobankų veikla susiję klausimai. Lietuvos atveju aktualūs yra tarptautinio ir ES lygmens teisės aktai. Tiesa, šiuo atveju būtina atkreipti dėmesį į kelis šio reguliavimo bruožus. Pirma, nei tarptautinio, nei ES lygmens reguliavimas nepasižymi specifiškumu – biobankų veiklai aktualių normų ir principų epizodiškai esama teisės aktuose, skirtuose reguliuoti platesnės apimties (pavyzdžiui, biomedicininių tyrimu) visuomeninius santykius, o ne specifiškai biobankų veiklą. Antrą, nei tarptautinis, nei ES reguliavimas nėra harmonizuotas – atskiros valstybės biobankų veiklą ir su ja susijusius klausimus reguliuoja skirtingai, formuojama ir skirtinga teismų praktika, tokia situacija apsunkina tarptautinį mokslinį bendradarbiavimą, tam tikra prasme skatina pasinaudojus teisinėmis spragomis tyrimus atlikti tose jurisdikcijose, kuriose taikomi mažesni teisinės apsaugos ir biomedicininių tyrimų etikos standartai ar, pavyzdžiui, ribojama tyrėjų ar tyrimo užsakovų atsakomybė (Meškys, 2015, p. 19). Trečia, pažymėtina, jog tarptautinio biobankų veiklos reguliavimo kontekste itin aktualūs yra ir minkštosios teisės (angl. *soft law*) šaltiniai, pavyzdžiui, įvairios gairės. Taigi, šios mokslinio darbo temos kontekste yra aktualūs šie teisės aktai: 1950 m. Europos žmogaus teisių konvencija, 2016 m. balandžio 27 d. Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas (ES) 2016/679 (toliau – BDAR), 2020 m. Europos duomenų apsaugos valdybos gairės dėl sutikimo pagal Reglamentą 2016/679 (toliau – EDAV gairės), 2016 m. Tarptautinių medicinos mokslų organizacijų tarybos Tarptautinės su sveikata susijusiems tyrimams rekomendacijos (toliau – CIOMS rekomendacijos), 1997 m. Europos Tarybos Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija, 2005 m. Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencijos papildomas protokolas dėl mokslinių tyri-

mų biomedicinos srityje (toliau – Papildomas protokolas), 2016 m. Europos tarybos Rekomendacija dėl mokslinių tyrimų su žmogaus biologine medžiaga (toliau – ET rekomendacija), 1964 m. Pasaulio medikų asociacijos deklaracija (Medicininių tyrimų su žmogumi etiniai aspektai), 2016 m. Pasaulio gydytojų asociacijos deklaracija dėl sveikatos duomenų bankams ir biobankams taikomų etinių nuostatų (Taipėjaus deklaracija) , jau minėtos 2009 m. EBPO (Meškys, 2015, p. 20) .

Etiniai iššūkiai biobankų veikloje

Kaip jau ir minėta, biobankų veikla yra laikoma kontraversiška, apima daug aspektų ir probleminių klausimų, o su etiniais iššūkiais susiduriama praktiškai visuose dalyvavimo biobanko veikloje etapuose, šie iššūkiai laikytini rimtu tradicinių teisinių sąvokų, valdymo nuostatų ir bioetikos principų išbandymu (Gibbons, Kaye, 2007, p. 204). Mokslinėje doktrinoje tokiais įvardinami, pavyzdžiui, tinkamos informavimo ir sutikimo biomedžiagos panaudojimui ateities tyrimuose procedūros nustatymas, klausimai, susiję su mėginių ir medicininių duomenų kodavimu, tyrimų rezultatų grąžinimo klausimais (Auray-Blais, Patenaude, 2006, p. 2). Esama ir kitų etinių problemų, kaip antai, biomedžiagos panaudojimas kitais, nei biomedicininiai tyrimai, tikslais (pavyzdžiui, baudžiamajame persekiojime), tinkamos atsakomybės nustatymas tyrėjams pažeidimo ir žalos padarymo asmeniui, dalyvaujančiam biobanko veikloje, atveju ir pan. Šiame moksliniame darbe išskiriamos, plačiau aptariamos ir analizuojamos trys etinės su biobankų veikla ir jos teisiniu reguliavimu susijusios problemos: 1) asmens sutikimo dalyvauti biobanko veikloje problematika; 2) dalyvaujančio biobanko veikloje asmens duomenų apsaugos problematika; 3) sveikatos informacijos grąžinimo asmeniui, dalyvaujančiam biobanko veikloje, problematika.

Asmens sutikimo dalyvauti biobanko veikloje problematika

Vien susipažinus su anksčiau paminėto reguliavimo tekstu iš pirmo žvilgsnio galima daryti išvadą, jog asmens sutikimas yra vienas etiniu požiūriu opiausių ir problematiškiausių aspektų reguliuojant biomedicininius tyrimus ar biobankų veiklą – minėtame reguliavime, pavyzdžiui, BTEĮ, CK, Pasaulio medikų asociacijos deklaracijoje ar kituose teisės aktuose asmens sutikimas reguliuojamas eksplicitiškai ir išsamiai, jam skiriamas didžiulis dėmesys. Toks sutikimui, aiškiai žmogaus valios išraiškai dalyvauti biomedicininiuose tyrimuose skiriamas dėmesys yra suprantamas – sutikimas yra neatsiejamas nuo žmogaus autonomiškumo, prigimtinių teisių žmogaus teisių ir bendrosios pagarbos žmogaus orumui principų (Meškys, 2015, p. 107). Tačiau, kaip jau ir minėta, reguliuojant biobankų veiklą ir jos atskirus aspektus, *inter alia*, sutikimo dalyvauti biobankų veikloje procedūrą, būtina nustatyti tokį reguliavimą,

kuriuo ne tik būtų apsaugomos žmogaus teisės ir orumas, bet ir nebūtų neproporcingai apsunkinami patys vykdomi biomedicininiai tyrimai.

Istoriškai, paminėtina ir tai, jog sutikimo reikalavimą biomedicininiuose tyrimuose įtvirtinti paskatino teisei prieštaraujantis tokių tyrimų panaudojimas Antrojo pasaulinio karo metais. Kaip atsakas tokiems neetiškiems tyrimams buvo įtvirtintas specifinio asmens informuoto sutikimo modelis, pažymintis tuo, kad prieš duodamas tokį sutikimą, asmuo yra informuojamas apie konkretaus planuojamo mokslinio tyrimo esmę, tikslus, susijusią riziką ar nepatogumus, galimą naudą, mokslinį tyrimą atliekančius asmenis ir kitus su konkretaus tyrimo vykdymu susijusius aspektus, kurie gali būti aktualūs tiriamajam priimant sprendimą dėl dalyvavimo moksliniame tyrime (Lekstutienė, 2023, p. 22). Būtent toks sutikimo modelis, dar vadinamas *siauruoju* sutikimu, yra tinkamas atliekant „tradicinius" medicininius tyrimus, kai su tiriamaisiais asmenimis ar pacientais bandomi nauji vaistai, medicinos prietaisai ar metodai, informuoto asmens sutikimas konkrečiam mokslinių tyrimų projektui, turinčiam tam tikrą rizikos ir naudos santykį, laikomas apsaugos nuo atitinkamo tyrimo žalos rizikos priemone (Richter, Buyx, 2016, p. 313). Lietuvoje šio modelio sutikimo reikalavimas yra nustatytas kitų, ne su biobanke tvarkoma žmogaus biomedžiaga ir sveikatos informacija atliekamų, biomedicininių tyrimų atvejais (BTEĮ 7 straipsnis, Sutikimo aprašas), teikiant sveikatos priežiūros paslaugas (PTŽSAĮ 14 straipsnis). Tiesa, mokslinėje doktrinoje pripažįstama, jog nors toks sutikimas yra iki šiol laikomas tarptautinės ir nacionalinės sveikatos mokslinių tyrimų etikos politikos pagrindu, biobankų veiklai šis sutikimo modelis yra sunkiai pritaikytinas (Lekstutienė, 2023, p. 22).. Priešingai nei „tradicinių" klinikinių tyrimų atveju, atiduodant biomedžiagą biobankui, nėra aiškus tikslus būsimas mėginių panaudojimas, tikslus būsimų mokslinių tyrimų turinys, tikslai ir trukmė, dalyvaujantys tyrėjai ar galimas surinktų duomenų siejimas su kitais biobankais ar duomenų rinkiniais (Richter, Buyx, 2016, p. 314). Taigi, specifinio informuoto sutikimo reikalavimas biobankų veiklai sukeltų neproporcingai didelių praktinių problemų vykdant tyrimus: imant mėginius, paprasčiausiai neįmanoma informuoti dalyvio apie būsimas rizikas, kadangi nežinant, kokiuose tyrimuose bus panaudojama dalyvio biomedžiaga, nežinomos ir galimos rizikos, taip pat, tokiu atveju biobankai būtų įpareigoti prašyti sutikimo kiekvieną kartą darant tyrimus su dalyvio biomedžiaga – dalyviai gali būti nepasiekiami, nebesuinteresuoti atsakyti ar paprasčiausiai mirę. Kita vertus, lyginant su „tradiciniais" intervenciniais klinikiniais tyrimais, biobankų atveju, galimos žalos tiriamajam rizika yra kur kas mažesnė – tiriamasis viso labo atiduoda savo biomedžiagą, nėra daroma jokių tolimesnių fizinių intervencijų, tad, dalyvaujant biobanko veikloje nekyla grėsmė tiriamojo fizinei sveikatai arba rizika yra minimali (Caulfield, Kaye, 2009, p. 85-100). Dėl šios priežasties siauro informuoto sutikimo reikalavimą biobankų veikloje galima laikyti ne tik nepraktišku, bet ir neproporcingu. Taigi yra akivaizdu, kad yra būtina nustatyti kitokį, nei informuoto siaurojo sutikimo modelį,

idant biobankų veikla galėtų būti vykdoma efektyviai ir sėkmingai pasiekiami atitinkamų biomedicininių tyrimų tikslai.

Taigi, istoriškai analizuojant įvairų biobankų veiklos reguliavimą ir jo pokyčius, galima pastebėti, jog vienas plačiausiai kuriant specifinį biobankų reguliavimą įgyvendintų asmens sutikimo dalyvauti biobanko veikloje modelių yra platusis (kitaip dar vadinamas *atviruoju*) sutikimo modelis – vienkartinis rašytinis sutikimas, kuriuo biobanko dalyvis išreiškia valią paaukoti savo biologinius ėminius ir su sveikata susijusią informaciją ateities moksliniams tyrimams (Lekstutienė, 2023, p. 23). Mokslinėje literatūroje pripažįstama, jog kol kas nėra vieningo plataus sutikimo apibrėžimo (Richter, Buyx, 2016, p. 315). Tiesa, yra įvardinami tam tikri skirtingus apibrėžimus vienijantys požymiai, kurie leidžia plataus sutikimo modelį skirti nuo kitų sutikimo modelių: 1) biobanko dalyvio duodamas sutikimas yra vienkartinis; 2) biobanko dalyvio duodamas sutikimas nėra orientuotas į konkretų tyrimą ar tyrimų sritį, būsimi tyrimai (ar jų sritys) sutikime nėra apibrėžiami; 3) dėl tolimesnio leidimo naudoti biomedžiagą kitiems biobankams ar tyrėjams sprendžia ne pats biobanko dalyvis (pavyzdžiui, pats biobankas ar valdžios institucijos, etikos komitetai) (Hallinan, Friedewald, 2015, p. 5). Būtina pažymėti, jog šis sutikimo dalyvauti biobanko veikloje modelis yra įtvirtintas pagrindiniuose tarptautiniuose dokumentuose, specifiškai reglamentuojančiuose biobankų veiklą (Lekstutienė, 2023, p. 25). Pavyzdžiui, plataus sutikimo modelio įtvirtinimą galima aptikti ET rekomendacijų III skyriuje, EBPO gairių 28 punkte, CIOMS rekomendacijų 11 skyriuje. Taip pat, šis modelis yra pasirinktas ir Lietuvoje – iki 2016 m. sausio 1 d., kuomet įsigaliojo minėti BTEĮ pakeitimai, kuriais buvo įtvirtintas specializuotas biobankų veiklos reguliavimas, kaip jau ir minėta, galiojo imperatyvas kas kartą paimant biomedžiagą tyrimui gauti siaurąjį, aiškiai išreikštą, informuotą sutikimą, toks reguliavimas, savaime suprantama, buvo kritikuotas mokslininkų. Plačiojo sutikimo modelio pagrindiniu privalumu galima įvardinti tai, jog tyrėjams nebelieka administracinės naštos, susijusios su biobanko dalyvių sutikimo gavimu kiekvienam vykdomam biomedicininiam tyrimui. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad šis modelis biobankų veiklai yra tinkamiausias, tačiau pastaruoju mokslinėje doktrinoje yra kilusios diskusijos dėl šio modelio priimtinumo, abejojama, ar, turint omenyje tam tikras nūdienos tendencijas, biobanko dalyvio duotas medžiagos panaudojimas visuomet atitinka jo tikrąją valią, išreikštą duodant platųjį sutikimą. Pavyzdžiui, nedetalizuojant leistinų biomedicininių tyrimų sričių, gali susidaryti situacijos, kai biomedžiaga panaudojama ne išimtinai su sveikata susijusiuose, o platesnio masto biologiniuose tyrimuose; tobulėjant moksliniams tyrimo metodams, pavyzdžiui, DNR sekoskaitai, biomedžiaga atskleidžia vis daugiau jautrios informacijos dalyvio ir jo šeimos narių genetiką, siekiant tyrimų sėkmės didėja ir pačios renkamos bei apdorojamos informacijos apimtys; taip pat, esama situacijų, kai keičiasi paties biobanko priežiūros ir valdymo modelis, lemiantis dalyvių apsisprendimą dalyvauti biobanko veikloje. Taip pat, būtina atkreipti dėmesį į plataus

sutikimo modelio netobulumą situacijoje, kai biobanko dalyvis, atiduodantis biomedžiagą, yra nepilnametis – mokslinėje doktrinoje pripažįstama, kad tokiu atveju biobankų dalyviui sulaukus pilnametystės, būtina gauti jo pakartotinį sutikimą (Taupitz, 2021, p. 708). Tam tikrų autorių teigimu, neįmanoma, kad platus sutikimas būtų informuotas (Steinsbekk *et al*, 2013, p. 897). Plačiojo sutikimo modelio problemiškumą puikiausiai atskleidžia ir Jūratės Lekstutienės disertacijoje atliktas empirinis tyrimas: dažniausiai minima nesutikimo dalyvauti biobanko veikloje priežastis yra būtent baimė, jog biologiniai ėminiai ir sveikatos informacija bus panaudojama tyrimams, kurių tikslams respondentai nepritartų – šią priežastį įvardino net 57,6 proc. respondentų (Lekstutienė, 2023, p. 129). Taigi, ši problematika išryškino ilgai vienintele realia alternatyva siaurajam specifiniam sutikimo modeliui laikyto plačiojo sutikimo ribotumą nūdienos realijų kontekste, todėl moksliniame diskurse ieškoma būdų patobulinti dabartinius plataus sutikimo modelius ar net alternatyvių sutikimo modelių (Lekstutienė, 2023, p. 33).

Viena iš alternatyvų plačiojo sutikimo dalyvauti biobanko veikloje modeliui – dinaminis sutikimas. Priešingai nei šiandieninis plataus sutikimo modelis, dinaminis sutikimas apima siauresnius, konkretesnius sutikimus su aktyviais sutikimo reikalavimais kiekvienam tolesniam mokslinių tyrimų projektui. Dinaminio sutikimo modelio esmė yra ta, kad sutikimas yra suprantamas kaip tam tikrą laikotarpį besitęsiantis valios išreiškimo procesas, šiam procesui pasitelkiami ne įprastiniai būdai, bet internetinė sistema, leidžianti daug greičiau susisiekti su biobankų dalyviais, pateikti informacija ir ja papildyti, taip siekiant, kad biobankų dalyvis būtų kuo labiau informuotas ir galėtų tinkamai įgyvendinti teisę nuspręsti dėl savo biomedžiagos panaudojimo (Meškys, 2015, p. 235). Iš pirmo žvilgsnio dinaminio sutikimo koncepcija gali atrodyti kaip paprasčiausia siaurojo sutikimo modelio atmaina, tiesiog pasitelkiant elektronines priemones pakartotiniems sutikimams gauti, tačiau šiuo modeliu siekiama kur kas daugiau – sukurti sistemą, leidžiančia biobanko dalyviui ne tik duoti sutikimus tyrimams, bet ir realiu laiku susipažinti su biobanko veikla, peržiūrėti sutikimo pasirinkimus, ir, esant poreikiui, juos keisti, taip pat, apriboti savo biomedžiagos ir duomenų naudojimą konkretiems kontekstams ar pasikeitus konkrečioms aplinkybėms (pvz., asmeniui mirus) (Lekstutienė, 2023, p. 43). Mokslinėje doktrinoje išskiriama aibė šio sutikimo modelio privalumų: visų pirma, akivaizdu, jog šis modelis priimtinesnis etiškai biobanko dalyvio autonomijos požiūriu, taip pat, teigiama, jog šitaip biobankų dalyviai geriau informuojami apie su jų biomedžiaga vykdomus tyrimus (Steinsbekk *et al*, 2013, p. 898). Dargi, esama nuomonių, jog šio modelio taikymas ir artimesnio santykio su biobankų dalyviais užmezgimas gali padidinti jų skaičių, teigiamu aspektu yra laikomos dinaminio sutikimo taikymo sukuriamos prielaidos vadinamajam *wiki-biobankavimui* – biobankų dalyvių įtraukimui į aktyvų biobankų struktūros, valdymo ir veiklos kūrimą, taip nuo etikos komitetų perkeliama ir etinė atsakomybė dėl pasirinktų tyrimų (Steinsbekk *et al*, 2013, p. 899). Dargi,

manoma, jog tokio modelio taikymas palengvintų ir sveikatos informacijos grąžinimą biobanko dalyviui (informacijos gražinimo klausimas nagrinėjamas toliau šiame darbe). Tiesa, suprantami ir tokio modelio trūkumai: autonomijos ir informuotumo argumentas kritikuojamas, kadangi yra abejotina, ar įmanoma komunikuojant internetu pasiekti tinkamą informuotumo lygį, taip pat, abejotina, ar artimo ryšio užmezgimas nesukeltų priešingo – pasyvumo – efekto: biobankų dalyviai, negavę konkrečios personalinės naudos iš vykdomų tyrimų, gali prarasti suinteresuotumą dalyvauti biobankų veikloje (Levitt, 2011, p. 229). Akivaizdu ir tai, jog tokio modelio taikymas reikalauja papildomų resursų. Darbo autorių nuomone, dinaminio sutikimo dalyvauti modelio pritaikymo sėkmė labiau priklauso ne nuo pačios teorinių šio sutikimo modelio aspektų, o nuo praktinio įgyvendinimo – konkrečios sukurtos informacinės sistemos kokybės. Pavyzdžiui, dinaminio sutikimo modelio įgyvendinimui gali būti pasitelkta net blokų grandinės (*angl. blockchain*) technologija (Mamo et al, 2020, p. 624). Taigi, dinaminis sutikimas – viena iš plačiojo sutikimo modelio alternatyvų, kurią tinkamai pritaikius, galima pasiekti konkuruojančių vertybių ir interesų pusiausvyrą biobankų veikloje.

Dar viena alternatyva plačiajam sutikimo dalyvauti biobanko veikloje modeliui – metasutikimas. Metasutikimo koncepcijos pagrindinė idėja – jog biobanko dalyvių būtina klausti, kaip ir kada jie norėtų, kad jiems būtų pateiktas prašymas dėl sutikimo, dalyvių turi būti prašoma suplanuoti, kaip jie ateityje norėtų pateikti sutikimą naudoti jų asmens sveikatos duomenis ir biomedžiagą (Ploug, Holm, 2016, p. 724). Mokslinėje doktrinoje yra siūlomi keli iš anksto apibrėžiami pasirinkimai biobanko dalyviui: 1) dėl sutikimo modelio (specifinis sutikimas, platus sutikimas, blanketinis sutikimas ir blanketinis draudimas naudoti), 2) dėl sveikatos duomenų tipų (elektroninės pacientų ligos istorijos, genominė informacija, sveikatos duomenų bazės, ne sveikatos duomenų bazės) ir 3) dėl duomenų ir ėminių naudojimo konteksto (viešas / privatus, komercinis / nekomercinis ir nacionalinis / tarptautinis) (Ploug, Holm, 2016, p. 726). Autorių nuomone, šis sutikimo modelis yra panašus į mokslinėje literatūroje minimą vadinamąjį *daugiapakopį* sutikimą (*angl. tiered consent*) (Haga, Beskow, 2008, p. 520). Metasutikimo modelio pranašumai yra panašūs, kaip ir dinaminio sutikimo, tačiau, darbo autorių nuomone, taikant šį modelį biobanko dalyvio asmens autonomija įgyvendinama kur kas geriau, asmuo gali nusistatyti tokią individualią sutikimo davimo tvarką, kuri geriausiai atitiktų jo asmenines vertybines nuostatas, taip pat, sutiktina su teiginiu, jog toks sutikimo modelis leidžia užtikrinti asmens pasirinkimų vientisumą, eliminuoja situaciją, kai asmuo vienam tyrimui sutikimą duoda, o kitam, praktiškai identiškam tyrimui sutikimą duoti atsisako (Ploug, Holm, 2016, p. 730). Metasutikimo modelis kritikuojamas dėl to, kad reikalauja papildomų kaštų, taip pat manoma, jog tam, kad biobanko dalyvio autonomija būtų gerbiama, pakanka nepažeisti fundamentalių principų: negalima dalyvių priversti, apgaudinėti ar klaidinti neveikimu, tačiau nebūtina įtvirtinti galimybės biobanko dalyviui pačiam

nustatyti sutikimo davimo tvarką (Manson, 2019, p. 293). Į šią kritiką atsakoma pažymint nūdienios biomedicininų tyrimų dinamiškumą ir dažną kaitą, dėl to atsirandančią ir biobanko dalyvio valios turinio kaitos tikimybę (Ploug, Holm, 2019, p. 297). Darbo autorių nuomone, metasutikimas yra kur kas labiau sofistikuota dinaminio sutikimo modelio atmaina, tad ir šios koncepcijos pritaikomumą ir sėkmę derinant konkuruojančias vertybes ir interesus lemia praktinio ir techninio šio modelio įgyvendinimo kokybė.

Sveikatos informacijos grąžinimo biobanko dalyviui problematika

Antrasis darbe analizuojamas probleminis biobankų veiklos aspektas – biobanko dalyvio sveikatai svarbios informacijos grąžinimas. Vykdant mokslinius tyrimus, yra gaunama dviejų tipų informacija: pirminė informacija (individualūs mokslinių tyrimų rezultatai) – su pirminiu moksliniu klausimu susiję radiniai, ir nesusiję radiniai (antriniai, papildomi, atsitiktiniai, netikėti radiniai) (Lekstutienė, 2023, p. 57). Tokie su pirminiu moksliniu klausimu nesusiję radiniai atliekant biomedicininius tyrimus, kuriuose naudojami biobankai, gali būti randami įvairuose tyrimo etapuose: pirmo vizito biobanke metu (kai surenkama pirminė informacija apie biobanko dalyvį), ruošiant ėminius ir duomenis saugojimui biobanke, pačių mokslinių tyrimų metu ar moksliniam tyrimui pasibaigus (Lekstutienė, 2023, p. 59). Tiesa, tai, kuriame biomedicininio tyrimo etape yra aptinkama su pirminiu tyrimo klausimu nesusijusi biobanko dalyvio sveikatos informacija, nėra svarbu – sprendžiant dėl tokios informacijos perdavimo biobanko dalyviui, būtina įsitikinti, jog tokia informacija yra iš tikrųjų laikytina svarbia. Pažymėtina, jog tokie radiniai gali būti aptinkami atliekant įvairiausius tyrimus, tačiau, atsižvelgiant į tokių tyrimų etinius aspektus, problematiškiausi šiuo atveju yra genetiniai tyrimai – daugeliu atvejų genetinių tyrimų rezultatai atskleidžia ne ligos požymį, bet tik parodo riziką susirgti liga (Lekstutienė, 2023, p. 60).

Mokslinėje doktrinoje esama daug argumentų tiek už, tiek prieš asmens sveikatos informacijos grąžinimą biobanko dalyviui. Skeptiškas požiūris į informacijos grąžinimą yra motyvuojamas emocinės, socialinės žalos atsiradimo rizika, rizika gauti netikslias išvadas (mokslinių tyrimų laboratorijų kokybės kontrolė dažnai yra žemesnė nei klinikinių laboratorijų), rizika klaidingai interpretuoti (ne)gautas išvadas (pernelyg didelis nerimas, nereikalingas gydymas arba klaidingas nuraminimas), našta sveikatos sistemai (ypač jei siekiama gauti sveikatos priežiūros paslaugų ir tai daroma kitų urgentinių sveikatos priežiūros paslaugų teikimo sąskaita), kylančia teisingo resursų paskirstymo problema ir našta biobanko, mokslinių tyrimų infrastruktūrai (Lekstutienė, 2023, p. 63). Kita vertus, veikatos informacijos grąžinimo naudą įrodo šie argumentai: galimybė biobanko dalyviui laiku nustatyti gyvybei gresiančios ligos

pradžią, gauti efektyvesnį ir (ar) mažiau invazinį gydymą, išvengti kitų rimtų sveikatai pasekmių ar priimti informuotus reprodukcinius sprendimus; galimybė biobanko dalyviui labiau kontroliuoti savo gyvenimą ir nuspręsti, kokią informaciją žinoti ir kaip elgtis ją žinant, priemonė įgyvendinti individualizuotą mediciną, sveikatos raštingumo ir visuomenės pasitikėjimo biobankais didinimas (Lekstutienė, 2023, p. 65).

Mokslo darbuose yra įvardinami keli aspektai, reikšmingi sveikatos informacijos grąžinimo biobanko dalyviui problematikai spręsti: 1) būtina nustatyti kriterijus, kuriais remiantis sprendžiama, kokie iš anksto nenumatyti radiniai yra grąžintini, ar tokių radinių sąrašą; 2) būtina konkretaus radinio analizė; 3) būtina identifikuoti asmenį, kuriam radinys aktualus; 4) būtina su tokiu asmeniu susiekti ir pasiūlyti radinį bei medicininę konsultaciją (Wolf *et al*. 2012, p. 371).

Kaip ir asmens sutikimo dalyvauti biobanko veikloje klausimas, sveikatos informacijos grąžinimo biobanko dalyviui kriterijai yra reglamentuoti specializuotose biobankų veiklai skirtuose tarptautiniuose dokumentuose: įvirtinami radinio patikimumo, svarbos kriterijai (EBPO gairių 4.14 punktas, Papildomo protokolo 27 straipsnis, ET rekomendacijų 17 straipsnio 1 dalis). CIOMS rekomendacijų 11 rekomendacijos komentare nustatyta, jog radiniai turi būti grąžinami biobanko dalyviui, jei jis to pageidauja, tokius radinius būtina siūlyti, jei jie atitinka klinikinio reikšmingumo, sveikatos priežiūros prieinamumo ir analitinio patikimumo kriterijus. Pareiga šią informacija grąžinti tarptautiniuose dokumentuose yra reglamentuojama skirtingai, tačiau visuose jų yra nustatomas minimalus kriterijus – biobankai privalo turėti aiškią strategiją dėl tokios informacijos dalyviui grąžinimo, akcentuojamas tokios informacijos grąžinimo būdas (pavyzdžiui, per sveikatos priežiūros specialistą), būtinybė konsultuotis su etikos komitetais, įtvirtinama teisė nežinoti (Lekstutienė, 2023, p. 62).

Lietuvoje sveikatos informacijos grąžinimo klausimai reglamentuoti jau minėtais 2016 m. sausio 1 d. įsigaliojusiais BTEĮ pakeitimais. BTEĮ 17 straipsnio 6 dalyje yra nustatyta, jog nustačius tokią sveikatai svarbią informaciją, ji turi būti pateikta biobankui, o biobankas, atsižvelgdamas į Sveikatos informacijos apraše numatytus kriterijus, sprendžia dėl tokios informacijos grąžinimo biobanko dalyviui. Sveikatos informacijos aprašo 3 p. numatomi du kriterijai, kuriais remiantis sprendžiama dėl sveikatos informacijos grąžinimo: 1) informacija padeda nustatyti riziką susirgti gyvybei gresiančiu ir (ar) sunkų nuolatinį neįgalumą sukeliančiu sveikatos sutrikimu; 2) žinant šią informaciją ir remiantis pagal įprastą klinikinę praktiką taikoma asmens sveikatos priežiūra, kai ši informacija biobanke buvo gauta, asmeniui gali būti teikiamos sveikatos priežiūros paslaugos siekiant išvengti ar palengvinti sveikatos sutrikimą. Šiame kontekste paminėtina, jog nesama aktualios teismų praktikos, kurioje būtų atskirais konkrečiais atvejais sprendžiama dėl tam tikros sveikatos informacijos (ne)perdavimo. Darytina išvada, jog šie kriterijai atitinka tarptautiniuose dokumentuose nustatytus kriterijus, o strategija dėl tokios informacijos gražinimo yra aiški. Tačiau pripažintina, jog šiuo metu yra susidariusi tokia situacija, kai dėl kriterijų

turinio abstraktumo atskirais atvejais nėra aišku, ar tam tikra sveikatos informacija grąžintina biobanko dalyviui.

Biobanko dalyvio asmens duomenų apsaugos problematika

Be jau anksčiau minėtos asmens sutikimo dalyvauti biobankų veikloje problematikos, be abejo, vertėtų paminėti ir tai, kad biobankų veiklos teisinis reglamentavimas susiduria ir su kitu, tačiau ne ką mažiau reikšmingu etiniu-teisiniu iššūkiu – dalyvaujančio biobanko veikloje asmens duomenų apsaugos problematika. Yra akivaizdu, jog konkrečiam asmeniui sutikus dalyvauti biobanko veikloje, kurioje bus paimta, saugoma, o vėliau ir tiriama biobanko dalyvio biologinė medžiaga, yra svarbu užtikrinti ne tik tai, kad pagal asmens valia būtų tvarkoma ir apdorojama asmens biomedžiaga, bet yra svarbu užtikrinti ir šio asmens duomenų apsaugą. Pažymėtina ir tai, kad asmens duomenų apsaugos problematika yra neatsiejama nuo asmens sutikimo dalyvauti biobanko veikloje klausimų – asmuo biobankui atiduoda ne tik biomedžiagą, bet ir susijusius asmens duomenis, sutikimas duodamas ne tik dėl biomedžiagos, bet ir dėl duomenų tvarkymo ir apdorojimo, taigi, toks sutikimas turi atitikti ne tik biomedicininių tyrimų etikos, bet ir duomenų apsaugos reikalavimus.

Nors BTEĮ 16 straipsnio 3 dalyje ir yra įtvirtinta, jog „*Biobanke tvarkoma sveikatos informacija yra konfidenciali ir tvarkoma įstatymų nustatyta tvarka. Biobanke tvarkomos sveikatos informacijos konfidencialumą užtikrina visi fiziniai ir juridiniai asmenys, kurie naudojasi šia sveikatos informacija, taip pat šio įstatymo 15 straipsnio 1 ir 2 dalyse nurodyti subjektai*“, o šio straipsnio 4 dalyje nustatoma šios taisyklės išimtis, vienareikšmiškai pats aktualiausias teisės aktas, reglamentuojantis asmens duomenų apsaugą, yra BDAR. Tiesa, asmens duomenų apsaugos aspektai biobankų veikloje ir kituose anksčiau minėtuose tarptautiniuose dokumentuose, tačiau BDAR reikšmė kur kas didesnė, nes šis reglamentas yra tiesiogiai taikomas ir teisinę galią turintis norminis teisės aktas, o ne tarptautinė sutartis ar minkštosios teisės šaltinis. Šio teisės akto praktinį aktualumą įrodo ir Lietuvos sveikatos priežiūros specialistų patirtys, susijusios su BDAR įvedimu (Pėkienė, 2019, p. 37).

BDAR įtaka biobankų veiklai yra analizuota mokslinėje doktrinoje, pažymima, jog duomenų subjekto (biobanko dalyvio) sutikimas yra laikomas gautu tinkamai, jei jis atitinka šias sąlygas: 1) yra konkretus (duotas dėl konkretaus duomenų tvarkymo tikslo), 2) pagrįstas informacija (paaiškinta apie tam tikrus dalykus, nuo kurių priklauso subjekto pasirinkimas sutikti arba nesutikti, įskaitant turimą teisę atšaukti duotą sutikimą, 3) duotas laisva valia (turint realų pasirinkimą sutikimo neduoti ar vėliau bet kada atšaukti sutikimą nepatiriant neigiamų pasekmių; esant daugiau, nei vienam duomenų tvarkymo tikslui, turėtų būti suteikta laisvė rinktis, su kuriuo tikslu sutikti), 4) nedviprasmiškas (duotas aktyviu veiksmu arba pareiškimu), 5) esant tam tikroms su asmens duomenų apsauga susijusioms rizikoms, papildomai gali

būti keliamas aiškaus sutikimo (pavyzdžiui, raštu) reikalavimas (Lekstutienė, 2023, p. 34). Atsižvelgiant į pirmąjį, konkretizavimo, reikalavimą, galima susidaryti įspūdį, jog kitokio, nei specifinio siaurojo sutikimo modelio taikymas biobankų veikloje yra neįmanomas, tačiau BDAR esama nuostatų (89 straipsnis, konstatuojamosios dalies 33 punktas), leidžiančių daryti išimtis mokslinių tyrimų atvejais, naudojama „sutikimo dėl tam tikrų mokslinio tyrimo sričių arba sutikimo dėl mokslinio tyrimo projekto dalių" koncepcija. Šių nuostatų lingvistinė analizė abstrahuojantis nuo konteksto nuteikia pozityviai plataus sutikimo modelio taikymo aspektu, tačiau, pavyzdžiui EDAV gairėse yra nustatytas etapinio sutikimo reikalavimas tais atvejais, kai neįmanoma visiškai nustatyti tyrimo tikslų (EDAV gairių 159 punktas). Šio mokslinio darbo autorių nuomone, būtent BDAR keliamos abejonės plataus sutikimo koncepcijos taikymo kontekste yra didžiausia paskata ieškoti kitų, priimtinesnių ir etiką geriau atitinkančių, sutikimo koncepcijų.

Tiesa, būtina paminėti ir tai, kad biobankų veikloje su asmens duomenų apsaugos problematika susiduriama ne tik priimant biobanko dalyvio sutikimą, bet ir vykdant patį mokslinį tyrimą. Biobanko dalyvio biomedžiagos anonimiškumo užtikrinimas yra laikytinas viena svarbiausių, kertinių duomenų apsaugos praktikų biobankų veikloje. Jau minėtu empiriniu tyrimu yra nustatyta, jog net 44 proc. dalyvaujančių respondentų kaip vieną iš priežasčių, kodėl nedalyvautų biobankų veikloje, nurodė, jog nepasitiki institucijomis, turinčiomis užtikrinti asmens duomenų apsaugą (Lekstutienė, 2023, p. 129). Mokslinėje literatūroje yra išskiriami du pagrindiniai duomenų laikymo būdai, leidžiantys užtikrinti biomedžiagos anonimiškumą – nuasmeninimas ir kodavimas. Nuasmenintaisiais mėginiais vadinami tokie mėginiai, kurie neturi sąsajumo su papildoma informacija apie biomedžiagos donorą, arba kai šis ryšys yra sugadintas (Meškys, 2015, p. 346). Taigi, nuasmeninant praktiškai panaikinama paprasta galimybė atkurti asmenį identifikuojančius duomenis, tad yra esama autorių, teigiančių, jog toks visiškas biomedžiagos nuasmeninimas leidžia efektyviausiai apsaugoti privačius asmens duomenis (Greenly, 2007, p. 343-364). Su tokia pozicija yra nesutiktina dėl kelių priežasčių: pirma, modernios šių laikų DNR sekoskaitos technologijos leidžia identifikuoti asmenį, tad, nors šis procesas ir reikalauja nemažai resursų, nėra įmanoma situacija, kad tokie nuasmeninti duomenys būtų absoliučiai neidentifikuojami, antra, net jei tai ir būtų įmanoma, toks absoliutus sąsajos panaikinimas padarytų neįgyvendinamas dalyvių teises (pavyzdžiui, atšaukti sutikimą), biobankų teises (pavyzdžiui, pakartotinai kreiptis į dalyvį, gauti vertingus duomenis iš registrų ar pan.) bei pareigas (pavyzdžiui, tam tikrais atvejais grąžinti sveikatos informaciją). Taigi, dėl šių priežasčių dažniau taikomas biomedžiagos kodavimas (kitaip vadinamas *pseudonimizavimu*) – dėl ypatingos duomenų svarbos ir jautrumo didelių biobankų atvejų dažnai yra taikomas daugkartinis (bent jau dvigubas) pseudonimų suteikimas: pavyzdžiui, pirmą kartą biomedžiagą užkoduoja ligoninė, paėmusi mėginį, antrą kartą kodavimą atlieka biobankas, taip pat

pseudonimai suteikiami biobankui perduodant biomėginius tretiesiems asmenims (Herbst, 2016, p. 374). Lietuvoje kodavimas įtvirtintas BTEĮ 16 straipsnio 5 dalyje ir Tvarkos aprašo 7 punkte. Taigi, asmens duomenų apsaugos problematika yra plati bei komplikuota, apimanti daugybę aspektų, tačiau, atsižvelgiant į pačios biobankų koncepcijos esmę, itin aktuali.

Išvados

1. Lietuvos biobankų veiklos reguliavimui svarbiausi yra nacionalinio lygmens specifiniai biobankams skirti teisės aktai, bei įvairūs tarptautiniai dokumentai. Tarptautiniame kontekste pažymėtina, jog nesama specializuotų norminę galią turinčių ir tiesioginių tarptautinių ar ES teisės aktų, skirtų išimtinai biobankų veiklai reguliuoti, o atskirų valstybių teisinė bazė nėra harmonizuota.
2. Asmens sutikimo dalyvauti biobanko veikloje modelio pasirinkimas yra vienas aktualiausių etinių iššūkiu, susijusių su biobankų reguliavimu. Lietuvoje įtvirtintas plataus sutikimo modelis yra ganėtinai pažangus, tačiau, norint užtikrinti atitiktį biomedicininių tyrimų etikos ir duomenų apsaugos reikalavimams, yra neišvengiamai būtina šį modelį modifikuoti ir tobulinti ar pasirinkti šio modelio alternatyvas, kaip antai dinaminį sutikimą.
3. Tiek tarptautiniame reguliavime, tiek nacionaliniame reguliavime yra nustatyti atitinkami kriterijai, leidžiantys spręsti su sveikatos informacijos grąžinimu. Dėl šių kriterijų abstraktumo jų praktinis pritaikomumas yra abejotinas. Teismų praktikai siūlytina, esant galimybei, šiuos kriterijus detalizuoti.
4. Asmens duomenų apsauga yra labai svarbus biobankų veiklos aspektas, aktualus visais tyrimo etapais. Pastebėtina, jog galiojantys į specifinį sutikimą orientuoti duomenų apsaugos reikalavimai vyraujančio plataus asmens sutikimo dalyvauti biobanko veikloje kontekste yra problemiški. Tai suponuoja būtinybę, viena vertus, duomenų apsaugos reikalavimus geriau pritaikyti biobankų veiklai, kita vertus, duomenų apsaugai esant vienu kertiniu biobankų veiklos principų, siekiant ją užtikrinti tobulintas ir sutikimo modelis.

Šaltinių sąrašas

Tarptautiniai teisės norminiai aktai

1. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (1950). [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_lit [žiūrėta 2023 m. gruodžio 14 d.];
2. Europos Taryba. Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) (1997). Valstybės žinios, 97-4258;

3. Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas (ES) 2016/679 dėl fizinių asmenų apsaugos tvarkant asmens duomenis ir dėl laisvo tokių duomenų judėjimo ir kuriuo panaikinama Direktyva 95/46/EB (Bendrasis duomenų apsaugos reglamentas) (2016) [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=celex%3A32016R0679 [žiūrėta 2023 m. gruodžio 14 d.];
4. Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos gairės dėl žmogaus kilmės biobankų ir genetinių tyrimų (2009) [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.oecd.org/health/biotech/44054609.pdf [žiūrėta 2023 m. gruodžio 14 d.];
5. Europos duomenų apsaugos valdybos gairės 05/2020 dėl sutikimo pagal Reglamentą 2016/679 (2020) [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://edpb.europa.eu/sites/default/files/files/file1/edpb_guidelines_202005_consent_lt_0.pdf [žiūrėta 2023 m. gruodžio 14 d.];
6. Tarptautinių medicinos mokslų organizacijų tarybos Tarptautinės su sveikata susijusiems tyrimams rekomendacijos (2016) [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://cioms.ch/revising-2002-cioms-ethical-guidelines-biomedical-research-involving-human-subjects/ [žiūrėta 2023 m. gruodžio 14 d.];
7. Europos tarybos Rekomendacija dėl mokslinių tyrimų su žmogaus biologine medžiaga (2016) [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=090000168064e8ff [žiūrėta 2023 m. gruodžio 14 d.];
8. UNESCO. Deklaracija dėl bioetikos ir žmogaus teisių (2005);
9. Pasaulio Medikų Asociacija. Helsinkio deklaracija (Medicininių tyrimų su žmogumi etiniai aspektai), 1964 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.oecd.org/health/biotech/44054609.pdf [žiūrėta 2023 m. gruodžio 14 d.];
10. Pasaulio gydytojų asociacijos deklaracija dėl sveikatos duomenų bankams ir biobankams taikomų etinių nuostatų (2016);

Nacionalinės teisės norminiai aktai

11. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Lietuvos aidas*, 220-0;
12. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (2000). *Valstybės žinios*, 74-2262;
13. Lietuvos Respublikos biomedicininių tyrimų etikos įstatymas (2000). *Valstybės žinios*, 44-1247;
14. Lietuvos Respublikos pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas (1996). *Valstybės žinios*, 102-2317;

Lietuvos Respublikos poįstatyminiai teisės aktai

15. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro 2016 m. sausio 26 d. įsakymas Nr. V-101 „Dėl Biobanko veiklos reikalavimų aprašo patvirtinimo“. *TAR*, 1713;

Specialioji Literatūra

16. Auray-Blais, C., Patenaude, J. (2006). *A biobank management model applicable to biomedical research.* BMC Med Ethics, 7: 4;

17. Caulfield, T., Kaye, J. (2009). *Broad Consent in Biobanking: Reflections on Seemingly Insurmountable Dilemmas.* Med Law Int., 10(2):85–100;
18. Flores M., *et al.* (2013). *P4 medicine: how systems medicine will transform the healthcare sector and society.* Per Med.,10(6):565-576;
19. Gibbons, SMC., Kaye, J. (2007). *Governing genetic databases: collection, storage and use.* Kings Law J., 18: 201–208;
20. GREENLY, H. T. (2007). *The uneasy ethical and legal underprintinngs of large-scale genomic biobanks.* Annual Review of Genomics and Human Genetics, Nr. 8;
21. Gottweis, H., Zatloukal, K. (2007). *Biobank governance: trends and perspectives.* Pathobiology, 74(4):206–211;
22. Haga, S. B., Beskow, L. M. (2008). *Ethical, Legal, and Social Implications of Biobanks for Genetics Research.* Academic Press, Volume 60;
23. Hallinan, D., Friedewald, M. (2015). *Open consent, biobanking and data protection law: can open consent be 'informed' under the forthcoming data protection regulation?* Life Sci Soc Policy 11, 1;
24. Hansson, M. (2009). *Ethics and biobanks.* Br J Cancer 100, 8–12;
25. Herbst, T. (2016). *Rechtliche und ethische Probleme des Umgangs mit Proben und Daten bei großen Biobanken.* Datenschutz Datensic, 40.
26. Lekstutienė, J. (2023). *Asmens sutikimo dalyvauti biobanko veikloje ir biobanko dalyvio sveikatai svarbios informacijos grąžinimo etiniai ir teisiniai ypatumai Lietuvoje.* Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas;
27. Levitt, M. (2011). *Relating to Participants: How Close Do Biobanks and Donors Really Want to Be?* Health Care Anal 19, 220–230;
28. Mamo, N., *et al.* (2020). *Dwarna: a blockchain solution for dynamic consent in biobanking. Eur* J Hum Genet 28, 609–626;
29. Manson NC. (2019). *The biobank consent debate: Why ‚meta-consent' is not the solution?* J Med Ethics, 45(5):291-294;
30. Meškys, E. (2015). *Mišrus asmens sutikimas kaip biomedicininių tyrimų laisvės prielaida.* Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas;
31. Meškys, E. (2014). *Biobankų samprata ir status quo Lietuvoje*. Teisė, 92, 1392-1274;
32. Pėkienė, L. (2019). *Asmens duomenų apsaugos reikalavimų įgyvendinimas biomediciniinių tyrimų ir biobankų veikloje.* Magistro darbas. Lietuvos sveikatos mokslų universitetas;
33. Ploug, T. and Holm, S. (2016). *Meta Consent – A Flexible Solution to the Problem of Secondary Use of Health Data.* Bioethics, 30: 721-732;
34. Ploug T, Holm S. (2019). *The biobank consent debate: why ‚meta-consent' is still the solution!* J Med Ethics, 45(5):295-297;
35. Richter, G., Buyx, A. (2016). *Breite Einwilligung (broad consent) zur Biobank-Forschung – die ethische Debatte*. Ethik Med 28;
36. Steinsbekk, K. et al. (2013). *Broad consent versus dynamic consent in biobank research: Is passive participation an ethical problem?.* Eur J Hum Genet 21, 897–902;

37. Taupitz, J. (2021). *Biobanken: Re-Consent des volljährig gewordenen Minderjährigen erforderlich?.* MedR 39, 703–708;
38. Zika, E., *et al.* (2010). *Biobanks in Europe: Prospects for Harmonisation and Networking.* JRC Scientific and Technical Reports;
39. Winkler, EC., *et al.* (2013) *Personalisierte Medizin und Informed Consent: Klinische und ethische Erwägungen im Rahmen der Entwicklung einer Best Practice Leitlinie für die biobankbasierte Ganzgenomforschung in der Onkologie.* Ethik Med., 25:195–203;
40. Wolf, S. *et al.* (2012). *Managing incidental findings and research results in genomic research involving biobanks and archived data sets.* Genet Med., 14, 361–384;

Teismų Praktika

Lietuvos Respublikos Konstitucinio teismo nutarimai

31. Lietuvos Respublikos biomedicininių tyrimų etikos įstatymo Nr. VIII-1679 pakeitimo įstatymas (2015). *TAR, 14272;*
32. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2000 m. gegužės 8 d. nutarimas. *Valstybės žinios, 39-1105;*
33. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2004 m. sausio 26 d. nutarimas. *Valstybės žinios, 15-465;*
34. Lietuvos Respublikos Konstitucinio teismo 2002 m. kovo 14 d. nutarimas. *Valstybės žinios, 28-1003;*

SANTRAUKA

Biobankų įkūrimas, jų plėtra biomedicininių tyrimų kontekste yra svarbus transformacinis veiksnys, leidžiantis surinkti didžiulį biologinės medžiagos, genetinės informacijos ir klinikinių duomenų kiekį. Pastaraisiais dešimtmečiais biobankų reikšmė ir techninės galimybės itin sparčiai keitėsi, o tai sudarė prielaidą atsirasti naujiems etiniams iššūkiams. Šiame darbe aptariamas biobankų teisinis reglamentavimas tiek Lietuvoje, tiek ir tarptautiniu lygmeniu, akcentuojant etinius klausimus ir teisinės problematikos tarpdisciplininius aspektus. Svarbi biobankų teisinė problema – asmens sutikimo dalyvauti biobanko veikloje klausimas. Tradicinis specifinio sutikimo modelis kelia iššūkius dėl nežinomų būsimų tyrimų pobūdžio, todėl svarbu atsižvelgti ir į kitas alternatyvas – plačiojo, dinaminio, metasutikimo modelius. Kitas svarbus aspektas yra sveikatos informacijos grąžinimas biobanko dalyviui. Iškilę klausimai apie radinių atskleidimą, kriterijų nustatymą ir tarptautinių bei nacionalinių teisės aktų skirtumus šioje srityje parodo, kad teisinis reguliavimas turi būti nuoseklus ir aiškus. Be asmens sutikimo problemų, tyrimas akcentuoja asmens duomenų apsaugos iššūkius. BDAR nustato sutikimo reikalavimus, tačiau biobankų veikla reikalauja kruopštaus duomenų saugumo užtikrinimo, ypač atsižvelgiant į mokslinius tyrimus. Biomedžiagos kodavimas yra būdas užtikrinti anonimiškumą ir dalyvių teises, bet

yra svarbu subalansuoti šį aspektą su biobanko galimybėmis vykdyti efektyvius tyrimus. Apibendrinant, biobankų teisinė problematika apima įvairius etinius-teisinius iššūkius: asmens sutikimo dalyvauti biobanko veikloje, sveikatos informacijos grąžinimo biobanko dalyviui, šio asmens duomenų apsaugos problematiką. Darbe aptariamos informacijos analizė atskleidžia tai, kad sėkmingas biobankų veiklos reguliavimas turi būti nuoseklus, atsižvelgiant į biobanko dalyvio žmogaus teises ir maksimizuojant tyrimų efektyvumą.

SUMMARY

The establishment and development of biobanks in the context of biomedical research is an important transformational factor, enabling the collection of vast amounts of biological material, genetic information and clinical data. In recent decades, the role and technical capabilities of biobanks have evolved rapidly, giving rise to new ethical challenges. This paper discusses the legal regulation of biobanks both in Lithuania and internationally, focusing on ethical issues and interdisciplinary aspects of legal issues. An important legal issue in biobanking is the issue of a person's consent to participate in biobanking activities. The traditional model of specific consent poses challenges due to the unknown nature of future research, and it is important to consider other alternatives such as broad, dynamic, and meta-consent models. Another important aspect is the return of health information to the biobank participant. The questions raised about disclosure, the definition of criteria and the differences between international and national legislation in this area show that the legal framework needs to be coherent and clear. In addition to the issues of personal consent, the study highlights the challenges of personal data protection. The GDPR establishes consent requirements, but biobanking activities require careful data security, especially in the context of research. Encryption of biomaterials is a way to ensure anonymity and the rights of participants, but it is important to balance this aspect with the biobank's ability to carry out effective research. In summary, the legal issues surrounding biobanks include a range of ethical-legal challenges: the issue of consent to participate in a biobank, the issue of returning health information to the participant, and the issue of data protection for this personal data. The analysis of the information discussed in this paper reveals that successful regulation of biobanks must be consistent, respecting human rights and maximising the efficiency of research.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.4

DIRBTINIO GENERATYVINIO INTELEKTO KŪRINYS KAIP AUTORIŲ TEISIŲ APSAUGOS OBJEKTAS

Kamilia Edita Fominova, Rolandas Bugys

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
4-o kurso studentai
Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: kamilia.fominowa@gmail.com; rolandas.bugys@tf.stud.vu.lt
Mokslinio straipsnio akademinis kuratorius jaunesn. asist. dokt. Justinas Drakšas
El. paštas: justinas.draksas@tf.vu.lt
Mokslinio straipsnio praktinė kuratorė dr. Milda Markevičiūtė
El. paštas: vytautas.mizaras@tf.vu.lt

Straipsnio tikslas yra aptarti dirbtinio generatyvinio intelekto kūrinio santykį su autorių teisėmis bei apžvelgti ir nustatyti dirbtinio intelekto kūrinio autorių teisių apsaugos galimybes. Darbu taip pat siekiama išanalizuoti šios technologijos ir autorių teisės sąveiką bei aptarti autorių teisių potencialius apsaugos aspektus įtraukus dirbtinį intelektą į kūrybinį procesą. Atlikus tyrimą matyti, jog vertinant dirbtinio intelekto sukurtą kūrinį intelektinės nuosavybės teorijų kontekste prieinama prie išvados, kad pastarasis dėl specifinių teorijų keliamų tikslų vertintinas nevienareikšmiškai. Nors ir tarptautiniu mastu nėra suvienodinto dirbtinio intelekto reguliavimo, tačiau įvertinus naujausias tendencijas manytina, jog autorių teisių apsaugos objektu veikiausiai galės būti ir dirbtinio intelekto sukurtas kūrinys, bet tokiu atveju būtų taikytini papildomi vertinimo kriterijai.

Pagrindiniai žodžiai: *Dirbtinis generatyvinis intelektas, autorių teisė, intelektinės nuosavybės teorijos, kūrinys, kūrėjas, autorius.*

The aim of this paper is to discuss the impact of AI on copyright law and to review and determine the subjectivity and protectability of AI works. To analyse the interaction between this technology and intellectual law, and to discuss the enforcement of copyright when artificial intelligence is incorporated into the creative process. The study shows that the assessment of an AI work in the context of intellectual property theories leads to the conclusion that the latter is subject to different interpretations because of the specific objectives of the theories. Although there is no unified international regulation of artificial intelligence, but recent trends suggest that a work created by means of artificial intelligence is likely to be eligible for copyright protection, but that additional assessment criteria would be applied in such case.

Key words: *Artificial generative intelligence, copyright, intellectual property theories, work, creator, author.*

Copyright © Kamilia Edita Fominova, Rolandas Bugys, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Temos aktualumas ir originalumas. Pastarąjį dešimtmetį dirbtinio intelekto technologinis proveržis kelia įvairiausias diskusijas ir tai nulėmė tam tikrą interesų grupių susiskirstymą. Vienos grupės pasisako už technologijų vystymąsi manydamos, kad tai reiškia socialinę ir (ar) ekonominę gerovę, kitos, tuo tarpu, išreiškia susirūpinimą keldamos klausimą ar dirbtinio intelekto vystymasis nekelia pavojaus žmonijai. Teisėkūros pasaulyje atsiradęs intensyvus diskursas apie galimą dirbtinio intelekto technologijų ir kūrybiškumo bei jo apsaugos sankirtą. Šiame darbe nagrinėjant galimybes taikyti autorių teisių apsaugą dirbtinio intelekto sukurtam kūriniui tiriamos teisinių sistemų spragos, taip pat apžvelgiami vis dar mažai ištirti teisinio reguliavimo siūlymai sprendžiant dirbtinio intelekto integracijos į intelektinės nuosavybės objektų ir subjektų apsaugos klausimus. Vienas iš tokių naujai išgrynintų probleminių aspektų, klausimas, ar dirbtinis intelektas yra savarankiškas kūrėjas ir ar jo kūrinys yra (gali būti) autorių teisių apsaugos objektas. Antai dirbtinis intelektas objektyviai sukuria kūrinį, tačiau kas ir kaip gali įgyvendinti autorių teises į jį nėra atsakyta Lietuvos ar užsienio jurisdikcijose. Būtent dėl šių priežasčių dirbtinio generatyvinio intelekto įtaka kūrybai, bei su kūryba susijusioms teisėms yra ypač aktualūs klausimai formuojant autorių teisių apsaugos doktriną. Atitinkamai, pagrindinis šio **darbo tikslas** yra išanalizuoti ir pateikti atsakymą – ar dirbtinio generatyvinio intelekto sukurtą kūrinį galima laikyti autorių teisių objektu ir jeigu galima, kam priklauso autorinės teisės į jį. Atsižvelgiant į iškeltus probleminius aspektus ir nagrinėjamos temos ekspansyvumą pagrindinis šio mokslinio darbo **tyrimo objektas** yra dirbtinio generatyvinio intelekto sukurtas kūrinys, kaip galimas autorių teisių apsaugos objektas, taip pat kiti su šia problematika susiję klausimai, tokie kaip kiti potencialūs dirbtinio intelekto sukurto kūrinio autorių teisių apsaugos subjektai, teisinio reguliavimo iššūkiai. Minėtam klausimui atsakyti ir tinkamai ištirti darbo objektą buvo išsikelti ir įgyvendinti šie **tyrimo uždaviniai**: dirbtinio intelekto sukurtas kūrinys, kaip autorių teisių apsaugos objektas, konceptualiai įvertintas per tradicinių intelektinės nuosavybės teorijų (iš kurių iš esmės vystėsi intelektinė teisė) prizmę; aktualiais klausimais palygintas Lietuvos, Europos Sąjungos ir užsienio teisinis reguliavimas; įvertintos dirbtinio generatyvinio intelekto sukurto kūrinio kaip autorių teisių objekto apsaugos potencialios galimybės; išanalizuotas dirbtinio generatyvinio intelekto kūrinio autorystės klausimas; aptarti kriterijai taikomi dirbtinio gneratyvinio intelekto programos sukurto kūrinio autorių teisių apsaugai taikyti; apžvelgta ir įvertinta tarptautinė teismų praktika dirbtinio generatyvinio intelekto programų autorių teisių pažeidimų klausimu bei siūlomo reguliavimo pritaikomumas. Atliekant mokslinį tyrimą bei rengiant akademinį straipsnį pasitelktas lyginamasis, lingvistinis ir analizės **metodai**. Lyginamuoju metodu naudotasi siekiant palyginti skirtingas intelektinės nuosavybės teorijas dirbtinio generatyvinio intelekto kūrybos apsaugos atžvilgiu, taip pat lyginant Europos

Sąjungos, Jungtinių Amerikos Valstijų bei Prancūzijos, kaip pirmųjų jurisdikcijų numačiusių ir įtvirtinusių teisinį dirbtinio intelekto naudojimo reguliavimą, justiciją autorių teisių apsaugos srityje. Lingvistiniu metodu naudotasi atskleidžiant kūrinio, dirbtinio intelekto, originalumo bei kitų sąvokų turinį. Sisteminiu metodu naudotasi nagrinėjant teismų praktiką, skirtingas įstatymo redakcijas, siejant jas tarpusavyje bei ieškant sąsajų tarp dirbtinio generatyvinio intelekto kaip autorių teisių subjekto ir šio kaip įrankio žmogaus kūrybos procese. Taip pat pastarasis metodas pritaikytas analizuojant dirbtinio intelekto sukurto kūrinio ir paties dirbtinio intelekto ryšį. Pagrindiniai šio **darbo šaltiniai** buvo Lietuvos, Jungtinių Amerikos Valstijų bei Prancūzijos teisės aktai ir teisės doktrina, kuriais remiantis buvo pradėtas kūrybos, autorių teisių, kūrinio originalumo ir kitų sąvokų aiškinimas, pasiūlyti dirbtinio intelekto teisinio reguliavimo variantai. Taip pat užsienio teismų praktika ir Europos Sąjungos teisės aktai nagrinėjant potencialaus dirbtinio intelekto reguliavimo siūlymus.

1. Dirbtinio generatyvinio intelekto sukurto kūrinio samprata ir vertinimas

Siekiant išsamiai išanalizuoti dirbtinio generatyvinio intelekto sukurto kūrinio sampratą reikalinga atskleisti dirbtinio intelekto veikimo principus ir Lietuvoje įtvirtintus kūrinio pripažinimo autorių teisių saugomu objektu bendruosius aspektus.

Lietuvos Respublikos teisės sistemoje kūrinio apibrėžimas numatytas Lietuvos Respublikos autorių teisių ir gretutinių teisių įstatymo (toliau – ATGTĮ) 2 straipsnio 32 dalyje (2022 m. lapkričio 24 d. redakcija galiojanti nuo 2024 m. sausio 1 d.). Įstatyme įtvirtinta, kad kūrinys – tai originalus kūrybinės veiklos rezultatas literatūros, mokslo ar meno srityje, nepaisant jo meninės vertės, išraiškos būdo ar formos. Taigi iš įstatyme įtvirtinto apibrėžimo galima išskirti du pagrindinius kriterijus, kuriems esant kūrinį galima laikyti kūriniu teisine prasme – pirma, kūrinys turi būti laikomas kūrybos rezultatu, ir, antra, jis turi būti originalus (Mizaras, 2008, p. 166). Kūrinio pripažinimas tokiu teisine prasme lemia kūrinio kaip autorių teisės objekto pripažinimą, taigi ir autorių teisės normų taikymą šiam objektui. ATGTĮ 4 straipsnio 1 dalyje įtvirtinta, kad autorių teisių objektai – originalūs literatūros, mokslo ir meno kūriniai, kurie yra kokia nors objektyvia forma išreikšti kūrybinės veiklos rezultatai. Taigi ir šioje normoje įtvirtinti tokie patys reikalavimai – kūriniui keliamas originalumo kriterijus ir, kad pastarasis būtų objektyviai išreikštas veiklos rezultatas. Objektyviai išreikšto kūrybinės veiklos rezultato kriterijus lemia, kad autoriaus idėja negali būti pasilikusi jo sąmonėje, ji privalomai turi būti išreikšta taip, kad su šia objektyviai būtų galima susipažinti aplinkiniams asmenims (V. Mizaras, 2008, p. 175). Tuo tarpu originalumas pasireiškia autoriaus asmenybės atsiskleidimu kūrinyje, kūrinio išreiškimu kūrybiška ir individualia išraiškos forma. Tad apibendrinant galima teigti, kad Lietuvos jurisprudencijoje kūrinys kaip autorių teisių objektas yra originalus, objek-

tyviai išreikštas literatūros, mokslo ar meno kūrinys, kuris pasireiškia kaip žmogaus intelektinės veiklos rezultatas.

Vertinant dirbtinį generatyvinį intelektą kaip kūrėją reikia atsižvelgti į tai, kad laikomasi nuostatos, jog kūrėju gali būti tik žmogus, kadangi tik žmogui lemta turėti kūrybines galias. Kūriniui būdingas intelekto bruožas – o tai reiškia protinę būties pažinimo galią, kūriniu turi pasireikšti kūrėjo minčių ir jausmų turinys (V. Mizaras, 2008, p. 167-168). Taigi esminis momentas sukurtą kūrinį laikyti autorių teisių objektu yra šio šaltinis, tai yra intelektas, kuris kaip įprasta buvo tapatinamas tik su žmogaus protine veikla. Tačiau plečiantis technologinėms galimybėms šalia žmogaus proto atsiranda ir kitas – dirbtinis intelektas, taigi kyla klausimas, ar dirbtinio intelekto generuojami kūriniai taip pat gali būti laikomi autorių teisių objektais.

Dirbtinis intelektas savo esme yra žmogaus sukurta programinė sistema, pasižyminti tam tikro laipsnio racionalumu, kurios esmę sudaro teisingas išorinių duomenų interpretavimas, mokymasis iš jų ir įgytų žinių bei turimos patirties panaudojimas efektyviai įgyvendinant konkrečius tikslus (Mockevičius, 2020, p. 9). Paties dirbtinio intelekto veikimo pagrindas yra jo samprotavimo modelis, kuris priima iš jutiklių gaunamus duomenis ir atsižvelgdamas į tikslą, kurį reikia pasiekti, priima konkretų sprendimą ir sukuria kūrinį (A Definition of AI:..., 2018, p. 3-4). Taigi dirbtinis intelektas yra mašina, kuriai siekiama suteikti galimybę mąstyti pačiai, įgalinti mašiną veikti žmogaus intelektui būdingais principais, tai yra turėti galimybę savarankiškai mąstyti, mokytis, spręsti problemas ir priimti sprendimus. Iš esmės įgyvendinti siekį, kad esminis skirtumas tarp mašinos ir žmogaus intelekto liktų tik prigimtis – dirbtinis intelektas būtų sukurtas žmogaus (Babayan, 2018, p. 8-12). Tokios savybės leidžia dirbtinį intelektą suvokti kaip autonomišką kūrėją, kuris nors ir su žmogaus iniciatyva, tačiau gali kurti savarankiškai ir nenuspėjamai. Augantis dirbtinio intelekto autonomiškumas kūrybos procese kelia rimtų iššūkių nusistovėjusiam supratimui apie autorių teises ir kam pastarosios gali būti taikomos. Vienas iš galimų būdų spręsti tokius iššūkius yra grįžimas prie autorių teisių „šaknų“, tai yra intelektinės nuosavybės teisės teorijų. Intelektinės nuosavybės teisės teorijos yra pagrindas intelektinės nuosavybės teisės susiformavimui (taigi ir autorinių teisių susiformavimui), jos padeda kurti ir aiškinti šios teisės šakos normas (Wilkof, 2014, p. 257). Pastarosios Lietuvoje nėra sulaukusios didelio tyrėjų dėmesio (Kiškis, 2009, p. 25), tačiau pagrindinėmis galima laikyti asmenybės, darbo ir utilitarines teorijas, kurios išreiškia skirtingą požiūrį į autorių teises, šių teisių egzistavimo poreikį ir tikslą ir galiausiai turėjo nemenką įtaką autorių teisių formavimuisi bendrosios ir kontinentinės teisės tradicijose (Stonkienė, 2011, p. 36-37). Todėl į darbe nagrinėjamą klausimą ar dirbtinio intelekto sugeneruotam kūriniui gali būti taikoma autorių teisių apsauga bus stengiamasi pažvelgti konceptualiai, jį vertinant iš tradicinių intelektinės nuosavybės teorijų perspektyvos. Kaip bus matyti vėliau, atsakymas priklausomai nuo skirtingų intelektinės nuosavybės teorijų palaikomų teiginių gali skirtis.

1.1. Asmenybės teorija

Prieš pradedant vertinti dirbtinio intelekto sukurtą kūrinį kaip autorių teisių objektą Lietuvoje konkrečių intelektinės nuosavybės teorijų kontekste, reikėtų atkreipti dėmesį į tai, jog vertinimas pateikiamas konceptualiai, tai yra dirbtinio intelekto sugeneruotą kūrinį vertinant per konkrečios teorijos esminius ir išgrynintus teiginius. Realybėje jokia valstybė savo teisiniu reguliavimu nepasirenka konkrečios intelektinės nuosavybės teorijos, atvirkščiai, yra įvairių teorijų požymių, šios yra persipynusios ir viena kitą papildančios (Birštonas *et al*., 2010, p. 24-25). Taigi šiame darbe pateikti vertinimai yra labiau teorinio ir sąlyginio pobūdžio „perleidžiant" dirbtinio intelekto sukurto kūrinio reiškinį per konkrečių intelektinės nuosavybės teorijų prizmę.

Esminis asmenybės teorijos požymis išskiriantis šią teoriją iš kitų yra tai, kad asmenybės teorija intelektinės veiklos rezultatą vertina kaip asmenybės tęsinį, kuris ir po kūrinio sukūrimo neatsiejamai lieka susijęs su autoriumi, jo asmenybe (Birštonas et al., 2010 p. 30). Ši teorija grįsta Hėgelio filosofija apie asmens ir jo nuosavybės santykį. Teigiama, kad kūryba yra pagrindinė asmens laisvė ir kiti asmenys (ne žmonės) tokios laisvės neturi. Todėl iš šios pamatinės teisės kylanti kūryba yra verta atitinkamos teisinės apsaugos (Kiškis, 2009 p. 29). Taigi matyti, kad kūryba ir bet koks iš intelektinės veiklos gautas rezultatas yra tiesiogiai siejamas su kūrėjo asmeniu ir tai lemia kūrėjo neturtinių teisių apsaugos akcentavimą. Asmenybės teorijos įtaka yra gaji kontinentinės teisės Europos valstybėse (Birštonas *et al*., 2010, p. 24-25). Lietuva šiuo klausimu taip pat nėra išimtis kadangi laikomasi pozicijos, jog kūrybinės veiklos rezultato šaltinis yra fizinio asmens individuali intelektinė veikla (Stonkienė, 2011, p. 66). Tad jau vien intelektinės veiklos šaltinio supratimas Lietuvoje suponuoja išvadą, jog Lietuvos Respublikos teisėkūra yra akivaizdžiai paveikta asmenybės teorijos teiginiais.

Vertinant dirbtinio generatyvinio intelekto sukurtą kūrinį ir paties dirbtinio intelekto gebėjimą kurti savarankiškai asmenybės teorijos kontekste reikalinga išnagrinėti du aspektus. Pirma, dirbtinis intelektas nėra žmogus, taigi negali būti prilygintas asmenybei. Tai savaime suponuoja išvadą, jog vargu ar asmenybės teorija gali pripažinti dirbtinio intelekto sugeneruotą kūrinį kaip autorių teisių objektą. Antra, net ir nevertinant formaliai, tai yra atmetus tai, kad dirbtinis intelektas nėra žmogus, skiriasi žmogaus ir dirbtinio intelekto kūrybos principai.

Kaip minėta, dirbtinis intelektas yra žmogaus sukurta programinė sistema, kuri turi tam tikrų panašių požymių į žmogaus intelektą, tai yra gebėjimas interpretuoti duomenis, gebėjimas mokytis iš įgytų žinių bei turimos patirties ir gebėjimas visas šias žinias panaudoti konkretiems tikslams. Tačiau tai nėra žmogus, tai yra tam tikras žmogaus produktas sukonstruotas ir sutelktas skaitmeninėje laikmenoje. Tad atsižvelgiant į tai, kad asmenybės teorija akcentuoja kūrėjo asmens ir jo kūrinio ryšį,

akivaizdu, jog kompiuterinė sistema nėra asmuo, tai yra nėra fizinis asmuo ir joks ryšys tarp kūrėjo asmens ir sugeneruoto kūrinio nėra įmanomas. Tačiau net ir atmetus šį formalų argumentą paneigiantį dirbtinį intelektą kaip kūrėją asmenybės teorijos kontekste, reikalinga patyrinėti ir žmogaus bei dirbtinio intelekto kūrybinės veiklos principus.

Visų pirma, lyginant žmogaus intelektą ir dirbtinį intelektą atkreiptinas dėmesys į šių intelektų gebėjimą veikti savitiksliai. Dirbtinis intelektas veikia jau esančių ir iš anksto jam nurodytų duomenų pagrindu. Vadinasi atlikdamas konkrečią užduotį dirbtinis intelektas veikia uždarame žinių rate. Dirbtinis intelektas surinkęs jam prieinamus ir iš anksto numatyto pobūdžio duomenis atrenka, vėliau juos apibendrindamas ir pastebėdamas tam tikras tendencijas sukuria konkretų rezultatą, kas ir yra dirbtinio intelekto sugeneruotas kūrinys. Tuo tarpu žmogaus intelektas veikia kitaip. Žmogaus žinių ratas nėra uždaras, duomenis žmogaus intelektas atrenka ir abstrahuoja įjungdamas daugiau atrankos kriterijų, tai yra tokių kaip subjektyvių įsitikinimų, visuomenės nulemtų vertybių, kultūrinių ir religinių aspektų, laikmečio, galų gale net žmogaus nuotaikos, patirties, amžiaus, lyties, įgūdžių ir kitų dedamųjų. Kurdamas žmogus pasikliaudamas vien jau skonio pojūčiu gali tam tikrų tendencijų atsisakyti ir atvirkščiai, jas pritaikyti. Šie visiškai žmogiškojo pobūdžio veiksniai ir požymiai yra būdingi tik žmogaus intelektui, dirbtinis intelektas visų šių dėmenų bent jau kol kas visiškai nežino. O tai lemia nemenką kūrybinės laisvės eliminavimą iš dirbtinio intelekto, dirbtinio intelekto kūryba lieka gana suvaržyta palyginus su žmogaus intelekto galimybėmis. Žmogiškųjų savybių nebuvimas dirbtiniame intelekte lemia ir asmenybės bei jo sukurto kūrinio ryšio nebuvimą (Mockevičius, 2020, p. 17-18).

Tad net ir nekreipiant dėmesio į tokį formalų trūkumą kaip tai, kad dirbtinis intelektas nėra žmogus, tai, kad dirbtiniam intelektui trūksta žmogiškųjų požymių, lemia išvadą, kad asmenybės teorija paneigia dirbtinį intelektą kaip pilnavertį kūrėją. Taigi dirbtinio intelekto sukurtas kūrinys, remiantis asmenybės teorija, negali būti laikomas autorių teisių objektu.

1.2. Darbo teorija

Darbo teorija, dar kitaip žinoma kaip prigimtinės intelektinės nuosavybės teorija yra inspiruota Dž. Loko (J. Locke) filosofinių idėjų ir iš esmės teigia, kad asmuo savo darbu iš laisvai naudojamų resursų sukūręs kūrinį iš prigimties turi šio kūrinio nuosavybės teises. Dž. Loko teigimu prigimtinė teisė yra turėti tai, ką gauni pridėjęs nuosavą darbą ir kūną prie bendrų išteklių, kitaip tariant būti savo kūrinio savininku (Kiškis, 2009 p. 26). Taip pat darbo teorija kūrybiškumą laiko antraeiliu dėmeniu teigdama, jog esminis kriterijus naujo kūrinio radimuisi yra darbas, o darbo sąvokos platesnis suvokimas leidžia manyti jog vien investicijos (pavyzdžiui kūrybos proceso finansavimas) yra pakankamas pagrindas atsirasti tam tikroms intelektinės nuosavy-

bės teisėms. Tokia opinija pagrįstai intelektinės nuosavybės savininku leidžia laikyti ir juridinį asmenį (Birštonas *et al*., 2010, p. 28-29). Taigi esminiai darbo teorijos kriterijai norint pripažinti intelektinės nuosavybės teises konkrečiam kūriniui yra darbo ar kitokios investicijos įnešimas į kūrybos procesą. Todėl tiriant darbo teorijos ir dirbtinio intelekto kūrybos santykį svarbus akcentas yra būtent dirbtinio intelekto kūrybos procesas, tai yra vertinimas kiek dirbtinis intelektas kūrybos procese įdeda realaus darbo, pastangų ir kitų išteklių siekiant sukurti konkretų kūrinį. Kad geriau suprasti dirbtinio intelekto kuruojamą kūrybos procesą būtina trumpa techninio pobūdžio analizė.

Techniniu požiūriu dirbtinis intelektas yra kompiuterinė programa veikianti algoritmų pagrindu. Šios programos paprastai pasižymi sudėtingais matematiniais, statistiniais ar net biologiniais algoritmais. Algoritmų dėka dirbtinis intelektas geba spręsti aiškiai apibrėžtas logines problemas, mokytis iš pateiktų duomenų ir galiausiai mokytis iš savo patirties kuriant efektyvesnius būdus pasiekti konkretų rezultatą. Būtent gebėjimas mokytis lemia tai, kad dirbtinis intelektas turi savybę keistis ir tobulėti, o tai tam tikra prasme reiškia dirbtinio intelekto autonomijos didėjimą nuo programuotojo ar programos naudotojo. Taigi mašininio mokymosi savybė dirbtinį intelektą daro išskirtinį tarp visų programų ir kartu atima programuotojo ar programos naudotojo galimybę numatyti kokį rezultatą kurdamas jis pasieks. Šia prasme kūrybinis žmogaus indėlis tampa visiškai minimalus, nes „kūrybinė paletė“ atsiduria dirbtinio intelekto dispozicijoje (Mockevičius, 2020, p. 9-10). Tačiau pats savo iniciatyva dirbtinis intelektas kūrybos proceso nepradeda. Visais atvejais reikalinga dirbtinio intelekto programos naudotojo iniciatyva, tai yra reikalingi tam tikri pradiniai naudotojo įvesti tekstai, kurių pagrindu dirbtinis intelektas pradeda kūrybos procesą (Mockevičius, 2020, p. 13-14). Taigi supaprastintai dirbtinio intelekto kūrybos procesas atrodo taip: programos naudotojas įveda įvesties tekstą, dirbtinis intelektas algoritmų dėka remdamasis teksto pateikta kryptimi atpažįsta panašius būsimo rezultato pavyzdžius, šiuos atrenka, sumodeliuoja ir sugeneruoja tam tikrą rezultatą. Jei dirbtinis intelektas konkrečioje srityje yra pakankamai patobulėjęs, pastarasis gali sugeneruoti naudotojui visiškai nenuspėjamą rezultatą. Visa ši įvykių schema darbo teorijos kontekste yra tam tikra darbinė, kūrybinė veikla – dirbtinis intelektas panaudodamas viešai prieinamus duomenis sugeneruoja kūrinį. O naudotojo darbas telieka suvesti tam tikrą tekstą kūrybiniam procesui inicijuoti. Lieka tik klausimas, ar tokio pobūdžio darbinė veikla yra pakankama šios veiklos rezultatą laikyti autorių teisių objektu.

Lietuvių kalbos žodyne sąvoka darbas apibūdinamas kaip tikslingas, visuomenei naudingas žmogaus veikimas, reikalaujantis protinių ar fizinių jėgų įtempimo. Kaip minėta, intelektinės nuosavybės teisės darbo teorija teigia, kad pasitelkus darbą, panaudojus prieinamus išteklius ir iš to gavus tam tikrą rezultatą – asmuo iš prigimties turi nuosavybės teisę į šį rezultatą. Taigi kalbama apie prigimtines teises, kurios panašiai kaip ir asmenybės teorijos atveju yra neatsiejamos nuo žmogaus esybės. Dirbtinis

intelektas yra ne žmogus, o kompiuterinė programa, tad vargu ar galima kalbėti apie kokias nors prigimtines teises negyvam daiktui. Taip pat minėta, kad nors dirbtinis intelektas kūrybai sugeba pasitelkti atitinkamas prieinamas duomenų bazes, mokytis iš šių duomenų ir savos patirties, tai nėra pakankamas pagrindas jį laikyti gyva esybe. Be to, darbo sąvoka suprantama kaip žmogaus veikla kurioje pasitelkiama protinė ar fizinė įtampa. Pastaroji sąvoka nesuderinama su dirbtinio intelekto veikimo principais, kadangi nors dirbtinis intelektas ir sugeba keistis ir tobulėti, jis išlieka kompiuterine programa, kuri darbo procese yra labiau įrankis nei darbo funkciją atliekantis subjektas. Kitoks aiškinimas lemtų tai, kad nupiešto paveikslo atžvilgiu autorines teises turėtų teptukas.

Darbo teorijos kontekste vertinant programos kūrėją, programos savininką ar jos naudotojo indėlį prie dirbtinio intelekto kūrinio sukūrimo, manytina, kad jų darbo indėlis nėra pakankamas būtent kūrybine prasme. Programuotojo darbas atsispindi paties dirbtinio intelekto kūrybos procese, tačiau jis nenumano kokius produktus sukurs dirbtinis intelektas, todėl jis negali būti autorių teisių turėtojas. Programos savininkas gali būti investuotojas dirbtinio intelekto sukūrimui ar įsigijimui, tačiau jis neturi nieko bendro su pačiu dirbtinio intelekto sukurtu kūriniu ar pačia kūrybine veikla. Programos naudotojo sukurtas tekstas kūrybai inicijuoti nėra pakankamas pagrindas jam suteikti autorines teises, kadangi trūksta svarbaus darbo teorijai dėmens – prieinamų išteklių pasitelkimo. Naudotojas neturi prieigos prie duomenų kaip dirbtinis intelektas ir apskritai gali nenutuokti kokius duomenis apdorojo dirbtinis intelektas gaudamas konkretų kūrybos rezultatą. Tad vertinant dirbtinio intelekto sukurto kūrinio fenomeną darbo teorijos kontekste manytina, kad ši teorija paneigia bet kokį autorių teisių pritaikymą bet kuriam galimam subjektui, nors objektyviai pats kūrinys gali ir egzistuoti.

Apibendrinant galima teigti, kad dirbtinis intelektas neturi galimybės turėti prigimtinių teisių, kurias akcentuoja darbo teorija. Kūrybiniame darbo procese dirbtinis intelektas labiau išlieka kaip įrankis, o ne autonomiškas kūrėjas. Taip pat darbo teorija paneigia autorinių teisių priklausymą ir kitiems su dirbtinio intelekto kūryba susijusiems asmenims.

1.3. Utilitarizmo teorija

Utilitarinės teorijos esmė ir tikslas yra užtikrinti geriausią įmanomą socialinę naudą. Priešingai nei prigimtinės teisės teorijos (asmenybės ar darbo teorijos) laikoma, kad intelektinės nuosavybės teisės yra pozityviosios teisės padarinys siekiant visuomenei naudingo tikslo (Birštonas *et al.*, 2010, p. 28-29). Visuomenės naudingumas utilitarinių teorijų kontekste dažnai pasireiškia ekonominės intelektinės nuosavybės analize, o tai lemia, kad šios pakraipos teorijos dar yra vadinamos ekonominėmis (utilitarinėmis) teorijomis (Birštonas *et al.*, 2010, p. 26, Kiškis, 2009 p. 27). Šios teori-

jos teigimu, intelektinės nuosavybės apsauga yra būtina, nes ji užtikrina kūrybiškumo ir inovacijų augimą, o tai tiesiogiai veikia ekonominius rodiklius. Intelektinės nuosavybės apsauga leidžia saugiau veikti civilinėje apyvartoje, mažinti kūrybos išlaidų neatsipirkimo riziką ir užtikrina autoriaus atlygį už jo kūrybinį indėlį (Kiškis, 2009 p. 27). Taigi esminis utilitarinės teorijos tikslas yra pasitelkiant intelektinės nuosavybės apsaugą užtikrinti visuomeninę (ekonominę) gerovę.

Akivaizdu, kad dirbtinio intelekto proveržis kūryboje, jau vien dėl mokslo ir galimybės žmogui gyventi patogiau pažangos, savaime laikytinas visuomeniniu gėriu. Intelektinės nuosavybės apsaugos netaikymas dirbtinio intelekto sugeneruotam kūriniui gali lemti motyvacijos leisti naujus kūrinius nebuvimą. Produkto kūrimas ir leidyba dažnai pareikalauja nemenkų investicijų, o atitinkamos apsaugos nebuvimas kelia investicijų neatsipirkimo riziką. Taigi vertingi kūriniai jau vien dėl finansinės rizikos gali būti apskritai neišleidžiami į civilinę apyvartą, nes potencialus kūrėjas jau ankstyvojoje kūrybos stadijoje bus atbaidytas nuo kūrybinės iniciatyvos. Kaip bebūtų, kūrėjas suinteresuotas gauti atlygį už savo kūrybinį indėlį, o visuomenė suinteresuota, kad vertingi kūriniai būtų prieinami. Paslaptyje laikomos naujovės ir inovacijos neskatina mokslo ir meno pažangos, o tai taip pat neigiamai atsiliepia įgyvendinant esminį utilitarinės teorijos siekį – visuomeninę (ekonominę) gerovė (EU copyright protection of works..., 2017, p. 27-28). Todėl ir dirbtinio intelekto kuriamam kūriniui, remiantis utilitarinės teorijos argumentais, taip pat turėtų būti teikiama atitinkama apsauga. Ši teorija sukoncentruota į visuomeninę gerovę, o pats teisinis reguliavimas ir intelektinės nuosavybės apsauga yra tik įrankis minėtam tikslui pasiekti, utilitarinė teorija nekelia atskirų reikalavimų pačiam kūrėjui ar kūriniui (išskyrus tai, kad kūrinys turėtų vienokią ar kitokią apčiuopiamą vertę). Todėl vertinant dirbtinio intelekto sukurtą kūrinį kaip autorių teisių apsaugos objektą būtent utilitarinės teorijos kontekste, tarsi nekyla problemų tokį kūrinį laikyti autorių teisių objektu ir taikyti atitinkamą apsaugą. Klausimas iškyla tik praktinis, kaip autorinėmis teisėmis gali naudotis toks subjektas kaip dirbtinis intelektas? Dirbtinis intelektas yra kompiuterinė programa, taigi šis subjektas neturi teisinio subjektiškumo, jau vien dėl to jis negali naudotis autorinėmis teisėmis į jo sukurtą kūrinį, negali ginti pažeistų teisių teisme ar perleisti teises kitiems asmenims (EU copyright protection of works..., 2017, p. 28-29). Tai akivaizdi praktinė problema, kuri automatiškai kelia kitą klausimą, jei pats dirbtinis intelektas nėra tinkamas subjektas įgyvendinti autorines teises, kam tokiu atveju turėtų būti pavesta disponuoti šiomis teisėmis. Variantų gali būti įvairių: tai gali būti dirbtinio intelekto naudotojas, dirbtinio intelekto programuotojas ar dirbtinio intelekto kaip programos savininkas. Tačiau ir šiems subjektams priskirti autorines teises nėra taip paprasta. Dilema akivaizdi ir Europoje bandoma į tai reaguoti. Antai Europos Parlamentas priėmė 2017 m. vasario 16 d. rezoliuciją su rekomendacijomis Komisijai dėl robotikai taikomų civilinės teisės nuostatų (2015/2103(INL)) (toliau – Rezoliucija). Rezoliucijos 59 f) punkte įtvirtintas raginimas Komisijai: „ilgainiui su-

kurti specialų robotams skirtą teisinį statusą, kad bent jau pačius tobuliausius autonominius robotus būtų galima laikyti turinčiais elektroninių asmenų statusą – taip būtų atlyginama bet kokia jų padaryta žala, ir galimai taikyti elektroninės asmenybės principus atvejams, kai robotai autonomiškai priima sprendimus ar kitaip savarankiškai sąveikauja su trečiosiomis šalimis". Taigi Europos Parlamentas ragina reaguoti į dirbtinio intelekto daromą pažangą ir kurti „elektroninių asmenų statusą", o tai keistų ir (ar) papildytų dabar esantį teisėje įsitvirtinusį asmenų - fizinių ir juridinių sąrašą, galbūt net išjudintų kai kurias įsitvirtinusias dogmas. Kitas pavyzdys – Prancūzijos parlamente atsiradusi iniciatyva sukurti dirbtinio intelekto, kaip autoriaus kūrybos procese, sistemą ir papildyti Prancūzijos intelektinės nuosavybės kodeksą. Nauju reguliavimu nustatyta, kad dirbtiniam intelektui naudojant svetimus kūrinius būtų reikalingas leidimas ir, kad už tokio pobūdžio kūrinių naudojimą autoriai gautų atitinkamą atlygį. Šiuos tikslus bus bandoma pasiekti įvedant kolektyvinį dirbtinio intelekto naudojamų kūrinių administravimą ir apmokestinimą. Taip pat nustatant, kad dirbtinio intelekto sukurti kūriniai būtų ženklinami specialiu žymėjimu ir būtų pateiktas kūrinių bei jų autorių sąrašas, kurie buvo naudojami dirbtinio intelekto kūrybos procese (Bercimuelle – Chamot, 2023, p. 1). Kiek įstatymo projektas yra vykęs ir ar jis bus priimtas paaiškės ateityje, tačiau akivaizdu, kad dirbtinio intelekto proveržis kūryboje verčia reaguoti ir ieškoti būdų kaip sureguliuoti šį reiškinį ir jo keliamas problemas.

Apibendrinant galima teigti, kad utilitarinė teorija nedraudžia dirbtinio intelekto sukurtą kūrinį laikyti autorių teisių objektu, atvirkščiai, šios teorijos atstovaujamos idėjos suponuoja išvadą, kad dirbtinio intelekto kūriniams reikalinga taikyti apsaugą siekiant visuotinės gerovės įgyvendinimo tikslų. Tačiau dirbtinio intelekto teisinio subjektiškumo nebuvimas lemia negebėjimą pasinaudoti autorinėmis teisėmis.

2. Teisių į dirbtinio generatyvinio intelekto kūrinius subjektas

Nuo pat dirbtinio intelekto suklestėjimo XX amžiuje, kai net nesant valstybinio finansavimo ar viešosios reklamos dirbtinio generatyvinio intelekto platformos (toliau – DGI platforma arba DGI programa) populiarėjo ir plėtėsi tarptautiniu mastu, atsirado ir prieštaraujančių ar dvejojančių šios technologijos naudingumu ar saugumu (Rochwell, A. 2017, *The History of Artificial Intelligence*), o ginčinių klausimų atsiranda ir teisės srityje. Atsižvelgiant į tai, jog, dirbtinis generatyvinis intelektas naudojamas įvairiose kūrybos srityse, autorių teisių į kūrinius, sukurtus naudojantis DGI platformomis, klausimas, bei su tuo susijusių teisių apsauga jaudina ne tik pačius kūrėjus – asmenis, kurių kūryba naudojama tobulinti ir „mokyti" DGI programas – bet ir DGI platformų autorius ir, žinoma, jų vartotojus.

Atkreiptinas dėmesys, jog, kaip minėta, dauguma pačių DGI programų kūrėjų numato, kam atitenka visos autorystės teisės į naujai sukurtą produktą, programų nau-

dojimosi taisyklėse. Pavyzdžiui, vienų iš populiariausių dirbtinio generatyvinio intelekto platformų, sukurtų pokalbių roboto (angl. Chatbot) pavidalu, ChatGPT[1], taip pat platformos Stable Diffusion[2] ar naudojimosi sąlygose ir taisyklėse (angl. *Terms and policies*) be išimčių numatyta, jog kūrinys, sukurtas naudojant dirbtinį generatyvinį intelektą negali būti laikomas vien nuorodą[3] (angl. *Prompt*) pateikusio asmens kūryba, o sukurtas produktas, prieš pasidalinant juo su visuomene t. y. įkeliant į interneto erdvę ar kitaip apipavidalinant, privalo būti įvardytas kaip sukurtas bendradarbiaujant žmogui ir atitinkamos DGI platformos robotui. Štai platformos Stable Diffusion paslaugų teikimo sąlygose tiesiogiai išvardijama, jog visos teisės – nuosavybės teisės ir interesai, įskaitant bet kokias intelektinės nuosavybės teises, į sukurtus vaizdus priklauso Naudotojui[4] t. y. asmeniui įvedusiam atitinkamą nuorodą, tekstą, idėją su tikslu gauti rezultatą iš dirbtinio generatyvinio intelekto roboto (Stable Diffusion API, Taisyklės ir sąlygos[5], p. 4.1). Panaši nuostata pateikiama ir anksčiau minėtos ChatGPT platformos nurodomose „Dalijimosi ir skelbimo politikos" taisyklėse[6]. Šiose įtvirtinta, jog DGI programos sugeneruoto turinio bendraautoriais yra kūrėjas kartu su OpenAI produktu ChatGPT, tačiau minėtose taisyklėse pabrėžiama, jog galutinę atsakomybę už publikuoto ar kitaip išviešinto leidinio, kūrinio ar kitokio sugeneruoto produkto turinį prisiima Kūrėjas t. y. asmuo įvedęs atitinkamą nuorodą. Šią nuostatą OpenAI aiškina taip, kad pats kūrėjas privalo peržiūrėti, modifikuoti ir tobulinti ChatGPT roboto pateiktą rezultatą, kadangi nei patys platformos kūrėjai negali būti atsakingi už roboto sugeneruojamą atsakymą ar kaip nors jį numatyti, o robotas neturi žmogui būdingų kognityvinių gebėjimų, susiformavusių moralinių ir dorovinių vertybių, socialinių normų suvokimo, kad atitinkamai įvertintų ar sukurtas rezultatas nėra įžeidus, atitinka etikos normas, būtų priimtinas visuomenėje. Tik pats Kūrėjas gali įvertinti ar paviešinus sukurtą rezultatą, nepaisant subjektyvių kūrinio estetikos vertinimų, šis galėtų sukelti žalą ar nuostolius. Vis dėl-

---

1 ChatGPT – tai kompanijos OpenAI sukurtas dirbtinio generatyvinio intelekto pokalbių robotas (internetinė kompiuterinė programa) veikiantis matematinės tikimybių formulės ir mašininio mokymosi pagrindu. Robotas pateikdamas atsakymą į jam užduotą klausimą ar užduotį (angl. *prompt)* atsakymą sugeneruoja remiantis anksčiau į programą įkeltais ar internete pasiekiamais atsakymų pavyzdžiais ir pateikia "labiausiai tikėtiną" atsakymo variantą.

2 Stable Diffusion – kompanijos "Stability" dirbtinio generatyvinio intelekto platforma, kurios pagrindinis veikimo tikslas – vadinamų nuorodų pagrindu generuoti paveikslėlius. Ši programa, kaip ir ChatGPT rezultatą pateikia remdamasi anksčiau šiai pateiktais, į programą įkeltais kitų autorių paveikslėliais, vaizdinio meno kūriniais.

3 Toliau tekste žodis „Nuoroda" bus naudojamas kaip angliško žodžio *prompt* atitikmuo siekiant apibūdinti tekstą įrašomą DGI platformos robotui.

4 Sąvoka „Naudotojas" naudojama remiantis Stable Diffusion pateiktomis paslaugų teikimo taisyklėmis. Toliau asmeniui įrašiusiam atitinkamą nuorodą į DGI platformos užklausos langą apibūdinti naudojamos tokios sąvokos kaip „Kūrejas", „Naudotojas", „Nuorodos autorius", priklausomai nuo aptariamos platformos pateiktų paslaugų teikimo taisyklių ir jose naudojamų terminų.

5 Internetinė prieiga https://stablediffusionapi.com/p/Terms-and-Conditions.

6 Internetinė prieiga https://openai.com/policies/sharing-publication-policy.

to, OpenAI pabrėžia, jog įvertinus ir šiuos DGI platformų trūkumus, Kūrėjas negali paneigti, jog galutinį darbą šiam pavyko sukurti tik dirbtinio generatyvinio intelekto dėka. Taigi, matyti, jog DGI programų autoriai nesiekia tapti šių platformų pagalba sukurtų kūrinių, produktų autorių teisių apsaugos subjektais, nei apskritai pretenduoja į galimos autorystės pripažinimą, o pagrindinis jų interesas yra pačių DGI platformų plėtra, viešinimas ir populiarinimas. Akivaizdu, jog šiuo atveju vieninteliai asmenys, potencialiai norintys (ir galbūt galintys) pretenduoti į autorystės pripažinimą yra DGI programų vartotojai.

Vienas iš pavyzdžių, įrodančių šią poziciją ir efektyvų jos įgyvendinimą t. y. jau nūdien vykstantį autorių teisių apsaugos įtvirtinimą kūrėjams ir šių kūriniams, kuriems sukurti autorius naudojosi dirbtinio generatyvinio intelekto pagalba, yra 2023 m. Jungtinių Amerikos Valstijų autorių teisių apsaugos tarnyba (angl. *United States Copyright Office*) suteikta ribota autorių teisių apsauga autorės Kris Kashtanova kūriniui, grafiniam romanui „Zarya of the Dawn“ (liet. *Aušros Zarja*). Kaip nurodoma JAV autorių teisių apsaugos tarnybos paviešintame laiške K. Kashtanova naudojo programą „MidJourney“[7], kad sukurtų paveikslėlių seriją, su tikslu šiuos įtraukti į romano, kurio siužetą sukūrė pati, turinį, šį paverčiant grafiniu romanu (JAV autorių teisių apsaugos tarnyba, 2023, *Korespondencija. Zarya of the Dawn*). Kaip minėta K. Kashtanovai buvo pripažinta dalinė autorinių teisių apsauga ir dalinė autorės intelektinė nuosavybė kūrinio atžvilgiu, o tiksliau teisės ir apsauga buvo pripažinti tekstinei kūrinio daliai ir paveikslėlių išdėstymui, nurodžius, kad būtent tame atsispindi kūrėjo individualumas bei originalumas, tuo tarpu apsaugos atskiriems grafinio romano paveikslėliams nebuvo suteikta. Šioje laiško dalyje buvo išskirti du vertinimo kriterijai, kuriais remiantis buvo priimtas minėtas sprendimas: pirma, pateikusi paraišką dėl kūrinio „Zarya of the Dawn“ autorystės įregistravimo autorė nenurodė, jog dalis darbo yra sukurta naudojantis dirbtiniu intelektu, antra, grafinio romano dalis, sukurta naudojantis dirbtiniu intelektu niekaip nebuvo atskirta, taip sudarant įspūdį, jog visas kūrinys yra sukurtas pačios autorės. Buvo pripažinta, jog kūrinių, kurių autorystę siekiama pripažinti ne žmogaus kūrybai (atitinkamai kompiuterio, dirbtinio intelekto ar kt.), autorių teisės nesaugo.

Nepaisant tokio, galimai galinčio pasirodyti neigiamo, sprendimo, šis JAV autorių teisių apsaugos tarnybos išaiškinimas suponuoja, kad pasinaudojus dirbtiniu generatyviniu intelektu kūrybiniame procese autoriams taip pat turi būti atlyginama ir šių autorių teisės turi būti saugomos, o toks sprendimas ateityje galėtų turėtų ypač didelę reikšmę kitiems kūrėjams, siekiantiems panašių kūrinių autorių teisių apsaugos. Tokią nuomonę išsakė ir pats DGI platformos MidJourney kompanijos atstovas, spren-

[7] MidJourneyAI – tai kompanijos MidJorney sukurtas programinės įrangos įrankis, kuriame dirbtinis generatyvinis intelektas analizuodamas naudotojų tekstinę nuorodą sugeneruoja (sukuria) naujus vaizdus, paveikslėlius atitinkančius aprašytą meninį stilių, kompoziciją ir savybes.

dimą įvardijęs kaip didelę pergalę būtent dėl išvardytų priežasčių, kurios dar labiau skatins kūrėjus naudotis DGI platformomis, ko ir siekia tokių dirbtinio generatyvinio intelekto programų autorių kompanijos[8].

Papildomai, 2023 m. kovo 15 d., JAV autorių teisių apsaugos tarnyba išleido gaires konkrečiai nurodančias į kokius kriterijus bus atsižvelgiama, kokius ir nurodė aukščiau minėtame sprendime, vertinant galimybę suteikti autorių teisių apsaugą su dirbtinio intelekto pagalba sukurtiems kūriniams. Apibendrinant, gairėse nurodyta, jog „autorių teisių apsauga priklausys nuo to, ar dirbtinio intelekto indėlis yra „mechaninio atgaminimo rezultatas“, ar jis atspindi autoriaus „jo paties sumanymą“ [...] taip pat nuo aplinkybių, ypač nuo to, kaip veikė dirbtinio intelekto įrankis ir kaip jis buvo naudojamas galutiniam kūriniui sukurti (JAV Autorių teisių apsaugos tarnyba, *Copyright Registration Guidance: Works Containing Material Generated by Artificial Intelligence*, Reg. 16,190, 2023). Taigi, iš pateiktų gairių matyti, jog yra iškeliami tam tikro originalumo ir žmogiškojo indėlio aspektai.

Taigi, matyti, kad DGI platformų kompanijos kaip tik linkusios skatinti dirbtinio generatyvinio intelekto naudojimą kūrybiniame procese kaip įrankį, siekiant autorystę pripažinti asmeniui, kuris įvedė į platformą atitinkamą „nuorodą" kūrinio turiniui sukurti. Ir nors greičiausiai pats dirbtinio generatyvinio intelekto sugeneruotas rezultatas negalėtų būti autorių teisių apsaugos objektu, bet tokių darbų, kurių sukūrimui buvo pasitelkta DGI programa, autoriai, yra potencialūs pretendentai į šių intelektinių teisių apsaugą.

3. Autorių teisių apsaugos ir dirbtinio intelekto kūrinio santykis

Pastaraisiais metais ypač išryškėjo kūrėjų, kurių kūryba naudojama siekiant sukurti duomenų bazę atitinkamų DGI programų robotuose, autorių teisių pažeidimai. Priklausomai nuo to, kokią paskirtį atliks platforma, naudojami yra muzikos kūriniai, paveikslėliai ar kitoks vaizdinis menas, tekstiniai kūriniai ir kt. kurie talpinami į DGI programą ir iš kurių vėliau bus sukuriamas rezultatas atspindintis įrašytą nuorodą. Tokio proceso ir sukurto rezultato originalumo, kopijavimo ir meno atgaminimo klausimai svarstomi tarptautinio reguliavimo lygmeniu. Tai, be kita ko, parodo pastarųjų metų teismų praktika ir vis didesnis kiekis iškeliamų bylų dėl autorių teisių apsaugos užtikrinimo, kurių ieškovais neretai yra kūrėjai, o atsakovais – būtent minėtų DGI platformų kompanijos. Vis dėlto, autorystės ir atsakomybės už neteisėtą kūrinių naudojimą klausimas vis dar yra atviras ir dažnu atveju priklauso nuo valstybėje susiformavusio reguliavimo, o kartais ir nuo kiekvieno asmens individualios originalumo sampratos interpretacijos.

---

[8] MidJourney atstovo komentaras 6 pstr. https://jolt.law.harvard.edu/digest/zarya-of-the-dawn-how-ai-is-changing-the-landscape-of-copyright-protection

Pastebėtina, jog autorių teisių apsaugos apimtis ir kriterijai, bei taikymo būdas priklauso ir nuo kūrinio rūšies – ar tai būtų, pavyzdžiui, kalbos, ar muzikos kūriniai, kuriems taikomi, be kita ko, kokybinių ir estetinių savybių vertinimo reikalavimai, ar tai sukurtos kompiuterinės programos, kurių autorių teisių apsaugai pripažinti pakanka įrodyti atitinkamą programą esant individualiu autoriaus kūrybos rezultatu (Europos Parlamentas, Direktyva 2009/24/EB). Vis dėlto, pagrindiniai du kriterijai vertinimui, siekiant nustatyti kūrinį, kaip autorių teisių saugomą objektą yra, kaip jau buvo aptarta anksčiau, šio kūrinio pripažinimas intelektinės kūrybos rezultatu, bei originalumo kriterijaus išpildymas (Mizaras, V., 2008, p. 166). Vis dėlto, atsižvelgiant į tai, kad DGI programų generuojami rezultatai yra sukuriami kitų autorių darbų pagrindu, nagrinėjant autorių teises į atitinkamo DGI sukurto produkto apsaugą turėtų būti įvertintas ir kito kūrėjo – dailininko, rašytojo, autoriaus ir pan. – kūrinio teisėtas panaudojimas naujam rezultatui sukurti.

Šiame etape atsiranda kopijavimo ir teisėto naudojimo, ar kitaip – perdirbimo sąvokos, kurių atskirties kriterijai taip pat ypač svarbūs, siekiant įvertinti galimą pažeidimą. Kaip jau buvo nurodyta, originalumas neatsiejamas nuo kūrinio autoriaus individualumo išraiškos, taigi, kūrinys turi pasižymėti tokiais bruožais, kurie leistų jį atskirti nuo kitų panašių objektų. Nors pabrėžtina, jog originalumo samprata kiekvienoje valstybėje gali būti savita, vis dėlto, vienas iš pagrindinių, dažniausiai akcentuojamų aspektų vertinant kūrinio originalumą yra reikalavimas būtent autoriui, kad naujai sukurtas kūrinys turėtų skirtis nuo pirmesnių panašaus pobūdžio, ar įgyvendinančių, apipavidalinančių tokią pačią idėją kūrinių, ir turėtų tokių esminių skiriamųjų bruožų, kad jų sukurtas kūrinys nebūtų pirmojo kopija (Mizaras, V., 2008, p. 171). Taigi, vienas svarstytinų klausimų, ar kūrinio panaudojimas siekiant sukurti kitą panašų kūrinį turėtų būti vertinamas kaip kopijavimas, ar to autoriaus „kūrybos stiliaus“ savitas įgyvendinimas – perdirbimas, ar DGI programos sukurtas kūrinys būtų vertinamas kaip išvestinis pirmųjų autorių kūrinių rezultatas.

Pastebėtina, jog nagrinėjant atsakomybės, dėl pirminio kitų autorių kūrinių atgaminimo su tikslu treniruoti DGI, klausimą, vyraujančioje praktikoje nurodoma, jog dėl kito asmens kūrybos panaudojimo bei tinkamo atlyginimo sumokėjimo atsakomybė tenka ne kūrėjui pasinaudojusiam DGI savo idėjos įgyvendinimui, bet dirbtinio generatyvinio intelekto programos kūrėjui t. y. programos autoriui ir teisių į programą turėtojui (Fenwick, M., Jurčys, P., 2023, p. 7). Tokia nuostata buvo taip pat pasiūlyta ir priimta Europos Sąjungos Parlamento posėdyje, 2023 m. gruodžio 11 d., kurio metu įtvirtintas išsamus reglamentų rinkinys (vis dar laukiantis Parlamento komitetų balsavimo siekiant oficialaus priėmimo ir paskelbimo ES teisės aktu), kuriuo siekiama užtikrinti saugų ir etišką dirbtinio intelekto naudojimą, inovacijų ir pagrindinių teisių suderinimą Europoje. Be kita ko, buvo numatyta pareiga kompanijoms, besinaudojančioms dirbtinio generatyvinio intelekto priemonėmis, atskleisti bet kokią autorių teisių saugomą medžiagą, kuri buvo panaudota jų sistemoms kur-

ti[9]. Toks reguliavimas yra būtinas siekiant apsaugoti nepriklausomus kūrėjus, juk tik pastarųjų kūrybos dėka DGI platformos gali plėstis ar apskritai veikti, kadangi būtent tuo paremtas dirbtinio generatyvinio intelekto veikimas – DGI programos autoriui tik panaudojus kitų kūrėjų darbus ir įkėlus šiuos, ar jų perdarytą versiją, į DGI platformą, ši galėtų „mokytis" ir pildyti savo „duomenų biblioteką" (angl. *data library*), iš kurių vėliau bus matematinių tikimybės teorijų būdu sugeneruotas atitinkamas rezultatas. Šiuo atveju viena iš pagrindinių problemų iškyla dėl to, kad autoriai nori, kad jų naudojami kūriniai dirbtinio generatyvinio intelekto mokymui, būtų naudojami su licencijomis t. y. kad jų kūryba būtų naudojama už atitinkamą, jiems priklausančią kompensaciją. Tokių ginčų situacijų pavyzdžių dar praeitais metais iškilo ne viena. JAV kompanija „Getty Images" – pasaulinio mąsto skaitmeninio turinio kūrėjai ir platintojai – 2023 m. vasario 3 d. kreipėsi į JAV Delavero teismą su ieškiniu atsakovui, dirbtinio generatyvinio intelekto platformų kūrėjui, kompanijai „Stability AI", jau anksčiau aptartos DGI programos „Stable Diffusion" savininkei, dėl ieškovų paveikslėlių ir kitokio skaitmeninio vaizdinio turinio naudojimo. Ieškovai teigė, jog „Stability AI" iš ieškovų duomenų bazės neturėdami leidimo bei nesuteikę jokios kompensacijos nukopijavo daugiau nei 12 milijonų vaizdų ir taip pažeidė bendrovės autorių teisių ir prekių ženklų apsaugą[10]. Dar vienas panašaus pobūdžio ieškinys prieš kompaniją „Stability AI" pateiktas 2023 m. spalio 30 d. ieškovų – vaizdinio meno kūrėjų daugeto – teigusių, jog atsakovas be leidimo ar kompensacijos atsisiuntė ar kitaip įgijo bilijoną autorių teisėmis apsaugotų ieškovų vaizdų, piešinių, kurtų paveikslėlių ir kitokios vaizdinės medžiagos su tikslu sukurti DGI programos „Stable Diffusion" „mokymosi vaizdus"[11]. Abiejose bylose ieškovai teigė, jog kiekvienas atsakovo „Stability AI" sistemos išvestas – sugeneruotas – vaizdas yra autorių teisėmis saugomų vaizdų, paveikslėlių kopijos, dėl ko turėtų būti laikoma, jog gaunami vaizdai yra išvestiniai kūriniai, už kuriuos pirminiams jų autoriams priklauso tinkamas atlyginimas ir jų teisių apsauga. Tokiu pat intelektinės nuosavybės pažeidimo pagrindu 2023 m. rugsėjo 19 d. Niujorko apygardos teismui buvo paduotas grupės – autorių gildijos – ieškinys[12] prieš kompaniją „OpenAI". Ieškovai teigė, jog „OpenAI" „masiškai kopijavo ieškovų [rašytinius] kūrinius be leidimo ar atlygio" ir autorių teisėmis saugomą medžiagą įtraukė į savo dirbtinio generatyvinio intelekto programų modelius. Vienas

---

[9] Europos Parlamento pranešimas spaudai prieiga internetu – https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20231206IPR15699/artificial-intelligence-act-deal-on-comprehensive-rules-for-trustworthy-ai.

[10] „Getty images" prieš „Stability AI" prieiga internetu – https://cdn.vox-cdn.com/uploads/chorus_asset/file/24412807/getty_images_vs_stability_AI_delaware.pdf.

[11] Sarah Andersen, et al., prieš „Stability AI" prieiga internetu – https://copyrightlately.com/pdfviewer/andersen-v-stability-ai-order-on-motion-to-dismiss/?auto_viewer=true#page=&zoom=auto&pagemode=none.

[12] Autorių gildija prieš „OpenAI" prieiga internetu – https://www.classaction.org/media/authors-guild-et-al-v-openai-inc-et-al.pdf.

iš pagrindinių ieškovų argumentų buvo tai, jog dėl tokių atsakovo veiksmų vartotojams įvedus bent minimaliai ieškovų knygų atspindinčią, apibūdinančią nuorodą gali atsirasti išvestinių kūrinių, „imituojančių, apibendrinančių ar perfrazuojančių" jų knygas ar „pagrįstų" jomis, o tai gali pakenkti jų rinkai ir iš esmės lemti galimybę vartotojams skaityti ieškovų knygas be kompensacijos už jų darbą ir kūrybą.

Taigi, akivaizdu, jog kalbant apie kūrybą ir kūrybinį procesą pasitelkiant DGI programas iškyla ne tik originalumo kriterijaus išpildymo klausimas, bet ir tinkamo kitų autorių kūrybos naudojimo aspektai. Vis dėlto, ir pastarojoje JAV teismų praktikoje ir pačių DGI programų autorių, kūrėjų pripažįstama, jog jeigu asmuo užrašo ir pateikia nuorodą, kuri tiksliai apibūdina kito muzikinio kūrinio, teksto ar paveikslo idėją ir išraišką, tai vargu ar tas žmogus, nors jis ir būtų laikomas „kūrinio turinio aprašo" iniciatoriumi, būtų laikomas gauto rezultato autoriumi, o gautas rezultatas, nors ir su keliais pakeistais elementais, nebūtų vertintinas kaip originalus, autorių teisių nepažeidžiantis kūrinys, išpildantis asmeninės intelektinės kūrybos ir individualios išraiškos – originalumo, reikalavimus.

Išvados

1. Pagrindinės autorių teisės teorijos, kuriomis remiantis aiškinami autorių teisių apsaugos suteikimo kūriniams tikslai, pateikia skirtingus atsakymus, ar dirbtinio intelekto sukurti kūriniai galėtų būti laikomi autorių teisių saugomais objektais. Asmenybės ir darbo teorijos paneigia dirbtinio intelekto sukurtą kūrinį kaip autorių teisių objektą. Utilitarinė teorija suponuoja poreikį dirbtinio intelekto sukurtam kūriniui taikyti autorių teisių, kad būtų pasiekti utilitarinės teorijos keliami tikslai.
2. Iš atlikto tyrimo matyti, kad dirbtinio generatyvinio intelekto sukurtas kūrinys negali būti savarankiškas autorių teisių objektas, kadangi dirbtinis intelektas laikomas neatitinkančiu autorių teisių subjekto kriterijų. Tačiau naudojantis dirbtiniu generatyviniu intelektu sukurto kūrinio autorių teisių subjektais galėtų pretenduoti būti asmenys, kurie įveda atitinkamą nuorodą į DGI programą. Pastarieji, gavę DGI programos rezultatą turėtų šį pakoreguoti, patobulinti ir papildyti kūrinį elementais, kurie atspindėtų būtent to subjekto – įvedusio nuorodą, savitą stilių ir individualumą, o patekdami paraišką dėl autorių teisių apsaugos nurodyti, jog kūrinys sukurtas naudojantis DGI programa.
3. Atsižvelgiant į tai, jog nūdien iškyla ginčai tarp kūrėjų ir DGI programų autorių, šiems neteisėtai naudojant nepriklausomų kūrėjų darbus talpinant juos į DGI programų duomenų bazes, tokios programos sugeneruojamas rezultatas dažnu atveju laikomas pirminio kūrėjo išvestiniu darbu ar kopija. Dėl šių priežasčių tarptautiniu mastu pastebima tendencija griežtinti dirbtinio intelekto reguliavimą įpareigojant DGI platformų autorius atskleisti jų naudojamus darbus bei autorių teisių

saugomos kūrybos autorius. Prognozuotina, kad kūrėjams, kurie naudoja DGI programas savo kūryboje, veikiausiai bus taip pat taikomi papildomi vertinimo kriterijai, be kita ko, įpareigojimas atskleisti dirbtinio generatyvinio intelekto indelį darbo kūrybos procese siekiant kūrinio autorių teisių apsaugai pripažinti.

Šaltinių sąrašas

Teisės norminiai aktai:

1. Lietuvos Respublikos autorių teisių ir gretutinių teisių įstatymas (1999), *Valstybės žinios*, Nr. 50-1598, Lietuvos Respublikos autorių teisių ir gretutinių teisių įstatymo Nr. VIII-1185 78 straipsnio pakeitimo įstatymas, 2022 m. lapkričio 24 d. Nr. XIV-1579, Vilnius.
2. 2009 m. balandžio 23 d. Europos Parlamento ir Tarybos direktyva 2009/24/EB dėl kompiuterių programų teisinės apsaugos.
3. 2017 m. vasario 16 d. Europos Parlamento rezoliucija su rekomendacijomis Komisijai dėl robotikai taikomų civilinės teisės nuostatų (2015/2103(INL)).

Specialioji literatūra:

4. Babayan, A. (2018). *Dirbtinio intelekto iššūkis žmogaus teisių apsaugos sričiai: robotų statuso reguliavimas. Magistro darbas.* Vilnius: Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Viešosios teisės katedra.
5. Bercimuelle – Chamot, K. (2023). *French Copyright framework for artificial intelligence: a half-hearted attempt.* [interaktyvus]. Prieiga per internetą: French Copyright framework for artificial intelligence: a half-hearted attempt - The IPKat (ipkitten.blogspot.com).
6. Birštonas, R. ir kt. (2010). *Intelektinės nuosavybės teisė.* Vilnius: Registrų centras.
7. Fenwick, M., Jurčys, P. (2023). *Originality and the Future of Copyright in an Age of Generative AI,* [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4354449.
8. Kiškis, M. (2009). *Intelektinės nuosavybės teisių doktrinos. Straipsnis*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Socialinės informatikos fakulteto Elektroninio verslo katedra.
9. Mizaras, V. (2008). *Autorių teisė: monografija. Pirmas tomas.* Vilnius: Justitia.
10. Mockevičius, P. (2020). *Dirbtinis intelektas ir autorių teisė. Magistro darbas.* Vilnius: Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Privatinės teisės katedra.
11. Stonkienė, M. (2011). *Intelektinės nuosavybės teisė. Autorių teisė. Mokomoji knyga.* Vilnius: UAB „Petro ofsetas".
12. University of Bergen, (2017). *EU copyright protection of works created by artificial intelligence systems. Master's thesis*. Bergen: University of Bergen, Faculty of Law.
13. Wilkof, N. (2014). *Theories of intellectual property: Is it worth the effort?* Journal of Intellectual Property Law & Practice. Oxfird: Oxford University Press, [interaktyvus]. Prieiga per internetą: Theories of intellectual property: Is it worth the effort? | Journal of Intellectual Property Law & Practice | Oxford Academic (oup.com).

Teismų praktika:

14. Jungtinių Amerikos Valstijų Delavero apygardos teismo 2023 m. vasario 2 d. byla 1:23-cv-00135-UNA, Getty images“ prieš „Stability AI“ [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://cdn.vox-cdn.com/uploads/chorus_asset/file/24412807/getty_images_vs_stability_AI_delaware.pdf
15. Jungtinių Amerikos Valstijų pietinės Niujorko apygardos teismo 2023 m. rugsėjo 9 d. byla 1:23-cv-08292, Autorių gildija prieš „OpenAI“ [interaktyvus]. Prieiga per internetą:https://www.classaction.org/media/authors-guild-et-al-v-openai-inc-et-al.pdf.
16. Jungtinių Amerikos Valstijų šiaurinės Kalifornijos apygardos teismo 2023 m. spalio 30 d. byla 3:23-cv-00201-WHO, Sarah Andersen, et al., prieš „Stability AI“ [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://copyrightlately.com/pdfviewer/andersen-v-stability-ai-order-on-motion-to-dismiss/?auto_viewer=true#page=&zoom=auto&pagemode=none.

Kiti šaltiniai:

17. Analla, T. (2023). How AI is Changing the Landscape of Copyright Protection, [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://jolt.law.harvard.edu/digest/zarya-of-the-dawn-how-ai-is-changing-the-landscape-of-copyright-protection.
18. Europos Parlamento pranešimas spaudai [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20231206IPR15699/artificial-intelligence-act-deal-on-comprehensive-rules-for-trustworthy-ai
19. High-Level Expert Group on Artificial Intelligence., (2018) *A Definition of AI: Main Capabilities and Scientific Disciplines*. Brussels: European Commission, [interaktyvus]. Prieiga per internetą: A definition of AI (europa.eu).
20. Lietuvių kalbos institutas. Lietuvių kalbos žodynas [interaktyvus; žiūrėta 2024-01-02] [interaktyvus]. Prieiga per internetą: http://www.lkz.lt/?zodis=darbas&id=06008910000.
21. Rochwell, A. (2017). The History of Artificial Intelligence, [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://sitn.hms.harvard.edu/flash/2017/history-artificial-intelligence/.
22. US Copyright Office (2023). *Copyright Registration Guidance: Works Containing Material Generated by Artificial Intelligence*, Reg. 16,190. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.federalregister.gov/documents/2023/03/16/2023-05321/copyright-registration-guidance-works-containing-material-generated-by-artificial-intelligence.
23. US Copyright Office, (2023). *Korespondencija. Zarya of the Dawn.* [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://copyright.gov/docs/zarya-of-the-dawn.pdf.

DIRBTINIO GENERATYVINIO INTELEKTO KŪRINYS KAIP AUTORIŲ TEISIŲ APSAUGOS OBJEKTAS

SANTRAUKA

Moksliniame straipsnyje nagrinėjamos dirbtinio generatyvinio intelekto kūrinio autorių teisių apsaugos galimybės. Atskleidžiant dirbtinio intelekto kūrinio sampratą per asmenybės, darbo ir utilitarinę teorijas matyti, jog kiekvienu atveju skirtingai būtų vertinama ar toks kūrinys galėtų tapti autorių teisių apsaugos objektu. Asmenybės ir darbo teorijos kontekste dirbtinio intelekto kūrinys negali būti autorių teisių apsaugos objektu, tuo tarpu pastarąjį vertinant per utilitarinės teorijos prizmę – dirbtinio intelekto kūrinys ne tik gali, bet ir turi būti saugomas autorių teisių. Nagrinėjant kūrinių autorystės klausimą tarptautiniu lygmeniu, akivaizdus yra vienodo teisinio reglamentavimo trūkumas. Vis dėlto, įvertinus Europos Sąjungos Parlamento bei Jungtinių Amerikos Valstijų teismų praktikoje naujausiai išsakytas nuomones akivaizdu, jog autorių teisių apsaugos objektu veikiausiai galės būti toks kūrinys, kuris yra sukuriamas pasitelkus dirbtinį generatyvinį intelektą kaip įrankį, tačiau tokiam kūriniui, be kitų reikalavimų, bus taikomi įprasti individualumo, ar kitaip – originalumo, asmeninės intelektinės kūrybos vertinimo kriterijai.

A WORK OF ARTIFICIAL GENERATIVE INTELLIGENCE AS AN OBJECT OF COPYRIGHT PROTECTION

SUMMARY

This coursework examines the relationship between the work of artificial generative intelligence and copyright and looks at the possibilities of copyright protection for such work. After evaluating and presenting the concepts of work and artificial intelligence, and after examining an AI work through the personality, labour and utilitarian theories, it is apparent that each case is different in terms of whether such a work could be subject to copyright protection. In the context of the personality and labour theories, an AI work cannot be the subject of copyright protection, whereas the latter, viewed through the prism of the utilitarian theory, is not only capable of being copyrightable, but also must be protected by the law. Looking at the question of authorship of this type of work on international level, the lack of uniform legal regulation is evident. However, it is clear from the recent views expressed by the European Parliament regulations and in the case-law of United States of America, that a work created using artificial generative intelligence as a tool is likely to be eligible for copyright protection, but that such a work will also be subject, amongst other requirements, to the usual criteria for assessing the individuality, or otherwise originality, of a personal intellectual creation.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.5

IKITEISMINIO TYRIMO DUOMENŲ RINKIMAS TEISĖTUMO ASPEKTU

Gabija Beglecovaitė, Rugilė Mikalajūnaitė

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
3-o kurso studentės
Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: gabija.beglecovaite@tf.stud.vu.lt; rugile.mikalajunaite@tf.stud.vu.lt
Mokslinio straipsnio akademinis kuratorius partnerystės doc. Gintaras Jasaitis
El. paštas: gintaras.jasaitis@prokuraturos.lt
Mokslinio straipsnio praktinė kuratorius partnerystės doc. Arūnas Meška
El. paštas: arunas.meska@tf.vu.lt

Šiame straipsnyje nagrinėjamas ikiteisminio tyrimo duomenų rinkimo teisėtumo aspektas – nepradėjus ikiteisminio tyrimo ir ikiteisminio tyrimo stadijos metu. Pateikiama išsami ikiteisminio tyrimo duomenų samprata ir šių duomenų svarba baudžiamajam procesui. Darbe apžvelgiami būtini kriterijai, reikalingi tam, jog ikiteisminio tyrimo duomenys būtų pripažinti įrodymais, be to, nurodomi atvejai, kuomet informacija gali būti renkama ne tik Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso, bet ir kitų teisės aktų pagrindu. Taip pat nagrinėjami konkretūs atvejai, kada ikiteisminio tyrimo duomenys Lietuvos Aukščiausiojo Teismo ir Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikoje buvo pripažinti gauti neteisėtai ir neteko savo įrodomosios vertės.

Pagrindiniai žodžiai: *ikiteisminio tyrimo duomenys, ikiteisminio tyrimo duomenų rinkimas, baudžiamasis procesas, teisėtumas.*

LEGALITY OF PRE-TRIAL DATA COLLECTION

This article examines the legality of the collection of pre-trial data before and during the pre-trial phase of the investigation. It provides a comprehensive understanding of the concept of pre-trial investigation data and the relevance of these data for the criminal proceedings.
The work reviews the necessary criteria for the recognition of pre-trial investigation data as evidence and indicates the cases where information may be collected not only based on the Code of Criminal Procedure of the Republic of Lithuania, but also on the basis of other legal acts. It also examines specific cases in which pre-trial investigation data have been found to have been obtained illegally in the case law of the Supreme Court of Lithuania and of the European Court of Human Rights and have lost their evidentiary value.

Key words: *pre-trial investigation data, collection of pre-trial investigation data, criminal procedure, legality.*

Copyright © Gabija Beglecovaitė, Rugilė Mikalajūnaitė, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso (toliau – BPK) paskirtis – greitai ir išsamiai atskleisti nusikalstamą veiką, išaiškinant visas reikšmingas jos padarymo aplinkybes bei atskleidžiant nusikalstamą veiką ginti žmogaus ir piliečio teises bei laisves, visuomenės ir valstybės interesus, tinkamai pritaikyti įstatymą, kad būtų nubaudžiamas tik nusikalstamą veiką padaręs asmuo ir niekas nekaltas nepatirtų jokių nepagrįstų suvaržymų. Baudžiamojo proceso (toliau - BP) teisiniai santykiai turi būti reguliuojami taip, kad būtų sudarytos teisinės prielaidos minėtos paskirties pasiekti. Surinkti ikiteisminio tyrimo duomenys (toliau – IT duomenys/duomenys) padeda nustatyti nusikalstamos veikos faktines aplinkybes, t. y. kiek įmanoma tiksliau atkurti nusikalstamos veikos įvykius. Tačiau tam tikrais atvejais IT duomenys yra surenkami neteisėtai – nesilaikant BPK 20 str. nustatytų reikalavimų ir tai lemia ne tik BPK paskirties paneigimą, bet ir surinktų duomenų nepripažinimą įrodymais.

Taigi šio darbo **tikslas** – nustatyti IT duomenų rinkimo teisėtumo kriterijus ir remiantis teismų praktika, išskirti neteisėtai surinktų IT duomenų naudojimo neleistinumo pagrindus. Siekiant nurodyto tikslo, keliami tokie **uždaviniai**: išanalizuoti IT duomenų sampratą (1 skyrius), apžvelgti leistinus duomenų rinkimo kriterijus nepradėjus ikiteisminio tyrimo ir ikiteisminio tyrimo stadijos metu (2 skyrius), nustatyti IT duomenims keliamus teisėtumo kriterijus (3 skyrius), išanalizavus nacionalinę ir tarptautinę teismų praktiką, nustatyti IT duomenų pripažinimo neteisėtais, atvejus (4 skyrius). Mokslinio straipsnio **objektas** – IT duomenų rinkimo teisėtumo kriterijus.

Darbo **aktualumą** lemia tai, kad neteisėtai surinkti IT duomenys ir jų nepripažinimas įrodymais turi esminės reikšmės tiek visam BP, tiek konkrečiai nagrinėjamai bylai. Duomenys gauti neteisėtais būdais paneigia BP paskirtį, o konkrečioje byloje tokie duomenys gali būti nepripažįstami įrodymais, nors tai būtų vienintelė medžiaga turima byloje, kuria grindžiamos faktinės aplinkybės.

Darbe buvo taikyti šie **metodai**: lingvistinis, sisteminės analizės, teleologinis, šaltinio turinio ir loginis. Lingvistiniu teisės aiškinimo metodu remiamasi formuojant IT duomenų sampratą. Sisteminės analizės ir lingvistinis metodai svarbūs aiškinant BPK normas, reglamentuojančias IT duomenų leistinumo ir sąsajumo kriterijus. Teleologinis metodas leidžia atskleisti teisės aktų tikslą. Šaltinio turinio metodas naudojamas tiriant įvairią mokslinę literatūrą, Europos Žmogaus Teisių Teismo (toliau - EŽTT) ir Lietuvos Aukščiausiojo Teismo (toliau - LAT) praktiką. Loginis metodas naudojamas formuluojant darbo išvadas.

Darbo **originalumą** lemia tai, kad straipsnis grindžiamas ne tik teisės doktrina, tačiau ir nacionalinių bei tarptautinių teismų sprendimais. Be to, pateikiami konkretūs teismų praktikos atvejai, kada IT duomenys buvo nepripažinti įrodymais dėl jų neteisėtumo.

Darbui reikšmingiausi buvo šie **šaltiniai:** BPK ir kiti įstatymai, LAT praktika bei EŽTT sprendimai. Šie šaltiniai aktualūs, nustatant IT duomenų rinkimo kriterijus ir analizuojant konkrečius IT duomenų neteisėtumo atvejus. Straipsnyje taip pat remiamasi moksliniuose leidiniuose publikuotais straipsniais, Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (toliau - EŽTK), Lietuvos Respublikos Konstitucija (toliau - Konstitucija) ir kitais teisės šaltiniais.

1. IT duomenų samprata

Nagrinėjant IT duomenų sampratą, pirmiausia, reikia suprasti patį BP bei įsigilinti į jo pradžios stadiją. BP – tai tiriant bei nagrinėjant baudžiamąsias bylas teismo, prokuroro ir ikiteisminio tyrimo pareigūnų įstatymo nustatyta tvarka vykdoma veikla, kurios metu sudaromos sąlygos nustatytomis teisėmis naudotis visiems proceso subjektams (Goda *et al*., 2011, p. 12). Tai kompleksiškas teisinis mechanizmas, susidedantis iš kelių stadijų, kurių viena svarbiausių – ikiteisminis tyrimas.

Ikiteisminis tyrimas – pirmoji BP stadija (Goda *et al*., 2011, p. 18). Šios stadijos uždaviniai – versijų kėlimas bei jų tikrinimas, duomenų (įrodymų) rinkimas, ikiteisminio tyrimo veiksmų atlikimas, demaskavimas asmenų, įtariamų padarius nusikalstamas veikas, nusikalstama veika padarytos žalos atlyginimo užtikrinimas, reikiamų sąlygų sudarymas išnagrinėti baudžiamąją bylą teisme, procesinių prievartos priemonių taikymas, sprendimo baigti ikiteisminį tyrimą priėmimas (Mišeikis, 2005, p. 49). Tačiau pagrindinė šios stadijos užduotis – rinkti, tikrinti ir įtvirtinti duomenis, kurie gali turėti reikšmės nusikalstamos veikos nagrinėjimui. Duomenys, nagrinėjami ikiteisminio tyrimo metu, apima įvairius parodymus, proceso veiksmų rezultatus, dokumentus, techninius įrodymus ir kitą informaciją, kuri yra svarbi nagrinėjant ir nustatant nusikalstamas veikas. IT duomenys - įvairaus pobūdžio informacija apie padarytą nusikalstamą veiką ir ją padariusį asmenį. Surinkti duomenys tampa pagrindu teismo procesui – teisme jie gali būti pripažinti įrodymais, jei atitinka įstatymų ir BPK keliamus reikalavimus. Be kita ko, duomenys turi atitikti įstatymo numatytus principus, reglamentuojančius duomenų surinkimą, tvarkymą ir naudojimą BP - nepažeisti asmens teisės į privatumą, proporcingumo ar nekaltumo prezumpcijos principų.

2. Teisės aktų nustatyta tvarka gauta informacija

Informacija, surinkta vadovaujantis teisės aktų nustatyta tvarka, yra pripažįstama duomenimis, jeigu ji gauta laikantis teisės aktuose numatytų teisės normų ir procedūrų. Tai garantuoja, jog duomenys būtų gauti teisėtai, nepažeidžiant asmens teisių ir laisvių, laikantis kitų teisinių standartų, nustatytų teisės aktuose. Šiame skyriuje aptariami informacijai keliami kriterijai, BP neprasidėjus, t. y. nepradėjus ikiteisminio

tyrimo (2.1.1.) ir ikiteisminio tyrimo metu (2.1.2.), tam, jog ši galėtų būti pripažinta įrodymais.

2.1. Nepradėjus ikiteisminio tyrimo

BP įprastai prasideda ikiteisminiu tyrimu, tačiau tam tikrais atvejais, IT duomenų rinkimas gali būti pradėtas dar prieš patį ikiteisminį tyrimą, neprasidėjus BP.

BPK laikomas pagrindiniu įstatymu, nustatant duomenų, galinčių būti įrodymais, gavimo tvarką, tačiau, kaip teigiama 2007 m. birželio 28 d. BPK normų, reglamentuojančių įrodinėjimą, taikymo teismų praktikoje apžvalgoje Nr. 27 (toliau – Apžvalga), tai nėra vienintelis įstatymas, kurio nustatyta tvarka gaunami įrodymai (BPK normų..., 2007). BPK nenurodo konkrečių teisės aktų, tačiau atsižvelgus į teismų praktiką, būtų galima išskirti, jog valstybės institucijos ir pareigūnai duomenis renka ne tik BPK reglamentuojama tvarka, bet ir pagal įrodinėjimo ir kitus subjektų veiklą reglamentuojančius įstatymus[1] (BPK normų..., 2007). Šių įstatymų pagrindu surinkti duomenys paprastai gaunami prieš pradedant ikiteisminį tyrimą. Pavyzdžiui, pagal Lietuvos Respublikos kriminalinės žvalgybos įstatymą (toliau – KŽĮ) – duomenys, gauti pagal šio teisės akto reikalavimus gali būti pripažinti įrodymais, tačiau teismas privalo patikrinti, ar duomenys gauti įstatyme numatytu būdu ir ar nebuvo pažeista įstatyme nustatyta duomenų gavimo tvarka (Gutauskas, 2022, p. 53). LAT 2019 m. gruodžio 16 d. nutartyje baudžiamojoje byloje (toliau – nutartyje[2]) nagrinėjama situacija, kai V. J. kartu su ligoninės direktoriaus pavaduotoja V. S., siekdama gauti galimybę pretenduoti į apylinkės teismo teisėjo pareigas, suklastojo medicininį pažymėjimą. Tai buvo faktinis pagrindas atlikti kriminalinės žvalgybos veiksmus – slapta stebėti V. J. telekomunikacijų tinklais perduodamos informacijos turinį, t. y. klausytis pokalbių telefonu. Nutartyje išaiškinama, jog tokiu būdu gauti faktiniai duomenys gali būti panaudoti kaip įrodymai BP, tačiau teismas turi patikrinti ar kriminalinės žvalgybos atlikti veiksmai atitinka teisėtumo kriterijus ir ar tam buvo faktinis pagrindas (LAT 2019 m. gruodžio 16 d. nutartis, p. 15-21). Kitoje LAT 2019 m. liepos 11 d. nutartyje nurodoma, kad kriminalinės žvalgybos tyrimas teisėtai gali būti atliekamas tik esant konkrečiam įstatyme nustatytam faktiniam pagrindui – informacijai ne apie bet kokią, o tik apie įstatyme nurodytą nusikalstamą veiką – ir vykdomas siekiant surinkti duomenų apie tokią veiką (LAT 2019 m. liepos 11 d. nutartis, p. 18). Teigiama, jog nusikalstamos veikos imitavimo veiksmai turi būti tęsiami tol, kol surenkama pakankamai įrodymų, leidžiančių patraukti asmenį baudžiamojon atsakomybėn (LAT praktikos apžvalga, 2020, p. 8). Surinkta medžiaga gali būti teismo pripažįsta-

---

[1] Pavyzdžiui, pagal KŽĮ, Lietuvos Respublikos specialiųjų tyrimų tarnybos įstatymą, Lietuvos Respublikos policijos įstatymą, Lietuvos Respublikos prokuratūros įstatymą.

[2] Toliau tekste terminas „nutartis baudžiamojoje byloje“ bus įvardinamas kaip „nutartis“.

ma įrodymais tik tada, kai atliekant nusikalstamą veiką imituojančius veiksmus buvo įvykdytos visos įstatyme nustatytos sąlygos ir tiksliai laikytasi kitų reikalavimų juos atliekant (Gutauskas, 2022, p. 68), priešingu atveju, surinkta informacija netenka įrodomosios galios. Pabrėžiama, jog kriminalinės žvalgybos tyrimo veiksmus atliekantis asmuo negali skatinti, įtikinėti ar kitokiais veiksmais kurstyti asmens padaryti konkrečią nusikalstamą veiką, kadangi informacija, gauta provokacijos būdu, neatitinka BPK 20 str. nustatytų kriterijų ir negali būti pripažįstama įrodymu. Konstatavus, kad veikos padarymą nulėmė provokacija, baudžiamosios atsakomybės taikymas yra negalimas, nes valstybė negali „sukurti" nusikaltimų, o po to už juos bausti (LAT praktikos apžvalga, 2021, p. 22).

Nors BPK 20 str. 1 d. numatyta, kad įrodymais pripažįstami duomenys, gauti įstatymų nustatyta tvarka, tačiau šios normos nereikėtų suprasti tiesiogiai. Pasitaiko atvejų, kai duomenys yra gaunami ne įstatymų, o žemesnės teisinės galios aktų nustatyta tvarka[3], pavyzdžiui, autoįvykio vietos apžiūros protokolas ir jo priedas (planas), gauti nepažeidžiant Policijos patrulių veiklos instrukcijos, surašyti iki ikiteisminio tyrimo pradžios byloje, pradėjus ikiteisminį tyrimą, pridėti prie baudžiamosios bylos ir pripažinti kaip įrodymai (LAT 2006 m. spalio 10 d. nutartis).

Tam tikrais atvejais, privačių asmenų pateikti duomenys taip pat gali būti pripažinti įrodymais. BP kyla ginčų dėl duomenų, ypač, slapta įrašytų garso ar vaizdo formoje, teisėtumo, kai tai susiję su asmens teise į privatų gyvenimą. Kiekvienas asmuo turi teisę naudotis garso ir vaizdo technikos priemonėmis, įskaitant filmavimą ir fotografavimą, tačiau su tam tikromis išimtimis, pavyzdžiui, draudimu filmuoti privačioje gyvenamojoje vietoje be sutikimo, tačiau teismų praktika pripažįsta, kad asmenų pokalbių įrašinėjimas ir šių įrašų privatūs naudojimai nėra draudžiami, jei tai vykdoma naudojant BP priemones (Tutinienė, 2023). LAT 2004 m. gegužės 25 d. nutartyje konstatavo, kad liudytojos pateiktas teismo posėdžio metu garso įrašas, nors ir nėra gautas naudojant BP priemones, laikytinas įrodymu. Kasatorė teigė, kad teismas neteisingai pripažino nukentėjusiojo telefoninio pokalbio garso įrašą kaip įrodymą dėl I. T. turto prievartavimo, kadangi įrašas buvo gautas neteisėtai - jam nebuvo gautas teismo leidimas. Teisėjų kolegija skundą atmetė, argumentuodama, kad galimybė klausyti telefoninius pokalbius ir daryti įrašus be teismo leidimo, yra leidžiama jei nukentėjusysis prašo arba sutinka su tuo, todėl I. T. kreipėsi į policiją prašydamas įrašyti pokalbius, ir tai buvo padaryta teisėtai, todėl teismas įvertino šį įrašą ir pripažino įrodymu (LAT 2004 m. gegužės 25 d. nutartis byloje). Taigi, bet kokiu atveju, teismas privalo įsitikinti informacijos patikimumu ir ar ji atitinka įsta-

---

[3] Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2006 m. gegužės 12 d. nutarimu Nr. 452 patvirtintų Transporto priemones vairuojančių ir kitų asmenų neblaivumo ar apsvaigimo nustatymo taisyklių nustatyta tvarka, autoavarijų bylose apie asmens neblaivumą gauti duomenys, medicininės apžiūros neblaivumui, girtumui ar apsvaigimui nustatyti, gali būti pripažinti įrodymais dar nepradėjus ikiteisminio tyrimo (BPK normų..., 2007).

tymų reikalavimus sprendžiant duomenų kaip įrodymų leistinumo klausimą (BPK normų..., 2007).

Apibendrinant galima daryti išvadą, jog duomenis, galinčiais tapti įrodymais, nepradėjus ikiteisminio tyrimo, leistina rinkti ne tik BPK, bet ir kitų teisės aktų pagrindu [4]. Svarbu, jog surinkti duomenys būtų gauti teisės aktų nustatyta tvarka bei patikrinti teismo, jų sąsajumo ir leistinumo aspektu.

2.2. Ikiteisminio tyrimo metu

Ikiteisminio tyrimo metu teisės aktų nustatyta tvarka gautos informacijos sąlygos numatytos BPK 20 str. Įvertinus šiame straipsnyje įtvirtintas nuostatas, galima teigti, kad įrodymai BP – tai įstatymų nustatyta tvarka gauti, BPK numatytais proceso veiksmais patikrinti, teisiamajame posėdyje išnagrinėti ir teismo pripažinti duomenys, kuriais vadovaudamasis teismas daro išvadas dėl nusikalstamos veikos buvimo ar nebuvimo, šią veiką padariusio asmens kaltumo ar nekaltumo ir kitų, turinčių reikšmės bylai siekiant ją teisingai išspręsti, aplinkybių (BPK normų..., 2007). Taigi, duomenys pripažįstami įrodymais tik tada, kai atitinka reikalavimus, įtvirtintus BPK 20 str.

Pirmas kriterijus, kuris įtvirtintas BPK 20 str. 1 d.: įrodymais BP yra įstatymų nustatyta tvarka gauti duomenys (BPK, 2002 m.). Norint, jog duomenys būtų pripažįstami įrodymais, jie turi būti gauti laikantis nustatytų teisės aktų bei juose įtvirtintų procedūrų. Esminę reikšmę turintis įstatymas, nustatantis duomenų, galinčių būti įrodymais, gavimo tvarką – BPK, todėl pradėjus ikiteisminį tyrimą, duomenis privalo būti renkami tik jo pagrindu. Ši dalis siejama su įrodymų leistinumo aspektu. Leistinumas – leistini įrodymai yra tie, kurie surinkti ir fiksuoti įstatymo leidžiama arba nedraudžiama tvarka, kurių procedūrinius veiksmus bei šaltinius galima patikrinti (Juozapavičius, 2010). Antras kriterijus nurodytas BPK 20 str. 2 d.: tai ar gauti duomenys laikytini įrodymais, kiekvienu atveju sprendžia teisėjas ar teismas, kurio žinioje yra byla (BPK, 2002 m.). Ikiteisminio tyrimo pareigūnas, prokuroras disponuoja tik tam tikrais duomenimis, ikiteisminio tyrimo medžiaga, kuri įrodymais virsta tik tada, kai įrodymais šią medžiagą pripažįsta teismas - tik teismas proceso metu gali pasakyti, kiek vieni ar kiti duomenys turi reikšmės sprendžiant bylą (Goda *et al*., 2003, p. 47-48). BPK 20 str. 3 d. numato: įrodymais gali būti tik tokie duomenys, kurie patvirtina arba paneigia bent vieną aplinkybę, turinčią reikšmės bylai išspręsti teisingai (BPK, 2002 m.). Šioje dalyje yra įtvirtintas įrodymų sąsajumo reikalavimas, kuris BP apibrėžia ryšį tarp įrodymų turinio ir įrodinėjimo dalyko, arba kitų duomenų, turinčių reikšmės bylai ištirti. Fakto įrodo-

---

[4] Pradėjus ikiteisminį tyrimą, surinktų duomenų teisėtumas patikrinamas BPK nustatyta tvarka, o kitų įstatymų nustatyta tvarka gali būti tik ieškoma duomenų šaltinių, kuriuos nustačius, atliekami proceso veiksmai (BPK normų..., 2007).

mąją reikšmę lemia jo priežastinis ryšys su bent viena iš įrodinėtų aplinkybių. Tam tikri duomenys gali būti laikomi įrodymais, tik tada, kai jais įrodinėjama bent viena svarbi bylai aplinkybė. Pavyzdžiui, kaltę įrodančios arba paneigiančios bylos aplinkybės, taip pat duomenys padedantys nustatyti tarpinius faktus, kurių pagalba patikrinami kiti įrodymai (Goda *et al*., 2003, p. 45). Paskutinė sąlyga, numatyta BPK 20 str. 4 d., įtvirtina, kad įrodymais gali būti tik teisėtais būdais gauti duomenys, kuriuos galima patikrinti BPK numatytais proceso veiksmais (BPK, 2002 m.). Šioje dalyje taip pat įžvelgiamas įrodymų leistinumo aspektas. Spręsdamas įrodymų pripažinimo klausimą, teismas turi patikrinti, ar jų gavimo būdas neprieštarauja įstatyme nustatytiems reikalavimams ir ar jie patikrinti BPK numatytais veiksmais (BPK normų..., 2007).

Taigi, ikiteisminio tyrimo metu teisės aktų nustatyta tvarka gautos informacijos pripažinimas įrodymais BP yra griežtai reglamentuojamas pagal BPK 20 str. Duomenys turi būti surinkti laikantis teisės aktų ir juose įtvirtintų procedūrų, o jų pripažinimas įrodymais priklauso nuo teismo sprendimo. Svarbu atsižvelgti į įrodymų sąsajumo ir leistinumo aspektus, vadovaujantis BPK 20 str. esminėmis nuostatomis.

3. IT duomenų teisėtumo kriterijai

Šiame skyriuje analizuojami duomenų teisėtumo kriterijai – gavimo būdo neprieštaravimas įstatyme nustatytiems reikalavimams (3.1.) ir galimybė IT duomenis patikrinti BPK numatytais proceso veiksmais (3.2.).

3.1. Gavimo būdo neprieštaravimas įstatyme nustatytiems reikalavimams

BPK 20 str. 4 d. įtvirtinta, kad IT duomenys gali būti tik teisėtais būdais gauti duomenys (BPK, 2002). Tai suponuoja, kad duomenys privalo būti gaunami tik įstatymo nustatyta tvarka ir būdu. IT duomenų rinkimo teisėtumui keliamų reikalavimų apimtis, visų pirma, priklauso nuo to, koks subjektas pateikė IT duomenis, t. y. ar duomenis pateikė proceso dalyviai[5], ar valstybės institucijos bei pareigūnai[6]. Todėl toliau bus pristatomi atskiri reikalavimai keliami proceso dalyviams (3.1.1.) ir reikalavimai keliami valstybės institucijoms ar pareigūnams (3.1.2.).

3.1.1. Reikalavimai keliami proceso dalyviams

Apžvalgoje teigiama, kad, kai duomenys yra pateikiami proceso dalyvių arba fizinių ar juridinių asmenų, teismas turi pareigą patikrinti, ar jie gauti įstatyme ne-

[5] Pavyzdžiui, įtariamasis, kaltinamasis, gynėjas.

[6] Pavyzdžiui, teismas, ikiteisminio tyrimo teisėjas, prokuroras.

uždraustu būdu (BPK normų..., 2007). Šiuo atveju galioja principas „galima tai, kas neuždrausta“, todėl minėtų asmenų pateikti duomenys nepripažįstami įrodymais tik tada, kai yra gaunami įstatyme tiesiogiai draudžiamu būdu (Juozapavičius, 2010, p. 88).

Šiuo aspektu pažymėtina tai, kad pagal LAT formuojamą praktiką, IT duomenims keliamas teisėtumo reikalavimas nėra absoliutus ir nežymūs nukrypimai nuo jo netrukdo duomenis pripažinti įrodymais (LAT 2018 m. vasario 14 d. nutartis, p. 7.6.). Pavyzdžiui, LAT 2019 m. gruodžio 3 d. nutartyje, spręsta dėl nukentėjusiosios slapta padaryto garso įrašo, pripažinimo įrodymu. Kasatorius teigė, kad iš nukentėjusiosios pateikto garso įrašo matyti, kad ji suvokė įrašinėjanti pokalbį ir provokavo pašnekovą, be to, įrašas gautas neteisėtu būdu, kadangi nukentėjusioji nėra BP subjektas, galintis slapta įrašinėti kitų asmenų balsus (LAT 2019 m. gruodžio 3 d. nutartis, p. 4.9.). LAT atmetė skundą, kadangi privačių asmenų pateikti duomenys įrodymais nepripažįstami tik tais atvejais, kai jie gauti įstatyme tiesiogiai draudžiamu būdu[7], o įstatymai nedraudžia asmeniui slaptai įrašinėti savo pokalbių su kitais asmenimis (LAT 2019 m. gruodžio 3 d. nutartis, p. 14.). Iš bylos medžiagos matyti, kad pirmosios instancijos teismas nustatė garso įrašo atsiradimo aplinkybes, o pokalbių turinys nepaliko abejonių, kad garso įrašuose skamba P. Č. balsas[8]. Todėl LAT konstatavo, kad privačiai padarytas garso įrašas, patvirtinantis ar paneigiantis reikšmingas bylos sprendimo aplinkybes, patikrinus įrašo atsiradimo aplinkybes ir įsitikinus jo patikimumu, gali būti pripažintas įrodymu[9].

Kitoje LAT 2021 m. kovo 24 d. nutartyje spręsta dėl privataus asmens padarytų garso įrašų, siekiant apginti savo teises. Kasatorius Z. Š. teigė, kad nukentėjusiosios S. J. pateikti garso įrašai gauti neteisėtai, be teismo sankcijos, todėl jie negali būti pripažinti įrodymais (LAT 2021 m. kovo 24 d. nutartis, p. 12.3.). Ikiteisminio tyrimo teisėjo sankcija yra reikalinga tada, kai duomenis renka valstybės institucijos ar pareigūnai, tačiau, kai duomenis renka proceso dalyviai, nedalyvaujant ikiteisminio tyrimo institucijoms ar pareigūnams, teismo sankcijos nereikia, bet teismas privalo patikrinti, ar šie duomenys gauti tiesiogiai įstatyme neuždraustu būdu (LAT 2021 m. kovo 24 d. nutartis). Nukentėjusioji S. J. ikiteisminio tyrimo institucijai pateikė garso įrašymo priemonę – telefoną bei įrašus CD laikmenoje, kuriuose užfiksuoti jos ir nuteistojo pokalbiai, atskleidžiantys, kad Z. Š. grasino nukentėjusiajai fiziniu smurtu ir susidorojimu (LAT 2021 m. kovo 24 d. nutartis). Nustatyta, kad nukentėjusioji S. J. darydama įrašus, nevykdė teisėsaugos užduoties, o įrašą įrašė norėdama apsisaugoti, todėl LAT konstatavo, kad privačių asmenų, siekiant apginti savo teises, padaryti įrašai gali būti pateikti teismui, tačiau teismas turi ištirti ar šie duomenys atitinka

---

7 Pastebėta, kad ši taisyklė minima ir kitose LAT nutartyse – Nr. 2K-7-697/2022; Nr. 2K-205-719/2021.

8 *Idem*

9 Ši taisyklė minima šiose LAT nutartyse - Nr. 2K-562/2011; Nr. 2K-122/2010.

BPK 20 str. nustatytus įrodymams keliamus reikalavimus bei įvertinti tokių duomenų patikimumą ir tik visą tai nustatęs, nuspręsti ar šiuos įrašus pripažinti įrodymais[10].

Apibendrinant galima teigti, kad proceso dalyvių ar kitų fizinių bei juridinių asmenų pateikti IT duomenys nepripažįstami įrodymais tik tada, kai jie gauti įstatyme tiesiogiai draudžiamu būdu, tačiau tam tikri nežymūs nukrypimai nuo šio reikalavimo yra galimi ir ne visais atvejais lemia duomenų nepripažinimą įrodymais. Duomenys, kurių gavimo tvarka turi trūkumų, gali būti pripažinti įrodymais, jeigu teismas patikrina jų atsiradimo aplinkybes ir įsitikina tų duomenų patikimumu.

3.1.2. Reikalavimai keliami valstybės institucijoms ar pareigūnams

Kai IT duomenis renka valstybės institucijos ar pareigūnai, jų surinktiems duomenims yra keliami du reikalavimai: pirma, duomenys privalo būti gauti įstatyme numatytu būdu ir antra, privalo būti nepažeista įstatyme nustatyta duomenų gavimo tvarka (BPK normų..., 2007). Šiuo atveju galioja principas „leidžiama tai, kas numatyta įstatyme".

Apžvalgoje nurodoma, kad duomenys, kuriuos valstybės institucijos ar pareigūnai gavo įstatyme nenumatytu būdu, įrodymais nepripažįstami, nesvarbu, kiek jie reikšmingi nustatant bylos aplinkybes (BPK normų..., 2007). Tačiau įdomu tai, kad valstybės institucijų ar pareigūnų surinkti duomenys, turintys trūkumų, kurie nėra esminiai, visgi gali būti pripažinti įrodymais. Pavyzdžiui, LAT 2021 m. balandžio 26 d. nutartyje, vertinti duomenys, surinkti pagal Lietuvos Respublikos operatyvinės veiklos įstatymą (toliau - OVĮ[11]). Kasatorė nuteistoji I. K. operatyvinių veiksmų vykdymo teisėtumą ginčijo tuo pagrindu, kad byloje esančių teismo priimtų nutarčių turinys dėl slapto telekomunikacijų tinklais perduodamos informacijos turinio kontrolės ir fiksavimo sankcionavimo yra nemotyvuotas, šabloniškas, jose nurodytas analogiškas turinys (LAT 2021 m. balandžio 26 d. nutartis, p. 26.). Kai duomenys yra gauti, atliekant operatyvinius veiksmus, teismas privalo patikrinti tris aspektus: 1) ar buvo teisinis ir faktinis pagrindas atlikti šiuos veiksmus; 2) ar tyrimo veiksmai atlikti nepažeidžiant OVĮ nustatytos tvarkos; 3) ar duomenis, gautus atliekant operatyvinį tyrimą, patvirtina duomenys, gauti BPK nustatytais veiksmais (LAT 2021 m. balandžio 26 d. nutartis, p. 28). Pažymėtina, kad nagrinėjamu atveju buvo nustatytas faktinis ir teisinis pagrindas taikyti nuteistųjų ir kitų byloje minimų asmenų slaptą telekomunikacijų tinklais perduodamos informacijos turinio kontrolę ir fiksavimą, taip pat pokalbių, kitokio susižinojimo ar veiksmų kontrolę ir fiksavimą, todėl šie duomenys gali būti laikomi įrodymais (LAT 2021 m. balandžio 26 d. nutartis, p. 29.). LAT pripažino, kad teismo nutartys, kuriomis buvo sankcionuoti operatyvinio tyrimo veiksmai, turi trūkumų (yra

[10] *Idem*

[11] Šis įstatymas neteko galios 2013 m. sausio 1 d. ir jį pakeitė 2013 m. sausio 1 d. įsigaliojęs KŽĮ.

mažai informatyvios, panašaus turinio, pasikartojančios), tačiau tokie trūkumai nėra esminiai[12]. Todėl konstatuota, kad operatyvinius veiksmus daro neteisėtus įstatyme nustatytų operatyvinių veiksmų ir priemonių taikymo bei jų ribų nepaisymas ar kitoks piktnaudžiavimas, tačiau tam tikro operatyvinio tyrimo etapo galimi trūkumai savaime nereiškia, kad to tyrimo pagrindu pradėtų tyrimų metu surinkti duomenys turi būti laikomi neatitinkančiais BPK 20 str. reikalavimų ir dėl to nelaikytini įrodymais[13] (LAT 2021 m. balandžio 26 d. nutartis, p. 30.). Tik akivaizdus piktnaudžiavimas neleidžia duomenų pripažinti įrodymais (Gutauskas, 2022, p. 58). Nors ir buvo nustatyta, kad teismo nutartys, kuriomis buvo sankcionuoti operatyvinio tyrimo veiksmai, turi trūkumų, tačiau tai nelėmė duomenų nepripažinimo įrodymais.

Kitoje LAT 2012 m. spalio 30 d. nutartyje konstatuota, kad tam tikro operatyvinio ar ikiteisminio tyrimo etapo galimi trūkumai nereiškia, kad vėlesniuose tyrimo etapuose ar to tyrimo pagrindu pradėtų kitų tyrimų metu surinkti duomenys turi būti laikomi neatitinkančiais BPK 20 str. reikalavimų ir dėl to nelaikytini įrodymais (LAT 2012 m. spalio 30 d. nutartis). Neteisingas automobilio valstybinio numerio raidžių nurodymas nėra pagrindas specialiosiomis techninėmis priemonėmis užfiksuotos informacijos nepripažinti įrodymu baudžiamojoje byloje - tokios klaidos padarymas niekaip nesuvaržė nuteistųjų teisių, dėl šios klaidos visai nenukentėjo ir užfiksuotos informacijos patikimumas[14].

Apibendrinant galima teigti, kad reikalavimai keliami valstybės institucijų ir pareigūnų surinktiems IT duomenims yra griežtesni, nei reikalavimai keliami proceso dalyvių ar fizinių bei juridinių asmenų surinktiems duomenims. Duomenys, kuriuos valstybės institucijos ar pareigūnai gavo įstatyme nenurodyta tvarka ir būdu – nėra pripažįstami įrodymais, tačiau pažymėtina, kad neesminiai kriminalinės žvalgybos ar ikiteisminio tyrimo etapo trūkumai nereiškia, kad kituose tyrimo etapuose surinkti duomenys, negalės būti pripažinti įrodymais.

3.2. Galimybė duomenis patikrinti BPK numatytais proceso veiksmais

Remiantis BPK 20 str. 4 d. galima teigti, kad įrodymais gali būti tik tie duomenys, kuriuos galima patikrinti BPK numatytais proceso veiksmais (BPK, 2002 m.). Duomenų patikrinimo galimybė siejama su patikimumo aspektu[15]. Teismų praktikoje[16]

---

[12] *Idem*

[13] Neleistinu įrodymas negali būti pripažįstamas vien dėl tos priežasties, kad kiti su šiuo įrodymu susiję įrodymai buvo gauti neteisėtu būdu (LAT 2018 m. vasario 14 d. nutartis, p. 7.6.).

[14] *Idem*

[15] Įrodymų patikimumas – vertinimo metu nustatoma savybė, reiškianti, kad duomenys atitinka tikrovę (LAT 2023 m. kovo 15 d. nutartis, p. 14.).

[16] Ši teisės aiškinimo taisyklė minima ir šiose LAT nutartyse - Nr. 2K-227-594/2023; Nr. 2K-257-697/2022; Nr. 2K-247-719/2019.

nurodyta, kad ar įrodymai yra patikimi, nustatoma išanalizavus jų gavimo tvarką, patikrinus BPK nustatytais veiksmais ir palyginus su kitais byloje esančiais įrodymais (LAT 2020 m. liepos 10 d. nutartis, p. 17.). Taigi, duomenimis gali būti pripažinti tik tokie įrodymai, kurių patikimumas yra patikrintas teisiamajame posėdyje pagal BPK 271 – 292 str. reglamentuojamą tvarką.

Pagal teisės doktriną, įrodymais nepripažįstami anoniminiai pranešimai, gandai, kitokie teiginiai, kurių informacijos šaltinis nėra žinomas bei įvairūs kiti pranešimai, kai jų autorius nors ir yra žinomas, tačiau negalima patikrinti tų duomenų patikimumo teisiamajame posėdyje (Goda *et al*., 2011, p. 169).

Pavyzdžiui, LAT 2021 m. spalio 28 d. nutartyje, buvo nagrinėjamas klausimas, ar įmanoma patikrinti vaizdo medžiagos teisėtumą, kai medžiagą pateikė asmuo, kuris atsisakė atskleisti savo asmens tapatybę ir šis asmuo nebuvo apklaustas teisme. Byloje nustatyta, kad medžiagą į bylą pateikė nuteistosios gynėja privačia iniciatyva, nurodžiusi, kad jį pateikęs asmuo nesutinka atskleisti savo asmens tapatybės – šią aplinkybę kasatorius nurodė, kaip vieną iš priežasčių, kodėl vaizdo medžiaga yra laikytina neleistinu įrodymu (LAT 2021 m. spalio 28 d. nutartis, p. 13.). LAT atmetė kasatoriaus teiginius, nes: pirma, tokio duomenų gavimo būdo įstatymas nedraudžia; antra, šio įrodymo turinio patikimumą teismas patikrino BPK nustatytais proceso veiksmais, palygino jį su kitais byloje esančiais įrodymais[17]. Vien ta aplinkybė, kad nėra žinoma, kas ir kokiu įrenginiu padarė ginčijamą vaizdo įrašą, savaime nepaneigia šio įrašo teisėtumo ir įrodomosios reikšmės nustatant reikšmingas bylai aplinkybes, nes jo patikimumu teismai įsitikino laikydamiesi BPK reikalavimų[18].

Kitoje 2014 m. lapkričio 18 d. nutartyje nagrinėta situacija, kai operatyviniai darbuotojai nesilaikė imperatyvių kratos reikalavimų, todėl duomenys buvo nepripažinti įrodymais dėl jų nepatikimumo. Nustatyta, kad atliekant kratas pas T. V. ir R. S., kurių metu buvo paimti jų drabužiai, kuriuos jie galbūt dėvėjo įvykio metu, nesilaikyta imperatyvaus BPK 149 str. 7 d.[19] reikalavimo kratos vietoje daiktus supakuoti ir užantspauduoti - apie kratų metu paimtų drabužių supakavimą ir užantspaudavimą protokoluose apskritai nėra duomenų (LAT 2014 m. lapkričio 18 d. nutartis). LAT pažymėjo, kad tik tinkamai laikantis minėto reikalavimo, kurį galima patikrinti BP įstatyme numatytais proceso veiksmais (perskaitant kratos protokolą bei sulyginant su specialistui pateiktų daiktų įpakavimu ir pan.), neliktų pagrindo abejoti, kokiu būdu atsirado šūvio pėdsakai ant T. V. drabužių[20]. Kadangi renkant duomenis buvo

---

[17] *Idem*

[18] *Idem*

[19] BPK 149 str. 7 d.: visi paimtieji daiktai ir dokumentai parodomi dalyvaujantiems asmenims ir išvardijami kratos ar poėmio protokole arba prie protokolo pridedamame apyraše (nurodoma jų kiekis, svoris, individualios žymės, susidėvėjimas). Paimti daiktai ir dokumentai kratos ar poėmio vietoje turi būti kaip įmanoma supakuojami ir užantspauduojami (BPK, 2002).

[20] *Idem*

pažeista jų gavimo tvarka ir dėl nepatikimumo negalima patikrinti jų pagal BPK numatytus proceso veiksmus, duomenys nepripažinti įrodymais.

Imperatyvių reikalavimų nesilaikymas konstatuotas ir LAT 2008 m. rugsėjo 30 d. nutartyje. Nagrinėjamu atveju, tyrėjas nesilaikė BPK 207 str. 2 d. nustatyto imperatyvo, kad apžiūrimi daiktai, kiek galima nufotografuojami arba nufilmuojami ir nenufotografavo dokumentų įdėklo bei daiktinės ant kurių buvo rasti rankų pirštų pėdsakai (LAT 2008 m. rugsėjo 30 d. nutartis). Neužfiksavus daikto pagal BPK 207 str. 2 d., duomenų suradimo patikimumo negalima patikrinti BPK numatytais proceso veiksmais, todėl jis nelaikytinas įrodymu.

Apibendrinant galima teigti, jog duomenų patikrinimo galimybė siejama su patikimumo aspektu. Duomenys yra pripažįstami įrodymais tik tuo atveju, jeigu jie yra patikrinti teisiamajame posėdyje BPK numatytais proceso veiksmais.

4. Neteisėtas IT duomenų rinkimas praktikos aspektu

Šiame skyriuje pateikiami atvejai, kai IT duomenys nacionalinėje ir tarptautinėje teisėje buvo pripažinti neteisėtais dėl nepagrįsto teisės į privataus gyvenimo gerbimą ir susižinojimo slaptumą suvaržymo (4. 1.) ir todėl, kad duomenims gauti panaudoti grasinimai, įtikinėjimai ar kitokia neleistina prievarta (4. 2.).

4.1. IT duomenų neteisėtumas dėl nepagrįsto teisės į privataus gyvenimo gerbimą ir susižinojimo slaptumą suvaržymo

Teisė į privatų asmens gyvenimą įtvirtinta nacionalinėje ir tarptautinėje teisėje. Konstitucijos 22 str. 1 d. nustatyta, kad žmogaus privatus gyvenimas neliečiamas, o šio straipsnio 3 d. numatyta, kad informacija apie privatų asmens gyvenimą gali būti renkama tik motyvuotu teismo sprendimu ir tik pagal įstatymą[21] (Konstitucija, 1992). EŽTK 8 str. įtvirtinta teisė į privataus gyvenimo gerbimą ir susižinojimo slaptumą bei nustatyta, kad valstybės institucijos neturi teisės apriboti naudojimosi šiomis teisėmis, išskyrus įstatymų nustatytus atvejus[22] (EŽTK, 1950).

LAT 2008 m. balandžio 29 d. nutartyje nustatytas teisės į privataus gyvenimo gerbimą ir susižinojimo slaptumą pažeidimas. Liudytojas D. Š., pasinaudojęs kompetentingos valdžios institucijos suteikta technine įranga, įrašė garso įrašus tarp jo ir pareigūnų - vieno pokalbio metu, dar iki ikiteisminio tyrimo padarytas įrašas, kuriame

---

[21] Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas (toliau - LRKT) 2002 m. rugsėjo 19 d. nutarime konstatavo, kad Konstitucijos 22 str. nuostatomis asmens privatus gyvenimas saugomas nuo valstybės, kitų institucijų, jų pareigūnų, kitų asmenų neteisėto kišimosi (LRKT 2002 m. rugsėjo 19 d. nutarimas).

[22] Laikoma, kad apribojimas yra nustatytas įstatymu tuo atveju, kai nacionalinėje teisėje yra tam tikras jo pagrindas (*Ivashchenko prieš Rusiją*, 61064/10, p. 71.; *Bože prieš Latviją*, 40927/05, p. 74.; *Rotaru prieš Rumuniją,* 28341/95, p. 52.).

policijos pareigūnai reikalauja iš D. Š. 1000 Lt kyšio, antrojo pokalbio metu (pradėjus ikiteisminį tyrimą) D. Š. padavė pareigūnui A. Š. 1000 Lt (LAT 2008 m. balandžio 29 d. nutartis). Konstatuota, jog įrodymai gauti neteisėtu būdu - suvaržytos žmogaus teisės (pažeista teisė į privataus gyvenimo ir susižinojimo slaptumo gerbimą), kadangi įrašant antrąjį pokalbį, pradėjus ikiteisminį tyrimą, buvo taikomas nusikalstamos veikos imitacijos modelis, tačiau jis nebuvo sankcionuotas BPK 159 str. nustatyta tvarka[23]. Iš pareigūnų A. Š. ir R. B. buvo atimta minimali apsauga, į kurią jie turėjo teisę demokratinėje visuomenėje, be to, duomenų rinkimo procesas nuo pat pradžių buvo neteisėtas, jo metu gauta informacija neturi jokios įrodomosios vertės[24]. Šiuo aspektu paminėtina ir EŽTT praktika. 2007 m. spalio 25 d. sprendime byloje *Van Vondel prieš Nyderlandų Karalystę*, EŽTT pažymėjo, jog privačių asmenų pokalbių įrašymas ir toks įrašų panaudojimas, kai įrašą padaro vienas iš pašnekovų privačiomis priemonėmis *per se* nepažeidžia EŽTK 8 str., tačiau svarbu skirti šią situaciją nuo slapto susižinojimo kontrolės ir įrašinėjimo, kurį privatus asmuo atlieka oficialaus tyrimo kontekste ir jo naudai, kai tam pritaria ir techninę pagalbą teikia valstybės tyrimo institucijos (*Van Vondel prieš Nyderlandų Karalystę, 38258/03, p. 49.)*. Sprendime EŽŽT konstatavo, kad R. įrašą padarė savo iniciatyva, tačiau įrangą jam parūpino valstybės institucija, kuri bent vieną kartą davė jam specialius nurodymus, kokią informaciją reikėtų išgauti pokalbio metu, todėl nustatytas EŽTK 8 str. pažeidimas[25].

LAT 2015 m. birželio 1 d. ir LAT 2019 m. gegužės 27 d. nutartyse nustatyti teisės į privataus gyvenimo gerbimą pažeidimai, susiję su slapto informacijos rinkimo priemonių naudojimu. Pažymėtina, kad reguliuojant teisinius santykius, susijusius su slapto informacijos rinkimo priemonių naudojimu, taip pat jas taikant ir vertinant gautų duomenų teisėtumą, svarbu išlaikyti teisingą pusiausvyrą tarp siekio išsamiai atskleisti nusikalstamas veikas ir žmogaus privataus gyvenimo neliečiamumo užtikrinimo[26] (LAT 2015 m. birželio 1 d. nutartis). LAT pabrėžė, kad slaptos informacijos apie rengiamą, daromą ar padarytą nusikalstamą veiką rinkimo priemonės, kuriomis įsiterpiama į žmogaus privatų gyvenimą, savaime nelaikytinos konstituciškai nepagrįstu žmogaus teisės į privatumą ribojimu, taip pat neatitinkančiomis EŽTK reikalavimų, jeigu: 1) jos yra nustatytos įstatymu; 2) jos būtinos demokratinėje visuomenėje siekiant apsaugoti Konstitucijos ginamas ir saugomas vertybes; 3) jomis nėra paneigiama žmogaus teisės į privatumą prigimtis ir esmė; 4) jos yra proporcingos siekiamam tikslui[27].

---

[23] *Idem*

[24] *Idem*

[25] *Idem*

[26] EŽTT sprendime *Dragojevic prieš Kroatiją* pažymėjo, kad įgyvendinant slapto sekimo priemones privalu laikytis teisėtumo reikalavimo ir užtikrinti, kad asmens teisės į privataus gyvenimo ir susirašinėjimo slaptumo gerbimą apribojimas, atitiktų būtinumo demokratinėje visuomenėje kriterijų (*Dragojević v. Croatia*, 68955/11, p. 84.).

[27] *Idem*

LAT 2015 m. birželio 1 d. nutartyje buvo nustatyti žmogaus privataus gyvenimo ribojimai, kadangi bylos duomenys, kurie buvo gauti atliekant slaptą J. V. telekomunikacijų tinklais perduodamos informacijos turinio kontrolę, buvo išskirti iš kitos baudžiamosios bylos, tačiau nebuvo laikomasi BPK 162 str. įtvirtinto imperatyvo, kad informacija apie privatų asmens gyvenimą, gauta taikant procesinę prievartos priemonę viename procese, kitame procese gali būti panaudota tik leidus ikiteisminio tyrimo teisėjui ar teismui (BPK, 2002). Nagrinėjamu atveju toks leidimas nebuvo gautas. Kitoje LAT 2019 m. gegužės 27 d. nutartyje, G. Z. kaltinimą paėmus kyšį iš nuteistojo G. K., pagrindžiantys duomenys surinkti taikant KŽĮ nustatytus kriminalinės žvalgybos tyrimo veiksmus ir BPK nustatytas procesines prievartos priemones (LAT 2019 m. gegužės 27 d. nutartis, p. 4.3.). LAT konstatavo, kad pirmosios ir apeliacinės instancijos teismai nepatikrino, ar buvo teisinis ir faktinis pagrindas panaudoti technines priemones specialia tvarka, ar kriminalinės žvalgybos veiksmai atlikti nepažeidžiant KŽĮ nustatytos tvarkos (LAT 2019 m. gegužės 27 d. nutartis, p. 4.5.). Todėl nukrypta nuo asmens teisės į privataus gyvenimo gerbimą ir susirašinėjimo (susižinojimo) slaptumo apsaugos tiriant nusikalstamas veikas reikalavimų, o kartu ir nuo įrodymų vertinimo taisyklių[28].

Apibendrinant galima teigti, kad tiek nacionalinėje, tiek tarptautinėje teisėje tais atvejais, kai duomenys surinkti, pažeidžiant teisę į privataus gyvenimo gerbimą ir susižinojimo slaptumą, šie duomenys įrodymais nepripažįstami.

4.2. IT duomenų neteisėtumas dėl panaudotų grasinimų, įtikinėjimų ar kitokios neleistinos prievartos

Grasinimai, įtikinėjimai ar kitokią neleistina prievarta, norint išgauti informaciją apie nusikalstamą veiką, atitinka provokacijos sąvoką. Provokacija – tai spaudimas, aktyvus skatinimas ar kurstymas padaryti nusikalstamą veiką apribojant asmens veiksmų pasirinkimo laisvę, jeigu dėl to asmuo padaro ar kėsinasi padaryti nusikalstamą veiką, kurios prieš tai neketino padaryti (KŽĮ, 2012). Pagal teismų praktiką[29], provokacija – tai asmens lenkimas (kurstymas) padaryti nusikaltimą, turint tikslą vėliau su juo susidoroti teisėsaugos institucijų pagalba patraukiant baudžiamojon atsakomybėn dėl nusikalstamos veikos, kuri buvo padaryta sukurščius. Provokacija pasireiškia kito asmens lenkimu padaryti nusikalstamą veiką jį prašant, įtikinėjant, grasinant, šantažuojant ar naudojant kitus veiksmus, palaužiančius asmens valią ir darančius įtaką jo apsisprendimui elgtis nusikalstamu būdu (LAT 2006 m. spalio 4 d. nutartis).

---

[28] *Idem*

[29] LAT nutartys: Nr. 2K-262/2012, Nr. 2K-530/2012, Nr. 2K-434/2013, Nr. 2K-238-139/2015, Nr. 2K-373-303/2015, Nr. 2K-265-511/2019, Nr. 2K-52-942/2020.

LAT 2015 m. liepos 3 d. nutartyje konstatuotas atvejis, kai informacijai, apie nusikalstamą veiką, surinkti buvo panaudota provokacija. Byloje P. T. pranešė aplinkos apsaugos inspekcijai apie neįvardyto asmens prekybą ūdrų kailiais. P. T., pareigūnų prašymu, sužinojęs R. R. telefono numerį, pats kreipėsi į jį, kurstydamas padaryti nusikaltimą. Po keleto pokalbių ir įkalbinėjimų R. R. sutiko ir atvykęs į sutartą vietą buvo sulaikytas. Dėl minimos provokacijos, toks informacijos rinkimo būdas pažeidė teisės aktus, be to, tai buvo atliekama ne kriminalinės žvalgybos[30] ir ne ikiteisminio tyrimo pradžios metu (LAT 2015 m. liepos 3 d. nutartis). Privačių asmenų veiksmai gali būti pripažinti provokacija, jei tie asmenys veikia kontroliuojami bei prižiūrimi pareigūnų ir skatina nusikalsti asmenį, apie kurio nusikalstamą veiką jokių konkrečių duomenų neturima[31]. Pripažinta, jog duomenų rinkimo procesas nuo pat pradžių buvo neteisėtas, jo metu gauta informacija, neturi jokios įrodomosios vertės. Byloje pabrėžiama, kad bet koks pareigūnų, taikančių neviešus tyrimo veiksmus, provokuojantis ar į provokaciją panašus elgesys viršijant įgaliojimus vertintinas ne tik kaip veiklos teisėtumo principo, bet ir surinktų duomenų atitikties įrodymų leistinumo (BPK 20 str. 1 ir 4 d.) reikalavimui pažeidimas[32]. EŽTK 6 str. 1 d., Konstitucijos 31 str. 2 d. ir BPK 44 str. 5 d. įtvirtinto teisingo bylos išnagrinėjimo principo vienas aspektų yra reikalavimas garantuoti, kad asmuo nebuvo provokuojamas padaryti nusikalstamą veiką, o po to už jos padarymą baudžiamas. Teisingas turi būti visas procesas, įskaitant ir reikšmingų bylai tirti bei nagrinėti duomenų rinkimo būdus[33].

LAT 2019 m. lapkričio 26 d. nutartyje nustatytas teisės į teisingą procesą ir teismą pažeidimas[34] - asmuo buvo neteisėtai apkaltintas dėl pačių pareigūnų išprovokuotos nusikalstamos veikos. Byloje policijos pareigūnai buvo iškviesti dėl pranešimo apie automobilį, trukdantį eismui prekybos centro aikštelėje. Atvykę į vietą, jie pastebėjo, kad automobilis nekliudo eismui, jo variklis išjungtas, o vairuotojas jame miega. Pareigūnai nurodė liudytojui M. S., kad šis paprašytų G. B. patraukti automobilį, o patys stebėdami laukė, kol automobilis pajudės. G. B. buvo sulaikytas po to, kai automobilis pajudėjo, ir jam buvo nustatytas 2,37 promilės etilo alkoholio kiekis kraujyje. Dėl šio fakto pradėtas ikiteisminis tyrimas, o G. B. buvo kaltinamas pagal BK 281 str. 7 d. (LAT 2019 m. lapkričio 26 d. nutartis, p. 9-10). Buvo pripažinta, jog be policijos darbuotojų įsikišimo, duomenys apie asmens girtumą ir vairavimą išgėrus nebūtų buvę

---

30 Informacijos apie R. R. nusikalstamą veiką rinkimo būdai (nusikalstamos veikos imitavimas, sekimas, pasala), nepradėjus ikiteisminio tyrimo, naudojami tik kriminalinės žvalgybos metu šio įstatymo nustatyta tvarka, tačiau nusikalstama veika, numatyta BK 272 str. 3 d., nėra kriminalinės žvalgybos tyrimo pagrindas (KŽĮ 8 str.).

31 *Idem*

32 *Idem*

33 LAT 2008 m. balandžio 29 d. nutartis.

34 Įtvirtinta EŽTK 6 str. 1 d., Konstitucijos 31 str. 2 d., BPK 44 str. 5 d.

užfiksuoti, todėl nebūtų ir pačios nusikalstamos veikos, kadangi buvo išprovokuota pačių policijos darbuotojų, todėl G. B. buvo išteisintas[35]. Taigi, byloje aptariamas provokacijos atvejis, kai iš aplinkybių visumos matyti, kad asmuo nesirengė daryti nusikalstamos veikos ir ji nebūtų buvusi padaryta be teisėsaugos pareigūnų ir (ar) pagal jų nurodymus veikiančių asmenų įsiterpimo[36].

LAT 2012 m. gruodžio 11 d. nutartyje konstatuota, jog P. A. buvo nuteistas už tai, kad, būdamas valstybės tarnautojui prilygintu asmeniu, pažeidė savo pareigas ir piktnaudžiavo savo padėtimi. P. A., eidamas gydytojo ir ligoninės skyriaus vedėjo pareigas, tyčia ignoravo pacientės, A. U., sveikatos būklę ir siekdamas iš jos gauti neteisėtą finansinę naudą. Jis grasino, kad pacientas bus išrašytas iš ligoninės, jei nesumokės kyšio ir provokavo jį duoti pinigus, kuriuos vėliau tiesiogiai priėmė. Už šią veiką P. A. buvo nuteistas pagal BK 281 str. 1 d. (LAT 2012 m. gruodžio 11 d. nutartis). Tačiau išnagrinėjus pateiktą kasacinį skundą, paaiškėjo kitos aplinkybės – A. U. paskambino į Panevėžio specialiųjų tyrimų tarnybą (toliau – STT) ir paprašius, gavo žodinį leidimą daryti garso įrašą atliekant nusikalstamą veiką imituojančius veiksmus (toliau – NVIV). Vėliau A. U. sistemingai siūlė P. A. priimti kyšį, nors garso įraše girdima, kaip P. A. ne kartą atsisako priimti pinigus, tačiau po įkalbinėjimų, P. A. juos priėmė. Taigi nustatyta, kad, veikdama pagal NVIV, A. U. provokavo P. A. paimti kyšį, nes jei ji primygtinai nebūtų įkalbinėjusi, šio nusikaltimo nebūtų. Šiuo atveju paminėtina ir EŽTT praktika. Byloje *Ramanauskas prieš Lietuvą* EŽTT nurodė, kad kurstymas yra tada, kai asmenys, veikę pagal pareigūnų instrukcijas, neapsiriboja iš esmės pasyviu dalyvavimu tiriamojoje nusikalstamoje veikoje, bet daro subjektui tokią įtaką, jog sukursto nusikaltimo, kuris antraip nebūtų padarytas, padarymą, kad galėtų pateikti įrodymus ir pradėti baudžiamąjį persekiojimą (*Ramanauskas prieš Lietuvą*, 74420/01, p. 26). NVIV panaudojimas gali būti pripažintas neteisėtu ir jo metu surinkti duomenys negali būti panaudojami kaip įrodymai teisme, jei NVIV dalyvis ar kitas asmuo, veikęs pagal teisėsaugos institucijų užduotį, būtų provokavęs P. A. padaryti konkretų nusikaltimą (LAT 2012 m. gruodžio 11 d. nutartis).

Apibendrinant galima daryti išvadą, jog tiek nacionalinėje, tiek tarptautinėje teisėje provokacijos būdu gauti duomenys, turi būti pripažįstami neleistinais įrodymais, neatitinkančiais BPK 20 str. nustatytų kriterijų.

Išvados

1. Išanalizavus IT duomenų sampratą, teigtina, kad IT duomenys yra įvairaus pobūdžio informacija apie padarytą nusikalstamą veiką ir apie tą veiką padariusį asmenį. Duomenys apima įvairią informaciją – parodymus, dokumentus, kuriuos

[35] *Idem*

[36] Tai taip pat minima LAT 2017 m. lapkričio 7 d. nutartyje.

teismas gali pripažinti įrodymais, jei šie atitinka BPK ir kitų teisės aktų keliamus reikalavimus.
2. Apžvelgus leistinus duomenų rinkimo kriterijus, nepradėjus ikiteisminio tyrimo ir ikiteisminio tyrimo stadijos metu, galima konstatuoti, jog informacija gali būti renkama ne tik BPK, bet ir kitų teisės aktų pagrindu. Tačiau svarbu, kad duomenys būtų surinkti laikantis sąsajumo ir leistinumo reikalavimų.
3. IT duomenims keliami du pagrindiniai teisėtumo kriterijai – gavimo būdo neprieštaravimas įstatyme nustatytiems reikalavimams ir galimybė IT duomenis patikrinti BPK numatytais proceso veiksmais.
4. Išanalizavus nacionalinę ir tarptautinę teismų praktiką, galima teigti, kad IT duomenys nepripažįstami įrodymais dėl jų neteisėtumo tada, kai jie surinkti nepagrįstai suvaržant teisę į privataus gyvenimo gerbimą ir susižinojimo slaptumą bei tais atvejais, kai jiems gauti pasitelkiami grasinimai, įtikinėjimai, skatinimai bei kitokia neteisėta prievarta.

Šaltiniai

Teisės norminiai aktai

Tarptautinės konvencijos

1. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (1950). *Valstybės žinios*, 1995, 40-987.

Konstitucija, kodeksai, įstatymai

2. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Valstybės žinios*, 33-1014.
3. Lietuvos Respublikos prokuratūros įstatymas (1994). *Valstybės žinios*, 81-1514.
4. Lietuvos Respublikos policijos įstatymas (2000). *Valstybės žinios*, 90-2777.
5. Lietuvos Respublikos specialiųjų tyrimų tarnybos įstatymas (2000). *Valstybės žinios*, 41-1162.
6. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas (2002). *Valstybės žinios*, 37-1341.
7. Lietuvos Respublikos operatyvinės veiklos įstatymas (2002). *Valstybės žinios*, 65-2633.
8. Lietuvos Respublikos kriminalinės žvalgybos įstatymas (2012). *Valstybės žinios*, 122-6093.

Vyriausybės nutarimai

9. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2006 m. gegužės 12 d. nutarimas Nr. 452 „Dėl Transporto priemones vairuojančių ir kitų asmenų neblaivumo ar apsvaigimo nustatymo taisyklių patvirtinimo ir leidžiamos etilo alkoholio koncentracijos darbo metu ar savarankiškos veiklos vykdymo metu nustatymo“. *Valstybės žinios*, 56-2000.

Specialioji literatūra

Knygos

10. Goda, G. (2003). *Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso komentaras*. Vilnius: Teisinės informacijos centras.

11. Goda, G., Kazlauskas, M. ir Kuconis, P. (2011). *Baudžiamojo proceso teisė*. Vadovėlis. Vilnius: Registrų centras.

Moksliniuose leidiniuose publikuoti straipsniai

12. Gutauskas, A. (2022). Kriminalinės žvalgybos įstatyme įtvirtintų priemonių taikymas ir žmogaus teisių apsauga šiuolaikiniame moderniame gyvenime. *Kelyje su Konstitucija,* 53-71.
13. Juozapavičius, A. (2010). Įrodymų leistinumo samprata Lietuvos baudžiamojo proceso teisėje. *Teisė*, 77, 81–97. https://doi.org/10.15388/Teise.2010.0.199.
14. Mišeikis, Ž. (2005). Ikiteisminio tyrimo pradėjimas kaip atskira baudžiamojo proceso stadija. *Jurisprudencija*, 67(59), p. 46-53.

Teismų praktika

Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimai

15. *Rotaru prieš Rumuniją [EŽTT], Nr.* 28341/95, [2000-05-04]. ECLI:CE:ECHR:2000:-0504JUD002834195.
16. *Van Vondel prieš Nyderlandų Karalystę* [EŽTT], Nr. 38258/03, [2007-10-25]. ECLI:-CE:ECHR:2007:1025JUD003825803.
17. *Ramanauskas prieš Lietuvą* [EŽTT], Nr. 74420/01, [2008-02-05]. ECLI:CE:ECHR:2008:-0205JUD007442001.
18. *Dragojevic prieš Kroatiją* [EŽTT], Nr. 68955/11, [2015-01-15]. ECLI:CE:ECHR:2015:-0115JUD006895511.
19. *Bože prieš Latviją* [EŽTT], Nr. 40927/05, [2017-05-18]. ECLI:CE:ECHR:2017:-0518JUD004092705.
20. *Ivashchenko prieš Rusiją* [EŽTT], Nr. 61064/10, [2018-02-13]. ECLI:CE:ECHR:2018:-0213JUD006106410.

Konstitucinio Teismo jurisprudencija

21. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2002 m. rugsėjo 19 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 93-4000.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktika

22. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2004 m. gegužės 25 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-360/2004.
23. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2006 m. spalio 4 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-549/2006.
24. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2006 m. spalio 10 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-475/2006.
25. 2007 m. birželio 28 d. Baudžiamojo proceso kodekso normų, reglamentuojančių įrodinėjimą, taikymo teismų praktikoje apžvalga (Teismų praktika Nr. 27).
26. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2008 m. balandžio 29 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-141/2008.

27. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2008 m. rugsėjo 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-392/2008.
28. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2010 m. kovo 23 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-122/2010.
29. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2011 m. gruodžio 13 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-562/2011.
30. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2012 m. gegužės 29 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-262/2012.
31. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2012 m. spalio 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-P-178/2012.
32. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2012 m. lapkričio 6 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-530/2012.
33. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2012 m. gruodžio 11 d. nutartyje baudžiamojoje byloje Nr. 2K-647/2012.
34. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2013 m. lapkričio 5 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-434/2013.
35. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2014 m. lapkričio 18 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-456/2014.
36. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. gegužės 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-238-139/2015.
37. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. birželio 1 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-P-94-895/2015.
38. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. liepos 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-373-303/2015.
39. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. lapkričio 7 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-271-788/2017.
40. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. vasario 14 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-20-303/2018.
41. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gegužės 27 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-90-303/2019.
42. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. liepos 11 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-161-693/2019.
43. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. lapkričio 14 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-247-719/2019.
44. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. lapkričio 26 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-265-511/2019.
45. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gruodžio 3 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-274-788/2019.
46. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gruodžio 16 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-297-303/2019.
47. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. rugpjūčio 2 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-52-942/2020.

48. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktikos apžvalga, 2020 m. sausis.
49. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. kovo 10 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-42-942/2020.
50. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. liepos 10 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-78-648/2020.
51. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. kovo 24 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-63-511/2021.
52. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. balandžio 26 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-50-942/2021.
53. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. spalio 28 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-119-303/2021.
54. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktikos apžvalga, 2021 m. lapkritis.
55. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. lapkričio 25 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-205-719/2021.
56. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. vasario 14 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-697/2022.
57. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. gruodžio 22 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-257-697/2022.
58. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. kovo 15 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-73-942/2023.
59. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. lapkričio 27 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-227-594/2023.

Kiti šaltiniai

60. Tutinienė, J. (2023). Privačių asmenų įrodymai baudžiamajame procese: ką svarbu žinoti juos teikiant? [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.teise.pro/index.php/2023/12/06/privaciu-asmenu-irodymai-baudziamajame-procese-ka-svarbu-zinoti-juos-teikiant/ [žiūrėta 2023 gruodžio 26 d.].

SANTRAUKA

Moksliniame straipsnyje analizuojamas IT duomenų teisėtumo aspektas. Apibrėžiama IT duomenų samprata, kuri atskleidžia ikiteisminio tyrimo stadijos svarbą bei uždavinius. Nagrinėjant IT duomenų teisėtumo aspektus, privalu atsižvelgti ir užtikrinti, kad surinkti duomenys atitiktų BPK bei kitų teisės aktų numatytus reikalavimus. Surinkti IT duomenys tampa pagrindu teismo procesui, todėl jų teisėtumas ir atitiktis teisės aktams yra esminis teisingo proceso elementas. Teisės aktų nustatyta tvarka gauti duomenys renkami ikiteisminio tyrimo stadijos metu, tačiau tam tikrais atvejais šią informaciją galima rinkti ir nepradėjus ikiteisminio tyrimo.

Šiame straipsnyje pateikiami būtini kriterijai, leidžiantys IT duomenis pripažinti įrodymais. Atskleidžiama, į ką reikia atkreipti dėmesį, sprendžiant apie informacijos

įrodomąją vertę. Taip pat analizuojama, kokie informacijos gavimo būdai neprieštarauja įstatymuose nustatytiems kriterijams bei kokie reikalavimai keliami proceso dalyviams, ir kaip galima patikrinti duomenų teisėtumą. Be to, straipsnyje aptariami LAT ir EŽTT praktikos pavyzdžiai, kuriuose pateikiami atvejai, kuomet IT duomenys buvo gauti neteisėtu būdu.

SUMMARY

This article analyses the legality aspect of pre-trial investigation data. It discusses the concept of pre-trial investigation data, which reveals the importance and tasks of the pre-trial investigation stage. When examining the legality of pre-trial investigation data, it is important to take into account and ensure that the data collected comply with the requirements of the CPP and other legal acts. The pre-trial data collected forms the basis of the judicial proceedings and its legality and compliance with the law is therefore an essential element of a fair trial. Data obtained in accordance with the law is collected during the pre-trial phase of the investigation, but in certain cases it may be collected even before a pre-trial investigation has begun.

This article sets out the necessary criteria and legislation to allow pre-trial data to become evidence. It highlights what needs to be taken into account when deciding on the probative value of information. It also analyses which methods of obtaining information do not contradict the criteria laid down in the law and what requirements are imposed on the participants in the proceedings and how the validity of the data can be checked. The final section of the article discusses examples of case law that present cases where pre-trial investigation data have been obtained illegally.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.6

KAILINIŲ ŽVĖRELIŲ AUGINIMO UŽDRAUDIMAS LIETUVOJE: PAGRĮSTA GYVŪNŲ APSAUGOS PRIEMONĖ AR PERTEKLINIS ŪKINĖS VEIKLOS LAISVĖS SUVARŽYMAS?

Adomas Saladžius, Ainius Pikūnas

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto IV kurso studentai
Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: adomas.saladzius@gmail.com; ainpikunas@gmail.com
Mokslinio straipsnio akademinis kuratorius doc. Dr. Agnė Juškevičiūtė-Vilienė
El. paštas: agne.juskeviciute-viliene@tf.vu.lt
Mokslinio straipsnio praktinė kuratorė Emilė Navickaitė
El. paštas: emile.navickaite@sorainen.com

Moksliniame darbe analizuojant aktualią Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo, Europos Žmogaus Teisių Teismo ir Europos Sąjungos Teisingumo Teismo praktiką bei teisės doktriną išskiriamos griežčiausios ūkinės veiklos laisvės ribojimo priemonės – ūkinės veiklos uždraudimo – taikymo sąlygos. Remiantis išskirtomis sąlygomis, darbe atliekamas kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimo, kaip naujausio šios priemonės taikymo Lietuvoje pavyzdžio, teisinio pagrįstumo vertinimas.

Pagrindiniai žodžiai: *ūkinės veiklos laisvė, ūkinės veiklos uždraudimas, gyvūnų teisės, aplinkos apsauga.*

By examining the relevant case law of the Constitutional Court of the Republic of Lithuania, the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union, as well as the legal doctrine, this research work analyses the conditions for implementation of the most severe measure of restriction of freedom of economic activity – prohibition of economic activity. Based on the identified conditions, the work assesses the legal reasonability of the prohibition on breeding and keeping of fur-bearing animals, as the most recent example of the application of this measure in Lithuania.

Keywords: *freedom of economic activity, prohibition of economic activity, animal rights, environmental protection.*

Copyright © Adomas Saladžius, Ainius Pikūnas, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Nagrinėjamos temos aktualumą atskleidžia pastaraisiais metais neretai išgirstami raginimai griežtinti įvairių ūkio sektorių ekonominių veiklų reguliavimą[1], kurių pastebima ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje[2]. Žiniasklaidoje diskutuojamų aplinkos apsaugos ir sveikatos apsaugos iššūkių kontekste pasigirstant siūlymų riboti ar net drausti veiklą įvairiose ūkio srityse[3], iškyla ekonominės veiklos draudimo, kaip ūkio reguliavimo priemonės, teisinio pagrįstumo bei taikymo galimybių klausimas. Problemos aktualumą pabrėžė Lietuvos Respublikos Seimo 2023 m. rugsėjo 21 d. priimti Lietuvos Respublikos gyvūnų gerovės ir apsaugos įstatymo pakeitimai, kuriais uždraustas kailinių žvėrelių veisimas ir laikymas Lietuvoje nuo 2027 m. sausio 1 d. Šio reguliavimo tikslingumas susilaukė gausių diskusijų viešojoje erdvėje tarp kailinių žvėrelių augintojų[4] bei gyvūnų teisių gynėjų[5]. Diskusijų sukėlė ne tik tokios reguliavimo priemonės taikymo teisinis pagrįstumas, bet ir kompensacijų ūkio subjektams skyrimo (ne)privalomumas, dydis ir forma, taip pat draudimo įsigaliojimo specifika. Atsižvelgiant į tai, ūkinės veiklos uždraudimo sąlygų bei kitos susijusios teisinės problematikos analizė įgyja didelę praktinę reikšmę – ūkinės veiklos laisvės uždraudimo sąlygų apibendrinimas bei šios reguliavimo priemonės pavyzdžių įvertinimas yra prielaida kokybiškesnei teisėkūrai bei racionalesnei visuomeninei diskusijai.

Šio **darbo tikslas** yra nustačius Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo bei Europos supranacionalinių teismų jurisprudencijoje įtvirtintas ūkinės veiklos laisvės

---

[1] Žr., pvz., Venckutė, A. Matydamos daug pažeidimų, institucijos ragina greičiau griežtinti kriptobendrovių reguliavimą Plačiau: https://www.vz.lt/inovacijos/2023/12/11/matydamos-daug-pazeidimu-institucijos-ragina-greiciau-grieztinti-kriptobendroviu-reguliavima#ixzz8ORZKaKyU; BNS. Energetikos ministerija siūlys griežtinti elektros tiekėjų reguliavimą: „Perlui Energijai" gresia netekti licencijos? Plačiau: https://www.alfa.lt/verslas/energetika/d-kreivys-perlas-energijai-gresia-netekti-licencijos/262447/; ELTA. Siūloma griežtinti gydymo įstaigų kontrolę. Plačiau: https://ve.lt/naujienos/sveikata/sveikata/siuloma-griezttinti-gydymo-istaigu-kontrole-1608001.

[2] Žr., pvz., ELTA. Pietų Korėjos parlamentas priėmė įstatymą, draudžiantį prekybą šunų mėsa. Plačiau: https://www.delfi.lt/news/daily/world/pietu-korejos-parlamentas-prieme-istatyma-draudzianti-prekyba-sunu-mesa.d?id=95565401.

[3] Žr., pvz., ELTA. Europos piliečiai siekia uždrausti arklių skerdimą: pradedami rinkti parašai Plačiau: https://www.delfi.lt/tvarilietuva/aplinka/europos-pilieciai-siekia-uzdrausti-arkliu-skerdima-pradedami-rinkti-parasai-94587613.

[4] Žr., pvz., Dubnikovas, M. Seimo nariai ketina padėti tašką prieš tai skatintam verslui. Plačiau: https://www.delfi.lt/verslas/nuomones/marius-dubnikovas-seimo-nariai-ketina-padeti-taska-pries-tai-skatintam-verslui-94573017; Vileikytė, G. Augintojai prie Seimo ragins nedrausti kailinių žvėrelių verslo Plačiau: https://www.lrt.lt/naujienos/verslas/4/2005972/augintojai-prie-seimo-ragins-nedrausti-kailiniu-zvereliu-verslo.

[5] Žr., pvz., Matusevičiūtė, R. Akcijos „Kailiniams NE" organizatorė Gabrielė: nebe tie laikai, kad dėl kailio reikėtų žudyti. Plačiau: https://www.delfi.lt/grynas/tv/akcijos-kailiniams-ne-organizatore-gabriele-nebe-tie-laikai-kad-del-kailio-reiketu-zudyti.d?id=88725337; Šermukšnė, M. Kailinių žvėrelių fermų draudimas: gera pradžia. Plačiau: https://www.lrt.lt/naujienos/pozicija/679/2088523/meda-sermuksne-kailiniu-zvereliu-fermu-draudimas-gera-pradzia.

ribojimo sąlygas, įvertinti kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo Lietuvoje uždraudimo, kaip ūkinės veiklos uždraudimo pavyzdžio, teisinį pagrįstumą. Išsikeltas darbo tikslas suponuoja šių darbo **uždavinių** išsikėlimą ir įgyvendinimą: 1) nustatyti ūkinės veiklos laisvės sampratą bei ribojimo sąlygas; 2) nustatyti ūkinės veiklos uždraudimo atveju taikytinas teisėtų lūkesčių apsaugos priemones; 3) įvertinti kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimo Lietuvoje atitiktį ūkinės veiklos ribojimo sąlygoms ir įstatymų leidėjo pasirinktų teisėtų lūkesčių apsaugos priemonių pakankamumą.

Šio **darbo objektą** apibrėžia temos pavadinimas bei pirmiau nurodyti darbo tikslas ir uždaviniai. Šio darbo teorinės dalies objektu yra nagrinėjamai problematikai aktuali Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo bei Europos Žmogaus Teisių Teismo ir Europos Sąjungos Teisingumo Teismo formuojama doktrina, taip pat Lietuvos bei užsienio teisės doktrina. Šio darbo praktinės dalies objektu yra kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo draudimą Lietuvoje bei užsienio valstybėse įtvirtinančių teisės aktų nuostatos.

Šiame darbe naudojami dokumentų analizės (nagrinėjant Konstitucijos, Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimų, Europos Žmogaus Teisių Teismo, Europos Sąjungos Teisingumo Teismo sprendimų, įstatymų ir poįstatyminių aktų nuostatas bei aktualią teismų praktiką), mokslinės literatūros analizės (aptariant teisės mokslininkų identifikuotus probleminius ūkinės veiklos laisvės ribojimo aspektus), lingvistinis (analizuojant teisės aktų išraišką, rašytinį tekstą) bei sisteminis (tiriant Konstitucijos, įstatymų ir poįstatyminių aktų vientisumą) **tyrimo metodai**.

Įgyvendinant išsikeltus uždavinius šiame darbe **svarbiausi šaltiniai** yra Lietuvos (*inter alia*, A. Juškevičiūtė-Vilienės, A. Gedmintaitės, E. Pogužinskės, V. A. Vaičaičio, J. Miliuvienės, T. Birmontienės) bei užsienio teisės mokslininkų publikacijos. Atliekant statistinę analizę remtasi viešai prieinamais tarptautinių gyvūnų teises ginančių organizacijų, tokių kaip Eurogroup for Animals, Fur Free Alliance, Respect for Animals, duomenimis ir atliktais tyrimais.

1. Ūkinės veiklos laisvės samprata bei reikšmė

Teisės doktrinoje pabrėžiama, kad tinkamas ūkio subjektų veiklos teisinis reguliavimas yra viena iš būtinų tvarios ir efektyvios ekonomikos funkcionavimo prielaidų, kuriam būdinga valdžios, ūkio subjektų ir visuomenės sąveika. Ūkinės veiklos sektorių įvairovė neišvengiamai kelia aplinkos apsaugos, visuomenės sveikatos ir kitų konstitucinių vertybių apsaugos klausimus, todėl valstybė pasitelkdama teisinio reguliavimo priemones veikia kaip reguliatorė, siekianti užtikrinti sklandų ekonomikos veikimą ir visuomenės interesų apsaugą (Pogužinskė, 2021, p. 131).

Vis dėlto, tinkamo ūkinės veiklos reguliavimo užtikrinimas iškelia skirtingo pobūdžio interesų pusiausvyros problematiką, kurios ištakos prasideda dar konstituciniame lygmenyje. Viena vertus, Lietuvos Respublikos Konstitucijos 46 straipsnio

1 dalies nuostata „Lietuvos ūkis grindžiamas privačios nuosavybės teise, asmens ūkinės veiklos laisve ir iniciatyva“ (Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992) suponuoja pamatinę ūkinės veiklos laisvės, kaip konstitucinės vertybės, reikšmę ir atitinkamą valstybės priedermę garantuoti jos visapusišką apsaugą. Kita vertus, viešojo intereso, kaip valstybės pripažinto ir teisės ginamo visuomeninio intereso, įgyvendinimas yra viena iš svarbiausių visuomenės egzistavimo ir raidos sąlygų (Konstitucinio Teismo 2005 m. gegužės 13 d. nutarimas).

Aiškindamas sisteminį šioje nuostatoje įtvirtintų vertybių tarpusavio ryšį Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas (toliau – Konstitucinis Teismas) yra pabrėžęs, kad ūkinės veiklos laisvė bei privačios nuosavybės teisė yra tarpusavyje glaudžiai susijusios ir neatskiriamos (Konstitucinio Teismo 2005 m. gegužės 13 d. nutarimas).

Konstitucinėje jurisprudencijoje taip pat išaiškinta, kad ribojant privačios nuosavybės teisę tuo pačiu yra ribojama ir ūkinės veiklos laisvė (Konstitucinio Teismo 2002 m. kovo 14 d. nutarimas). Atitinkamai, nepagrįsti asmens ūkinės veiklos laisvės suvaržymai paneigia ir asmens teisę įgyvendinti nuosavybės teisę. Taigi, pasirinkdamas ūkinės veiklos reguliavimo priemones įstatymų leidėjas susiduria su iššūkiu užtikrinti viešąjį interesą nepažeidžiant šalies ūkio sisteminės pusiausvyros.

Ūkinės veiklos uždraudimas, kaip ūkinės veiklos laisvę plačiausiai varžanti reguliavimo priemonė, savaime lemia intensyviausią ūkinės veiklos laisvės ir viešojo intereso priešpriešą. Išsikeltas darbo tikslas įvertinti šios reguliavimo priemonės taikymo praktinio pavyzdžio teisinį pagrįstumą suponuoja poreikį pirmiau nustatyti ūkinės veiklos laisvės sampratą bei turinį. Todėl šioje darbo dalyje bus nagrinėjama Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje įtvirtinta ūkinės veiklos samprata, taip pat ribojimo sąlygos. Atsižvelgiant į Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos (toliau – Chartija) bei Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (toliau – EŽTK) nuostatų išskirtinį vaidmenį Lietuvos teisės sistemoje, pasireiškiantį taikymo pirmenybe nacionaliniuose teisės aktuose nustatytojo reguliavimo atžvilgiu (Žalimas, 2014), šioje dalyje taip pat bus aptariamos Europos Žmogaus Teisių Tesimo (toliau – EŽTT) ir Europos Sąjungos Teisingumo Teismo (toliau – ESTT) praktikoje išskiriamos ūkinės veiklos laisvės ribojimo sąlygos.

Ūkinės veiklos laisvės samprata Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje pradėta formuoti 1995 m. balandžio 20 d. nutarime, kuriame ūkinės veiklos laisvė apibrėžta kaip reiškianti „teisę laisvai pasirinkti užsiėmimą ir gyvenamąją vietą, ūkinės veiklos subjektų lygiateisiškumą, teisę į sutarčių sudarymo laisvę, į konkurencijos laisvę“ (Konstitucinio Teismo 1995 m. balandžio 20 d. nutarimas). Nors šiame nutarime pasirinkta lakoniška formuluotė suponuotų esant išsamų ūkinės veiklos laisvės turinį sudarančių teisių sąrašą, Konstitucinio Teismo pozicija buvo patikslinta vėlesniuose nutarimuose.

Jau 1996 m. balandžio 18 d. nutarime Konstitucinis Teismas išaiškino, kad asmens ūkinės veiklos laisvė yra teisinių galimybių visuma, sudaranti prielaidas asmeniui sa-

varankiškai priimti jo ūkinei veiklai reikalingus sprendimus (Konstitucinio Teismo 1996 m. balandžio 18 d. nutarimas). Teisės doktrinos šaltiniuose laikomasi pozicijos, kad Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje įtvirtintas ūkinės veiklos laisvės apibrėžimas akivaizdžiai rodo, jog nėra (ir negali būti) baigtinių galimybių, kildintinų iš aptariamosios kategorijos, sąrašo. (Šileikis, 2005 cituota Juškevičiūte-Vilienė, 2017, p. 184). Taigi, oficialioje konstitucinėje doktrinoje ūkinės veiklos laisvė suprantama kaip prielaidas asmeniui savarankiškai priimti savo ūkinei veiklai reikalingus sprendimus sudarančių teisinių galimybių visuma, apimanti *inter alia* teisę laisvai pasirinkti užsiėmimą ir gyvenamąją vietą, sutarčių sudarymo laisvę, konkurencijos laisvę, ūkinės veiklos subjektų lygiateisiškumą, teisę keisti veiklos pobūdį, laisvę steigti, pertvarkyti, likviduoti ūkio subjektus, laisvę asmeniui, užsiimančiam ūkine veikla, laisvai patekti į atitinkamą rinką ir iš jos pasitraukti, laisvę verstis bet kokia įstatymų neuždrausta ūkine veikla, laisvę įgyvendinti įvairius asmens siekius (Konstitucinio Teismo 2005 m. gegužės 13 d. nutarimas).

Šios teisinės kategorijos turinys turėtų būti suvokiamas ne kaip kiekybiškai ribotas bei iš anksto apibrėžtas teisių rinkinys, o visuma subjektinių teisių ir laisvių, sudarančių sąlygas asmeniui pasirinkti, savo nuožiūra, tinkamiausią veikimo būdą verčiantis ūkine veikla. Remiantis šia ūkinės veiklos laisvės samprata, neaktualiu pripažintinas bandymas nustatyti išsamų šią kategoriją sudarančių teisių sąrašą, kadangi asmens poreikių nustatymas yra galimas tik įvertinus jo užsiimamos ūkinės veiklos sritį bei kitas faktines aplinkybes, kurios kiekvienu atveju yra skirtingos.

Nepaisant ūkinės veiklos laisvės konstitucinės reikšmės, Konstitucinis Teismas ne kartą yra pabrėžęs, kad jos apimtis nėra absoliuti. Konstitucijos 46 straipsnio 3 dalies nuostatoje „Valstybė reguliuoja ūkinę veiklą taip, kad ji tarnautų bendrai tautos gerovei“ įtvirtintas konstitucinis principas, nubrėžiantis ūkinės veiklos reguliavimo tikslus ir ribas: reguliuodama ūkinę veiklą valstybė turi laikytis asmens ir visuomenės interesų derinimo principo, negali nustatyti tokio teisinio reguliavimo, kuriuo tam tikro ūkio subjekto teisės ir teisėti interesai ribojami daugiau, negu būtina viešajam interesui užtikrinti (Konstitucinio Teismo 2002 m. balandžio 9 d. nutarimas). Vadinasi, valstybė privalo reguliuoti ūkinę veiklą derindama asmens ir visuomenės interesus, savo ruožtu ūkio subjektai naudodamiesi jiems garantuojamų teisių ir galimybių visuma privalo laikytis nustatytų ribojimų.

Vis dėlto ūkinės veiklos laisvės ribojimų įgyvendinimas galimas tik laikantis bendrųjų Konstitucinio Teismo doktrinoje įtvirtintų žmogaus teisių ir laisvių ribojimo sąlygų. Konstitucinio Teismo jurisprudenciją analizuojančiuose teisės doktrinos šaltiniuose taip pat išskiriamos specialiosios ūkinės veiklos laisvės ribojimo sąlygos (Pogužinskė, 2023, p. 31). Konstitucinio Teismo doktrinoje nurodyta, kad žmogaus teisių ir laisvių ribojimai gali būti įtvirtinti tik laikantis šių sąlygų: (i) ribojimai privalo būti įtvirtinti įstatymu, (ii) ribojimai turi būti neišvengiami apsaugant konstitucines vertybes, (iii) ribojimai turi nepaneigti jais varžomų teisių ir laisvių esmės,

(iv) ribojimai turi atitikti proporcingumo kriterijų (Konstitucinio Teismo 1999 m. spalio 6 d. nutarimas).

Nurodytos sąlygos laikomos bendrosiomis, nes yra taikomos vertinant ne tik ūkinės veiklos laisvės, bet ir kitų žmogaus teisių ir laisvių ribojimų konstitucingumą. Jos nustato privalomą žmogaus teises ir laisves ribojančio teisės akto formą – įstatymą, taip pat įtvirtina imperatyvą įstatymų leidėjui bet kokio ribojimo imtis tiktai egzistuojant konstitucinių vertybių apsaugos būtinybei, t. y. nesant galimybės reikiamos apsaugos užtikrinti kitais būdais. Be to, taikomų ribojimų apimtis neturi paneigti teisių ir laisvių įgyvendinimo galimybės. Galiausiai, konstitucinis proporcingumo principas reikalauja teises ir laisves suvaržyti ne daugiau, nei konkrečiu atveju yra būtina siekiamo tikslo įgyvendinimui.

Teisės doktrinoje atliktos Konstitucinio Teismo jurisprudencijos analizės pagrindu išskiriamos dvi specialiosios ūkinės veiklos laisvės ribojimo sąlygos: formalioji ir materialioji (Juškevičiūtė-Vilienė, 2017, p. 207-220). Formalioji sąlyga nustato reikalaujamą ūkinės veiklos laisvę ribojančių teisės aktų formą: esminės ūkinės veiklos sąlygos, draudimai ir ribojimai, darantys esminį poveikį ūkinei veiklai, taip pat sankcijos už atitinkamus teisės pažeidimus gali būti nustatytos tik įstatymu. Tuo tarpu, tam tikras ūkinės veiklos santykių reglamentavimas, kuris nors ir pasireiškia ribojančiu pobūdžiu, tačiau pagal ribojimo intensyvumą neatitinka pirmiau nurodytųjų kriterijų, gali būti nustatytas ir žemesnės galios teisės aktais, priimtais pagal įstatymą (Konstitucinio Teismo 2006 m. gegužės 31 d. nutarimas).

Materialiąja ūkinės veiklos ribojimo sąlyga laikomas iš Konstitucijos 46 straipsnio 3 dalies kildinamas reikalavimas ūkinę veiklą reguliuoti taip, kad ji tarnautų bendrai tautos gerovei. Mokslinių šaltinių analizė atskleidžia, jog sąvoka „bendra tautos gerovė“ turi tiesioginę sąsają su Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje bei kituose teisės šaltiniuose vartojama „viešojo intereso“ sąvoka. Nors teisės aktuose nėra pateikiama nei bendros tautos gerovės, nei viešojo intereso samprata, remiantis Konstitucinio Teismo jurisprudencija ir teisės doktrinos šaltiniais galima išskirti bendrus kriterijus, leidžiančius partikuliariam interesui konkrečioje situacijoje suteikti viešojo intereso reikšmę.

Remiantis E. Kūrio įžvalgomis dėl viešojo intereso identifikavimo galima teigti, jog viešojo intereso buvimas konkrečioje situacijoje gali būti nustatomas pagal tam tikrą veiksmų seką, kurios pirmasis žingsnis yra konkretaus intereso reikšmės santykinai didelei visuomenės daliai įvertinimas. Nustačius, kad tam tikras interesas yra reikšmingas visuomenei, o ne pavieniams asmenims, sekantis žingsnis yra įvertinti, ar nagrinėjamas interesas yra konstituciškai pagrįstas. Partikuliarų interesą, išlaikiusį šių žingsnių išbandymą, pagrįstai būtų galima laikyti viešuoju interesu (Kūris, 2012 cituota Vilienė, 2017, p. 210).

Atsižvelgiant į tai, kad kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimas Lietuvoje, *inter alia,* siejamas su aplinkos apsaugos ir gyvūnų gerovės užtikrinimu, vertinant šios reguliavimo priemonės teisėtumą atskirai aptartina aplinkos ir gyvūnų apsauga

kaip viešojo intereso išraiška. Nors Konstitucijoje tiesiogiai neįtvirtinta asmens teisė į sveiką ir švarią aplinką, valstybės aplinkosauginės politikos pagrindus reglamentuojančiuose Konstitucijos 53 ir 54 straipsniuose, be kita ko, numatyta valstybės ir kiekvieno asmens pareiga saugoti aplinką nuo kenksmingų poveikių.

Konstitucinis Teismas yra konstatavęs, kad Konstitucijos 54 straipsnyje įtvirtintos pareigos užtikrinti natūralios gamtinės aplinkos, gyvūnijos ir augalijos, atskirų gamtos objektų ir ypač vertingų vietovių apsaugą bei gamtos išteklių racionalų naudojimą įgyvendinamas viešasis interesas, kurį garantuoti yra valstybės konstitucinė priedermė (Konstitucinio Teismo 2005 m. kovo 13 d. nutarimas). Ši Konstitucijos nuostata sietina ir su siekiu užtikrinti gyvūnų gerovę.

Valstybės veiksmų užtikrinant aplinkos apsaugą teisėtumas ne kartą kvestionuotas ūkio subjektų, siekusių įrodyti jų ūkinės veiklos laisvės pažeidimus. Vis dėlto, analizuojant Konstitucinio Teismo doktriną pastebima tendencija ūkinės veiklos laisvės ribojimus pripažinti teisėtomis priemonėmis aplinkos apsaugos, kaip viešojo intereso išraiškos, kontekste[6].

Minėti pavyzdžiai leidžia teigti, jog Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje užtikrinami aukšti aplinkos ir gyvūnijos apsaugos reikalavimai, suteikiantys galimybes efektyviai įgyvendinti Europos Sąjungos teisėje nustatytus standartus (Juškevičiūtė-Vilienė, 2023b). Vadinasi, oficialioje konstitucinėje doktrinoje aplinkos ir gyvūnijos apsaugai suteikiama ypatinga reikšmė, jų apsaugos užtikrinimas laikomas viešuoju interesu. Todėl aplinkos apsauga ir gyvūnų gerovė laikytini materialiąją sąlyga, kurios pagrindu leidžiama įtvirtinti ūkinės veiklos laisvę ribojančias priemones, įskaitant ūkinės veiklos draudimą. Kita vertus, aplinkos ir gyvūnijos apsaugos tikslais nustatytų ribojimų konstitucingumas turėtų būti sistemiškai vertinamas kartu su kitomis šioje dalyje aptariamomis bendrosiomis ir specialiosiomis sąlygomis.

Pažymėtina, kad iš esmės analogiškos ūkinės veiklos laisvės ribojimo sąlygos išskiriamos ir EŽTT bei ESTT praktikoje. Naujausioje ESTT praktikoje pažymima, kad Chartijos 16 straipsniu garantuojama laisvė užsiimti verslu, *inter alia*, apima laisvę užsiimti ekonomine ar komercine veikla, laisvę sudaryti sutartis ir laisvą konkurenciją (Europos Sąjungos Teisingumo Teismo 2023 m. kovo 1 d. sprendimas), laisvę pasirinkti verslo partnerį (Europos Sąjungos Teisingumo Teismo 2023 m. sausio 12 d. sprendimas), laisvę nustatyti teikiamų paslaugų kainą (Europos Sąjungos Teisingumo Teismo 2021 m. gruodžio 21 d. sprendimas).

Vis dėlto ESTT praktikoje, kaip ir jau aptartoje Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje, nurodoma, kad laisvė užsiimti verslu nėra absoliuti. Laisvės užsiimti verslu apimtis turi būti vertinama atsižvelgiant į jos socialinę funkciją, laisvei užsiimti verslu gali būti taikomos įvairios viešosios valdžios priemonės, kuriomis dėl bendrojo intereso gali būti ribojamas ekonominės veiklos vykdymas.

---

[6] Pvz., Konstitucinio Teismo 2018 m. balandžio 2 d. bei 2021 m. gegužės 13 d. nutarimai.

Laisvės užsiimti verslu ribojimui taikomos Chartijos 52 straipsnio 1 dalyje nustatytos bendrosios žmogaus teisių ir laisvių ribojimo sąlygos: (i) teisių ir laisvių įgyvendinimo apribojimas turi būti numatytas įstatymo, (ii) ribojimas turi nekeisti šių teisių ir laisvių esmės, (iii) ribojimas, remiantis proporcingumo principu, turi būti būtinas, (iv) ribojimas turi atitikti Europos Sąjungos pripažintus bendrus interesus arba būti reikalingas kitų teisėms ir laisvėms apsaugoti (Europos Sąjungos Teisingumo Teismo 2013 m. sausio 2 d. sprendimas). Teisės doktrinoje nurodoma, kad sprendžiant dėl ekonominės veiklos laisvės suvaržymo atitikties Chartijos nuostatoms, Europos Sąjungos pripažintais bendrais interesais, be kita ko, laikytina vartotojų ir žmonių sveikata bei aplinkos apsauga.

EŽTK praktiką nagrinėjančiuose teisės doktrinos šaltiniuose pastebima, kad ekonominės laisvės ribojimas pateisinamas tuo atveju, kai jis atitinka šias sąlygas: (i) šios laisvės apribojimą nustato aiškus ir numatomas teisinis reglamentavimas (teisėtumo kriterijus), (ii) ribojimas yra būtinas visuomenės bendriesiems interesams užtikrinti, (iii) laikomasi proporcingumo tarp siekiamo teisėto tikslo ir bendro intereso. Spręsdamas dėl partikuliaraus intereso pripažinimo bendruoju interesu šių sąlygų kontekste, EŽTT akcentuoja nacionalinės teisės svarbą: paprastai bendruoju interesu turėtų būti laikomi interesai, kurie tokiais būtų pripažįstami pagal nacionalinę teisę (Juškevičiūtė-Vilienė, 2023a, p. 46).

Taigi, oficialioje konstitucinėje doktrinoje ūkinės veiklos laisvė suprantama kaip prielaidas asmeniui savarankiškai priimti savo ūkinei veiklai reikalingus sprendimus sudarančių teisinių galimybių visuma. Nustatant ūkinės veiklos laisvės ribojimus turi būti laikomasi šių sąlygų: (i) esminiai ribojimai privalo būti įtvirtinti įstatymu, (ii) ribojimai privalo būti būtini siekiant apsaugoti konstitucines vertybes, (iii) ribojimai turi nepaneigti ribojamų teisių ir laisvių esmės, (iv) ribojimai turi atitikti proporcingumo principą, (v) ribojimai turi atitikti viešąjį interesą (bendrą tautos gerovę). Ūkinės veiklos laisvės ribojimo sąlygos pagal ESTT ir EŽTT praktikos nuostatas iš esmės atitinka Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje nustatytąsias žmogaus teisių ir laisvių ribojimo sąlygas. Vis dėlto, sprendžiant dėl ribojimų teisėtumo kiekvienu atveju turėtų būti papildomai įvertinama viešojo intereso (suprantamo pagal nacionalinę teisę) atitiktis Europos Sąjungos pripažintiems bendriems interesams.

Atsižvelgiant į atliktą Konstitucinio Teismo, ESTT bei EŽTT doktrinos analizę, leidžiančią išskirti nacionaliniame bei tarptautiniame lygmenyje vyraujančią ūkinės veiklos laisvės sampratą ir ribojimo sąlygas, detaliau aptartinas 2023 m. sausio 24 d. nutarimas, kaip naujausias Konstitucinio Teismo jurisprudencijos pavyzdys, kuriame pasisakyta dėl ūkinės veiklos laisvės ribojimo (Konstitucinio Teismo 2023 m. sausio 24 d. nutarimas). Šiame nutarime, be kita ko, pasisakyta dėl kai kurių COVID-19 pandemijos laikotarpiu taikytų ribojimų atitikties formaliajai ūkinės veiklos laisvės ribojimo sąlygai.

Pagal Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo prašymą inicijuotoje konstitucinės justicijos byloje nagrinėta Vyriausybės nutarimo, kuriuo ribotam laikotarpiui buvo uždrausta teikti grožio ir odontologijos paslaugas, atitiktis Konstitucijai. Pareiškėjo prašymas *inter alia* buvo grindžiamas argumentu, kad Vyriausybės 2020 m. kovo 14 d. nutarimu, t. y. poįstatyminiu teisės aktu, nustatytas draudimas teikti grožio ir odontologijos paslaugas (išskyrus būtinosios medicinos pagalbos užtikrinimą) prieštaravo iš Konstitucijos kylančiam reikalavimui, pagal kurį esminės ūkinės veiklos sąlygos, draudimai ir ribojimai, darantys esminį poveikį ūkinei veiklai, gali būti nustatyti tik įstatymu.

Šiuo atveju, Konstitucinis Teismas, įvertinęs taikytų ribojimų trukmę, pobūdį bei kitas reikšmingas aplinkybes, nenustatė Konstitucijos pažeidimo. Nutarime nurodyta, kad sisteminis Žmonių užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės įstatymo (toliau – ŽULPKĮ) 21 straipsnio 1 dalies ir to paties straipsnio 3 dalies 1 punkto aiškinimas leidžia daryti išvadą, jog Vyriausybei buvo suteikti įgaliojimai nustatyti konkrečias karantino metu taikomas priemones, *inter alia* susijusias su specialių ūkinės veiklos sąlygų, paslaugų teikimo tvarkos nustatymu, kuriomis ūkinė veikla galėjo būti laikinai apribota, be kita ko, taip, kad laikinai būtų draudžiama ja verstis.

Šis Konstitucinio Teismo nutarime pateiktas argumentas susilaukė kritikos teisės doktrinoje: konstitucionalisto V. A. Vaičaičio teigimu, Konstitucinis Teismas pernelyg plačiai išaiškino kvestionuojamo Vyriausybės nutarimo priėmimo metu galiojusių ŽULPKĮ 21 straipsnio 1 bei 3 dalių turinį. Pasak V. A. Vaičaičio, konstitucines žmogaus teises ribojančiame įstatyme turėtų būti aiškiai įvardytos juo ribojamos žmogaus teisės bei pageidautinai nurodytos ribojamas teises įtvirtinančios Konstitucijos nuostatos. Anot teisės mokslininko, ŽULPKĮ 21 straipsnio 1 dalies nuostatoje vartojamos sąvokos „ūkinės ir kitokios veiklos sąlygos“ bei „paslaugų teikimo tvarka“ Vyriausybei nesuteikė diskrecijos laikinai uždrausti pasinaudoti kokia nors konstitucine asmens teise ir laisve. Priešingu atveju, pačiame ŽULPKĮ būtų aiškiai nurodyta galimybė remiantis jo nuostatomis riboti žmogaus teises (Vaičaitis, 2023).

Panašios pozicijos laikomasi ir J. Miliuvienės bei T. Birmontienės moksliniame straipsnyje, nagrinėjančiame valdžios institucijų įgaliojimų apimtį reaguojant į COVID-19 pandemiją (Miliuvienė, Birmontienė, 2022). Straipsnyje nurodoma, kad nepaisant pandemijos kontekste įvesto specialaus teisinio režimo, teisinės valstybės ir valdžių padalijimo principai suponuoja įstatymų leidžiamosios valdžios įsitraukimo būtinybę sprendžiant dėl situacijai suvaldyti reikalingų priemonių. Priimdama nutarimą, kuriuo nustatytas draudimas teikti grožio ir odontologijos paslaugas, Vyriausybė nustatė žmogaus teisių ir laisvių ribojimus, kurių įgyvendinimo galimybė nebuvo tiesiogiai numatyta įstatyme. Todėl, autorių nuomone, ši Vyriausybės pasirinkta priemonė laikytina prieštaraujančia Konstitucijai. Teisės mokslininkių taip pat pažymima, kad nustatydama minėtus ribojimus Vyriausybė turėjo galimybę pasinaudoti jai Konstitucijos suteikta teise inicijuoti reikiamus įstatymų pakeitimus – toks

veikimo būdas būtų geriau atspindėjęs teisinės valstybės ir valdžios padalijimo principų imperatyvus.

Nors reikalavimas ūkinės veiklos laisvės ribojimus įtvirtinti įstatyminiame lygmenyje buvo sąlyginai lanksčiai interpretuotas 2023 m. sausio 23 d. Konstitucinio Teismo nutarime, tokios interpretacijos reikšmė turėtų būti vertinama epidemiologinės situacijos, kurios metu buvo priimtas ginčytas Vyriausybės nutarimas, kontekste.

Todėl Konstitucinio Teismo pozicija, kad konstitucinių teisių ribojimo galimybės tiesiogiai neįtvirtinęs, o tik abstrakčią galimybę nustatyti paslaugų teikimo tvarką paminėjęs įstatymas Vyriausybei suteikė diskreciją ūkinės veiklos laisvės suvaržymus nustatyti poįstatyminiame akte, turėtų būti laikoma išimtimi iš bendrosios taisyklės ir neturėtų būti laikoma sumenkinančia reikalavimo žmogaus teisių ribojimus įtvirtinti įstatyme reikšmės.

2. Teisėtų lūkesčių apsauga ūkinės veiklos laisvės sektoriaus uždraudimo kontekste

Pirmoje šio darbo dalyje nagrinėtos ūkinės veiklos laisvės ribojimo sąlygos leidžia nustatyti atvejus, kuriais ūkinės veiklos sektoriaus užraudimas laikytinas tikslinga reguliavimo priemone. Vis dėlto vertinant ūkinės veiklos sektoriaus uždraudimo teisėtumą turėtų būti atsižvelgiama ne tik į šios priemonės taikymo tikslingumą, bet ir į pasirinktą jos įgyvendinimo būdą.

Konstitucinis Teismas ne kartą yra pažymėjęs valstybės pareigą užtikrinti teisinio reguliavimo tikrumą ir stabilumą, apsaugoti teisinių santykių subjektų teises, gerbti teisėtus interesus ir teisėtus lūkesčius (Konstitucinio Teismo 2007 m. liepos 5 d. nutarimas). Atsižvelgiant į tai, kad privačių subjektų vykdoma ūkinė veikla paprastai yra pagrindinis jų pajamų šaltinis, be to tokiai veiklai yra būdingas ilgalaikiškumas, uždrausdamas veiklą ūkinės veiklos sektoriuje įstatymų leidėjas turėtų atsižvelgti į verslininkų teisėtus lūkesčius ir pasirinkti priemones, kurios minimalizuotų jų galimus praradimus bei kitas neigiamas pasekmes. Todėl šioje darbo dalyje bus trumpai aptariamos teisės doktrinoje pateikiamos įžvalgos apie teisėtų lūkesčių apsaugą ūkinės veiklos uždraudimo kontekste bei galimas ūkio subjektų interesų apsaugos priemones.

Teisėkūros procedūrą reglamentuojančių teisės aktų bei konstitucinės jurisprudencijos analizės pagrindu teisės doktrinoje išskiriamos šios pagrindinės teisėtų lūkesčių apsaugos užtikrinimo formos: (i) teisingas praradimų kompensacijos mechanizmas, (ii) *vacatio legis*, (iii) pereinamasis teisinis reguliavimas (Gedmintaitė, 2016, p. 293-310).

Remiantis oficialios konstitucinės doktrinos nuostatomis, valstybei kyla pareiga atlyginti asmenų nuostolius, patirtus dėl pasikeitus teisiniam reguliavimui pablogėjusių ūkinės veiklos sąlygų. Konstitucinėje jurisprudencijoje nurodyta, kad jeigu ūkio

subjektas pagal galiojančius įstatymus ar kitus teisės aktus įgijo teisę užsiimti tam tikra ūkine veikla ir šią teisę įgyvendino, tai tokios ūkinės veiklos teisinį reguliavimą keičiant taip, kad yra pabloginamos šios ūkinės veiklos sąlygos arba ši ūkinė veikla apskritai nutraukiama, valstybei gali atsirasti pareiga kompensuoti ūkio subjektams dėl pasikeitusio teisinio reguliavimo jų patirtus praradimus (Konstitucinio Teismo 2005 m. gegužės 13 d. nutarimas).

Pagal konstitucinę jurisprudenciją kompensavimo mechanizmo esminiai elementai (pagrindai, dydžiai, terminai ir kt.) turi būti nustatyti įstatymu ir tai padaryti įstatymų leidėjas turi nepagrįstai nedelsdamas. Pažymėtina, kad teisingo kompensavimo mechanizmas turėtų būti taikomas tolygiai, t. y. lygiateisiškai, neišskiriant tam tikrų asmenų grupių, be to, teisingas praradimų kompensavimo mechanizmas nereiškia visiško jų atlyginimo (Konstitucinio Teismo 2010 m. birželio 29 d. nutarimas).

Taigi, uždraudus tam tikrą ūkinę veiklą valstybei atsiranda pareiga kompensuoti dėl pažeistų teisėtų lūkesčių patirtus praradimus. Kaip ir pats draudimas, kompensacijos mechanizmas turi būti nustatytas įstatymu. Nors pagal Konstitucinio Teismo praktiką kompensacija neturi visiškai atlyginti patirtų nuostolių, jos dydis turėtų būti teisingas atsižvelgiant į valstybės finansines galimybes ir kitų aplinkybių visumą.

Pažymėtina, kad valstybės pareiga įtvirtinti kompensacijos mechanizmą siejama ne tik su oficialiąja konstitucine doktrina, bet ir EŽTT praktika. Fizinių ir juridinių asmenų teisė netrukdomai naudotis savo nuosavybe įtvirtinta EŽTK Pirmojo protokolo 1 straipsnyje. Atsižvelgiant į tai, kad uždraudus ūkinės veiklos laisvę apribojamos ūkio subjektų galimybės pagal paskirtį naudoti jų teisėtai įgytas veiklos priemones (įrankius, patalpas ir kt.), tokia reguliavimo priemonė laikytina nuosavybės teisės įgyvendinimo suvaržymu.

EŽTT praktikoje laikomasi pozicijos, kad ūkio subjektams privalo būti kompensuojami nuostoliai, atsiradę dėl valstybės veiksmais apribotos galimybės įgyvendinti nuosavybės teisę. Pavyzdžiui, byloje *Anonymos Touristiki Etairia Xenodocheia Kritis prieš Graikiją* nustačius, kad ūkio subjekto įsigytame žemės sklype dėl valstybės priimto teisės akto buvo uždrausta statyba ir tokiu būdu apribota galimybė įgyvendinti nuosavybės teisę, EŽTT priteisė 500 000 Eur turtinės žalos atlyginimą (Europos Žmogaus Teisių Teismo 2012 m. gruodžio 2 d. sprendimas).

Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje konstatuota, kad teisinio reguliavimo pakeitimai turėtų būti daromi tokiu būdu, kad asmenims, kurių teisinei padėčiai jie turi įtakos, būtų užtikrinta reali galimybė prisitaikyti prie naujos teisinės situacijos. Siekiant sudaryti sąlygas asmenims tinkamai pasirengti numatomiems pakeitimams, gali būti būtina nustatyti vėlesnę jo įsigaliojimo datą (Konstitucinio Teismo 2016 m. sausio 25 d. nutarimas).

ESTT praktikoje taip pat nurodyta, kad teisėkūros subjektai turėtų, kai reikalinga, numatyti teisėtų lūkesčių apsaugą užtikrinančias pereinamojo pobūdžio priemones (Europos Sąjungos Teisingumo Teismo 2006 m. birželio 22 d. sprendimas). Teisės

doktrinoje pažymima, kad laikotarpis nuo teisės akto oficialaus paskelbimo iki jo įsigaliojimo (*vacatio legis*) yra labai svarbus jau susiklosčiusių ir įgyvendinamų teisinių santykių dalyvių teisių ir interesų apsaugai (Gedmintaitė, 2016, p. 302-310).

Konstitucinio Teismo 2013 m. vasario 15 d. nutarime nurodyta „darant esminius galiojančio teisinio reguliavimo pakeitimus, lemiančius asmenų teisinei padėčiai nepalankius padarinius, gali būti reikalinga numatyti ir tam tikrą pereinamąjį teisinį reguliavimą. Asmenų, kuriems taikytinas naujas teisinis reguliavimas, teisinė padėtis pereinamosiomis nuostatomis turėtų būti sureguliuota taip, kad jiems būtų suteikta pakankamai laiko užbaigti pradėtus veiksmus, kurių ėmėsi ankstesnio teisinio reguliavimo pagrindu, tikėdamiesi, kad jis bus stabilus, ir įgyvendinti pagal ankstesnį teisinį reguliavimą įgytas teises“ (Konstitucinio Teismo 2013 m. vasario 15 d. nutarimas). Taigi, sprendžiant dėl *vacatio legis* taikymo ir trukmės turėtų būti vertinamos skirtingos aplinkybės: *inter alia*, įstatymo paskirtis ir juo reguliuojamų santykių pobūdis, subjektų, kuriems jis taikytinas, galimybės pasirengti naujo teisinio reguliavimo įsigaliojimui.

Doktrininiuose šaltiniuose pažymima, kad ūkinės veiklos srityje, priešingai nei socialinių garantijų plotmėje, *vacatio legis* trukmė gali būti gerokai trumpesnė. Vis dėlto, šio darbo autorių nuomone, sprendžiant dėl ūkinės veiklos uždraudimo, kaip ūkinės veiklos laisvę intensyviausiai varžančios reguliavimo priemonės, įstatymų leidėjas prioritetą turėtų teikti ilgesnio *vacatio legis* laikotarpio nustatymui – tik tokiu būdu ūkio subjektams būtų užtikrinta galimybė efektyviai pasirengti savo veiklos nutraukimui. Galiausiai, pereinamojo teisinio reguliavimo nustatymas taip pat galėtų tapti efektyviu instrumentu užtikrinant sklandų reguliavimo pakeitimą, todėl įstatymų leidėjas turėtų apsvarstyti jo taikymo galimybę nutraukdamas ūkio subjektų veiklos galimybes konkrečiame sektoriuje.

Apibendrinant galima teigti, kad drausdama ūkinę veiklą valstybė turėtų atsižvelgti į ūkio subjektų teisėtus lūkesčius ir pasirinkti tinkamas jų apsaugos formas. Pagrindinės teisėtų lūkesčių apsaugos užtikrinimo priemonės yra praradimų kompensacijos mechanizmas, pereinamasis teisinis reguliavimas ir *vacatio legis*.

Poreikį nustatyti teisingą kompensacijos mechanizmą suponuoja ne tik Konstitucinio Teismo jurisprudencija, bet ir EŽTT praktika, kurioje praradimų kompensavimo būtinybė siejama su nuosavybės teisės įgyvendinimo ribojimais, sąlygotais teisinio reguliavimo pasikeitimų. Todėl nors Konstitucijoje neįtvirtinta reikalavimo visiškai kompensuoti ūkio subjektų patirtus nuostolius, nustatydama kompensacijos mechanizmą, valstybė turėtų įvertinti ūkinės veiklos draudimo sukeliamų nuosavybės suvaržymų apimtį. Kartu su kompensacijos mechanizmu turėtų būti nustatyti *vacatio legis* ir pereinamasis teisinis reguliavimas, kurie ūkio subjektams leistų tinkamai pasirengti vykdytos veiklos nutraukimui.

3. Ūkinės veiklos uždraudimo pavyzdys: kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimo atvejis Lietuvoje

Aptarus ūkinės veiklos laisvės apribojimo teorinius aspektus, toliau šiame straipsnyje analizuojamas konkretus ūkinės veiklos uždraudimo pavyzdys – Lietuvos Respublikos Seimo 2023 m. rugsėjo 21 d. priimtas Lietuvos Respublikos gyvūnų gerovės ir apsaugos įstatymo Nr. VIII-500 2, 10, 12 ir 17 straipsnių pakeitimo įstatymas (toliau – Pakeitimo įstatymas), kuriuo visiškai uždrausta laikyti ir veisti gyvūnus kailiams.

Kailinių žvėrelių ūkinės veiklos sektoriaus uždraudimas yra ko gero pirmasis atvejis nepriklausomos Lietuvos Respublikos istorijoje, kai teisėtai vykdyta ekonominė veikla yra uždraudžiama pakeičiant teisinį reguliavimą. Pastebėtina, kad iki aptariamo pavyzdžio Lietuvos ūkyje vyravo kitokios tendencijos: viena vertus, tam tikros iki tol draustos ūkinės veiklos buvo įteisintos (pvz., azartiniai lošimai 2001 m. liepos 1 d. (Lietuvos Respublikos azartinių lošimų įstatymas, 2001)), kita vertus, įvairių ūkinės veiklos sektorių probleminiai aspektai buvo sprendžiami įvedant ūkinės veiklos ribojimus, o ne visišką uždraudimą (pvz., alkoholio prekybos laiko apribojimą (Lietuvos Respublikos alkoholio kontrolės įstatymas, 1995)).

Esminiai kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimo aspektai įtvirtinti Pakeitimo įstatymo 2 straipsnyje, įtvirtinančiame Gyvūnų gerovės ir apsaugos įstatymo 10 straipsnio papildymą, taip pat Pakeitimo įstatymo 3 straipsnyje, pakeičiančiame Gyvūnų gerovės ir apsaugos įstatymo 12 straipsnio turinį. Pakeitimo įstatymo 2 straipsnyje nustatyta, kad „Draudžiama laikyti ir (ar) veisti gyvūnus kailių gavybos ar pardavimo tikslu“. Pakeitimo įstatymo 3 straipsnyje nustatyta, kad „Draudžiama parduoti ar kitaip perleisti gyvūnus kailių gavybos tikslu“ (Lietuvos Respublikos gyvūnų gerovės ir apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas, 2023).

Taigi, šiomis Pakeitimo įstatymo nuostatomis nustatomas aptariamos ūkinės veiklos uždraudimo turinys: viena vertus, aptariamu Pakeitimo įstatymu, uždraudžiamas kailinių žvėrelių laikymas ir veisimas, turint tikslą šiuos gyvūnus panaudoti kailių gavybai, kita vertus – disponavimas kailiniais žvėreliais, kai šie parduodami (perleidžiami kitais pagrindais) siekiant juos panaudoti kailių gavybai.

Aptariamas reguliavimas buvo priimtas atsižvelgiant į itin neigiamą kailinių žvėrelių veisimo verslo vertinimą visuomenėje (2016 m. lapkričio mėn. duomenimis, net 67 % Lietuvos gyventojų mano, kad kailinius gyvūnus auginti narvuose ir žudyti dėl jų kailio yra nepriimtina, 2017 m. balandžio mėn. duomenimis 64 % Lietuvos gyventojų teigia, jog pritartų draudimui auginti ir žudyti gyvūnus tik dėl jų kailio), šio ūkinės veiklos sektoriaus etinę problematiką, taip pat kailinių žvėrelių ūkių keliamą aplinkos taršą. Įtakos priimtam reguliavimui turėjo ir moksliniai tyrimai, įrodantys kailinių žvėrelių veisimo žalingumą gyvūnams (Aiškinamasis raštas dėl Lietuvos Respublikos..., 2021). Moksliniuose darbuose pažymima, kad kailinių žvėrelių veisimas istoriškai buvo mažiau kritikuojamas lyginant su laukinių žvėrių laikymu narvuose,

vis dėlto pastaruoju metu intensyviau reiškiama kritika kailinių žvėrelių auginimui. Šis pokytis siejamas su tuo, kad kailiniai žvėrelių augintojai dažniausiai veisia laukines gyvūnų rūšys (audines, lapes, šinšilas), kurioms sudėtinga prisitaikyti prie kailių ūkiuose sudaromų sąlygų. Pasak mokslinių tyrimų, laukinių gyvūnų laikymo sąlygos neatitinka natūralių jų gyvenimo sąlygų, dėl ko gyvūnams ilgainiui išsivysto psichologiniai sutrikimai (Brooman, 2023).

Taigi, kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimas įstatymų leidėjo grindžiamas poreikiu užtikrinti aplinkos ir gyvūnų gerovės apsaugą. Kaip aptarta ankstesnėje šio darbo dalyje, minėti siekiai oficialioje konstitucinėje doktrinoje laikomi viešojo intereso išraiška, todėl gali būti laikomi materialiąja ūkinės veiklos laisvės ribojimo sąlyga.

Aptarus ūkinės veiklos uždraudimo turinį įtvirtinančias Pakeitimo įstatymo nuostatas, įstatymų leidėjo nurodytus tokio teisinio reguliavimo priėmimo tikslus bei motyvus, toliau aptartinos Pakeitimo įstatymo 5 straipsnio, nustatančio aptariamojo draudimo įsigaliojimą, įgyvendinimą ir taikymą, nuostatos. Nurodyto straipsnio nuostatos yra aktualios vertinant kailinių žvėrelių auginimo uždraudimo proporcingumą bei šia veikla besiverčiančių asmenų teisėtų lūkesčių užtikrinimo pakankamumą.

3.1. Nustatyto „pereinamojo laikotarpio" teisinė analizė

Įstatymų leidėjo nustatyta, kad Pakeitimo įstatymo įsigaliojimo data (išskyrus įgyvendinimo ir taikymo nuostatas) yra 2027 m. sausio 1 d. (Lietuvos Respublikos gyvūnų gerovės ir apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas, 2023).

Kaip aptarta pirmesnėse šio darbo dalyse, *vacatio legis* laikotarpio trukmė reikšminga vertinant ūkinės veiklos draudimo atitiktį proporcingumo ir teisėtų lūkesčių apsaugos principams. Nors valstybė (įstatymų leidėjas) turi teisę nustatyti tam tikrą ūkinę veiklą uždraudžiantį teisinį reguliavimą, tačiau jį įgyvendinant būtina laikytis Konstitucijos nuostatų ir konstitucinių principų, *inter alia* teisėtų lūkesčių apsaugos principo. Remiantis Konstitucinio Teismo doktrina, teisėtų lūkesčių apsaugos principas ūkinės veiklos uždraudimo kontekste, be kita ko, įgyvendinamas nustatant pereinamąjį teisinį reguliavimą, leidžiantį pabaigti pagal iki pakeitimų galiojusį teisinį reguliavimą pradėtus veiksmus ir įgyvendinti įgytas teises.

Atsižvelgiant į tai, kad kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimas yra beprecedentis griežčiausio ūkinės veiklos laisvės ribojimo – ūkinės veiklos uždraudimo – atvejis Lietuvoje, vertinant jo pagrįstumą nėra galimybės atlikti palyginimo su analogiškomis reguliavimo priemonėmis, įtvirtintomis nacionaliniuose teisės aktuose. Vis dėlto Lietuva yra 20-oji Europos valstybė, įtvirtinusi kailinių žvėrelių veisimą draudžiantį teisinį reguliavimą, (Balčiūnaitė, Jakučionis, 2023), todėl aptariamame reguliavime nustatytas „pereinamasis laikotarpis" lygintinas su nustatytu kitose Europos valstybėse (žr. žemiau pateikiamą lentelę).

1 lentelė. Kailinių žvėrelių veisimo uždraudimo priėmimas ir įsigaliojimas Europos valstybėse[7]

Valstybė	Priėmimo metai	Įsigaliojimo metai	Vacatio legis trukmė
Jungtinė Karalystė	2000	2003	3 m.
Austrija	2004	2005	1 m.
Nyderlandai	2012	2024	12 m.
Airija	2019	2022	3 m.
Norvegija	2019	2025	6 m.
Lietuva	2023	2027	4 m.
Latvija	2022	2028	6 m.
Malta	2022	2022	0 m.
Estija	2021	2026	5 m.
Italija	2021	2022	1 m.
Slovakija	2019	2025	6 m.
Belgija	2018	2023	5 m.
Liuksemburgas	2018	2018	0 m.
Čekija	2017	2019	2 m.
Šiaurės Makedonija	2014	2014	0 m.
Bosnija ir Hercegovina	2009	2028	19 m.
Serbija	2009	2019	10 m.
Kroatija	2007	2017	10 m.
Slovėnija	2003	2013	10 m.

Remiantis lentelėje pateiktais duomenimis, uždraudžiant kailinių žvėrelių veisimą ir laikymą Europos valstybėse vidutiniškai nustatomas kiek ilgesnis nei penkerių metų (5,37 metų) pereinamasis laikotarpis. Vadinasi, Lietuvoje nustatytas 4 metų „pereinamasis laikotarpis“ kiek trumpesnis, nei vidutiniškai nustatomas Europos valstybėse. Vis dėlto Europos valstybėse taikomo „pereinamojo laikotarpio“ vidurkis nelaikytinas objektyviu rodikliu, leidžiančiu įvertinti Lietuvoje nustatytojo teisinio reguliavimo pagrįstumą, kadangi skirtingose valstybėse ženkliai skiriasi vertimosi kailinių žvėrelių veisimu ir laikymu apimtis. Todėl siekiant išskirti valstybę, kurios

[7] Lentelė yra sudaryta šio darbo autorių, remiantis viešai prieinamais duomenimis (Eurogroup for Animals, 2021; Eurogroup for Animals, 2022; Fur Free Alliance, 2022; Informacijos vadybos centras, 2023; Respect for Animals, 2023).

nustatyto „pereinamojo laikotarpio“ trukmę būtų galima objektyviai palyginti su nustatytąja Lietuvoje, toliau aptartina atskirų valstybių, priėmusių kailinių žvėrelių ūkinę veiklą draudžiantį teisinį reguliavimą, specifika minėto draudimo taikymo kontekste.

Kaip matyti iš aukščiau pateiktų duomenų, kai kuriose Europos valstybėse „pereinamasis laikotarpis“ apskritai nebuvo nustatytas (Malta, Liuksemburgas, Šiaurės Makedonija) arba buvo įtvirtintas tik minimalus (vienerių metų trukmės) „pereinamasis laikotarpis“ (Austrija ir Italija). Vis dėlto pažymėtina, kad valstybėse, nenustačiusiose „pereinamojo laikotarpio“ kailiniai žvėreliai aptariamo teisinio reguliavimo priėmimo metu ūkiškai veisiami nebuvo (Respect for Animals, 2023; Fur Free Alliance, 2022; Informacijos vadybos centras, 2023), todėl šis draudimas neturėjo realios įtakos ūkio subjektų teisėms bei teisėtiems lūkesčiams. Šiose valstybėse nustatytojo reguliavimo tikslas – kailinių žvėrelių auginimo ūkinės veiklos atsiradimo ateityje prevencija. Kailinių žvėrelių veisimo ūkiai aptariamo draudimo priėmimo laikotarpiu (2004 metais) neveikė ir Austrijoje (Informacijos vadybos centras, 2023). Atkreiptinas dėmesys, kad nors aptariamo reguliavimo priėmimo metu Italijoje kailiniai žvėreliai faktiškai buvo auginami, tačiau vertimosi šia ūkine veikla apimtis nebuvo didelė – per metus kailiams buvo paskerdžiama apie 60 000 gyvūnų (Eurogroup for Animals, 2021).

Nors sąlyginai trumpas „pereinamasis laikotarpis“ nustatytas ir Latvijoje (6 metai), Slovėnijoje bei Čekijoje (po 2 metus), šiose valstybėse kailinių žvėrelių veisimo intensyvumas taip pat buvo (yra) itin nedidelis: Latvijoje per metus kailiams paskerdžiama apie 300 000 kanadinių audinių ir po kelis šimtus lapių ir šinšilų (Eurogroup for Animals, 2022), Čekijoje per metus paskerdžiama apie 20 000 kailinių žvėrelių, o Slovėnijoje veikė tik vienas nedidelis šinšilų ūkis (Informacijos valdymo centras, 2023).

Tuo tarpu Lietuvoje per metus kailiams auginama daugiau kaip 2 milijonai gyvūnų (apie 2 mln. kanadinių audinių, apie 20 000 šinšilų ir apie 2000 lapių); Valstybinės maisto ir veterinarijos tarnybos 2018 m. gegužės 2 d. duomenimis buvo įregistruoti 202 kailinių žvėrelių ūkiai; Valstybinės mokesčių inspekcijos prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos duomenimis, kailių industrijos bendros pajamos 2005-2016 metų laikotarpiu svyravo nuo 8,7 mln. eurų (2005 metais) iki 63 mln. eurų (2013 metais) (Aiškinamasis raštas dėl Lietuvos Respublikos..., 2019).

Atsižvelgiant į kailinių žvėrelių auginimo apimtį minėtose valstybėse galima teigti, kad Lietuvoje kailinių žvėrelių auginimu verčiamasi gerokai intensyviau. Todėl draudimą įtvirtinančiame Pakeitimo įstatyme nustatytojo „pereinamojo laikotarpio“ trukmę lyginti su šiomis valstybėmis būtų nepagrįsta.

2018-2020 metų laikotarpiu išskirtinos šešios Europos kailių pramonėje pirmaujančios valstybės (skaičiuojant tik audinių ir lapių kailius): Danija, Suomija, Nyderlandai, Lenkija, Graikija ir Lietuva (Finnish Fur Breeders Association, 2021). Iš minėtų valstybių tik Nyderlanduose ir Lietuvoje yra priimtas teisinis reguliavimas, uždrausiantis kailinių žvėrelių veisimą ir laikymą.

Papildomai aptartinas Danijos atvejis – šioje valstybėje kailinių žvėrelių veisimas ir laikymas buvo laikinai uždraustas 2020-2022 metais (Informacijos valdymo centras, 2023). Visgi toks ribojimas buvo įtvirtintas ne dėl pirmiau nurodytų motyvų (aplinkos apsaugos ir gyvūnų gerovės užtikrinimo), o dėl tarp Danijoje augintų audinių paplitusios COVID-19 atmainos ir šios ligos keliamos grėsmės visuomenei. Priėmus aptariamą reguliavimą visos Danijoje esančios audinės buvo išnaikintos, tačiau šiuo metu kailinių žvėrelių ūkiai yra atkuriami ir nėra planuojama ateityje uždrausti kailinių žvėrelių veisimą ir laikymą (Humane Society International, 2022). Taigi, Danijos pavyzdys aptariamo Lietuvoje priimto teisinio reguliavimo kontekste nėra aktualus, kadangi šioje valstybėje draudimas taikytas tik laikinai, dėl ko asmenų ūkinės veiklos laisvė buvo suvaržyta mažesne apimtimi. Be to, šios priemonės taikymas buvo siejamas su skirtingais motyvais: Danijoje kailinių žvėrelių veisimo uždraudimas buvo įgyvendintas dėl COVID-19 plitimo prevencijos. Tuo tarpu Lietuvoje, kaip minėta, kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimas grindžiamas būtinybe užtikrinti gyvūnų gerovę ir aplinkos apsaugą.

Taigi, Lietuvai artimiausias kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimo pavyzdys yra Nyderlanduose įvestas draudimas. Atsižvelgiant į tai, įgyvendinant draudimą veisti ir laikyti kailinius žvėrelius Lietuvoje taikytų teisėtų lūkesčių apsaugos priemonių apimtis lygintina su būtent šia valstybe. Nyderlanduose kailinių žvėrelių veisimą ir laikymą uždraudžiančio teisinio reguliavimo priėmimo metu veikė 170 audinių fermų, per metus kailiams buvo paskerdžiama apie 5 000 000 žvėrelių (Informacijos valdymo centras, 2023). Kaip nurodyta pirmiau pateiktoje lentelėje, Nyderlanduose buvo nustatytas net 12 metų trukmės „pereinamasis laikotarpis“ (Informacijos valdymo centras, 2023). Taigi, Lietuvoje nustatytąjį laikotarpį nustatytasis Nyderlanduose viršija net 3 kartus.

Aptariant „pereinamąjį laikotarpį“ taip pat pabrėžtina, kad kai kuriose Europos valstybėse pakankamai ilgas „pereinamasis laikotarpis“ buvo nustatytas nepaisant to, kad jose nebuvo išsivysčiusi kailinių žvėrelių pramonė. Pavyzdžiui, nors Kroatijoje veikė vos kelios šinšilų fermos, buvo nustatytas 10 metų „pereinamasis laikotarpis“; Bosnijoje ir Hercegovinoje taip pat veikė tik keli šinšilų ūkiai, tačiau buvo nustatytas net 19 metų „pereinamasis laikotarpis“; Serbijoje veikė kelios šinšilų fermos, tačiau nustatytas 10 metų „pereinamasis laikotarpis“.

Taigi, Nyderlanduose, kaip valstybėje, kurioje įvedant aptariamą draudimą kailinių žvėrelių auginimo ir laikymo apimtis buvo artimiausia Lietuvai, nustatytas kur kas ilgesnis (12 metų) „pereinamasis laikotarpis“ nei Lietuvoje (4 metai). Pastebėtina tendencija, kad nustatyti minimalų „pereinamąjį laikotarpį“ arba jo nenustatyti pasirenkama tik tose valstybėse, kuriose šios ūkinės veiklos apimtis yra nedidelė arba ja nesiverčiama.

Apibendrinant aptartą Lietuvos teisinį reguliavimą ir analogiško teisinio reguliavimo įgyvendinimo praktiką kitose Europos valstybėse, taip pat atsižvelgiant į Kons-

titucinio Teismo doktriną, vertintina, jog Lietuvos teisinio reguliavimo, nustatančio 4 metų trukmės „pereinamąjį laikotarpį“, pakankamumas teisėtų lūkesčių apsaugos užtikrinimo kontekste yra abejotinas, todėl gali sukelti diskusijų tiek teisės praktikų, tiek ir teisės mokslininkų gretose.

3.2. Kompensacijų ūkio subjektams teisinio reguliavimo analizė

Kaip aptarta pirmesnėse šio darbo dalyse, valstybei kyla pareiga atlyginti asmenų nuostolius, patirtus dėl pasikeitus teisiniam reguliavimui pablogėjusių ūkinės veiklos sąlygų. Nors oficialioje konstitucinėje doktrinoje neįtvirtinta detalių kompensacinio mechanizmo kriterijų, nustatytasis mechanizmas turėtų atitikti ūkinės veiklos draudimo sukeliamų nuosavybės suvaržymų apimtį bei kitas reikšmingas aplinkybes. Sprendžiant dėl Lietuvoje įtvirtinto kompensacijos mechanizmo pakankamumo užtikrinant ūkio subjektų teisėtų lūkesčių apsaugą yra aktualios Pakeitimo įstatymo 5 straipsnio 3 dalies, 5 straipsnio 5 dalies bei 5 straipsnio 3 dalies nuostatos.

Pagal Pakeitimo įstatymo 5 straipsnio 3 dalį ūkio subjektams (kailinių žvėrelių veisėjams ir laikytojams), iki 2026 m. gruodžio 31 d. nutraukusiems kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo komercinę veiklą, kuri buvo pradėta vykdyti iki 2022 m. sausio 1 d., apskaičiuojama ir mokama kompensacija už šios komercinės veiklos nutraukimą. Aptariamos kompensacijos dydis nustatomas pagal ūkio subjekto deklaruotų kailinių žvėrelių skaičių, skaičiuojant vidutinį metinį kailinių žvėrelių, ūkio subjekto laikytų metais, einančiais prieš šio įstatymo oficialaus paskelbimo metus, skaičių.

Už vieną kailinį žvėrelį išmokama 3 Eur dydžio kompensacija, jeigu aptariama komercinė veikla nutraukiama iki 2025 m. sausio 1 d., 2 Eur dydžio kompensacija, jeigu aptariama komercinė veikla nutraukiama iki 2026 m. sausio 1 d. arba 1 Eur dydžio kompensacija, jeigu aptariama komercinė veikla nutraukiama iki 2026 m. gruodžio 31 d.

Pakeitimo įstatymo 5 straipsnio 5 dalyje įtvirtintas vienkartinės kompensacijos už statinių nugriovimą ir įrenginių sunaikinimą, kurie skirti tik kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo ūkinei veiklai, taip pat atliekų sutvarkymą ir išvežimą nuo 2024 m. balandžio 1 d. iki 2026 m. gruodžio 31 d.

Pagal Pakeitimo įstatymo 5 straipsnio 8 dalį darbuotojui, kuris yra atleidžiamas iš darbo kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo veikla užsiimančiame (užsiėmusiame) ūkio subjekte dėl darbuotojo atliekamos darbo funkcijos tapimo pertekline dėl darbo organizavimo pakeitimų ar kitų priežasčių, susijusių su darbdavio veikla (Lietuvos Respublikos darbo kodekso 57 straipsnio 1 dalies 1 punktas), iš valstybės biudžeto skiriama ir išmokama dviejų aptariamo darbuotojo vidutinių darbo užmokesčių dydžio išeitinė išmoka, o jeigu darbo santykiai tęsiasi trumpiau negu vienus metus – pusės jo vidutinio darbo užmokesčio dydžio išeitinė išmoka (Darbo kodekso 57 straipsnio 8 dalis).

Taigi, įstatymų leidėjas Pakeitimo įstatymu ūkio subjektams, užsiėmusiems kailinių žvėrelių veisimu ir laikymu, nustatė trijų rūšių kompensacinį mechanizmą už praradimus, susijusius su šios ūkinės veiklos uždraudimu: (i) išmokama vienkartinė kompensacija už kiekvieną žvėrelį, priklausomai nuo ūkio uždarymo laiko svyruojanti nuo 1 iki 3 Eur; (ii) išmokama vienkartinė kompensacija už kailiniams žvėreliams veisti skirtų pastatų ir įrenginių sunaikinimą, taip pat atliekų sutvarkymą ir išvežimą; (iii) išmokamos kompensacijos darbuotojams, kurie bus atleisti dėl ūkio subjekto nebegalėjimo verstis kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo ūkine veikla.

Atskirai pasisakytina dėl Pakeitimo įstatymo 5 straipsnio 8 dalimi nustatytos kompensacijos darbuotojams, kurie bus atleisti iš darbo dėl darbdavio nebegalėjimo verstis kailinių žvėrelių veisimu ir laikymu pagrįstumo. Pagal Lietuvos Respublikos Konstitucijos 46 straipsnio 3 dalį valstybė reguliuoja ūkinę veiklą taip, kad ji tarnautų bendrai tautos gerovei. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 48 straipsnio 1 dalyje numatyta, kad kiekvienas žmogus gali laisvai pasirinkti darbą bei verslą ir turi teisę turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, gauti teisingą apmokėjimą už darbą ir socialinę apsaugą nedarbo atveju (Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992).

Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje atkreipiamas dėmesys į valstybės pareigą saugoti darbuotojo, kaip ekonominiu bei socialiniu požiūriu paprastai silpnesnės pusės, teises ir interesus. Konstitucinis Teismas yra atkreipęs dėmesį, kad darbo santykiai turi būti reguliuojami tokiu būdu, kad būtų užtikrinta ne tik darbuotojų apsauga darbo procese, bet ir platesnis spektras dirbančio žmogaus teisių garantijų (Konstitucinio Teismo 1998 m. rugsėjo 24 d. nutarimas). Nors šios Konstitucinio Teismo doktrinos nuostatos suformuotos nagrinėjant konstitucinės justicijos bylą, susijusią su darbo santykių (santykių tarp darbuotojo ir darbdavio) teisiniu reguliavimu, manytina, jog aptariamame nutarime išskirta valstybės pareiga saugoti darbuotojo teises, užtikrinti „visą spektrą“ darbuotojo žmogaus teisių garantijų taikytina kur kas platesniam teisinių santykių ratui – *inter alia* ir atvejui, kai darbuotojas netenka darbo vietos dėl valstybės įgyvendinamos reguliavimo priemonės – ūkinės veiklos uždraudimo. Taigi, iš Konstitucijos kylančios darbuotojų teisių garantijos suponuoja būtinybę valstybei atlyginti dėl jos pačios veiklos kylančius darbuotojų praradimus (nuostolius). Atsižvelgiant į tai, įstatymų leidėjo Pakeitimo įstatyme įtvirtintas darbuotojų nuostolių, patiriamų dėl atleidimo, susijusio su ūkinės veiklos sektoriaus uždraudimu, kompensavimas yra sveikintinas ir konstituciniu reguliavimu pagrįstas valstybės veiksmas.

Įdomu aptarti ekonominės veiklos laisvės uždraudimo mechanizmą, kurį analizavo Vokietijos Federalinis Konstitucinis Teismas. Minėtu atveju Vokietijos Federalinis Konstitucinis Teismas tyrė ne kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimą, o kitos ūkinės veiklos – atominės energetikos – uždraudimą (Vokietijos Federalinio Konstitucinio Teismo 2016 m. gruodžio 6 d. nutarimas). Vokietijos Federalinis Konstitucinis Teismas 2016 m. gruodžio 6 d. nutarime teismas pripažino, kad Vokietijos įstatymo leidėjo sprendimas, kuriuo uždraudžiama branduolinė energetika yra kons-

tituciniu požiūriu pateisinamas, nes yra pagrįstas svarbiais konstituciniais aplinkosaugos ir sveikatos apsaugos principais. Vis dėlto teismas pabrėžė, kad toks staigus ekonominės politikos pasikeitimas turi įtakos ūkio subjektų, vykdžiusių branduolinę energetiką, ne tik ekonominei veiklai, bet ir nuosavybės teisėms (jų nuosavybė tapo visiškai nereikalinga naudojimui). Atitinkamai Vokietijos nacionalinės teisės aktuose turėjo būti nustatyta kompensacija ūkio subjektams (Vokietijos Federalinio Konstitucinio Teismo 2016 m. gruodžio 6 d. nutarimas). Taigi, valstybės prisiimta pareiga kompensuoti ūkio subjektų praradimus yra *inter alia* susijusi ir su valstybės teikiamomis nuosavybės teisės apsaugos garantijomis.

Viešojoje erdvėje matyti ūkio subjektų nuogąstavimų dėl nepakankamo kompensacijų už kailinius žvėrelius dydžio (esą nustatytos kompensacijos dydis neatitinka rinkos situacijos) (ELTA, 2023), tačiau šio darbo autoriams nepavyko surinkti pakankamai duomenų (su kompensavimo ūkinės veiklos uždraudimo atveju klausimu susijusios Lietuvos ir užsienio teisės doktrinos, teismų sprendimų, užsienio valstybių pavyzdžių), jog būtų galima atlikti mokslinę analizę dėl kompensacijos dydžio pagrįstumo.

Nagrinėjant kitų valstybių, pasirinkusių uždrausti kailinių žvėrelių veisimą ir laikymą, praktiką vieninga tendencija nepastebėtina – vienose valstybėse numatytas ūkio subjektų kompensavimo mechanizmus, kitose – ne (Informacijos valdymo centras, 2023; Fur Free Alliance, 2016).

Valstybėse, kuriose aptariama ūkinė veikla yra uždrausta, tačiau uždraudimo metu nebuvo faktiškai vykdoma, kompensacijų numatymo klausimas nėra aktualus. Vis dėlto kai kuriose valstybėse, kuriose tokia ūkinė veikla buvo vykdoma (nors ir neintensyviai) kompensacinis mechanizmas nebuvo numatytas. Vienas iš tokių valstybių pavyzdžių yra Latvija (Latvijos Respublikos gyvūnų apsaugos įstatymas, 1999). Vis dėlto Latvijoje iki šiol vyksta teisminiai procesai dėl tokio teisinio reguliavimo teisėtumo (Informacijos valdymo centras, 2023), todėl šis pavyzdys nėra tinkamas analizei. Jau minėtu Nyderlandų atveju kompensacinis mechanizmas yra numatytas (Free Fur Alliance, 2016).

Apibendrinant tai, kas išdėstyta, konstatuotina, jog įtvirtindamas kompensacijos mechanizmą kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimo atveju įstatymų leidėjas įgyvendino oficialioje konstitucinėje doktrinoje įtvirtintą pareigą nustatyti pasikeitusio teisinio reguliavimo sąlygotų praradimų kompensacijos mechanizmą. Kita vertus, nepakanka duomenų, kurių pagrindu būtų galima objektyviai įvertinti šios priemonės pakankamumą užtikrinant ūkio subjektų teisėtų lūkesčių apsaugą.

Išvados

1. Lietuvos Respublikos konstitucinėje teisėje ūkinės veiklos laisvė suprantama kaip prielaidas asmeniui savarankiškai priimti savo ūkinei veiklai reikalingus sprendimus sudarančių teisinių galimybių visuma. Ūkinės veiklos laisvė nėra absoliu-

ti – jos turinys ribojamas užtikrinant viešąjį interesą valstybės nustatyto teisinio reguliavimo. Nustatydama ūkinės veiklos laisvės ribojimus valstybė yra saistoma šių sąlygų: (i) esminiai ribojimai privalo būti įtvirtinti įstatymu, (ii) ribojimai privalo būti būtini siekiant apsaugoti konstitucines vertybes, (iii) ribojimai turi nepaneigti varžomų teisių ir laisvių esmės, (iv) ribojimai turi atitikti proporcingumo principą, (v) ribojimai turi atitikti viešąjį interesą (bendrą tautos gerovę). Iš esmės analogiško požiūrio laikomasi ir supranacionalinių teismų praktikose;

2. Remiantis oficialios konstitucinės doktrinos nuostatomis, uždrausdama veiklą ūkinės veiklos sektoriuje valstybė turėtų užtikrinti ūkio subjektų teisėtų lūkesčių apsaugą sistemiškai taikydama toliau nurodytąsias priemones: (i) teisingą praradimų kompensacijos mechanizmą, (ii) *vacatio legis*, (iii) pereinamąjį teisinį reguliavimą;
3. Įstatymų leidėjas, atsižvelgiant į Konstitucijos nuostatas ir jas aiškinančią Konstitucinio Teismo jurisprudenciją, pagrįstai nustatė kompensacijų mechanizmą ūkio subjektams, užsiėmusiems kailinių žvėrelių veisimu ir laikymu, susidedantį iš kompensavimo už žvėrelių skaičių, kompensavimo už pastatų ir įrenginių, skirtų jiems veisti ir laikyti, sunaikinimą bei išmokų dėl ūkinės veiklos uždraudimo atleistiems darbuotojams išmokėjimo;
4. Kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimo pavyzdžių lyginamoji analizė atskleidžia, kad valstybėse, kuriose vertimosi kailinių žvėrelių veisimu intensyvumas buvo panašus į šiuo metu esantį Lietuvoje, paprastai nustatoma gerokai ilgesnė *vacatio legis* trukmė. Atsižvelgiant į tai, kyla diskusinis klausimas, ar Lietuvoje nustatyta 4 metų *vacatio legis* trukmė yra pakankama. Tokio klausimo analizė gali tapti kito aktualaus mokslinio darbo objektu.

Šaltinių sąrašas

Lietuvos ir užsienio norminiai teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Valstybės žinios*, 33-1014.
2. Lietuvos Respublikos alkoholio kontrolės įstatymas (1995). *Valstybės žinios*, 44-1073.
3. Latvijos Respublikos gyvūnų apsaugos įstatymas (1999). *Latvijas Vēstnesis*, 444/445.
4. Lietuvos Respublikos azartinių lošimų įstatymas (2001). *Valstybės žinios*, 43-1495.
5. Lietuvos Respublikos gyvūnų gerovės ir apsaugos įstatymo Nr. VIII-500 2, 10, 12 ir 17 straipsnių pakeitimo įstatymas (2023). *TAR*, 18812.

Specialioji literatūra

6. Birmontienė, T. and Miliuvienė, J. (2022). Valstybės valdžių įgaliojimų konkurencija COVID-19 pandemijos metu. *Teisė*, 123, 24–37.
7. Brooman, S. (2023). Politics, Law and Grasping Evidence in Fur Farming. Iš: Albuquerque, L. et al. (2023). The Ethics of Fur– Religious, Cultural, and Legal Perspectives, Lanhalm: Rowman & Littlefield.

8. Gedmintaitė, A. (2016). Teisėtų lūkesčių apsaugos principas viešojoje teisėje. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, teisė, (01S), Vilniaus Universitetas. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla.
9. Juškevičiūtė-Vilienė, A. (2017). Asmens ūkinės veiklos laisvės konstituciniai pagrindai Lietuvoje: ekonominės, istorinės ir lyginamosios įžvalgos. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, teisė, (01S), Vilniaus Universitetas. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla.
10. Juškevičiūtė-Vilienė, A. (2023a). Žaliosios ekonomikos iššūkiai Europos žmogaus teisių konvencijai ir Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijai. *Teisė*, 128, 41–61.
11. Juškevičiūtė-Vilienė, A. (2023b). Bridging Between an Effective Economy and Environmental Protection Under the Lithuanian Constitution. Iš: *Review of Central and East European Law*, 48-2, 217-240.
12. Kūris, E. (2012). Viešasis interesas: teisėkūra ir konstitucinė jurisprudencija. *Notariatas*. Nr. 13, p. 51. Iš: Juškevičiūtė-Vilienė, A. (2017). *Asmens ūkinės veiklos laisvės konstituciniai pagrindai Lietuvoje: ekonominės, istorinės ir lyginamosios įžvalgos*. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, teisė, (01S), Vilniaus universitetas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
13. Pogužinskė, E. (2023). Ūkio subjektų veiklos priežiūra Lietuvos viešajame administravime. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, teisė, (01S), Vilniaus Universitetas. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla.
14. Šileikis, E. (2005). Alternatyvi konstitucinė teisė. 2 papildytas leidimas. Vilnius: Teisinės informacijos centras. Iš: Juškevičiūtė-Vilienė, A. (2017). *Asmens ūkinės veiklos laisvės konstituciniai pagrindai Lietuvoje: ekonominės, istorinės ir lyginamosios įžvalgos*. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, teisė, (01S), Vilniaus Universitetas. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla.
15. Šilvaitė, E. (2021). Ūkio subjektų veiklos priežiūros pokytis. *Teisė*, 119, 131–148.
16. Teise.pro. Vaičaitis, V. A. *Komentaras dėl 2023 m. sausio 24 d.* Konstitucinio *Teismo nutarimo, kuriuo Vyriausybės nutarimo reguliavimas dėl 2020 m. pavasarį paskelbto karantino, kai buvo nustatyti grožio ir odontologijos paslaugų teikimo ribojimai, buvo pripažintas neprieštaraujančiu Konstitucijai* [interaktyvus] (modifikuota 2023-02-01). Prieiga per internetą: https://www.teise.pro/index.php/2023/02/01/vaidotas-a-vaicaitis-komentaras-del-2023-m-sausio-24-d-konstitucinio-teismo-nutarimo-kuriuo-vyriausybes-nutarimo-reguliavimas-del-2020-m-pavasari-paskelbto-karantino-kai-buvo-nustatyti-grozio-i/ [žiūrėta 2024 m. sausio 11 d.].
17. Žalimas, D. (2014). Tarptautinės ir Europos Sąjungos teisės vaidmuo plėtojant oficialiąją konstitucinę doktriną. Iš: Šiuolaikinės konstitucinės justicijos tendencijos: nacionalinės ir tarptautinės teisės santykis Lietuvos Respublikos Konstituciniam teismui 20 metų, red. Toma Birmontienė, Vilnius: Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, 295-321

Teismų praktika

EŽTT ir ESTT praktika

18. *Belgijos* Karalystė *ir Forum 187 ASBL prieš Europos Bendrijų Komisiją* [ESTT], Nr. C-182/03 ir C-217/03 [2006-06-22]. ECLI:EU:C:2006:416.

19. *Anonymos Touristiki Etairia Xenodocheia Kritis prieš Graikiją* [EŽTT] Nr. 35332/2005 [2012-12-02].
20. *Sky Österreich GmbH prieš Österreichischer Rundfunk* [ESTT], Nr. C-283/11 [2013-01-22]. ECLI:EU:C:2013:28.
21. *Bank Melli Iran prieš Telekom Deutschland GmbH* [ESTT], Nr. C-124/2 [2021-12-21]. ECLI:EU:C:2021:1035.
22. *J.K. prieš TP S.A.* [ESTT], Nr. C-356/21 [2023-01-12]. ECLI:EU:C:2023:9.
23. *Harley-Davidson* Europe *Ltd ir Neovia Logistics Services International prieš Europos Komisiją* [ESTT], Nr. T-324/21, [2023-03-01]. ECLI:EU:T:2023:101.

Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencija

24. Konstitucinio Teismo 1995 m. balandžio 20 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 34-847.
25. Konstitucinio Teismo 1996 m. balandžio 18 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 36-915.
26. Konstitucinio Teismo 1998 m. rugsėjo 24 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 85-2382.
27. Konstitucinio Teismo 1999 m. spalio 6 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 85-2548.
28. Konstitucinio Teismo 2002 m. kovo 14 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 5-186.
29. Konstitucinio Teismo 2002 m. balandžio 9 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 39-1441.
30. Konstitucinio Teismo 2005 m. gegužės 13 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 63-2235.
31. Konstitucinio Teismo 2006 m. gegužės 31 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 62-2283.
32. Konstitucinio Teismo 2007 m. liepos 5 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 76-3018.
33. Konstitucinio Teismo 2013 m. vasario 15 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 19-938.
34. Konstitucinio Teismo 2016 m. sausio 25 d. nutarimas. *TAR*, 1547.
35. Konstitucinio Teismo 2023 m. sausio 24 d. nutarimas. *TAR*, 1176.

Kiti šaltiniai

36. Fur Free Alliance. *Dutch Mink Ban Verdict Sets Precedent in Europe* [interaktyvus] (modifikuota 2016-02-14). Interaktyvi nuoroda: https://www.furfreealliance.com/dutch-mink-ban-verdict-sets-precedent-in-europe/ [žiūrėta 2024 m. sausio 11 d.].
37. Finnish Fur Breeders' Association. *FiFur Statistics 2021* [interaktyvus] (modifikuota 2021-02-07). Interaktyvi nuoroda: https://fifur.fi/sites/default/files/fifur_statistics_2021_-_web.pdf [žiūrėta 2024 m. sausio 11 d.].
38. *Aiškinamasis raštas dėl įstatymų projektų Reg. Nr. XIVP-1104, XIVP-1105* [interaktyvus] (modifikuota 2021-11-15). Interaktyvi nuoroda: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/57428a6045f711eca8a1caec3ec4b244?jfwid=-fzealqc53&fbclid=IwAR3edBYO1Rok6js0Eh1sowrqS_UwptdBPdt25f_Z3smTY0jV05gSUe3ZWkM [žiūrėta 2024 m. sausio 12 d.].
39. Eurogroup for Animals. *Italy Bans Fur Farming as of January 2022* [interaktyvus] (modifikuota 2021-12-21). Interaktyvi nuoroda: https://www.eurogroupforanimals.org/news/italy-bans-fur-farming-january-2022 [žiūrėta 2024 m. sausio 11 d.].
40. Fur Free Alliance. *Malta Introduces Ban On Fur Farming* [interaktyvus] (modifikuota 2022-08-09). Interaktyvi nuoroda: https://www.furfreealliance.com/malta-introduces-ban-on-fur-farming/ [žiūrėta 2024 m. sausio 11 d.].

41. Eurogroup for Animals. *Latvia Bans Fur Faming* [interaktyvus] (modifikuota 2022-09-23). Interaktyvi nuoroda: https://www.eurogroupforanimals.org/news/latvia-bans-fur-farming[žiūrėta 2024 m. sausio 11 d.].
42. Informacijos vadybos centras, UAB. *Draudimas auginti kailinius žvėrelius vykdomas neapskaičiavus realių kaštų, neužtikrinus privačios nuosavybės ir darbo vietų apsaugos* [interaktyvus] (modifikuota 2023-06-05). Interaktyvi nuoroda: https://sc.bns.lt/view/item/463782#_ftn2 [žiūrėta 2024 m. sausio 11 d.].
43. ELTA. *Kailinių žvėrelių augintojai piktinasi: siūlomos kompensacijos neteisingos* [interaktyvus] (modifikuota 2023-09-21). Interaktyvi nuoroda: https://www.delfi.lt/verslas/verslas/kailiniu-zvereliu-augintojai-piktinasi-siulomos-kompensacijos-neteisingos-94579595 [žiūrėta 2024 m. sausio 11 d.].
44. Respect for Animals. *A Guide To Fur Bans Around The World*. [interaktyvus] (modifikuota 2023-10-09). Interaktyvi nuoroda: https://respectforanimals.org/a-guide-to-fur-bans-around-the-world/ [žiūrėta 2024 m. sausio 11 d.].

SANTRAUKA

Moksliniame darbe analizuojama ūkinės veiklos laisvės apribojimams (*inter alia,* ūkinės veiklos uždraudimui) aktuali Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo, Europos Žmogaus Teisių Teismo ir Europos Sąjungos Teisingumo Teismo jurisprudencija, teisės doktrina. Šių šaltinių pagrindu išskiriamos ūkinės veiklos laisvės ribojimo priemonės – ūkinės veiklos uždraudimo – taikymo sąlygos. Aptarus teorinius ūkinės veiklos uždraudimo aspektus, pateikiama praktinio pavyzdžio – kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimo – teisinė analizė.

Pirmose darbo dalyse atliekamos Konstitucinio Teismo bei supranacionalinių teismų doktrinos analizės pagrindu atskleidžiama nacionaliniu bei tarptautiniu lygmeniu vyraujanti ūkinės veiklos laisvės samprata bei pagrindinės jos ribojimo sąlygos. Taip pat nustatomos pagrindinės teisėtų lūkesčių apsaugos užtikrinimo priemonės, taikytinos ūkinės veiklos uždraudimo atveju.

Išskirtų ūkinės veiklos ribojimo sąlygų, taip pat proporcingumo ir teisėtų lūkesčių apsaugos principų pagrindu toliau darbe pateikiama konkretaus atvejo – kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo uždraudimo Lietuvoje nuo 2027 m. sausio 1 d. – analizė. Atsižvelgdami į tai, jog kailinių žvėrelių veisimo ir laikymo ūkinės veiklos uždraudimas yra pirmasis Lietuvoje visiško ūkinės veiklos uždraudimo atvejis, šio darbo autoriai analizuoja aptariamo reguliavimo proporcingumą ir teisėtų lūkesčių apsaugos užtikrinimą remdamiesi užsienio pavyzdžiais. Darbe taip pat analizuojama nustatyto kompensacinio mechanizmo, skirto atlyginti kailinių žvėrelių augintojų praradimus, atitiktis Konstitucijai ir teisės principams.

SUMMARY

The research work analyses the jurisprudence of the Constitutional Court, the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union and legal doctrine relevant to restrictions on the freedom of economic activity (*inter alia*, the prohibition of economic activity). Based on these sources, the conditions for the application of the most stringent measure restricting the freedom of economic activity – prohibition of economic activity – are identified. After discussing the theoretical aspect of the prohibition of economic activity, a legal analysis of a practical example – the prohibition of breeding and keeping fur-bearing animals – is presented.

In the first parts of the thesis, an analysis of the doctrine of the Constitutional Court and supranational courts reveals the prevailing concept of freedom of economic activity at the national and international levels, as well as the main conditions for its restriction. Furthermore, the key measures for the protection of legitimate expectations in the event of a prohibition of economic activity are identified.

The paper then analyses the specific case of the prohibition of breeding and keeping of fur-bearing animals in Lithuania as of 1 January 2027 from the point of view of the conditions set out in the doctrine, the principles of proportionality and the protection of legitimate expectations. Considering that the prohibition of breeding and keeping of fur-bearing animals is the first case of a complete prohibition of economic activities in Lithuania, the authors of this paper analyse the proportionality of the regulation in question and the guarantee of the protection of legitimate expectations, using the examples of *vacatio legis* and compensation mechanisms provided for in analogous legal regulations adopted abroad. The work also analyses the compliance of the established compensation mechanism for losses incurred by the breeders of fur-bearing animals with the Constitution and the legal principles.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.7

NAVIGATING THE LEGAL LANDSCAPE OF CYBERSECURITY REGULATION IN LITHUANIA

Ugnė Juknevičiūtė
Vilnius University Faculty of Law
2nd year student
Saulėtekio av. 9, I block, 10222 Vilnius
E-mail: ugne.jukneviciute@tf.stud.vu.lt
Vladyslav Murachov
Vilnius University Faculty of Law
3rd year student
Saulėtekio av. 9, I block, 10222 Vilnius
E-mail: vladyslav.murachov@tf.stud.vu.lt
Academic supervisor of the paper Dr. Neringa Gaubienė
Email address: neringa.gaubiene@tf.vu.lt

Annotation. *This article focuses on the analysis of Lithuanian cybersecurity legislation and possible problems that exist or will exist against the background of current threats and developments in European Union law.*

Keywords*: Cybersecurity, Cybersecurity Regulation, Cybersecurity policy, Cybercrime, Data Protection, Lithuania.*

Anotacija. *Šiame straipsnyje daugiausiai dėmesio skiriama Lietuvos kibernetinio saugumo teisės aktų analizei ir galimoms problemoms, kurios egzistuoja ar egzistuos, atsižvelgiant į dabartines grėsmes ir Europos Sąjungos teisės pokyčius.*

Raktiniai žodžiai: *Kibernetinis saugumas, Kibernetinio saugumo reglamentavimas, Kibernetinio saugumo politika, Duomenų apsauga.*

Introduction

In 2021, during President von der Leyen's State of the Union address, cybersecurity is one of the main priorities of the European Union because of all threats that exist. To become a leader in this field, the EU started to adopt several directives and regulations, the reformation and creation of a new body, the European Union Agency for Cybersecurity, etc. Lithuania is also interested in strengthening its cybersecurity,

Copyright © Ugnė Juknevičiūtė, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

given the fact of periodic attacks and threats from Russia (especially during Russia's invasion of Ukraine). Therefore, **this topic is extremely relevant** to Lithuanian lawmakers concerning digital security legislation. This article analyses a variety of possible challenges that Lithuania might face, both with the adoption of new legislation and the correction of old mistakes that, unfortunately, still exist.

The purpose of this article is to analyse and summarise all the legislative cybersecurity issues and challenges that the Lithuanian authorities are facing. In order to achieve the purpose of this study are relevant following **tasks:** 1) analysis of Lithuanian cybersecurity situation; 2) overview of Lithuania's current threats and legal problems; 3) analyse current national laws on cybersecurity; 4) analysis of international law concerning Lithuanian legislation; 5) providing recommendations. The **object** of this research is the analysis of European Union (EU) and Lithuanian cybersecurity legislation, executive documents of the National Cyber Security Centre (NCSC) and the Ministry of Defence, and reports of international and national bodies. The paper applies the linguistic **method**, which is used to interpret concepts and analyse their content; the analytical method is used to uncover the problems of legal regulation by examining certain aspects in their essence; the comparative method assesses Lithuanian, European Union and international regulation, as well as assessing practical scenarios to address future technical, economic or social challenges.

1.1. Lithuanian cybersecurity situation and key measures

Lithuania has been recognised in various global indices for its strong position in cybersecurity. For example, the ITU Global Cybersecurity Index 2020 ranked Lithuania sixth in the world, and the Foundation's E-Government Academy Cybersecurity Index 2021 ranked it second, highlighting its progress in this area. According to the NCSI, Lithuania ranks second in global cybersecurity metrics. The NCSI evaluates countries based on several indicators, including legal, technical, organisational, capacity building, and cooperation aspects.

The high level of cybersecurity was even confirmed by the Lithuanian Cyber Security Council. As we understand it, the authorities have a focus on the NIS2 Directive, namely its integration into the Lithuanian national system, and the adoption of recommendations from the audit "Ensuring Cybersecurity" carried out by the National Audit Office of Lithuania.

The National Cyber Security Centre of Lithuania (NCSC) has been actively providing recommendations and guidelines for critical infrastructure operators, focusing on preventive cybersecurity measures. Particular attention was paid to the continuity of operational plans and training programs. In April 2022, exercises were conducted to test the secure state data transmission network and assess the institutional capacity to use it, ensure timely information exchange and response to potential threats between cybersecurity entities.

Lithuania is also focusing on educational initiatives to strengthen its cybersecurity capabilities. Universities such as Mykolas Romeris University, Kaunas University of Technology and Vilnius University offer specialised cybersecurity programs, contributing to the training of qualified professionals in the field. In addition, Lithuania's digital infrastructure is outstanding: the country is recognized for its availability of digital skills, 4G internet coverage, and one of the fastest public Wi-Fi speeds in the world.

In addition, employees of the state and critical information infrastructure were encouraged to responsibly assess increased cybersecurity risks. More than 1,200 state and municipal employees completed a comprehensive three-day cybersecurity training, and another 2,400 civil servants attended shorter NCRC training on basic cybersecurity knowledge. A special course was also organised for Lithuanian organisations supporting Ukraine.

But, as you will see later, the paper deliberately minimises its reliance on broad doctrinal analysis (especially Lithuanian) to focus on real-world applications and challenges in the cybersecurity domain of Lithuania and the European Union. There is no doctrine on cybersecurity in general yet. Therefore, it focuses on current EU legislation and global cyber threats, providing a direct, applied assessment of the issues at hand rather than theoretical discourse. Given that EU and Lithuanian cybersecurity legislation is still in its infancy, largely based on research by EU agencies and organisations, this focus allows for a better understanding of new areas such as anti-hacking policies and the protection of critical actors in the changing global cybersecurity environment.

Despite these precautions and innovations, cybercrime is happening, and before we look at the legal framework of these incidents, we must consider what kind of crimes are happening. By doing so, we will determine which crimes require the most attention in terms of legal response.

1.2. Brief overview of Lithuania's current threats

Lithuania, like many other countries, is a regular victim of cyberattacks, with both individuals and public bodies losing hundreds or even millions of euros and large amounts of data. It is particularly noteworthy that the same year 2022 was marked by Russia's invasion of Ukraine, which had a significant impact on the cyber landscape both in Ukraine and abroad. Of course, one of the features of cybercrime is its "untraceability", but Russia is dealing a serious blow to the cybersecurity of Lithuania, Ukraine and the European Union.

For example, an attack on the KA-SAT satellite network on 24 February 2022 led to disruptions in internet services in several European countries. For the first time, the EU publicly accused Russia of this attack.

As for Lithuania, while the total number of cyber incidents recorded by the NCSC remained the same as in 2021, the number of distributed denial-of-service (DDoS) attacks increased, especially in June 2022, targeting Lithuanian public and private sector websites. These attacks, claimed by groups supporting the policies of the Russian Federation, attempted to influence more than 130 publicly accessible websites. It is noteworthy that Lithuania not only withstood these attacks without damage to the websites, but also became stronger by devoting more attention and resources to cybersecurity. But at the same time, for example, phishing campaigns are still happening, especially because of the war.

In 2022, cybercrime in the digital space doubled (by 52%) compared to the previous year, with financial gain being the main motive. In Lithuania alone, cybercriminals have successfully lured almost €12 million from citizens and businesses. NCSC reported 4,080 cyber incidents in 2022, similar to 2021, with a marked increase in the number of DDoS attacks. Most incidents were related to the spread of malware, phishing attacks aimed at extracting confidential information, and attempted intrusions. Similarly, ransomware attacks were among the most common types of cyber incidents in Europe (report of NCSC 2022).

But we should not forget about possible risks, for example, in the 2024 Lithuanian presidential election or the European Parliament elections. Although there were no cybercrimes against elections in the last elections. There were cyber incidents in Poland and Slovakia last year, which, of course, did not affect the elections, but undermined the situation. We should also add the fact of the spread of AI technologies and Russia's war against Ukraine, whose aggressor has repeatedly tried to interfere with the cybersecurity of other countries.

Given the fact that the largest number of cyber incidents were against government organisations or organisations that own critical infrastructure, we will focus on such bodies. Moreover, they are more regulated and more controlled by the authorities, but they also have certain problems, which we will discuss further.

2. Existing Legal Framework in Lithuania

2.1. Analysis of current national laws related to cybersecurity

Lithuania, like other European Union member states, aligns its cybersecurity regulations with European Union directives and regulations. Therefore, national legislation needs to be analysed first, before focusing on EU legislation and comparing Lithuanian and EU legislation.

The main aim of Republic of Lithuania law on Cyber Security is to ensure the prevention, suppression and investigation of cybercrime. The law sets out the principles on which cybersecurity is based: non-discrimination in cyberspace, the essence that

same laws and values must apply in cyberspace as in physical space; proportionality of cybersecurity, means that legal, technical measures must not restrict the activities of cybersecurity entities in cyberspace more than is necessary; the primacy of the public interest – foremost ensure the protection of the public interest, but also can not substantially violate the rights of consumers. All these principles must be mutually compatible, without allowing one principle to take precedence over the other.

This law defines cybersecurity principles, institutions which develop and implement cybersecurity policy, powers of these institutions, determines duties of cybersecurity entities and the inter-institutional cooperation (Article 1(1) of Republic of Lithuania law on Cyber Security). The law states that the strategic objectives and priorities of the cybersecurity policy and the measures necessary to achieve them are determined by the Government of the Republic of Lithuania, which affirms the National Cyber Security Strategy, the institutional structure of Cybersecurity council, the organisational and technical requirements for cybersecurity, the National cyber incident response plan and cybersecurity risk management (). In addition, without Government, two ministries have powers in this field. The first is the Ministry of National Defence of the Republic of Lithuania, which formulates the cybersecurity policy, organises control and coordinates its implementation, develops and submits organisational and technical cybersecurity requirements and other functions established by the legislation of the Republic of Lithuania (ibis, article 6). The second one is the Ministry of the Interior, which develops and provides the methodology for the identification of information infrastructure and the information infrastructure and other (ibis, article 7). These different but at the same time similar responsibilities assigned to two ministers often reveal one of the biggest problems in lithuanian legislation. In practice, when it comes to the adoption of new legislation, disagreements arise as to who has to adopt it and whose duty it is.

In addition to the above mentioned law, the Criminal Code of the Republic of Lithuania is directly related to cybersecurity. The chapter "Crimes against security of electronic data and information systems", articles 196 to 198 of Code provide criminal responsibility for physical and legal persons who have caused significant damage. For example, regulated cases include those who destroyed, damaged or replaced computer information; those who destroyed, damaged or replaced a program on a computer, or installed a program on a computer that disrupted or modified the operation of a computer's network, data bank or information system. Also, who has misappropriated, publicly disseminated, distributed or otherwise used computer information preserved by law.

In Lithuania, and other legislation sets out requirements and measures related to cybersecurity. It includes the law on electronic communications which regulates this sector and provides for measures on the security of information and communication networks and services, the law on legal protection of personal data which regulates

the processing of personal data, legislation on information systems of the state and its administration, and financial institutions obliged to comply with additional requirements set out in specific legislation. These mentioned legal acts are interrelated in specific areas of activity and these provisions have direct and indirect effects on cybersecurity issues. In summary, cybersecurity entities must consider all relevant legislation to ensure that their cybersecurity activities are fully compliant with legal requirements.

2.2. Analysis of The National Cyber Security Strategy

The National Cyber Security Strategy (hereinafter Strategy) sets out the main guidelines for the country's cybersecurity efforts, both in the public and private sectors. It has been prepared considering the findings of the studies carried out and proposals of the representatives of the public and private sectors and is in line with the Programme of the Government of the Republic of Lithuania, the National Security Strategy, the Law of the Republic of Lithuania on Cyber Security, and the provisions of the European Union Strategy. The implementation of the Strategy has five purposes: to strengthen cybersecurity and the development of cyber defence capabilities; to ensure the prevention and investigation of criminal offences; to induce a culture of cybersecurity and the development of innovations; to strengthen close public-private and international cooperation; and to ensure the fulfilment of the international obligations in cyber security.

The first objective of the Strategy is to strengthen the country's cybersecurity and develop defence capabilities. Lithuania, like other countries with developed broadband infrastructure is becoming attractive not only to individuals, groups or organised groups, but also to the State Security Department of the Republic of Lithuania (DSS) and the Second Operational Services Department under the Ministry of National Defence of the Republic of Lithuania (AOTD) in the annual Threats to National Security Report states that Lithuania is constantly confronted with various types of cyber incidents aimed at compromising the country's information resources, critical information infrastructure and information infrastructure of national security significance.

The second objective of the Strategy is to ensure the prevention and investigation of cybercrime. Cybercrime harms the global economy, causing billions of euros of damage per year (European Cybercrime Centre (EC3), 2017 Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA)). Criminals are not only interested in financial misappropriation but in data misappropriation in general. To prevent cybercrime, which is constantly evolving and taking new forms, it is important to develop cross-border cooperation and information exchange, and law enforcement personnel must be well prepared to assess, identify and investigate threats. Furthermore, countries must

comply with international obligations, international standards in cybersecurity, not only at the legal level but also at the practical level.

The third objective of the Strategy is to foster a culture of cybersecurity and innovation. In order to raise the cybersecurity culture of the Lithuanian population, continuous dissemination of information must be ensured, including up-to-date information on incidents.

The fourth objective of the Strategy is to strengthen close cooperation between the public and private sectors. The private sector, with its capital, is in a better position to invest in cybersecurity threat assessment, qualified employees and security systems. However, the private sector is often unable to manage cyber incidents on its own, often beyond the boundaries of its organisation. Public-private cooperation and mutual trust are therefore a prerequisite for comprehensive cybersecurity. The Cybersecurity Information Network (further on Network) is used to implement public-private cooperation. One of the objectives of the Network is to share information on potential and actual cyber incidents, as well as recommendations, guidance, technical solutions and other tools to ensure cybersecurity and cooperation between Network members in the field of cybersecurity. The benefits of ICT[1] are undeniable, but this raises the question of how to respond effectively to security gaps that are detected. As security vulnerabilities are sought by individuals with different objectives, it is important to enable the person who has found a security vulnerability and wishes to remedy it to cooperate with the cybersecurity actors whose ICT security vulnerability has been exposed. Therefore it is important to develop responsible public-private disclosure of ICT security vulnerabilities, which will be achieved by promoting a culture of self-protection and responsible behaviour in cyberspace, improving the performance of law enforcement authorities' functions in the fight against cybercrime and ensuring operational international cooperation in the investigation of cybercrime, and developing effective cooperation between law enforcement authorities and research and academic institutions, the public-private community and the general public.

The fifth objective of the Strategy is to strengthen international cooperation and ensure compliance with international obligations in the field of cybersecurity. Considering the borderless nature of cyber threats and risks, Lithuania will strive to strengthen national cybersecurity actively cooperating with partners, by concluding an international agreement on the legal regulation of cyberspace and targeting international forums for addressing cybersecurity and global internet governance issues. Lithuania has set itself the objective of focusing on cooperation with NATO, the EU and other countries to avoid duplication of functions and activities. Not only at the national level but also in the European Union, the benefits of cooperation are being highlighted and identified not only in theory but also in practice. The EU Strategy (2022) describes how

[1] Information and communication technology

the EU can harness and strengthen the tools and resources to become technologically sovereign. All four cyber communities - internal market, law enforcement, diplomacy, defence - need to work more closely together to achieve common threat awareness, respond jointly to cyber attacks, and set out plans to cooperate with partners around the world to ensure international security and stability in cyberspace.

2.3. Analysis of international law concerning Lithuanian legislation

One of the first and main laws is EU Regulation 2019/881, commonly known as the Cybersecurity Act. This is important for two main reasons. Firstly, it established ENISA (The European Union Agency for Cybersecurity), whose task is to contribute to the overall improvement of cybersecurity in the EU, support policy development and implementation, and assist Member States in preparing for and responding to cyber threats. Secondly, it created a cybersecurity certification system. The regulation introduces a certification system for information and communication technology (ICT) products, services and processes from a cybersecurity perspective. This pan-European cybersecurity certification scheme aims to ensure a high and consistent level of cybersecurity of digital products and services across all EU Member States.

After that, one of the most recent but significant directives, Directive (EU) 2022/2555, also known as NIS 2, is a significant step forward in the European Union's approach to cybersecurity legislation. It replaces the previous Network and Information Security (NIS) Directive (The NIS Directive 2016/1148) and aims to respond to the changing threat landscape by establishing a higher overall level of cybersecurity in the EU.

For example, The NIS 2 broadens the range of sectors and entities under its purview, specifically targeting essential and important entities in sectors such as energy, transport, finance, and digital services. Directive also grants national authorities enhanced powers for the supervision and enforcement of its provisions, including conducting on-site inspections and security audits. In addition, Member States have until October 17, 2024 to adopt the necessary measures to comply with Directive NIS 2 (EU) 2022/2555. The Directive will enter into force on October 18, 2024. Therefore, Lithuania does not have a lot of time and already needs to propose a new draft version of the cybersecurity legislation (we will discuss this in the next sections).

But, in our opinion, and the opinion of many experts, the peculiarity of this directive is the possibility of the main management responsible for cybersecurity being brought to justice for its violation. It is envisaged that private organisations may face a minimum penalty of 2 percent of their annual turnover or up to EUR 10 million. This is nothing new, as it is already in place, for example, in the GDPR. But at the same time, the Directive is not limited and allows for not only administrative but also criminal liability.

An equally important regulation is the Digital Operational Resilience Act (DORA). This is a specialised directive that fills a significant gap in EU financial regulation. It focuses on cyber risk management and establishes rules relating to ICT risk management, incident reporting, operational resilience testing, and monitoring of third-party ICT risks. This law recognizes that ICT incidents and lack of operational resilience can pose a threat to the stability of the entire financial system, even if there is "sufficient" capital allocated to traditional risk categories. The DORA is a legal act of direct effect in EU member states, so it does not require adoption by the Seimas of Lithuania.

The importance of DORA lies in the fact that it is similar to NIS2, but regulates only financial institutions, regardless of the number of employees and capital. NIS 2 states that if sectoral laws, such as the DORA in the field of finance, establish cybersecurity measures equivalent to the NIS 2 Directive for key entities, then the NIS 2 rules do not apply and the sectoral laws prevail. If sectoral legislation does not cover all entities, the NIS 2 rules still apply (Article 4(1) of the NIS 2 Directive). Directive also considers sectoral cybersecurity measures to be equivalent if they are consistent with the measures referred to the NIS 2 Directive (ibis, articles 21(1) and (2), article 4(2)(a)).

In addition, there is a Critical Entities Resilience, a security-focused legislation applicable across the EU. It replaces Directive 2008/114/EC. Unlike NIS2, which concentrates on cybersecurity, CER's goal is to establish a comprehensive framework addressing the resilience of critical entities against various hazards, including both natural and human-made, accidental or deliberate.

There are also many other directives that focus on specific areas of cybersecurity that are important for this paperwork. These include:

- The European Electronic Communications Code (EECC) - is aimed at the regulatory framework of the telecommunications sector; ibis, articles 21(1) and (2), article 4(2)(a)
- Regulation (EC) No 460/2004 - declare the establishment of the European Network and Information Security Agency (ENISA) - EU Agency in order to prevent, address, and respond to network and information security problems of EU-members and of organisation in general;
- The General Data Protection Regulation - about user's data and main points about duties of data protection officers (to protect and/or notify about all possible breaches).

In conclusion, the European Union has many cybersecurity regulations in general: most of the Directives and Regulations are new and have not even entered into force yet. Therefore, Lithuanian lawmakers are now facing new challenges that no other member state has ever experienced, which we will analyse further.

3. Main legal risks and problems in Lithuanian legislation

The adoption of the recent legislative framework in the European Union, as well as the corresponding changes in Lithuanian cybersecurity, is a commendable step towards addressing the existing problems. These legislative efforts are expected to address a significant number of prevalent problems. On the other hand, it should be recognised that such regulatory changes do not fully cover all the challenges specific to the Lithuanian context and, paradoxically, may create additional challenges for the country's legislature.

3.1. Problems with ARSIS

Entities managing and (or) processing state information resources must ensure the organisational and technical cybersecurity requirements set out in the Republic of Lithuania law on Cyber Security and other legal acts. They have to organise and carry out a risk assessment of communications and information systems at least once a year or after major organisational or systemic changes and submit it for the elimination of disruptions to ARSIS (Valstybės informacinių išteklių atitikties elektroninės informacijos saugos reikalavimams stebėsenos sistema), the system for monitoring compliance of state information resources with the requirements for the security of electronic information.

The purpose of ARSIS is to collect and evaluate information, identify existing breaches, analyse information security risks, and develop risk management. The information obtained during the national cybersecurity risk assessment needs to be used to make strategic decisions that will affect the organisation's operations and business continuity and ensure compliance with the requirements of the legislation of the Republic of Lithuania. To achieve its strategic objectives, each organisation must monitor and evaluate the effectiveness of its activities and the risks it faces, and this requires continuous and organised monitoring because in that way it shows the change in progress over a given period and identifies the strategic problems that need to be solved.

The report of National Audit Office (Valstybinio audito ataskaita „Kibernetinio saugumo užtikrinimas", 2022 m. spalio 27d. Nr. VAE-10) stated that 38% (81 out of 212) of the surveyed cybersecurity entities had not carried out a cybersecurity risk assessment during the 3 years (2019-2021) also a significant proportion of the surveyed entities had not conducted a cybersecurity risk assessment at all (56% or 74 out of 131) and did not provide information on identified cybersecurity risks to the NCSC. This analysis shows that the failure to carry out an assessment has led to a failure to assess security management systems and, where necessary, to address the issues that have arisen. According to cybersecurity entities, ARSIS is ineffective, the func-

tionality of the system is not sufficiently utilised, and it does not provide feedback to facilitate the implementation of requirements by cybersecurity entities. According to the managers and administrators of state information resources, the reason why security compliance assessments are not carried out is the lack of human resources, competence and funding. The process of cybersecurity risk evaluation requires specific knowledge in this field and the specialists performing the risk assessment of the institutions are not able to qualitatively assess the cybersecurity risks, which is why it is appropriate to have risk assessment guidelines. However, the problem is that there is no national guidance on the specific risk assessment methodology to be used by cybersecurity entities, which does not allow for digitised security compliance. The framework is important in terms of the information gathered, but it does not contain aggregation, assessment indicators, insights. Entities indicated that ARSIS is only an archive of paper documents, whereas the system should be a tool to see the big picture and compare it with others. The recommendations for improvements were to be implemented by 1 June 2019, but problems have not been resolved, as the current software code does not allow for the extension of ARSIS functionality. In addition, another problem is that there is no consolidated legal framework for cybersecurity and electronic information security. The legislation requires all cybersecurity entities to carry out a risk assessment of their communication and information systems but does not require the results of the risk assessment to be made available to the responsible public authorities. However, The Lithuanian Ministry of National Defence with other institutions is working on the draft amendments to the law on cybersecurity, which will be released in March and it should solve this problem.

To solve problems of the ARSIS system, good practice recommends concluding sectoral risk profiles that provide a quantitative threat analysis and periodic updates, the establishment of an information governance framework that addresses security principles, formal and ongoing information security management methods and ensures that established policies, principles, standards, procedures, methodologies are in line with all applicable international requirements. In addition, to improve cybersecurity risk management, implement a national governance process, develop a common methodology for evaluation compliance in cybersecurity and information resources security and adopt measures to ensure better communication of cyber incidents. Such risk management would allow the relevant authorities to have up-to-date information on the risks identified by cybersecurity entities and to coordinate at the national level a process for their management, ensuring the deployment of the necessary protection, prevention and response measures.

In summary, ARSIS, as a tool for evaluation and monitoring security compliance, is an important element in ensuring the sustainability of the cybersecurity system, and problems that cannot be solved have a negative impact and create conditions

for vulnerabilities to develop. According to research by ISACA[2] and the CMMI[3] Institute, organisations with a strong cybersecurity culture have a better awareness of potential threats, a lower number of cyber incidents, and a higher resilience to potential threats. Currently, institutions are not well prepared for emerging cybersecurity challenges. Cybersecurity exercises and training focused on the latest cybersecurity trends and organised regularly to increase staff attentiveness and cybersecurity culture.

3.2. Risk of creating double legislation

We have already mentioned the difference between DORA, CER and NIS 2, so, for example, clearly financial institutions need the same or additional (different) regulation than other important entities. Lithuania should not apply the provisions of the NIS 2 Directive on cybersecurity risk management and reporting obligations, as well as supervision and enforcement to financial institutions covered by the DORA. However, there may be a problem that financial and other institutions will be lumped together in the new bill without separating them. This could lead to duplication or, on the other hand, uncertainty in the legal framework arising from the inclusion of financial institutions in other entities, making it difficult for institutions to accurately interpret and comply with the law. This was before in Lithuanian legislation, in relation to cybersecurity requirements and electronic information security requirements, where the legislation is still not consolidated. Legislation should not allow for an administrative burden (article 3.1(1) of Republic of Lithuania Law on the Reduction of Administrative burden).

Another example of double or conflicting legislation is the confusion of terms between European acts. For example, Recital 19 in both mandates be clarified, as it introduces disparities between the definition of 'incidents' (and 'vulnerabilities') used in NIS2 and those to be applied in the context of the CRA. They have different thresholds or criteria for what constitutes an 'incident', entities may struggle to determine when and how to report. For example, CRA might require reporting minor incidents with limited impact, while the other focuses on significant incidents only. There are also problems in the articles themselves, where the Act requires notification of ENISA, while the Directive demands to notify local authorities. This difference can lead to confusion about compliance obligations.

---

[2] Information Systems Audit and Control Association, an international association focused on information technology governance.

[3] Capability Maturity Model Integration, it is an improvement training and appraisal program. CMMI can be used to guide process improvement across a project, division or entire organisation.

3.3. Status of small and micro enterprises

The NIS2 suggests that small businesses should be left out of the scope so as not to limit their growth. Therefore, it also proposes incentives in the form of funding or education for SMEs to encourage them to implement cybersecurity measures. On the other hand, this proposal allows Member States to determine which SMEs are critical or important to the economy or society of each particular Member State.

This approach may lead to fragmentation and legal uncertainty for SMEs operating in several Member States, as they may be subject to regulation in one Member State but not in another. In addition, SMEs may incur additional costs associated with complying with varying regulatory requirements in different Member States.

There are two ways, in our opinion, to reduce the negative impact of this. First, there is some kind of "additional" harmonisation between the member states with which we have the largest economic ties. This will minimise the difference with other countries where enterprises that are also located in Lithuania could potentially be located. But this method can only be applied after all the amendments have been adopted in the main member states, which will also take a long time. In this case, it may be easier to continue harmonisation at the NIS3 level (or even reclassify it from a Directive to a Regulation).

The second way is to completely minimise the number of types of small businesses that fall under NIS 2. This will allow companies to develop more easily not only in Lithuania, but also for those operating in several countries. This method may sound very liberal, because This method may sound very liberal, because there are many small businesses that have significant capital or are important.

There is a third, middle way: to minimise this number, but at the same time, the selection of additional entities will be based on a unified approach and will be consistent throughout the EU. Given all these facts, the Lithuanian authorities should find a balance between the ability of small businesses to grow and the cybersecurity of important data.

Thus, allowing Member States to define critical SMEs could lead to regulatory fragmentation and uncertainty for businesses operating in multiple countries. The Lithuanian legislator needs to be very careful about the balance so as not to burden entities

3.4. Personal liability for cybersecurity negligence

As we mentioned earlier, the NIS2 Directive provides for penalties. Including, it allows criminal sanctions, for example, for special negligence on the part of directors of entities. Therefore, we will consider world examples, whether Lithuania needs it and what problems there may be with it.

One example we will look at is the legislation of the United States of America. There, criminal penalties for cybersecurity negligence, including actions that could harm the security, confidentiality, integrity or availability of IT systems, are applied under federal laws. For example, the Computer Fraud and Abuse Act (CFAA) is a key piece of legislation that targets a range of cybercrime activities. Violations under the CFAA may result in a fine or even imprisonment, the length of which depends on the nature of the violation and the existence of aggravating circumstances.

One more example is the Caremark case in Delaware. The court decided that liability for failure to monitor risk can only be imputed to individual board members where: (a) the directors utterly failed to implement any reporting or information system or controls; or (b) having implemented such a system or controls, consciously failed to monitor or oversee its operations thus disabling themselves from being informed of risks or problems requiring their attention.

Does Lithuania need it? Yes and no. On the one hand, the number of obligations is increasing, and therefore gross violations by directors can compromise the cybersecurity of not only entities, but the entire security of Lithuania. For example, even recently there was a serious data breach, where 260,000 user data were stolen. We cannot say who is to blame and how this leak occurred, but it is an example of the fact that such situations do happen and, for example, failure to update cyber systems or ignoring any training programs will increase the risks in general. On the other hand, this may partially discourage private companies from operating in Lithuania due to a certain fear that directors may be punished for a mistake. But if, for example, a criminal penalty in the form of a fine is introduced, then, logically, this is the same as punishing the entire company for the violation, which is already included in the NIS2 Directive.

Thus, this practice exists. The argument in favour of criminal liability is the ultimate responsibility of the manager for the security of the organisation and the potential public harm that can be caused by breaches. However, challenges include the difficulty of determining the exact cause of a breach, the rapidly changing threat landscape and the reality of operating in a complex environment.

Therefore, even if no criminal penalties are envisaged, some form of personal liability should be considered for certain individuals who are completely negligent in their cybersecurity of important institutions.

4. Conclusion

1. There are few key points that should be considered in the new legislation. First of all, fixing the ARSIS and implementing a national governance process. ARSIS does not provide feedback to facilitate the implementation of requirements. Therefore, it should be concluding sectoral risk profiles that provide a quantitative threat

analysis and periodic updates. As a result, it would ensure better communication about cyber incidents and would improve risk management.

2. Create national guidelines on the risk assessment methodology. It should develop a common methodology for evaluation compliance in cybersecurity and information resources security. Establishment of an information governance framework that addresses security principles, information security management and ensures that established standards, procedures, methodologies comply with all applicable international requirements.
3. Consolidation of legislation: the new European legislation should contribute to a more consolidated legislation. If earlier it concerned issues between cybersecurity and electronic data protection requirements, now it is about the correct harmonisation of the new Directives so that the requirements do not repeat (or at least do not conflict) with each other and other regulations.
4. Refraining from imposing harsh obligations: new and consolidated requirements are needed, but too high cybersecurity requirements (above NIS2 requirements) will reduce the development of companies (especially small and micro entities), or even the outflow of such organisations from Lithuania to Member States with lesser limitations and obligations.
5. Promoting and detailing the legislation about the use of certification: The NIS2 Directive entails an increase in ICT-related costs. One way to reduce these costs at the national level is to establish a certification system. Such well-designed certification systems can serve as a model for the development of certification in the EU. The authorities will ensure that the certification is in the country and guarantee the recognition of international certification for non-critical devices/applications.

List of sources

Legislative acts

1. Europos Parlamento ir Tarybos 2022 m. gruodžio 14 d. direktyva (ES) 2022/2555 dėl aukšto bendro kibernetinio saugumo lygio Sąjungoje užtikrinimo priemonių, iš dalies keičianti Reglamentą (ES) Nr. 910/2014 ir Direktyvą (ES) 2018/1972 bei panaikinanti Direktyvą (ES) 2016/1148 (NIS 2 Direktyva) (Tekstas svarbus EEE). OL L 333, p. 80. Available at the link: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555/oj.
2. Europos Parlamento ir Tarybos 2016 m. balandžio 27 d. reglamentas (ES) 2016/679 dėl fizinių asmenų apsaugos tvarkant asmens duomenis ir dėl tokių duomenų laisvo judėjimo bei panaikinant Direktyvą 95/46/EB (Bendrasis duomenų apsaugos reglamentas). OL L 119, p. 1. Available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679.
3. „Europos Parlamento ir Tarybos 2022 m. gruodžio 14 d. reglamentas (ES) 2022/2554 dėl skaitmeninio veikimo atsparumo finansų sektoriuje ir iš dalies keičiantis reglamentus

(EB) Nr. 1060/2009, (ES) Nr. 648/2012, (ES) Nr. 600/2014, (ES) Nr. 909/2014 ir (ES) 2016/1011." OL L 333, 2022-12-27, p. 1–79. Available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32022R2554.
4. Europos Parlamento ir Tarybos 2022 m. gruodžio 14 d. direktyva (ES) 2022/2557 dėl kritinių subjektų atsparumo stiprinimo ir panaikinant Tarybos direktyvą 2008/114/EB." OL L 333, 2022-12-27, p. 164–198. Available at: Directive 2022/2557.
5. Europos Parlamento ir Tarybos 2018 m. gruodžio 11 d. direktyva (ES) 2018/1972, nustatanti Europos elektroninių ryšių kodeksą (persvarstyta)." OL L 321, 2018-12-17, p. 36–214. Available at: Directive (EU) 2018/1972.
6. Europos Parlamento ir Tarybos 2004 m. kovo 10 d. reglamentas (EB) Nr. 460/2004, įsteigiantis Europos tinklų ir informacijos saugumo agentūrą." OL L 077, 2004-03-13, p. 1–11. Available at the link: Regulation (EC) No 460/2004.
7. Europos Parlamento ir Tarybos 2016 m. balandžio 27 d. reglamentas (ES) 2016/679 dėl fizinių asmenų apsaugos tvarkant asmens duomenis ir dėl tokių duomenų laisvo judėjimo bei panaikinant Direktyvą 95/46/EB (Bendrasis duomenų apsaugos reglamentas)." OL L 119, 2016-05-04, p. 1–88. Regulation (EU) 2016/679.
8. Lietuvos baudžiamasis kodeksas, 2000 m. rugsėjo 26 d. Nr. VIII-1968. TAR, 1968.
9. Lietuvos Respublikos kibernetinio saugumo įstatymas, 2014 m. gruodžio 11 d. Nr. XII-1428. TAR, 0553.
10. Valstybės informacinių išteklių atitikties elektroninės informacijos saugos reikalavimams stebėsenos sistemos nuostatai, 2018m. gruodžio 11d., Nr. V-1183. TAR, 0526.
11. Nacionalinė kibernetinio saugumo strategija, 2018m. rugpjūčio 13 d., Nr. 818. TAR, 3252.
12. Nacionalinė saugumo strategija, 2002m. gegužės 28d., Nr. IX-907.
13. Kibernetinio saugumo informacinio tinklo nuostatai, 2019m. lapkričio 27d., Nr. V-998.
14. Valstybinio audito ataskaita „Kibernetinio saugumo užtikrinimas", 2022 m. spalio 27d. Nr. VAE-10.
15. Aštuonioliktosios Lietuvos Respublikos Vyriausybės programa, 2020m. gruodžio 11d., Nr. XIV-72.
16. Procesų vertinimo modelis, naudojant COBIT®5, APO12 proceso „Valdyti riziką" BP3 bazinės praktikos „Valdyti rizikos profilį" aprašymas, 61–62 psl.

Other sources

17. Key trends and statistics of the National Cyber Security Status of Lithuania, 2022 Ministry of National Defence of the Republic of Lithuania.
18. Valstybinio audito ataskaita „Kibernetinio saugumo užtikrinimas". 2022 m. spalio 27 d. Nr. VAE-10.
19. Zoey Stambolliu, Alberto Di Felice, "Building a strong foundation for the Cyber Resilience Act: key considerations for trilogues." (2023, September 25). Available at:https://www.digitaleurope.org/resources/building-a-strong-foundation-for-the-cyber-resilience-act-key-considerations-for-trilogues/.

20. "The Board of Directors' Duty of Oversight and Cybersecurity." The CLS Blue Sky Blog, Columbia Law School, October 28, 2021. Available at: https://clsbluesky.law.columbia.edu/2021/10/28/the-board-of-directors-duty-of-oversight-and-cybersecurity/#_ftn5.
21. Speech by President von der Leyen at the State of the European Union Address" [Online] (2021, September 15). Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_21_4701.
22. Lithuania Records Over 4,000 Cyber Attacks in 2022. [Online] (2023). Available at: https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/2002523/lithuania-records-over-4-000-cyber-attacks-in-2022.
23. Lithuania-Russia Cyberattacks. [Online] (2022). Available at: https://www.nytimes.com/2022/06/27/world/europe/lithuania-russia-cyberattacks.html.
24. Cyber Security Council Overviewed National Cybersecurity Situation and Major Undertakings. [Online] (June 26, 2022). Available at the link: https://kam.lt/en/cyber-security-council-overviewed-national-cybersecurity-situation-and-major-undertakings/.
25. "Ukrainu bēgļi Lietuvā saņem viltus e-pasta vēstules; uzbrukums saistīts ar Krieviju" [Online] (2023, January 23). Available at: https://www.tvnet.lv/7696931/ukrainu-begli-lietuva-sanem-viltus-e-pasta-vestules-uzbrukums-saistits-ar-krieviju.
26. European Election at Risk from AI, Says EU's Cyber Agency. [Online] (2023, October 19). Available at the link: https://www.politico.eu/article/european-union-election-risk-artificial-intelligence-interference-cybersecurity-agency-enisa/.
27. The European Parliament has an Election Security Problem. [Online] (2023, December 10). Available at: https://www.politico.eu/article/european-parliament-election-cybersecurity-problem/.
28. "Informuoja apie dar vieną didelio masto programišių ataką Lietuvoje: nutekinti 260 tūkst. vartotojų duomenys." [Online]. Available at: https://www.delfi.lt/login/progresas/kibernetinis-saugumas/informuoja-apie-dar-viena-didelio-masto-programisiu-ataka-lietuvoje-nutekinti-260-tukst-vartotoju-duomenys-95593475.
29. International Telecommunication Union. "Guide to Developing a National Cybersecurity Strategy - Strategic Engagement in Cybersecurity." 2018. Available at: https://www.itu.int/hub/publication/d-str-cyb_guide-01-2018/.
30. European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (Europol). "European Cybercrime Centre (EC3), Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA), 2017.

SUMMARY

This article provides a detailed assessment of legislative cybersecurity issues and challenges that Lithuanian authorities are facing and might face in the future. To achieve this purpose, Lithuanian cybersecurity legislation is evaluated and compared with European Union law. This study draws attention to and assesses the problematic aspects related to cybersecurity regulation.

After analysing all sources, it can be concluded that Lithuania needs to improve its legal instruments to ensure that they are robust, adaptable and in line with new cybersecurity threats and technological advances because cybercrime remains a persistent issue. The balance between security and privacy, flexibility and capabilities of entities and individuals must be maintained. The Republic of Lithuania law on Cyber Security and The National Cyber Security Strategy sets out the main guidelines to ensure the prevention and investigation of cybercrime. Even though from a theoretical point of view, it seems that the law adjusted the aims of risk management, the organisational and technical requirements for cybersecurity and Cyber Security Strategy sets out the main objectives for the country's cybersecurity efforts, both in the public and private sectors. But on the practical part, the picture is completely different.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.8

ORDALIJOS KAIP ĮRODINĖJIMO PRIEMONĖ TEISMŲ PROCESE

Rimgaudas Statkus, Šarūnas Kilčiauskas
Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
2-o kurso studentai
Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: rimgaudas.statkus@tf.stud.vu.lt; sarunas.kilciauskas@tf.stud.vu.lt

Adomas Talijūnas
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
II kurso Istorijos studentas
Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius
El. paštas: adomas.talijunas@if.stud.vu.lt

Mokslinio straipsnio akademinis kuratorius dr. Jurgis Bartkus
El. paštas: jurgis.bartkus@tf.vu.lt
Mokslinio straipsnio praktinis kuratorius doc. dr. Martynas Jakulis
El. paštas: martynas.jakulis@if.vu.lt

Anotacija. *Šiame straipsnyje nagrinėjamos ordalijos kaip įrodinėjimo priemonė teismo procese. Bendrai aptariama jų naudojimo priežastys, raida ir uždraudimas krikščioniškoje Europoje. Ištiriama jų svarba Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – LDK), atrandama, kas iš ordalijų išliko net šiandieniame Lietuvos teismo procese bei aptariama hipotetinės ordalijų įteisinimo perspektyvos dabartinės Lietuvos Respublikos teisės sistemoje.*

Pagrindiniai žodžiai: *ordalijos, Lietuvos Statutai, teismas, Lietuvos Didžioji kunigaikštystė, išbandymas, priesaika, dvikova.*

Annotation. *This article discusses the use of ordeal as an evidentiary tool in court proceedings. It discusses in general terms the reasons for their use, their development and their prohibition in Christian Europe. It examines their importance in the Grand Duchy of Lithuania, discovers which ordeals survived even in today's Lithuanian court proceedings, and discusses the hypothetical perspectives for the implementation of ordeals in the current legal system of Lithuania.*

Key words: *ordeal, Statutes of Lithuania, court, Grand Duchy of Lithuania, trial, oath, duel.*

Copyright © Rimgaudas Statkus, Šarūnas Kilčiauskas, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Išbandymas ugnimi, nuožmi dvikova iki mirties ar ritualinė priesaika be mažiausios klaidos. Visa tai yra ordalijos arba kitaip – Dievo teismas (lot. *iudicium Dei*) – Senovės bei Ankstyvųjų Viduramžių teisės institutas, kuris būdavo pasitelkiamas, kai kitų įrodymų priimti galutiniam sprendimui teisme nepakakdavo. Ordalijų naudojimas Viduramžiais, atsižvelgiant į nemažą skaičių bylų, kuomet nebūdavo vieno aiškaus kaltintojo ar kaltinamasis nebūdavo laisvas žmogus, buvo pakankamai dažnas reiškinys (Palmer, 1989, p. 1550). Dažnai yra bandoma parodyti Viduramžius, kaip tamsiuosius amžius, remiantis būtent ordalijomis ir jų neracionalumu. Tačiau toks vertinimas nebūtinai yra teisingas, nes būtent Viduramžiais ir vadovaujantis Viduramžių filosofija ordalijos buvo uždraustos. Dažnai populiarioje kultūroje šis periodas vadinamas tamsiaisiais amžiais, tačiau panagrinėjus istorinius šaltinius bei akademinę literatūrą, toks įvaizdis drastiškai keičiasi.

Ordalijų palikimą galima atpažinti ir šiomis dienomis. Konkrečiai, per priesaikos institutą, kuris, autorių nuomone, yra labai artimas save esme Viduramžiais egzistavusiai ritualinei priesaikai. Kyla klausimas, jeigu ritualinės priesaikos elementų randama šiuolaikinėje teisėje, galbūt ir kitų ordalijų aspektai turi perspektyvų ateityje?

Šio darbo **tikslas** yra įvertinti ordalijų, kaip įrodinėjimo priemonių, racionalumą Viduramžiais ir LDK gyvavimo laikotarpiu, bei jų perspektyvas ateityje.

Šio darbo **objektas** yra ordalijos, kaip įrodinėjimo priemonė, teismo procese.

Mokslinio straipsnio **uždaviniai** yra šie:

1. Bendrai įvertinti ordalijų raidą Viduramžių krikščioniškoje Europoje V–XIII a.;
2. Išnagrinėti ordalijų įtaką LDK teisminei sistemai;
3. Aptarti ordalijų palikimą šiandieniniame teismo procese;
4. Ištirti ordalijų elementų perspektyvas šiuolaikinėje Lietuvos teisėje.

Darbe taikyti šie **metodai**: istorinis, lyginamasis, teleologinis, loginis. Istoriniu metodu siekiama išsiaiškinti, kaip teismuose buvo naudojamos ordalijos. Lyginamuoju metodu buvo lyginami Lietuvos bei užsienio istoriniai teisės aktai bei ordalijų rolė juose. Teleologiniu metodu buvo bandoma suprasti ordalijų, kaip įrodinėjimo priemonės, naudojimo ir uždraudimo Viduramžiais priežastis bei tikslus. Loginis metodas buvo pasitelktas nagrinėjant ordalijų palikimą ir perspektyvas šiandien.

Darbo originalumas pasireiškia bandymu pakeisti nusistovėjusią nuomonę apie Viduramžių teisminę praktiką, siekiant parodyti jos inovatyvumą ir pagrįstą pritaikymą minėtos epochos visuomenėje. Taip pat pažvelgiama į ordalijas platesniame kontekste, apžvelgiamos praktikos Vakarų Europoje ir LDK. **Darbas aktualus tuo,** kad jame siekiama atrasti ordalijų palikimą dabartinėje proceso teisėje, taip pat išnagrinėti dabartines teisinės spragas ir išsiaiškinti, ar ordalijų pasitelkimas būtų tikslingas ir pagrįstas dabartiniame įrodinėjimo procese.

Darbo ištyrimo laipsnis dr. Gintaras Šapoka tyrė ordalijas senovės teismo procese, prof. dr. Jevgenij Machovenko tyrė įrodymus LDK, į kuriuos įėjo ir ordalijos, bei nagrinėjo Lietuvos Statutus. Irena Valikonytė taip pat tyrinėjo ordalijas valdovo teismo kontekste. Yra daug užsienio autorių literatūros, skirtos ordalijų instituto nagrinėjimui.

Literatūros apžvalga. Darbe buvo remiamasi norminiais teisės aktais, istoriniais šaltiniais bei akademinėmis publikacijomis. Labai reikšmingi buvo 1529 m. Pirmasis Lietuvos statutas (toliau – PLS) ir 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas (toliau – TLS), kuriuose buvo ieškoma ordalijų reglamentavimo LDK teisinėje sistemoje.[1] Darbui ypatingai reikšmingi buvo prof. dr. J. Machovenko darbai, kurie padėjo suprasti Lietuvos teisės istorijos kontekstą bei ordalijų vietą LDK teisinėje sistemoje. Buvo remtasi ir prof. dr. Irenos Valikonytės monografija apie valdovo teismą, kuri padėjo susidaryti platesnį vaizdą apie ordalijos instituto praktinį taikymą LDK (Valikonytė, 2023). Taip pat remtasi užsienio autorių literatūra, kuri padėjo išnagrinėti ordalijų institutą Europos istorijos kontekste. Iš jų reikšmingiausias buvo dr. Hock Lai Ho straipsnis „The Legitimacy of Medieval Proof" (Ho, 2004), nes padėjo suprasti Viduramžių visuomenės požiūrį į teisingumą bei ordalijas.

1. Ordalijų istorinė ir teisinė raida krikščioniškoje Europoje

Norint išanalizuoti ordalijų įtaką Viduramžių teisės sistemai, visų pirma reikia išsiaiškinti ordalijos, kaip įrodinėjimo priemonės, pobūdį, istorinę raidą bei santykį su socialine Viduramžių visuomenės sankloda. Nors ordalijos panaudojimo ištakos gali būti atsekamos ir iki Senovės teismų procesų, tačiau išlikusių šaltinių gausa geriausiai ją leidžia nagrinėti Viduramžių epochos rėmuose.

1.1. Ordalijų samprata ir rūšys Viduramžių teismo procese

Ordalijos buvo vienas svarbiausių Viduramžių teismo įrodinėjimo būdų. Ieškovas arba atsakovas būdavo išbandomi įvairiais būdais. Tikėta, kad taip pasireiškia Dievo nuosprendis. Dažniausiai šie išbandymai pasireikšdavo fizinio skausmo teisiamajam sukėlimu.

Dalis teisės istorijos tyrinėtojų, tarp jų ir dr. G. Šapoka, į ordalijų sąvoką įtraukia ir teisminę dvikovą bei ritualinę priesaiką (Šapoka, 1999, p. 107), tačiau prof. dr. J. Machovenko yra linkęs ordalijų sąvokai priskirti tik teisminius bandymus, ir kartu su minėta priesaika ir teismine dvikova apibendrinti kaip idealiuosius įrodymus, kuriais buvo remiamasi nesant racionaliųjų (Machovenko, 2007, p. 24). Tad, nors ir yra

[1] Statutų citavimui tolesniuose paragrafuose bus naudojami minėti trumpiniai (Statuto pavadinimas, skyrius, straipsnis).

skirtingi ordalijos sandaros apibrėžimai, tačiau šio straipsnio autoriai, nagrinėdami ordalijas ir atsižvelgdami į Dieviškojo įsikišimo svarbą, joms priskirs ir teisminių dvikovų bei ritualinių priesaikų praktiką Viduramžių teisės sistemoje, nes buvo tikima, jog Dievas įsikiša ir į pastarąsias (Šapoka, 1999, p. 105).

Ordalijos aptinkamos jau ir pačiuose seniausiuose teisės šaltiniuose. Hamurabio kodekso (XVIII a. pr. m. e.) 2 straipsnis byloja: „Jei žmogus apkaltino žmogų burtininkavimu, o paskui neįrodė (to) prieš jį, tas, kuris kaltinamas burtininkavimu, turi eiti prie šventosios upės; jis turi įšokti į šventąją upę ir, jei šventoji upė jį apsems, jo kaltintojas perims ir pasiliks jo namus; jei šventoji upė įrodo, kad tas žmogus yra švarus (nuo nusikaltimo), ir grįžta sveikas, tas, kuris jį apkaltino burtininkavimu, bus nubaustas mirties bausme; tas, kuris įšoko į šventąją upę, pasiima ir pasilieka savo kaltintojo namus“ (Driver, Miles, 1955, p. 13-14.). Šis Babilono karaliaus[2] kodekso straipsnis jau mini išbandymą vandeniu, kuriuo analogiškomis formomis buvo pasitelkiama iki pat ordalijų uždraudimo Vakarų Europoje.

Dažniausiai išbandymai buvo susiję su ugnimi ir vandeniu, švariomis stichijomis, kurios pagonių buvo laikomos dievybių įsikūnijimu. Buvo manoma, kad ir jose slypi tas pats dieviškasis pradas ir išbandymo elementas: tikima, kad dvikovą, padedant dievams, laimi sakantis tiesą, o teisingą priesaiką dievų akivaizdoje gali duoti tik nekaltasis (Šapoka, 1999, p. 105). Taigi, ordalijų institutas buvo paremtas tuo, jog esant neaiškiai žmogiškojo teismo baigčiai, per ordalijas, bylos baigtį į savo rankas perimdavo Dievas ar dievai, kurių sprendimas būdavo absoliutus ir nekeliantis abejonių.

1.2. Ordalijų naudojimo krikščioniškoje Europoje istorinės ir teisinės priežastys

Žlugus Vakarų Romos imperijai Vakarų Europoje susidarė politinis, o tuo pačiu ir teisinis, vakuumas. Nors barbarai, didele apimtimi, paliko galioti privatinę romėnų teisę, bet viešoji romėnų teisės sistema buvo sunaikinta, taigi nenuostabu, kad procesinė teisė, kaip viešosios teisės šaka, rėmėsi pagoniška tradicija ir jai būdingomis ordalijomis. Nors tarp teisės istorijos tyrinėtojų yra žinoma, kad Vakarų Europą užvaldę germanų valdovai buvusiose romėnų teritorijose privatiems santykiams taikė modifikuotą romėnų teisę (Jonaitis, 2014, p. 63), tačiau *Lex Salica* (Salijų tiesa), karaliaus Chlodvigo I pavedimu sukurta netrukus po to, kai Merovingų[3]dinastijos valdomi frankai užkariavo buvusią Romos imperijos Galijos provinciją, parodo, jog įrodinėjimo procesas ankstyvųjų Viduramžių teisme buvo visai nebūdingas romėnams: „Taip pat keistoka būtų buvę, jeigu, romėnas būtų bėręs per savo galvą sukastą iš keturių

---

[2] Šeštasis pirmosios dinastijos Babilonijos karalius, turėjęs Šumero ir Akado karaliaus titulą, valdęs XVIII a. pr. m. e.

[3] Frankų kilmės valdovų dinastija, valdžiusi Frankų karalystę V-VIII a.

lūšnelės kerčių žemę ir būtų šokęs per tvorą. Saliečių teisėj nebuvo liudytojų, tik priesaika, kitų žmonių (giminių, kaimynų) priesaikos tvirtinama, ir „Dievo teismas“ arba vadinamosios ordalijos“ (Karsavinas, 1991, p. 286). Taigi, viešosios teisės funkcijas vykdyti ėmė naujosios barbarų karalystės, pasitelkdamos savo teisės papročius, tarp jų ir ordalijas, o reguliuojant privačius santykius tarp subjektų rėmėsi romėnų teise (Karsavinas, 1991, p. 286). Nors barbarai buvo pagonys, jie ganėtinai greitai perėmė savo naujųjų pavaldinių religiją. 496 m. į krikščionybę atsivertė frankai ir jų karalius Chlodvigas, o po jų viena po kitos atsivertė ir kitos barbarų gentys bei karalystės. Anot Haroldo J. Bermano, ankstyvųjų Viduramžių Bažnyčia ne tik nesipriešino, bet ir skatino „germaniškus ordalijų ir kompurgacijos teisinius institutus, stiprindama juos grindžiančią germanams būdingą dievybės imanentiškumo intuicija. Ir germanų religija, ir ją išstūmusi krikščionybė rėmėsi įsitikinimu, kad antgamtinės jėgos glūdi pačioje gamtoje ir kad juslėms prieinamas pasaulis, tariant Marco Blocho žodžiais, „yra kaukė, už kurios vyksta visa, kas iš tikrųjų svarbu“ (Berman, 1999 , p. 95).

Taip pat, norint suprasti ordalijų naudojimą, svarbu įvertinti Viduramžių žmogaus ir visuomenės mąstyseną. Štai senovės romėnai ir graikai tikėjo, kad pasaulis nulemtas atsitiktinumų, kuriuos savo srityse galėjo į vieną ar kitą pusę pastūmėti dievai ir deivės. (Kendall, 1956, p.11) Viduramžių žmogui toks požiūris būtų visiškai nesuprantamas. Kaip rašo Tomas Akvinietis: „visi daiktai, kurie egzistuoja bet kokiu būdu, būtinai yra nukreipti Dievo į tam tikrą tikslą“ (Aquinas, 1947, p. 279). Tokia visuomenė, kuri tiki visagaliu Dievu, kuris galų gale viskam turi planą, netiki atsitiktinumais ir sutapimais. Dėl to viduramžiška teisė buvo holistinė, žvelgianti ne tik į konkrečias faktines aplinkybes, bet į bendrą įvykių ir dieviškų ženklų kontekstą (Ho, 2004, p. 264). Štai dėl to teisminiai išmėginimai, pavyzdžiui, ugnimi ir vandeniu, bei teisminės dvikovos buvo puikus būdas nuspręsti bylos baigtį, kai trūkdavo kitų įrodymų, nes Dievo baimė bei žmonių tikėjimas, kad bylos baigtį nuspręs būtent Dievas, buvo labai stiprus. (Ho, 2004, p. 277). Taigi, Viduramžių visuomenės gilus tikėjimas į galimą Dieviškosios Apvaizdos teisingą įsikišimą, nepriklausomai nuo asmens socialinio ar materialinio statuso, lėmė ordalijų, kaip racionalios priemonės spręsti įrodymų stokojančias bylas, pritaikymą Viduramžių teismų procese.

Istorinės demografijos tyrinėtojai žvelgia į Viduramžių Europą, kaip į tokią, kurios apgyvendintose dalyse dauguma žmonių vertėsi gyvulininkyste arba žemdirbyste ir tik nedidelė gyventojų dalis gyveno miestuose (Biller, 2003, p. 10). Svarbu pažymėti, kad Viduramžių visuomenė taip pat yra bendruomeniška visuomenė, kurią saisto ne tik šventais laikyti įsipareigojimai (kaip senjoro ir vasalo), bet ir poreikis laikytis išvien mažose bendruomenėse, nes didelių miestų, kaip Antikoje, Viduramžiais paprasčiausiai nebebuvo. Gyventojų solidarumas buvo būtinas norint išgyventi prastesnį derlių, ilgesnę žiemą ar priešų antpuolį. Taigi, tokiose glaudžiose bendruomenėse socialinis „patikimumas“ buvo labai svarbus. Dėl to Viduramžių teisme, pritrūkus racionalių įrodymų, dar egzistavo ir ritualinės priesaikos, kai ieškovas arba atsakovas

turėdavo su savimi atsivesti kompurgatorių, kurie priesaikos tekstą ištartų kartu su proceso dalyviu. Kai kiti žmonės kartu prisiekdavo, tai parodydavo ne tik Dieviškosios Apvaizdos įsikišimą į situaciją, bet ir žmogaus socialinį statusą, reputaciją (Ho, 2004, p. 264-265).

Kadangi teismo nuosprendis būdavo atiduodamas į Dievo rankas, neišvengiamai bylos baigtis nebūdavo kvestionuojama. Toks teorinis teisėjo, šiuo atveju Dievo, įsikišimas leido ordalijai suteikti nešališkumą, naudojant ją luominėje Viduramžių visuomenėje. Teisminiai bandymai gentinėje visuomenėje buvo taikomi visiems bendruomenės nariams, neatsižvelgiant į jų socialinę padėtį. Tokia nuostata galiojo ir Ankstyvaisiais Viduramžiais. Nors vėliau taikytos išimtys, pavyzdžiui, galimybė atstovauti, leidusios aukštesnių luomų atstovams išvengti tiesioginio ordalijos panaudojimo jų atžvilgiu (Šapoka, 1999, p. 112). Tačiau prigimtinis tikėjimas dieviškuoju teisingumu Viduramžių visuomenėje leido tikėtis teisingos baigties byloje, nepriklausomai nuo besibylinėjančių pusių socialinės padėties.

Taigi, decentralizuotoje, krikščioniškoje Europoje sudėtingiems teisminiams ginčams išspręsti ordalijos buvo visai racionalus būdas, kuris užtikrino žmonių pasitenkinimą teismų veikla bei socialinę darną.

1.3. Ordalijų išnykimo priežastys krikščioniškoje Europoje

Ordalija buvo laikoma Dievo valios išraiška, ordalijos metu įvykęs sprendimas buvo galutinis. Tačiau didėjanti popiežių įtaką ir jų galios centralizavimas galiausiai privedė prie ordalijų atsisakymo, nes po popiežių revoliucijos 1075 m. popiežius Grigalius VII nustatė popiežiaus teisę apeliacine tvarka iš naujo peržiūrėti bažnytinių teismų sprendimus. (Lukošius, 2023, p. 77).

Formaliai ordalijos bažnytiniuose teismuose buvo uždraustos 1215 m. IV Laterano susirinkime. Pagrindiniai du argumentai dėl ordalijų uždraudimo buvo: nepakankamas pagrindimas Šventuoju Raštu ir prieštaravimas teologijai. (McAuley, 2006, p. 474).

Šventasis Raštas niekur konkrečiai nemini ordalijų ir neteisina jų naudojimo. Išimtis galėtų būti Skaičių knygoje minimas išmėginimas žmonai dėl neištikimybės. (Šventasis Raštas..., 1992, Sk. 5, 11-29) Tačiau tai vienintelis toks ordalijos pavyzdys Senajame Testamente, o Naujajame Testamente ordalijos iš viso nėra minimos.

Ordalijos kritikuotos ir iš teologinės perspektyvos. Ordalija reiškė, kad Dievas savo valią privalo atskleisti toje situacijoje ir išgelbėti arba pasmerkti proceso dalyvį. Tai suponuoja, kad žmonės verčia Dievą veikti konkrečioje byloje ir atskleisti savo valią ne tada, kai jis pats mano esąs geriausia, bet tada, kai nusprendžia žmonės teisme. Kadangi Dievas yra būtybė turinti laisvą valią, jo negalima versti priimti sprendimus pagal žmogiškąsias taisykles. Taip pat svarbu paminėti, kad ordalijos nebuvo sakramentas. Pagal Katalikų Bažnyčios mokymą sakramentai yra vienintelis būdas, kai, atlikus tam tikras apeigas, gali būti užtikrintas Dievo dalyvavimas, pavyzdžiui,

priimant Komuniją gaunama Šventoji Dvasia. (United States Conference of Catholic Bishops, 2004) Kadangi ordalija niekada nebuvo pripažinta sakramentu, tai ir Dievo dalyvavimas joje negalėjo būti užtikrintas. (McAuley, 2006, p. 482)

Popiežiaus, kaip teisėjo, vaidmens didėjimas, egzegezė bei teologinė kritika sudavė lemiamą smūgį šimtmečius gyvavusiai ordalijų praktikai. Darytina išvada, kad ordalijos atliko savo teigiamą vaidmenį nusilpusioje ir be stiprių valdžių centrų po Vakarų Romos imperijos žlugimo likusioje Europoje, nes padėjo užtikrinti teisingumo poreikį bylose, kurių ribotus išteklius bei technologines galimybes turintis teismas išspręsti nepajėgė. Bendruomeniškoje Viduramžių visuomenėje ordalijos padėjo užtikrinti socialinę tvarką, nes Dievo sprendimo teisingumu nebuvo abejojama. Tačiau stiprėjant Katalikų Bažnyčios bei popiežių galiai Bažnyčia pajėgė efektyviau vykdyti bažnytinius teismus, atsirado inkvizicinis teismo procesas, kurio tikslas buvo išsiaiškinti objektyviąją tiesą byloje (Maksimaitis, 2024). Taigi, ordalijos nunyko ne tik dėl pačios Bažnyčios sprendimo jas panaikinti, bet ir dėl natūralios teisės raidos ir evoliucijos.

2. Ordalijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismo procese

LDK buvo paskutinė pagoniška valstybė Europoje, todėl dauguma su krikščionybe susijusių aspektų čia atkeliavo daug vėliau. Apie ordalijas ikikrikščioniškoje Lietuvoje dėl rašytinių šaltinių stokos sunku spręsti, todėl šiame darbe pagoniškos Lietuvos teisė nenagrinėjama. Kadangi kartu su krikščionybe į LDK vakarietiška teisė atkeliavo Vėlyvaisiais Viduramžiais, LDK pasinaudojo atsilikimo pranašumu perimdama naujausias teisines praktikas, todėl ordalijų institutas Lietuvoje nebuvo ilgai ir plačiai taikomas.

2.1. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės raidos ypatumai

LDK XV-XVI a. apėmė dabartines Lietuvos, Lenkijos, Baltarusijos, Ukrainos ir Rusijos teritorijas ar bent tam tikrą jų dalį. Tokios LDK ribos geografinėje to meto erdvėje neišvengiamai lėmė ir skirtingų kultūrų, papročių ir konfesijų sąveiką valstybės viduje. Kaip teigia Samuelis Phillipsas Huntingtonas, istorinė riba, šimtmečius skyrusi Vakarų krikščionių tautas nuo musulmonų ir ortodoksų, eina išilgai dabartinės Suomijos ir Rusijos bei Baltijos šalių (Estijos, Latvijos ir Lietuvos) sienos, per vakarų Baltarusiją ir per Ukrainą, ir atskiria unitų Vakarus nuo stačiatikių Rytų (Huntington, 1996, p. 158). Ši riba ir LDK atskyrė skirtingo pobūdžio civilizacijas viename dideliame politiniame junginyje. Tad, vertinat teisės raidos ypatumus, reikia suvokti, jog tai buvo pagoniškos, vakarietiškos ir rytietiškos tradicijos teisės tradicijos sąveika, labai dideliame ir konfesiškai bei etniškai įvairiapusiame politiniame darinyje.

1340 m. buvo priimtas Pamedės teisynas, kuriame buvo sukodifikuota lietuviams gimininges prūsų genties paprotinė teisė, nors nėra istorinių įrodymų, kad šis teisynas būtų naudotas LDK teritorijoje. Svarbu paminėti taip pat tai, kad šioje dalyje nagrinėjamu ikistatutinės LDK teisės laikotarpiu didžiąją LDK teritorijos dalį sudarė plačią autonomiją nuo centrinės valdžios turintys domenai, kuriuose viešpatavo slaviškoji teisės tradicija, todėl vertinant ikistatutinę ordalijų raidą LDK teisės sistemoje, būtina atsižvelgti ir į rytų slavų teisės šaltinius. (Machovenko, 2007, p. 23). Nors primityvioji slavų teisė ir nebuvo *per se* labiau paženguusi už LDK teisę, esminis jos pranašumas pasireiškė teisės papročių ir slavų kunigaikščių teismų praktikos užrašymu ir kodifikavimu Rusų tiesoje (Machovenko, 2005, p. 74).

Iki Pirmojo Statuto priėmimo, LDK teisė buvo sisteminama Didžiojo Kunigaikščio privilegijose ir kituose valstybiniuose aktuose. Kai kurie teisės papročiai ir normos įtvirtintos 1468 m. Kazimiero teisyne, daugumą nuostatų įtvirtino visuotinės ir sritinės privilegijos, taip pat Lietuvos Metrikos teismų bylų knygose išlikę teismų nuosprendžiai, Lietuvos metraščiuose aprašyti bausmių taikymo atvejai ir kt. (Andriulis, 1980, p. 7 (Teisės bruožai Lietuvoje XV – XIX, 1980, Mintis)). Centrinis valdžios aparatas, leisdamas šiuos norminius teisės aktus, ne tik sąmoningai įtvirtino politinio LDK centro (Lietuvos) teisę rytų slavų žemėse, bet ir plėtojo LDK teisę remiantis kai kuriais slavų teisės elementais. (Machovenko, 2005, p. 81). Taigi, remiantis prof. dr. J. Machovenko teigimu, siekiant nustatyti ordalijų vietą ikistatutinėje LDK įrodymų sistemoje, nemažai pagalbos teikia Rusų tiesa (Machovenko, 2007, p. 23).

2.2. Ordalijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismo procese

Sąmoningas LDK teisės sisteminimas prasidėjo nuo 1387 m. didiesiems kunigaikščiams leidžiant regionines privilegijas (Jogailos privilegijos aut. p.) ir galutinai suklestėjo rengiant Lietuvos Statutus. Svarbu paminėti ir šiame laiko tarpe 1468 m. priimtą Kazimiero teisyną, traktuojamą kaip pirmąjį bandymą kodifikuoti civilinę, baudžiamąją ir procesinę LDK teisę. Reikšmingas kunigaikščių privilegijų indelis ir Kazimiero teisyno išleidimas leidžia daryti prielaidą, kad kuriant Pirmąjį Lietuvos Statutą, pagrindiniai LDK teisės sistemos elementai jau buvo susiformavę (Machovenko, 2005, 72 p.).

Su krikštu į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę atėjusi vakarietiška-krikščioniška teisės tradicija leido susisteminti iki tol egzistavusią ir iš pagoniško laikotarpio atėjusią paprotinę teisę. Tokio sisteminimo galutiniais produktais tapo Lietuvos statutai, iš kurių pirmasis buvo išleistas 1529 m. Svarbu paminėti, jog lėta LDK bajorų luomo konsolidacija bei užtrukęs luominės monarchijos struktūrų klostymasis, vėluojantis kilmingųjų teisių ir privilegijų įstatymiškas įtvirtinimas suteikė galimybę ir sudarė sąlygas kodifikuoti LDK teisę gerokai modernesnės kultūros bei labiau išsivysčiusios teisinės minties pagrindu (Pirmas Lietuvos Statutas, Gudavičius, 2001 m. 43 p.) Tad, Statutai, o ypač Pirmasis, įsigaliojęs 1529 m., ir Trečiasis, išleistas jau 1588 m. kai Lie-

tuvos Didžioji Kunigaikštystė jau buvo sudedamoji Abiejų Tautų Respublikos dalis, geriausiai perteikia ordalijų panaudojimą ir reikšmę, bei jos kaitą LDK teisės sistemoje, atsižvelgiant į naujovišką jų kodifikavimą.

Vertinant ordalijų įtaką LDK teismuose, visų pirma reikia peržvelgti ir palyginti statutų, kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinę tikrovę reglamentuojančių teisynų, nuostatas ir jų ryšį su ordalijomis. Pagrindinė ordalijų rūšis, randama LDK statutuose yra priesaikos pagalbininkais paremta ritualinė priesaika. Būtent tada, kai nepakakdavo įrodymų, teismas spręsdavo ginčą remdamasis ritualine šalies priesaika. Ritualinės priesaikos ir jos pagalbininkų institutai leido feodalinei valstybei vykdyti teisingumą pačiu paprasčiausiu ir pigiausiu būdu, be tikrų įrodymų ir jų rinkimo išlaidų. LDK tik valstybinių ir religinių nusikaltimų bylose teismas netaikė ritualinės priesaikos, nes buvo laikomasi tardomojo proceso principo (Machovenko, 2007, p. 32). Tad, priesaikos pagalbininkai, kaip sudedamoji minėtos ordalijos dalis, buvo įtvirtinti ir statutuose. Tačiau reikia pažymėti, kad priesaikos pagalbininkų ir liudytojų institutų atskirtis, kitaip negu teigia J. Machovenko, statutuose yra kvestionuotina, kadangi priesaikos pagalbininkai savo priesaikomis patvirtindavo ne tik prisiekiančio bylininko reputaciją ir jo priesaikos teisingumą, bet ir svarbias faktines bylos aplinkybes, kitaip tariant, paliudydavo ieškinio pagrįstumą (Valikonytė, 2023, p. 203). Pirmojo Lietuvos Statuto septintajame skyriuje (apie smurtą šalyje ir apie sumušimą, ir apie šlėktų nužudymus) yra išskiriami bajorų luomo atstovai, kaip reikalingi priesaikos pagalbininkai (PLS, VII, 7, 8, 12, 16). Tačiau antrame straipsnyje tarp galinčių būti pagalbininkais yra priskiriami ir tarnai ir kiti žmonės (PLS, VII, 2). Tad, Pirmajame Lietuvos Statute priesaikos pagalbininkų instituto, glaudžiai persipynusio su liudijimo ir prisiekimo funkcijomis, reglamentavimas buvo pakankamai abstraktus, leidęs prisiekti tam tikrais atvejais net ir žemesnio negu bajorų luomo atstovams. Tačiau žymiai dažniau straipsniuose minėti bajorai leidžia daryti išvadą, kad ritualinės priesaikos ordalija ir jos panaudojimas buvo pritaikytas politiškai aktyviausiam visuomenės sluoksniui, siekiant įtvirtinti jau esamas luomines privilegijas.

Vertinant Pirmąjį Lietuvos Statutą, priesaikos pagalbininkų vaidmuo minimas ir VIII skyriuje, apie žemes bylas. Būtent 5-jame šio skyriaus straipsnyje „liudyti neleisti jokio kito tikėjimo, išskyrus Romos bei Graikų tikėjimo krikščionis“ – yra išskiriami apribojimai žydams ir totoriams dėl jų tikėjimo. Vertinant ir krikščionių tinkamumą reikalauta jog jie „<...>kiekvienais metais pas savo klebonus ar pas šventikus išpažinties eitų ir Komuniją priimtų <...>“ (PLS, VIII, 5). Nors toks, atrodytų, su humanistine Renesanso epochos dvasia besikertantis straipsnis iškrenta iš bendro Statuto konteksto, tačiau reikėtų nepamiršti, kad to meto Lietuvos visuomenėje krikščionybė ir jos atšakos vis dar buvo svarbi žmogaus pasaulėžiūros ir moralinio pagrindo dalis, į centrą iškeliant Dievo, kaip objektyvios tiesos garanto, egzistavimą. Žinoma, svarbu paminėti, jog Pirmojo Lietuvos Statuto laikais galiojo bendroji taisyklė, jog priesaikos pagalbininkai pasitelkiami tada, kai nėra pakankamai liudytojų ar kitų įrodymų (PLS, VII, 8, 9).

Lyginant vėlesnius, Antrąjį ir Trečiąjį, statutus su Pirmuoju, galima pastebėti tam tikrų pokyčių, susijusių su ritualinės priesaikos, kaip ordalijos, taikymu. Pagal bendrąją normą trijų priesaikos pagalbininkų pakako bylai laimėti, o esant tik dviem pagalbininkams, reikėjo ir asmeninės šalies priesaikos. (Machovenko, 2007, p. 33). Taip pat atsisakymas prisiekti su priesaikos pagalbininkais reikšdavo bylos pralaimėjimą (TLS, IV, 81). Tačiau, pasak I. Valikonytės, prisiekti turėjo ne šiaip priesaikos pagalbininkai, bet problemos esmę žinoję liudininkai, kurie savo priesaika būtų parėmė liudijimo teisingumą (Valikonytė, 2023, p. 234). Trečiajame Lietuvos Statute tai pat buvo įtvirtinta humanistines to meto nuotaikas atitinkanti nuostata, jog yra suteikiama laisvė kiekvienam prisiekti pagal savo tikėjimą (TLS, XI, 81). Pirmojo Lietuvos Statuto Slucko nuorašo VI skyriaus 35 straipsnyje ypač sureikšminami vižo[4], kaip oficialaus liudytojo, parodymai. Tačiau Antrajame ir Trečiajame Lietuvos statutuose ši funkcija pereina vazniui[5], kurio parodymai atstojo bylininko priesaiką (Machovenko, 2007, p. 33). Apie šios pareigybės duodamų parodymų rimtumą teismų praktikoje mums leidžia spręsti Trečiojo Lietuvos Statuto IV skyriaus 9 straipsnio nuostata: „<...> turi būti nubaustas pagal savo nusikaltimo svarbą. Būtent; už neteisinga paliudijimą- mirtimi <...>“ (TLS, IV, 9). Pats priesaikos pagalbininkų institutas, atėjęs iš papročių teisės, XVI a. patyrė modifikaciją: liudytojų patikimumas ne tik tradiciškai buvo vertinamas pagal jų dalykines savybes, bet jau ir pagal feodalinės ideologijos reikalavimus, t. y. bajorų liudijimas ir priesaika vertinama labiau nei žemesnio luomo žmonių (Valikonytė, 2023, p. 236). Tad, galima daryti išvadą, jog luominė LDK vidaus sankloda, lėmė, kad priesaikos pagalbininkų instituto, kaip ordalijos, taikymas teismo procese buvo neatsiejamas nuo skirtingas visuomenės grupes saistančių luominių įsipareigojimų.

Kitokių rūšių ordalijos LDK teismo procese yra minimos rečiau. Trečiajame Lietuvos Statute yra uždraudžiamos dvikovos nes: „tai Respublikai jokios naudos ir pelno neatneša ir, apskritai, kada liejasi žmogaus kraujas, kad ir nekaltas, Viešpats Dievas tuo būna papiktintas, taip ir visuomenės ramybė sutrikdoma“ (TLS, XI, 14). Svarbu atsižvelgti, jog dvikovos jame buvo uždraustos ne kaip reglamentuotas teismo bylos sprendimo būdas, o kaip kilmingųjų luomo atstovų savivalė sprendžiant nesutarimus ir taip pažeidžiant tiesės viršenybės principą. Tačiau net jei ir nėra daug istorinių šaltinių, liudijančių teisminių dvikovų, kaip ordalijos, egzistavimą LDK teismų praktikoje, nebūtų galima teigti, jog lietuviams teisminės dvikovos buvo nepažįstamas reiškinys. Tai patvirtina ir 1403 m. įvykęs susitikimas, kuomet Ordino komtūras Markvardas Zalcbachas viešai išplūdo Vytautą ir apkaltino jį išdavyste. Dėl tokių veiksmų Lietuvos kilmingieji iškvietė komtūrą į dvikovą, kuri turėjo įvykti ateinančio susitikimo prie Dubysos

---

4 XV pabaigos - XVIII a. teismo pareigūnas. Teisėjo potvarkiu arba suinteresuoto asmens prašymu jis oficialiai paliudydavo tam tikrus veiksmus arba įvykius, apžiūrėdavo teisės pažeidimo vietą, nustatydavo padarytos žalos dydį, išvežiodavo šaukimus, žiūrėjo tvarkos teisme, pakviesdavo laukiančiuosius pas teisėją, prisaikdindavo liudytojus, vykdė įvairius teisėjo pavedimus.

5 XVI a. antroje pusėje – XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismo pareigūnas.

metu. Ši dvikova turėjo atstoti teismo procesą, nors dėl neaiškių aplinkybių dvikova neįvyko ir pats incidentas buvo užglaistytas (Ryčkov, 2018, p. 117-118). Tai leidžia manyti, kad jei teisminė dvikova ir nebuvo plačiai praktikuojamas reiškinys LDK viduje, tačiau santykyje su išore, šiuo atveju kaimyninėmis krikščionių valstybėmis, ji galėjo būti suvokiama, kaip legitimus bylos sprendimo būdas.

Dvikovos oficialiai buvo panaikintos, tačiau teisminiai išbandymai, kaip ordalijos, yra atrandami ir XVI a. vykusiose raganų medžioklėse. Dokumentai, kuriuose minimi teisminių bandymų taikymo atvejai, datuojami XVI a. pradžia – XVIII a. viduriu. Šiuo laikotarpiu Vakarų Europos teisės šaltiniuose tokių įrodymų jau beveik nebeaptiksime. XVI–XVIII a. ordalijos buvo taikytos beveik tik raganų procesuose. Šios datos tik dar kartą parodo, kad teisminiai bandymai Lietuvoje perimti tik raganų procesų laikmečiu (Šapoka, 1999, 114).

Tik Reformacijos ir Kontrreformacijos laikotarpiu, maždaug 1540-1625 m., Lietuvoje vyko raganų teismų procesai. Bažnyčia, įgavusi itin svarbią reikšmę visuomeniniam gyvenimui, veikė ir teismų procesą. Ji sudarė palankias sąlygas perimti Vakarų Europoje raganų procesuose paplitusius įrodymus – teisminius bandymus, tačiau šie, įsigalėjus inkviziciniam procesui, ėmė nykti ir išbandymų ordalijas iš esmės pakeitė tortūros arba kitaip – kankinimas, o jis buvo ypatingas tuo, kad buvo tikima, kad nekaltas žmogus su Dievo pagalba iškęs bet kokį kankinimą (Šapoka, 1999, p. 114). Svarbu paminėti, kad priėmus Trečiąjį Lietuvos Statutą raganavimo bylos buvo nagrinėjamos ne bažnytiniuose, o pasaulietiniuose teismuose (Zujienė, 2016, p. 93). Be teisminių išbandymų ir dvikovų, jau minėta ritualinė priesaika, kaip teismo proceso metu naudota ordalija, sunyko, kai feodalinė formalių įrodymų teorija užleido vietą laisvo įrodymų vertinimo teorijai, o priesaikos pagalbininkų institutas išnyko susiliejęs su liudytojų institutu (Machovenko, 2007, p. 34). Taigi, teisinės sistemos raida, socialiniai visuomenės pokyčiai lėmė tai, jog ordalijos palaipsniui prarado savo reikšmę LDK teisinėje tikrovėje.

3. Ordalijos šiandieninėje Lietuvos teisėje

Nors ordalijos formaliai Bažnyčios buvo uždraustos 1215 m. IV Laterano susirinkime, iš LDK teismų praktikos jos pasitraukia tik XVII a. pradžioje, todėl išnagrinėti jų įtaką dabartinės Lietuvos Respublikos teisės sistemoje reikia. Šioje dalyje bus aptartas ordalijų palikimas Lietuvos Respublikoje ir įvertinta jų sankcionavimo perspektyva valstybės teisės sistemos raidoje.

3.1. Ordalijų palikimas šiandieniniame Lietuvos Respublikos teismo procese

Ryškiausias išlikęs ordalijų reliktas yra priesaikos institutas. Išbandymai (ugnimi vandeniu ir etc.) bei teismo dvikova iki šių dienų neišliko. Lietuvos Respublikos bau-

džiamojo proceso kodeksas priesaiką apibrėžia taip: „Priesaika yra teismui duotas iškilmingas pasižadėjimas sakyti tiesą, pateikti teisingą išvadą ar teisingai išversti“ (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002). Tačiau šis apibrėžimas apima pasižadėjimą sakyti tiesą tik teisme. Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje rašoma, kad priesaika yra „viešas iškilmingas pasižadėjimas ateityje laikytis prisiimtų įsipareigojimų arba kokių nors buvusių ar esamų faktų, aplinkybių tikrumo patvirtinimas“ (Visuotinė lietuvių enciklopedija) Dar vieną priesaikos apibrėžimą siūlo Merriam – Webster žodynas, kuriame parašyta, kad priesaika tai „iškilmingas, paprastai oficialus kreipimasis į Dievą ar dievą, kad jis paliudytų, jog tai, ką sakoma, yra tiesa, arba paliudytų, kad nuoširdžiai ketinama daryti tai, ką sakoma“ (Merriam Webster Dictionary). Šie trys skirtingi apibrėžimai atspindi skirtingą požiūrį į priesaikos institutą. Pirmuose dviejuose apibrėžimuose priesaika labiau sutapatinama su pasižadėjimu, įsipareigojimu kitiems žmonėms. O štai trečiasis apibrėžimas mini Dievą, prašymą dieviškos galios paliudyti, kad sakoma tiesa. Savo esme tai yra tos pačios anksčiau aprašytos ritualinės priesaikos palikimas, kai buvo tikima, kad jeigu tekstas ištariamas be klaidų, tokia priesaika laiminama Dievo ir yra tikra, nes Dievas neleistų įvykti neteisingumui.

3.2. Ordalijų elementų perspektyvos Lietuvos Respublikos teismo procese

Įvertinus dabartinio priesaikos instituto sąsają su LDK įteisinta ritualine priesaika, natūraliai kyla klausimas, ar yra perspektyvų formuotis kitiems teisiniams institutams, kurie remtųsi kitų ordalijų elementais?

Kaip buvo minėta pirmoje straipsnio dalyje, viena iš ordalijų gyvavimo priežasčių buvo jos paprastumas ir jų sąlyginai maža organizacinė bei finansinė našta teismui. Bylos būdavo išsprendžiamos greitai, aiškiai ir paprastai. Tačiau sustiprėjus Bažnyčiai bei pasaulietiniams teismams buvo pereita prie inkvizicinio proceso bei ordalijų atsisakymo.

Kalbant apie šiuos laikus, pastarųjų metų tendencijos rodo, jog Lietuvoje teismų procesai vyksta lėtai, o teisėjai yra apkrauti didžiuliais krūviais. Kaip teigia Lietuvos Aukščiausiojo Teismo teisėja, Teisėjų tarybos pirmininkės pavaduotoja Egidija Tamošiūnienė: „Mes jau turime problemą su besikaupiančių bylų likučiu. Mes negalėsime tikrai išnagrinėti greitai didelės apimties baudžiamųjų bylų“ (Masiokaitė-Liubinienė, 2022). Per didelis krūvis ir skubėjimas gali kelti abejonių teismų sprendimų kokybe. Galbūt šioje vietoje vėl pasitarnauti galėtų ordalijų institutas, žinoma šiuolaikine forma?

Galima įsivaizduoti scenarijų, kur sudėtingos bylos baigtį leidžiama nuspręsti dirbtiniam intelektui, kuris tą galėtų padaryti parinkdamas laimėtoją atsitiktinai. Tai savo esme būtų panašu į Viduramžių ir Senovės ordalijų institutą, nes sprendimas

būtų priimtas ne teisėjo, besiremiančio objektyviais įrodymais, o nešališko arbitro. Toks būdas labai pagreitintų sprendimų priėmimą sudėtingose bylose, ypač tokiose, kuriose trūksta įrodymų.

Žinoma, toks scenarijus negali išsipildyti dėl kelių priežasčių. Pirma, jau Brandžiaisiais Viduramžiais, žmonės suprato, kad toks būdas spręsti bylas yra barbariškas, neracionalus ir neteisingas. Nes jeigu egzistuoja objektyvi tiesa, žmogaus pareiga yra stengtis ją atrasti ir išsiaiškinti visomis savo išgalėmis. Būtent dėl to ir atsirado inkvizíciniai teismai, kurie siekė ne tik vienaip ar kitaip išspręsti bylą, bet išspręsti ją teisingai ir išgelbėti žmogų nuo teisiškai nepagrįstai nuosprendžio. Antra, to reikalauja ir Lietuvos Respublikos Konstitucija bei įstatymai. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 109 straipsnio 1 dalis suponuoja pareigą teismams teisingai išnagrinėti ginčus, priimti objektyviai pagrįstus ir motyvuotus sprendimus (Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992): „Konstitucijoje įtvirtintas teisingumo principas, taip pat nuostata, kad teisingumą vykdo tik teismai, reiškia, jog konstitucinė vertybė yra ne pats sprendimo priėmimas teisme, bet būtent teismo teisingo sprendimo priėmimas“ (Beinoravičius, 2022, p. 561). Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso 1 straipsnio pirma dalis įtvirtina pagrindinę baudžiamojo proceso paskirtį: „išsamiai atskleisti nusikalstamas veikas ir tinkamai pritaikyti įstatymą, kad nusikalstamą veiką padaręs asmuo būtų teisingai nubaustas ir niekas nekaltas nebūtų nuteistas“ (Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002). Taigi, Lietuvos Respublika, kaip modernioji Vakarų teisės tradicijos valstybė, įgalinta jos piliečių, ne tik yra skatinama, bet ir turi konstitucinę pareigą nustatyti arba stengtis kiek tai įmanoma nustatyti objektyvią tiesą, net kai tam kyla įvairūs socialiniai ir technologiniai iššūkiai. Valstybės sankcija naudoti ordalijas, kaip įrodinėjimo priemonę, prieštarautų tiek įstatymui, tiek pamatiniams Lietuvos Respublikos konstituciniams principams.

Išimtis galėtų būti priesaikos institutas. Kaip buvo minėta, ritualinės priesaikos elementų yra išlikusių ir dabartinėje Lietuvos teisėje. Priesaika neprieštarauja jokiems pamatiniams teisės principams, o priešingai, gali padėti sustiprinti žmogaus pasiryžimą laikytis savo pareigų bei nemeluoti liudijant teisme. Žinoma, kad priesaikos institutas išliktų gyvybingas, jis turi tinkamai atlikti savo funkcijas. O tai įmanoma, jei patys žmonės jį laikytu svarbiu, o priesaikos sulaužymo pasekmės turėtų būti skaudžios. Trečiajame Lietuvos Statute buvo numatyta mirties bausmė už melagingą teismo pareigūno liudijimą (TLS, IV, 9). Tai tik parodo, kaip rimtai buvo žiūrima į priesaikos institutą tais laikais. Nors kitų ordalijų rūšių buvo atsisakyta dėl jų neracionalumo bei barbariškumo, straipsnio autorių nuomone, priesaika turėtų būti išsaugota, nes Viduramžiais ji atliko svarbią funkciją užtikrinant bendruomenių stabilumą bei tarpusavio pasitikėjimą, o šiais laikais, nors šios funkcijos nebeatlieka tokia apimtimi kaip anksčiau, tačiau pasitarnauja nustatinėjant faktines aplinkybes teismo procese.

Išvados

1. Ordalijos buvo vienas iš svarbiausių įrodinėjimo būdų Ankstyvaisiais Viduramžiais. Jos leido išspręsti sudėtingai išsprendžiamas bylas, galutinę sprendimo atsakomybę deleguojant Dievui. Ordalijos, o ypatingai ritualinė priesaika, leido užtikrinti socialinę taiką labai nuo tarpusavio bendradarbiavimo priklausomose bendruomenėse. Nesant jokios stiprios centralizuotos valdžios, kuri galėtų užtikrinti didesnius teismų pajėgumus, ordalijos padėjo išspręsti sudėtingas situacijas ir taip užtikrinti teisingumo jausmo poreikį visuomenei. Tačiau sustiprėjus Bažnyčios bei popiežių galiai bei atsiradus įvairiems teologiniams argumentams prieš ordalijas, jos galiausiai buvo uždraustos bažnytiniuose teismuose 1215 m. IV Laterano susirinkime.
2. Ordalijų įtaką LDK teisminei sistemai reikėtų vertinti nevienareikšmiškai. Nors tam tikrų ordalijų, tokių kaip dvikova ar teisminiai išmėginimai, taikymas nebuvo plačiai reglamentuota ir paplitusi praktika, tačiau būtent ritualinė priesaika ir priesaikos pagalbininkų institutas tapo besikuriančios LDK teisinės sistemos dalimi. Ritualinės priesaikos, kaip ordalijos, panaudojimas buvo reglamentuotas susistemintos LDK teisės galutiniuose produktuose – Lietuvos statutuose. Pakankamai ilgai priesaikos pagalbininkų instituto išsilaikymą lėmė jo palankumas kuriant ir įtvirtinant luominės visuomenės viršūnėje esančioms grupėms palankią ir privilegijuotą teisinę tikrovę. Tačiau, teisės raida ir socialiniai visuomenės pokyčiai privedė prie ordalijų sunykimo LDK teisės sistemoje.
3. Viduramžiais priesaika buvo svarbus instrumentas nustatinėjant tiesą, nes buvo tikima, kad Dievas neleis sumeluoti, o prisiekiantysis taip pat nerizikuos pasmerkti savo sielos meluodamas. Šiomis dienomis Lietuvos Respublikos civilinio proceso bei baudžiamojo proceso kodeksuose išlikęs priesaikos institutas yra ritualinės priesaikos, kuri buvo naudojama kaip ordalija palikimas, nes savo esme atlieką tą pačią funkciją – teisingo liudijimo užtikrinimą teisme.
4. Dėl didėjančios teisėjų apkrovos ir ordalijų ekonomiškumo galima iškelti hipotezę, kad galbūt verta tam tikra modernia forma gražinti ordalijų institutą, kad būtų greičiau išsprendžiamos bylos. Tačiau ordalijų įteisinimas Lietuvos Respublikoje prieštarautų tiek įstatymams, tiek pamatiniams konstituciniams principams, o valstybė, sankcionuodama šį institutą pažeistų konstitucinę pareigą teismo sprendimus priimti tik išsiaiškinus tiesą. Vis dėlto priesaika, kaip ordalijų instituto palikimas, turėtų būti išsaugota, nes yra visiškai suderinama su Lietuvos Respublikos teisės sistema, kaip ir Viduramžiais, gali padėti palaikyti bendruomenės tarpusavio pasitikėjimą ir padeda nustatyti faktines aplinkybes teismo procese.

Šaltinių sąrašas

Teisės norminiai aktai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Valstybės žinios*, 33-1014.
2. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas (2002). *Valstybės žinios*, 36-1340.
3. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas (2002). *Valstybės žinios,* 37-1341.
4. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529). Iš: Valikonytė I., Lazutka S. ir Gudavičius E. (2001). *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Vaga.
5. Trečiasis Lietuvos Statutas (2023). Vilnius: Alma littera.

Specialioji literatūra

6. Andriulis, V. (1980). *Baudžiamosios teisės ir baudžiamojo proceso bruožai Lietuvoje XV a. (Kazimiero teisynas)*. Teisės bruožai XV-XIX a. – Vilnius: Mintis.
7. Beinoravičius, D. (2022). Teismo ir teisminės valdžios konstitucinė samprata ir funkcijos. Iš: Birmontienė, T. et al. (2017). *Lietuvos konstitucinė teisė: vadovėlis*. 2nd-oji laida. edn. Vilnius: Registrų centras.
8. Aquinas, T. (1947). *Summa Theologica* [interaktyvus], Benziger Bros. Prieiga per internetą: https://ccel.org/ccel/aquinas/summa/summa?queryID=32999418&resultID=686 [žiūrėta 2024 m. vasario 18 d.]
9. Biller, P. (2003). *The Measure of Multitude: Population in Medieval Thought.* Oxford: Oxford university press.
10. Berman, H. J. (1999) *„Teisė ir revoliucija“*. Iš anglų kalbos vertė Arvydas Šliogeris. Vilnius: Pradai.
11. Driver, G. R., Miles, J. C. (1955). *The Babylonian laws, vol. 2.* - Oxford: Clarendon press.
12. Ho, H.L. (2004) 'The Legitimacy of Medieval Proof', *Journal of Law and Religion*, 19(2), p. 259–298. doi:10.2307/3649177.
13. Huntington, S. P. (1996). *The clash of civilizations and Remaking of the world order.* New York: Simon&Schuster.
14. Jonaitis, M. (2014) *„Romėnų privatinė teisė“*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
15. Karsavinas, L. (1991) *„Europos kultūros istorija. T. 1, Romėnų imperija, krikščionybė ir barbarai; įžanginis straipsnis Juozo Jakšto“*, Vilnius: Vaga.
16. Kendall, M. G. (1956). Studies in the History of Probability and Statistics: II. The Beginnings of a Probability Calculus. *Biometrika*, *43*(1/2), 1–14. https://doi.org/10.2307/2333573
17. Lukošius, T. (2023) „Viduramžių bažnyčios proceso teisė (ordo iudiciarius) kaltinamojo teisės į tinkamą teismo procesą kontekste“, *Teisė*, 126, p. 73–87. doi:10.15388/Teise.2023.126.5
18. Machovenko J. (2007). *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: diskusiniai klausimai.* Vilnius: Justitia.
19. Machovenko J. (2005). Lietuvių ir slavų teisės vaidmuo kuriant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės sistemą. *Teisė*, t. 55, p. 70-82.

20. McAuley F. (2006). Canon Law and the End of the Ordeal. *Oxford Journal of Legal Studies,* Vol. 26, No. 3, p. 473-513.
21. Palmer, R. C. (1989). Trial by Ordeal [Review of *Trial by Fire and Water: The Medieval Judicial Ordeal*, by R. Bartlett]. *Michigan Law Review*, *87*(6), 1547–1556. https://doi.org/10.2307/1289268
22. Ryčkov, A. (2018). Judo bučinys: valdovo išdavystės samprata Lietuvoje (XII a. pabaiga – XVI a. vidurys). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
23. Šapoka, G. (1999). Ordalijos senovės teismo procese. *Jurisprudencija*, 14(6), 105–118.
24. *Šventasis Raštas: senasis testamentas, (1992)*. Vertė kunigas Česlovas Kavaliauskas. Vilnius: Vaga.
25. Valikonytė I., Lazutka S. ir Gudavičius E. (2001). *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.).* Vilnius: Vaga.
26. Zujienė, G. (2016). Witchcraft Court Cases in the Grand Duchy of Lithuania in the Sixteenth to Eighteenth Centuries. Lithuanian Historical Studies 20, 1, 79-125, Available From: Brill https://doi.org/10.30965/25386565-02001005 [žiūrėta 2024 m. vasario 27d.]

Kita literatūra

27. Maksimaitis, M. (2024). *Inkvizicinis procesas*. Prieiga per internetą: https://www.vle.lt/straipsnis/inkvizicinis-procesas/ [žiūrėta 2024 m. vasario 29 d.]
28. Masiokaitė-Liubienė A. (2022). *Teisėjų atstovė: teismų sistemos situacija yra kritinė.* Prieiga per internetą: https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/teiseju-atstove-teismu-sistemos-situacija-yra-kritine-91481929 [žiūrėta 2024 m. vasario 27 d.].
29. Merriam-Webster. *Oath.* Prieiga per internetą: https://www.merriam-webster.com/dictionary/oath [žiūrėta 2024 m. vasario 18 d.].
30. United States Conference of Catholic Bishops. *Sacraments and Sacramentals: Signs of God's grace in our lives.* Prieiga per internetą: https://www.usccb.org/prayer-and-worship/sacraments-and-sacramentals [žiūrėta 2024 m. vasario 18 d.].
31. Visuotinė lietuvių enciklopedija. *Inkvizicinis procesas.* Prieiga per internetą: inkvizicinis procesas - Visuotinė lietuvių enciklopedija (vle.lt) [žiūrėta 2024 m. vasario 26 d.].
32. Visuotinė lietuvių enciklopedija. *Priesaika.* Prieiga per internetą: https://www.vle.lt/straipsnis/priesaika-2/ [žiūrėta 2024 m. vasario 18 d.].

SANTRAUKA

Iš šių dienų žmogaus perspektyvos ordalijos atrodo barbariškos, kvailos. Tačiau atsižvelgiant į tuometines technologines bei socialines aplinkybes, tai buvo greitas, pigus ir paprastas būdas išspręsti sudėtingas bylas ir taip užtikrinti teisingumo įgyvendinimą Viduramžių teismo procese.

Darbe aptariamos ordalijų atsiradimo bei išnykimo priežastys Viduramžių krikščioniškoje Europoje, taip pat aptariamos ordalijos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje bei ordalijų instituto palikimas šiandieniniame Lietuvos Respublikos teismo

procese. Nagrinėjamas šiuolaikinis priesaikos institutas Lietuvos Respublikos teismų procese kaip Viduramžiais egzistavusios ritualinės priesaikos palikimas. Taip pat iškeliama hipotezė apie ordalijų instituto sugrąžinimą į dabartinę Lietuvos teisę bei kodėl tai būtų neįmanomą.

SUMMARY

From today's human perspective, trial by ordeal might seem barbaric, if not stupid. However, given the technological and social circumstances of the time, it was a quick, cheap and easy way to resolve complex cases and thus to ensure that justice was done in the medieval judicial process.

The paper discusses the reasons for the emergence and disappearance of trial by ordeal in medieval Christian Europe, as well as the use of ordeals in the Grand Duchy of Lithuania and the legacy of the institute of trial by ordeal in the present-day judicial process in the Republic of Lithuania. The modern institution of the oath in the judicial proceedings of the Republic of Lithuania is examined as a legacy of the ritual oath of the Middle Ages. The hypothesis of the return of the institution of ordinals to the present-day Lithuanian law and why it would be impossible is also put forward.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.9

PACIENTAMS PADARYTOS ŽALOS TEIKIANT SVEIKATOS PRIEŽIŪROS PASLAUGAS KOMPENSAVIMO PROBLEMATIKA

Laura Mackevič, Dominykas Mečanec

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
5-o kurso studentai
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222, Vilnius, Lietuva
El. paštas: laura.mackevic@tf.stud.vu.lt; dominykas.mecanec@tf.stud.vu.lt
Mokslinio straipsnio akademinis kuratorius Prof. Dr. (HP) Vytautas Mizaras
El. paštas: vytautas.mizaras@tf.vu.lt
Mokslinio straipsnio praktinė kuratorė Dr. Daiva Brogienė
El. paštas: daiva.brogiene@gmail.com

Šiame straipsnyje nagrinėjama, ar Lietuvoje įsigaliojęs pacientams padarytos žalos teikiant sveikatos priežiūros paslaugas atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) visiškai pakeitė teisminį ieškinio modelį ir galima teigti, jog Lietuvoje šiuo metu veikia tik žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis), ar vis tik teisingiau būtų teigti, jog įsigaliojęs žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) yra tik vienas iš Lietuvoje veikiančių žalos kompensavimo modelių greta iki tol veikusio teisminio ieškinio modelio.

Šiame straipsnyje taip pat nagrinėjama, ar vaisiaus atžvilgiu galėtų būti pritaikoma teisinė fikcija, vaisių laikant pacientu, t. y. ar vaisius dėl netinkamos sveikatos priežiūros turėtų būti laikomas tėvų patirtos žalos objektu ar visgi, nepaisant civilinio teisnumo neturėjimo, egzistuoja prielaidos pripažinti vaisių bent dalinai savarankišku subjektu sveikatos priežiūros kontekste.

***Pagrindiniai žodžiai**: žala, kompensavimo modeliai, vaisius, teisinė fikcija.*

This article examines whether the no-fault model (administrative model) of compensation for damages caused to patients during the provision of healthcare services, which has entered into force in Lithuania, has completely replaced the legal action model and it is possible to argue that only the no-fault model (administrative model) of compensation is currently in operation in Lithuania, or whether it would be more correct to argue that the no-fault model (administrative model) of compensation for damages is merely one of

Copyright © Laura Mackevič, Dominykas Mečanec, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

many of the models of compensation of damages in Lithuania that are now in force, in addition to the previously operating model of the legal action.
This article also examines whether a legal fiction could be applied to a foetus as a patient, i.e. whether an unborn foetus should be considered to be the subject of damage suffered by the parents as a result of inadequate healthcare, or whether, in spite of the fact that it does not have any civil capacity, there are still prerequisites for recognising it as at least partially autonomous entity in the context of health care.

Key words: *damage, compensation models, foetus, legal fiction.*

Įvadas

Sveikata yra viena svarbiausių individo ir visuomenės vertybių, sąlygojanti specifinio teisinio reguliavimo ir žalos kompensavimo modelio, geriausiai atliepiančio individo ir visuomenės interesus, poreikį.

Pacientų teisės gauti kokybiškas sveikatos priežiūros paslaugas garantija įtvirtinta Lietuvos Respublikos pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymo (**PTŽASĮ**) 3 str. 1 d. Tačiau kaip ir bet kurioje kitoje veikloje, taip ir teikiant sveikatos priežiūros paslaugas, neišvengiama klaidų. Dėl gydytojų ir kitų sveikatos priežiūros specialistų klaidų teikiant sveikatos priežiūros paslaugas pacientams gali būti padaryta žala, o būtinumas atlyginti asmeniui padarytą žalą, kaip yra išaiškinęs Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas (**KT**), yra konstitucinis principas (KT 2009 m. kovo 27 d., 2006 m. rugpjūčio 19 d., 2004 m. gruodžio 13 d., 1997 m. sausio 20 d. nutarimai). Tačiau pacientams padarytos žalos atlyginimo klausimas yra probleminis, nuolatos vyksta diskusijos, svarstymai, koks pacientams padarytos žalos kompensavimo modelis būtų tinkamesnis.

Nuo 2020 m. sausio 1 d. Lietuvoje įstatymu buvo įtvirtintas naujas pacientams padarytos žalos teikiant sveikatos priežiūros paslaugas kompensavimo modelis - žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis). Taigi, naujasis modelis Lietuvoje taikomas jau daugiau nei ketverius metus. Tačiau pacientams padarytos žalos atlyginimo klausimas kai kuriais aspektais vis dar išlieka probleminis. 2023 m. gegužės 5 d. Vilniaus apygardos teismas priėmė nutartį kreiptis į KT (**VAT nutartis**) su prašymu ištirti, ar atitinkamos PTŽASĮ nuostatos neprieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucijai (**Konstitucija**) (Vilniaus apygardos teismo 2023 m. gegužės 5 d. nutartis), nes nustatė, jog byloje susiklostė tokia teisinė ir faktinė situacija, kai iš to paties įvykio vienos šeimos nariams atsiradusiai žalai atlyginti taikomi skirtingi žalos kompensavimo modeliai ir suabejojo, ar toks reglamentavimas yra suderinamas su Konstitucijos nuostatomis.

Faktinė situacija VAT nutartyje taip pat išryškino problematiką, susijusią su visiško žalos kompensavimo principo įgyvendinimu žuvus vaisiui. Negimusio kūdikio statusas bei jo apsaugos apimtis nėra *expressis verbis* įtvirtinti Konstitucijoje. Konsti-

tucijoje taip pat nėra numatytas žmogaus gyvybės pradžios momentas. Šį momentą reglamentuoja Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (**CK)** ir Lietuvos Respublikos vaiko gimimo momento nustatymo įstatymas (**VGMNĮ**). Tačiau juose įtvirtintas reglamentavimas kritikuotinas, kadangi dažnu atveju užkerta kelią įgyvendinti teisingumą. Atsižvelgiant į tai, egzistuoja poreikis įvertinti galimybę taikyti teisinę fikciją ir vaisių laikyti pacientu (tai yra, savarankišku subjektu), siekiant užtikrinti vaisiaus teisę į gyvybę, sveikatos apsaugą bei teisingumą.

Straipsnio autorių žiniomis, straipsnyje keliama pacientams padarytos žalos teikiant sveikatos priežiūros paslaugas kompensavimo problematika teisės doktrinoje nagrinėta nebuvo, o tai lemia šio straipsnio **aktualumą** ir **originalumą**.

Šio straipsnio **tikslas** – nustatyti Lietuvoje iki 2020 m. sausio 1 d. galiojusių ir nuo 2020 m. sausio 1 d. įsigaliojusių pacientams padarytos žalos teikiant sveikatos priežiūros paslaugas kompensavimo modelių santykį bei įvertinti teisinės fikcijos, vaisių laikant pacientu, taikymo galimybę.

Straipsnio **uždaviniai:** 1) išanalizuoti Lietuvoje iki 2020 m. sausio 1 d. galiojusius ir nuo 2020 m. sausio 1 d. įsigaliojusius pacientams padarytos žalos teikiant sveikatos priežiūros paslaugas kompensavimo modelius ir nustatyti jų santykį; 2) atlikti konstitucinės jurisprudencijos bei šiuo metu galiojančio reglamentavimo analizę ir nustatyti, ar vaisius turi teisę į gyvybę ir sveikatą; 3) įvertinti galimybę taikyti teisinę fikciją ir vaisių laikyti pacientu, siekiant užtikrinti vaisiaus teisę į gyvybę, sveikatos apsaugą bei teisingumą.

Straipsnyje taikomi istorinis, lingvistinis, sisteminis, teleologinis **metodai**. Istorinis metodas buvo pasitelktas siekiant palyginti skirtingu laikotarpiu galiojusį teisinį reglamentavimą, susijusį su pacientams padarytos žalos teikiant sveikatos priežiūros paslaugas kompensavimo modeliais ir jų taikymu. Lingvistinio metodo pagalba buvo aiškinamas pacientams padarytos žalos kompensavimo klausimus reglamentuojančių teisės aktų turinys bei sąvokos. Pasitelkiant sisteminį metodą analizuojamas galiojantis teisinis reguliavimas, teismų praktika bei kompetentingų institucijų išaiškinimai, siekiant nustatyti, ar vaisius turi teisę į gyvybę ir sveikatą. Analizės tyrimo metodu vertinamos galimybės ir prielaidos, būtinos žalos kompensavimo modelių bei teisės fikcijos taikymui, ir vaisiaus laikymui pacientu. Teleologinio metodo pagalba vertinami įstatymų leidėjo ketinimai, priimant įstatymų pataisas.

Straipsniui išskirtinai reikšmingi šie **šaltiniai**: Konstitucija, PTŽASĮ bei CK. Be kita ko – KT jurisprudencija bei teismų praktika.

1. Pacientams padarytos žalos teikiant sveikatos priežiūros paslaugas kompensavimo modeliai ir jų santykis

Kompensuojant pacientams padarytą žalą teikiant sveikatos priežiūros paslaugas iš esmės naudojami du pagrindiniai (dažniausiai valstybėse pritaikyti) modeliai (Frati, Gulino, 2013, p. 78–79; Koch, 2011, p. 653):

1. teisminis ieškinio modelis, kai padarytos žalos kompensavimo klausimai yra sprendžiami taikant žalą sukėlusiam asmeniui civilinę atsakomybę ir daugiausiai teismų sistemoje. Šis modelis yra pripažįstamas dominuojančiu, jis taikomas, pavyzdžiui, JAV, Kanadoje, Australijoje, daugelyje Vakarų Europos valstybių – Vokietijoje, Prancūzijoje, Austrijoje, Belgijoje, Nyderlanduose (Kachalia *et al*, 2008).
2. žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis), kai padarytos žalos kompensavimo klausimai, visų pirma, yra sprendžiami daugiausiai pagal atskirų valstybių numatytą administracinę procedūrą ir žala atlyginama iš specialaus įkurto fondo. Šis modelis įgyvendinamas pavyzdžiui, Naujojoje Zelandijoje, Švedijoje, Suomijoje, Danijoje, Norvegijoje, Islandijoje, Latvijoje (Faure, 2009, p. 362).

Teisės doktrinoje nurodoma, kad abiem atvejais atsakomybę lemia neigiamų pasekmių atsiradimas – žala paciento sveikatai. Skirtumas tas, kad pirmuoju atveju, nukentėjęs pacientas, teikia ieškinį teismui ir turi įrodyti, kad žala atsirado dėl gydytojo kaltės, o antruoju atveju, žala pacientui atlyginama ne teismine tvarka ir nekeliant pareigos pacientui įrodyti gydytojo kaltę (Brogienė, 2010, p. 60).

Nuo 2020 m. sausio 1 d. pasikeitus PTŽSAĮ, Lietuvoje įsigaliojo žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis). Iki tol šis modelis Lietuvoje niekada nebuvo taikomas – veikė teisminis ieškinio modelis.

Atitinkamai kyla klausimas – ar įsigaliojęs žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) visiškai pakeitė teisminį ieškinio modelį ir galima teigti, jog Lietuvoje šiuo metu veikia tik žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis), ar vis tik teisingiau būtų teigti, jog įsigaliojęs žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) yra tik vienas iš Lietuvoje veikiančių žalos kompensavimo modelių greta iki tol veikusio teisminio ieškinio modelio.

1.1. Teisminis ieškinio modelis

Pirmiausia, reikia aptarti, koks pacientams padarytos žalos teikiant sveikatos priežiūros paslaugas kompensavimo mechanizmas veikė Lietuvoje iki 2020 m. sausio 1 d.

Iki 2020 m. sausio 1 d. galiojusioje PTŽSAĮ redakcijoje buvo nustatyta, kad turtinė ir neturtinė žala, padaryta pažeidžiant nustatytas pacientų teises, atlyginama šio įstatymo ir CK nustatyta tvarka (PTŽSAĮ 24 str. 1 d.).

Iš CK 6.725 str. matyti, kad sveikatos priežiūros paslaugos gali būti teikiamos tiek tarp šalių esant sutartiniams teisiniams santykiams, kai yra sudaroma sveikatos priežiūros paslaugų teikimo sutartis (CK 6.725 str. 1 d. yra pateiktas tokios sutarties apibrėžimas), tiek teikiant sveikatos priežiūros paslaugas ir nesudarius tokios sutarties. Kai tokia sutartis nesudaryta, išlaidos yra apmokamos iš privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, valstybės ar savivaldybių biudžetų lėšų (CK 6.725 str. 3 d.).

Teisės doktrinoje nurodoma, kad tais atvejais, kai asmens sveikatos priežiūros paslaugas teikia ne privati asmens sveikatos priežiūros įstaiga, o valstybės ir savivaldybės asmens sveikatos priežiūros ar visuomenės sveikatos priežiūros viešoji ar biudžetinė įstaiga ir išlaidos pagal įstatymus yra apmokamos iš privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, valstybės ar savivaldybių biudžetų lėšų, tada tarp šalių nėra sutartinių santykių ir už žalą dėl teiktų sveikatos priežiūros paslaugų kyla deliktinė atsakomybė (Mizaras, 2007, p. 59). Kasacinio teismo praktikoje taip pat yra nurodoma, kad sveikatos priežiūros įstaigos atsakomybė už joje dirbančių gydytojų kaltais veiksmais teikiant sveikatos priežiūros paslaugas padarytą žalą pacientams yra deliktinė civilinė atsakomybė (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo (**LAT**) 2020 m. spalio 22 d. nutartis civilinėje byloje). Lietuvoje visais laikais dažniau buvo renkamasi sveikatos priežiūros paslaugas gauti būtent viešosiose sveikatos priežiūros įstaigose, kai už tokių paslaugų teikimą yra apmokama iš privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, valstybės ar savivaldybių biudžetų lėšų.

LAT praktikoje nurodoma, kad deliktinė atsakomybė kyla tik tuomet, kai nustatomos visos deliktinės atsakomybės sąlygos: neteisėti veiksmai, žala, priežastinis ryšys ir kaltė, išskyrus atvejus, kai įstatyme nustatyta atsakomybė be kaltės (LAT 2019 m. birželio 6 d. nutartis civilinėje byloje). Asmuo, pareiškęs ieškinį dėl sveikatos priežiūros įstaigos darbuotojų kaltais veiksmais teikiant sveikatos priežiūros paslaugas padarytos žalos atlyginimo, turi įrodyti neteisėtus veiksmus, žalos faktą ir dydį bei priežastinį ryšį tarp neteisėtų veiksmų (neveikimo) ir padarytos žalos (CK 6.246, 6.247, 6.249 straipsniai). Žalą padariusio asmens kaltė yra preziumuojama, todėl, siekdama paneigti civilinės atsakomybės prievolę, sveikatos priežiūros įstaiga turi įrodyti, kad jos darbuotojai nėra kalti dėl atsiradusios žalos, t. y. kad, atsižvelgiant į prievolės esmę ir kitas aplinkybes, jie buvo tiek rūpestingi ir apdairūs, kiek atitinkamomis sąlygomis buvo būtina (CK 6.248 str. 3 d.). Nenustačius bent vienos iš būtinųjų sąlygų, civilinė atsakomybė negali būti taikoma (Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. spalio 10 d. nutartis civilinėje byloje).

Reikia pažymėti, jog vadovaujantis Europos deliktų teisės principais, civilinėje teisėje galioja taisyklė, kad žalą atlygina ją padaręs asmuo (Principles of European Tort Law...). Tačiau galima ir netiesioginė atsakomybė, kai už žalą padarytą asmeniui turi atlyginti kitas atsakingas, ne žalą padaręs, asmuo (CK 6.246 str. 2 d.). Kaip matyti, netiesioginė atsakomybė pasireiškia ir sveikatos priežiūros paslaugų teikimo kontekste – už pacientui padarytą žalą teikiant sveikatos priežiūros paslaugas atlygina sveikatos priežiūros įstaiga (CK 6.264 str.). Dėl to tuo metu galiojęs PTŽSAĮ 25 str. įtvirtino sveikatos priežiūros įstaigoms privalomą civilinės atsakomybės draudimą.

Iki 2020 m. sausio 1 d. galiojusioje PTŽSAĮ redakcijoje buvo numatyta, kad atlygintina paciento sveikatai padaryta (turtinė ir neturtinė) žala – pakenkimas paciento sveikatai, jo sužalojimas ar mirtis, atsiradę dėl sveikatos priežiūros paslaugas teikusio asmens neteisėtos ar kaltos veikos (PTŽSAĮ 2 str. 2 d.). PTŽSAĮ taip pat buvo numatyta,

jog pacientas ar kiti asmenys, turintys teisę į žalos atlyginimą ir norintys gauti jos atlyginimą, su pareiškimu privalo kreiptis į privalomą ikiteisminę instituciją ginčams dėl pacientų teisių pažeidimo fakto ir tuo padarytos žalos dydžio nustatymo nagrinėti – Pacientų sveikatai padarytos žalos nustatymo komisiją, veikiančią prie Sveikatos apsaugos ministerijos (**Komisija**), kuri, nustatydama žalos pacientui dydį, privalo visais atvejais vertinti sveikatos priežiūros paslaugas teikusio asmens kaltę (PTŽSAĮ 24 str. 2 d.).

Apibendrinant, matyti, kad teisei į paciento sveikatai padarytos žalos atlyginimą atsirasti buvo būtinos šios sąlygos:

1. neteisėti veiksmai, pasireiškiantys netinkamu profesinių pareigų vykdymu. Teismų praktikoje nurodoma, jog vertinant, ar egzistuoja neteisėti veiksmai, turi būti atsakyta į klausimą, ar individualiu atveju pacientui buvo suteiktos kokybiškos sveikatos priežiūros paslaugos. Taip pat turi būti atsižvelgiama, ar konkrečioje situacijoje medicinos paslaugos buvo teikiamos dedant maksimalias pastangas, imantis visų galimų ir reikalingų priemonių ir jas naudojant atidžiai, rūpestingai ir kvalifikuotai (Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. spalio 10 d. nutartis civilinėje byloje);
2. žala – pakenkimas paciento sveikatai, jo sužalojimas ar mirtis;
3. priežastinis ryšys – žala atsirado dėl sveikatos priežiūros paslaugas teikusio asmens neteisėtos kaltos veikos (iki 2020 m. sausio 1 d. galiojusios PTŽSAĮ redakcijos 2 str. 2 d.);
4. kaltė – teismų praktikoje nurodoma, jog sprendžiant dėl kaltės, kaip civilinės atsakomybės sąlygos, turi būti įvertinta, ar sveikatos priežiūros paslaugų teikėjas veikė kaip kvalifikuotas savo srities specialistas, vadovaudamasis medicinos ir kitų mokslų žiniomis, gydytojų profesinės etikos ir pripažintos praktikos taisyklėmis, teisės aktų, reglamentuojančių medicininių paslaugų teikimą, nuostatomis, ar jo veiksmai atitiko sąžiningo, protingo ir atidaus profesionalo veiksmų standartą ir maksimalių pastangų kriterijų (LAT 2023 m. sausio 4 d. nutartis civilinėje byloje).

PTŽSAĮ taip pat nustatė, jog pacientas ar kiti asmenys, turintys teisę į žalos atlyginimą, ir (ar) sveikatos priežiūros įstaiga, nesutikdami su Komisijos sprendimu, turi teisę Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso (**CPK**) nustatyta tvarka kreiptis į teismą dėl ginčo tarp sveikatos priežiūros įstaigos ir pareiškimą pateikusio asmens nagrinėjimo iš esmės (PTŽSAĮ 24 str. 8 d.). Kaip matyti iš teismų praktikos, nesutikus su Komisijos sprendimu, ginčas tarp sveikatos priežiūros įstaigos ir pareiškimą pateikusio asmens buvo nagrinėjamas iš esmės pagal deliktinės civilinės atsakomybės taikymo taisykles.[1] Štai, pavyzdžiui, civilinėje byloje Nr. e2A-530-330/2023 Lietuvos

[1] Žr. pvz. Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. spalio 10 d. nutartį civilinėje byloje Nr. e2A-530-330/2023, Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. birželio 27 d. nutartį civilinėje byloje Nr. e2A-415-330/2023, Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. birželio 14 d. nutartį civilinėje byloje Nr. e2A-392-464/2023, Lietuvos apeliacinio teismo 2018 m. balandžio 23 d. nutartį civilinėje byloje Nr. 2A-220-178/2018.

apeliacinis teismas nustatė, kad byloje taikytinas ginčo sveikatos priežiūros paslaugų suteikimo atsakovei metu (2019 m. birželio–spalio mėn.) galiojęs teisinis reglamentavimas ir atitinkamai 2023 m. spalio 10 d. priimtos nutarties 16-17, 27 p. yra aptariamos būtent deliktinės civilinės atsakomybės sąlygos.

Įvertinus nurodytą, galima daryti išvadą, kad Lietuvoje iki 2020 m. sausio 1 d. vienareikšmiškai buvo įtvirtintas teisminis ieškinio modelis - kai padarytos žalos kompensavimo klausimai yra sprendžiami taikant žalą sukėlusiam asmeniui civilinę atsakomybę, be kita ko, nustatinėjant gydytojo kaltę.

1.2. Žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis)

Toliau reikia aptarti nuo 2020 m. sausio 1 d. įsigaliojusį pacientams padarytos žalos teikiant sveikatos priežiūros paslaugas kompensavimo mechanizmą.

Lietuvos Respublikos Seimas 2019 m. liepos 18 d. PTŽSAĮ Nr. I-1562 2, 7, 8, 13, 20 straipsnių ir V skyriaus pakeitimo įstatymu Nr. XIII-2377 iš esmės pakeitė aukščiau aptartas civilinės atsakomybės sąlygas ir nustatė žalos padarytos paciento sveikatai teikiant sveikatos priežiūros paslaugas atlyginimo sąlygas, remiantis žalos išvengiamumo standartu, bei konkretų asmenų sąrašą, kurie turi teisę į žalos atlyginimą pagal pakeistas civilinės atsakomybės sąlygas.

Galiojančios PTŽSAĮ redakcijos 24 str. 1 d. nustatyta, kad pacientas ar kitas asmuo, turintis teisę į žalos atlyginimą, norėdamas gauti žalos atlyginimą, turi kreiptis į Komisiją, kuri yra privaloma ikiteisminė institucija dėl žalos atlyginimo. Taigi, Komisija, kaip privaloma ikiteisminė institucija, išliko ir po pakeitimų.

PTŽSAĮ 24 str. 6 d. nustatyta, kad žala atlyginama, jeigu Komisija nustato, kad teikiant asmens sveikatos priežiūros paslaugas paciento sveikatai yra padaryta žala ir kad tai nėra neišvengiama žala. Taip pat nustatyta, kad Komisija sprendimą atlyginti žalą priima nevertindama asmens sveikatos priežiūros įstaigos ir ją padariusio sveikatos priežiūros specialisto kaltės.

PTŽSAĮ 2 str. 14 d. paciento sveikatai padaryta žala apibrėžiama, kaip pakenkimas paciento sveikatai, jo sužalojimas ar mirtis. To paties straipsnio 9^1 d. neišvengiama žala apibrėžiama kaip paciento sveikatai padaryta žala, susijusi su teiktomis asmens sveikatos priežiūros paslaugomis, tačiau atsiradusi dėl aplinkybių, kurių asmens sveikatos priežiūros specialistas ir (ar) asmens sveikatos priežiūros įstaiga negalėjo numatyti, kontroliuoti ir (ar) užkirsti joms kelio. Taip pat nustatyta, kad neišvengiamos žalos kriterijus nustato Lietuvos Respublikos Vyriausybė.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarime dėl turtinės ir neturtinės žalos, atsiradusios dėl paciento sveikatai padarytos žalos atlyginimo tvarkos aprašo (**Aprašas**) patvirtinimo nustatyti šie neišvengiamos žalos kriterijai (Aprašo 9.2.2 punktas): 1) tai yra ligos ar sveikatos sutrikimo, kuriuo pacientas sirgo iki žalos atsiradimo, pasekmė ar komplikacija, kurios nebuvo galima išvengti, atsižvelgiant į asmens sveikatos

priežiūros paslaugų teikimo metu buvusį medicinos ir slaugos mokslo lygį ir gerąją medicinos praktikos patirtį (Aprašo 9.2.2.1 punktas); 2) tai yra liga ar sveikatos sutrikimas, atsiradę dėl paciento individualių savybių (Aprašo 9.2.2.2 punktas); 3) tai yra liga ar sveikatos sutrikimas, atsiradę dėl vaistinių preparatų, kai jie vartojami laikantis vaistinio preparato charakteristikų santraukoje, diagnostikos ir gydymo aprašuose, diagnostikos ir gydymo metodikose ir (ar) diagnostikos ir gydymo protokoluose nurodytų sąlygų, farmakologinių savybių (Aprašo 9.2.2.3 punktas).

Galiojančios PTŽSAĮ redakcijos 25 str. yra reglamentuojama teisės dėl pacientų sveikatai padarytos žalos atlyginimo kreiptis į teismą įgyvendinimo tvarka: šio straipsnio 1 dalyje nustatyta, kad pacientas ir kiti asmenys, turintys teisę į pacientų sveikatai padarytos žalos (turtinės ir neturtinės) atlyginimą, turi teisę CPK nustatyta tvarka kreiptis į bendrosios kompetencijos teismą dėl paciento sveikatai padarytos žalos (turtinės ir neturtinės) atlyginimo klausimo nagrinėjimo iš esmės. Ši dalis iš esmės yra analogiška prieš tai galiojusios PTŽSAĮ redakcijos 24 str. 8 d. Tačiau galiojančios PTŽSAĮ redakcijos 25 str. taip pat nustatyta, kad tokiu atveju atsakovas byloje yra valstybė, atstovaujama Vyriausybės įgaliotos institucijos (o ne sveikatos priežiūros įstaiga, kaip buvo iki tol), o teismas, spręsdamas dėl pacientų sveikatai padarytos žalos (turtinės ir neturtinės) atlyginimo, vadovaujasi šio įstatymo 24 str. 6 d. (kurioje atsispindi pakeistos civilinės atsakomybės sąlygos).

Taigi, matyti, kad teisei į paciento sveikatai padarytos žalos atlyginimą atsirasti, pagal galiojančią PTŽSAĮ redakciją, būtinos šios, *expressis verbis* įtvirtintos, sąlygos: 1) paciento sveikatai yra padaryta žala, kuri PTŽSAĮ 2 str. 14 d. apibrėžiama kaip pakenkimas paciento sveikatai, jo sužalojimas ar mirtis; 2) ši žala nėra neišvengiama. Galiojantis paciento sveikatai padarytos žalos atlyginimo reglamentavimas neįtvirtina kaltės kaip vienos iš būtinųjų sąlygų teisei į tokios žalos atlyginimą atsirasti – jame įtvirtintas atsakomybės be kaltės modelis, todėl šios sąlygos buvimas ar nebuvimas bei jos nustatymas nebėra aktualus.

Tuo tarpu aktualus lieka klausimas, ar turi būti nustatytos kitos sąlygos, įprastai būdingos teisei į žalos atlyginimą atsirasti, t. y. neteisėti veiksmai ir priežastinis ryšys tarp šių veiksmų bei atsiradusios žalos.

Galiojančioje PTŽSAĮ redakcijoje nėra įtvirtinta, kad teisei į žalos atlyginimą atsirasti turi būti nustatyti neteisėti sveikatos priežiūros paslaugas teikusios įstaigos veiksmai. Minėta, pagal galiojantį teisinį reglamentavimą teisei į žalos atlyginimą atsirasti būtinos sąlygos – paciento sveikatai yra padaryta žala ir ši žala nėra neišvengiama. Pavyzdžiui, Aprašo 9.2.2.1 punkte nustatytas žalos neišvengiamumo kriterijus suponuoja, kad žala turi būti atlyginama, jei jos šaltinio, t. y. ligos ar sveikatos sutrikimo, kuriuo pacientas sirgo iki žalos atsiradimo, pasekmės ar komplikacijos, atsižvelgiant į asmens sveikatos priežiūros paslaugų teikimo metu buvusį medicinos ir slaugos mokslo lygį ir gerąją medicinos praktikos patirtį, buvo galima išvengti. Taigi, teisė į žalos atlyginimą, atsižvelgiant į šį žalos neišvengiamumo kriterijų, iš esmės yra siejama ne su sveikatos

priežiūros įstaigos neteisėtais veiksmais, atliktais teikiant sveikatos priežiūros paslaugas, bet su tuo, ar teiktos sveikatos priežiūros paslaugos atitiko jų teikimo metu buvusį medicinos ir slaugos mokslo lygį ir gerąją medicinos praktikos patirtį. Kitaip tariant, jog jokie kitokie gydytojo veiksmai atitinkamoje situacijoje negalėjo pagelbėti pacientui, netgi vertinant pagal medicinos mokslo lygį ir gerąją praktiką.

Tokią poziciją patvirtina ir PTŽSAĮ Nr. I-1562 2, 7, 8, 13, 20 straipsnių ir V skyriaus pakeitimo įstatymo Nr. XIII-2377 projekto aiškinamasis raštas, kuriame nurodyta, kad pakeitimo įstatymu pakeistas žalos atlyginimo modelis ir sprendžiant dėl žalos atlyginimo atsisakyta neteisėtų veiksmų bei žalą padariusio asmens kaltės nustatymo (t. y. įrodinėjimo bei rungimosi proceso); ginčo tarp paciento ar kito asmens, turinčio teisę į žalos atlyginimą ir įstaigos šiuo atveju nėra – yra tik sprendžiamas klausimas, ar žala atitinka įstatyme nustatytas sąlygas, kai ji yra atlyginama.

Nors galiojančioje PTŽSAĮ redakcijoje tiesiogiai nėra įtvirtinta, LAT praktikoje nurodoma, kad teisei į žalos atlyginimą atsirasti turi būti nustatytas priežastinis ryšys tarp suteiktų sveikatos priežiūros paslaugų ir padarytos žalos, šis elementas išlieka svarbus ir turi būti nustatytas kaip viena iš būtinųjų tokios žalos atlyginimo sąlygų (LAT 2023 birželio 15 d. nutartis civilinėje byloje). Šioje kasacinėje byloje, be kita ko, buvo pateikta Lietuvos Respublikos Sveikatos apsaugos ministerijos išvada, kurioje buvo nurodyta, kad pagal nuo 2020 m. sausio 1 d. įsigaliojusį reglamentavimą „<...> žala atlyginama nevertinant asmens sveikatos priežiūros įstaigos ir ją padariusio sveikatos priežiūros specialisto kaltės, jei nustatoma, kad, teikiant asmens sveikatos priežiūros paslaugas, paciento sveikatai padaryta žala ir tai nėra neišvengiama žala; t. y. visų pirma įvertinama, ar tarp pacientui teiktų asmens sveikatos priežiūros paslaugų (nevertinant veiksmų teisėtumo ar neteisėtumo) ir jam padarytos žalos yra priežastinis ryšys“.

Taigi, PTŽSAĮ normų, reglamentuojančių teisę į paciento sveikatai padarytos žalos atlyginimą, aiškinimas, įstatymo leidėjo tikslai įtvirtinant naują žalos atlyginimo modelį suponuoja, kad, pagal PTŽSAĮ normas, įsigaliojusias 2020 m. sausio 1 d., teisei į žalos atlyginimą atsirasti būtina nustatyti šių sąlygų visumą:

1. paciento sveikatai yra padaryta žala;
2. žala nėra (nebuvo) neišvengiama;
3. žala padaryta teikiant sveikatos priežiūros paslaugas, t. y. teiktas sveikatos priežiūros paslaugas ir atsiradusią žalą sieja priežastinis ryšys.

Kaip matyti, galiojančioje PTŽSAĮ redakcijoje išsaugota galimybė nesutikus su Komisijos sprendimu jį apskųsti, tik tokiu atveju ginčas tarp valstybės, atstovaujamos Vyriausybės įgaliotos institucijos (nebe sveikatos priežiūros įstaigos) ir pareiškimą pateikusio asmens nagrinėjamas iš esmės nebe pagal straipsnio 1.1. dalyje aptartas deliktinės civilinės atsakomybės sąlygas, bet pagal visai kitokias, šioje straipsnio dalyje aptartas, sąlygas (t. y. pagal PTŽSAĮ 24 str. 6 d.). Tai atsispindi LAT 2023 m. birželio 15 d. nutartyje civilinėje byloje Nr. e3K-3-24-421/2023, kurioje LAT pažymėjo „Kadangi neteisėtų sveikatos priežiūros įstaigos veiksmų (neveikimo), atliktų teikiant

sveikatos priežiūros paslaugas, nustatyti įstatymas nereikalauja ir teisės į žalos atlyginimą su jais nesieja, apeliacinės instancijos teismo išvada, kad atsakomybė už paciento sveikatai padarytą žalą kyla tik nustačius sveikatos priežiūros įstaigos neteisėtus veiksmus, o Komisijai priėmus sprendimą, jog žala neatlygintina, nes ji buvo neišvengiama, ieškovas turi pareigą įrodyti neteisėtus gydymo įstaigos veiksmus, padaryta netinkamai aiškinant PTŽSAĮ normas, įsigaliojusias nuo 2020 m. sausio 1 d., todėl pripažįstama teisiškai nepagrįsta".

Įvertinus nurodytą, galima daryti išvadą, kad Lietuvoje nuo 2020 m. sausio 1 d. buvo įtvirtintas naujas pacientams padarytos žalos teikiant sveikatos priežiūras paslaugas kompensavimo modelis - žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) - kai padarytos žalos kompensavimo klausimai visų pirma yra sprendžiami pagal administracinę procedūrą ir taikant žalos išvengiamumo standartą žala atlyginama iš specialaus įkurto fondo.

1.3. Teisminio ieškinio modelio ir žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio) santykis

Nustačius, jog Lietuvoje iki 2020 m. sausio 1 d. buvo įtvirtintas tik teisminis ieškinio modelis, o nuo 2020 m. sausio 1 d. buvo įtvirtintas žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis), būtina nustatyti, koks yra santykis tarp šių dviejų modelių.

Pagal bendrą taisyklę, civilinė atsakomybė su kitomis žalos kompensavimo sistemomis nekonkuruoja. Kitaip tariant, kitos žalos kompensavimo sistemos pritaikymas paprastai nekonkuruoja su civilinės atsakomybės taikymu, todėl kitos žalos kompensavimo sistemos pritaikymas pagal bendrą teisės sistemos požiūrį neužkerta kelio taikyti ir civilinę atsakomybę.

Taip yra todėl, kad visos Lietuvoje egzistuojančios ir taikomos žalos kompensavimo sistemos (civilinė atsakomybė, įvairios draudimo rūšys nuostoliams kompensuoti, socialinio draudimo rūšys) yra autonomiškos, t. y. visoms sistemoms yra būdingas savarankiškumas. Analizuojant įvairių žalos kompensavimo sistemų teisinį reguliavimą, akivaizdžiai pastebimi autonomiškumą parodantys kriterijai (aspektai):

- Paprastai kiekvieną žalos kompensavimo sistemą reguliuoja atskiras savarankiškas teisinis reguliavimas. Pavyzdžiui, CK, Lietuvos Respublikos draudimo įstatymas, Lietuvos Respublikos privalomas sveikatos draudimo įstatymas reguliuoja skirtingas žalos kompensavimo sistemas;
- Kai reikia taikyti tam tikrą žalos kompensavimo sistemą, visuomet atsiranda tam tikras prievolinis santykis. Jei atsiranda toks santykis, tai reikalingi tam tikri juridiniai faktai, kurių pagrindu šis prievolinis teisinis santykis turi atsirasti. Kitaip tariant, kiekvienai žalos kompensavimo sistemai, jei ji pradeda veikti, atsiranda prievolinis teisinis santykis ir yra būtini tai konkrečiai sistemai būdingi juridiniai faktai. Pavyzdžiui, tam, kad atsirastų civilinės atsakomybės

pagrindu susiformuojantis prievolinis teisinis santykis, reikalingi keturi juridiniai faktai – neteisėti veiksmai, žala, priežastinis ryšys ir kaltė (CK 6.246, 6.247, 6.248, 6.249 str.). Tačiau tam, kad atsirastų pareiga mokėti išmoką, pavyzdžiui, dėl nelaimingo atsitikimo darbe sukeltos žalos, reikalingi kiti juridiniai faktai – nelaimingas atsitikimas darbe turi būti pripažintas draudiminiu įvykiu; jei pripažįstama, kad tai draudiminis įvykis, to pakanka, kad būtų galima taikyti aptariamą žalos kompensavimo sistemą (Lietuvos Respublikos nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo įstatymas 2 str.).

Taigi, kadangi žalos kompensavimo sistemos paprastai yra autonomiškos, pritaikius kitas (ne civilinės atsakomybės) žalos kompensavimo sistemas, savaime neužkertamas kelias dar papildomai taikyti ir civilinę atsakomybę. Viskas priklauso nuo to, ar yra kompensuojama visa padaryta žala pritaikius vieną ar net kelias žalos kompensavimo sistemas.

CK 6.251 str. nurodo, kad padaryta žala privalo būti kompensuojama pilna apimtimi. Teigiama, kad tai visiškas žalos atlyginimo principas, kuris būdingas tik civilinei atsakomybei. Jokiai kitai žalos kompensavimo sistemai šis principas nėra būdingas – kitos, jeigu ir veikia, *per se* neturi tikslo, kad taikant tą sistemą padaryta žala būtų kompensuojama pilna apimtimi. Kitaip tariant, kitose sistemose pripažįstamas ribotas žalos atlyginimo kompensavimas. Dėl šios priežasties, pagal bendrą taisyklę, pritaikius kitą, ne civilinės atsakomybės, žalos kompensavimo sistemą, jeigu ji nepadengs visos padarytos žalos, likusią dalį iki visiško žalos atlyginimo, galima išsireikalauti taikant civilinės atsakomybės žalos kompensavimo sistemą.

Žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) yra reguliuojamas savarankiško reguliavimo – PTŽSAĮ, ir tam, kad šio modelio pagrindu atsirastų prievolinis santykis, reikia nustatyti, kaip minėta, kad 1) paciento sveikatai yra padaryta žala, kuri PTŽSAĮ 2 str. 14 d. apibrėžiama kaip pakenkimas paciento sveikatai, jo sužalojimas ar mirtis; 2) ši žala nėra neišvengiama; 3) žala padaryta teikiant sveikatos priežiūros paslaugas, t. y. teiktas sveikatos priežiūros paslaugas ir atsiradusią žalą sieja priežastinis ryšys. Taigi, galima teigti, jog žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) yra savarankiška žalos kompensavimo sistema.

Tačiau pagal PTŽSAĮ numatytą žalos kompensavimo sistemą (žalos atlyginimo be kaltės modelį (administracinį modelį)), žalos lubos, t. y., maksimalios atlygintinos žalos suma, nėra nustatytos. PTŽSAĮ numatyta, kad pacientams bus atlyginama turtinė ir neturtinė žala. Lietuvos Respublikos Sveikatos apsaugos ministerija yra nurodžiusi, kad atlyginant turtinę žalą pagal PTŽSAĮ atlyginamos faktinės pacientų patirtos turtinės išlaidos vaistams, gydymo paslaugoms, išskyrus apmokėtas Privalomojo sveikatos draudimo fondo (PSDF) biudžeto lėšomis, taip pat kitos su padaryta žala (paciento priežiūra ar sveikatos atkūrimu ir pan.) susijusios pagrįstos ir būtinos išlaidos. Neturtinė žala atlyginama pagal balų skaičiavimo sistemą, kas leidžia asmenims patiems iš anksto įsivertinti savo teisėtus lūkesčius į neturtinės žalos atlyginimą.

Suma kiekvienu konkrečiu atveju apskaičiuojama atskirai, įvertinus numatytus kriterijus (Teisė pro. Ką reikia žinoti…, 2020).

Taigi, yra pagrindo spręsti, jog PTŽSAĮ numatyta žalos kompensavimo sistema – žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) - siekia civilinei atsakomybei būdingo visiško žalos atlyginimo principo, ir atitinkamai kyla klausimas, ar pritaikius žalos atlyginimo be kaltės modelį (administracinį modelį), galima taikyti ir teisminį ieškinio modelį.

Straipsnio autorių vertinimu, negalima tokia situacija, kai žala, padaryta teikiant sveikatos priežiūros paslaugas, žalą patyrusiam asmeniui yra visiškai atlyginama pritaikius žalos atlyginimo be kaltės modelį (administracinį modelį) ir žalą patyrusiam asmeniui paliekama dar galimybė kreiptis į teismą ir taikyti žalą sukėlusiam asmeniui civilinę atsakomybę (teisminio ieškinio modelio pagrindu) reikalaujant tos pačios žalos atlyginimo. Priešingas aiškinimas sudarytų galimybes žalą patyrusiems asmenims piktnaudžiauti ir nepagrįstai praturtėti.

Kitaip tariant, autorių įsitikinimu, asmuo, siekiantis žalos atlyginimo, galėtų pasinaudoti tik vienu arba kitu modeliu, tačiau negalėtų pasinaudoti abiem modeliais toje pačioje situacijoje, nes abi sistemos siekia to paties - visiško nuostolių atlyginimo.

Tačiau ar tai reiškia, kad įsigaliojęs žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) visiškai pakeitė teisminį ieškinio modelį ir galima teigti, jog Lietuvoje šiuo metu veikia tik žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis)?

Straipsnio autorių vertinimu teigti, jog įsigaliojęs žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) visiškai pakeitė teisminį ieškinio modelį ir Lietuvoje šiuo metu veikia tik žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) neleidžia galiojančioje PTŽSAĮ redakcijoje (13 str.) įtvirtintas baigtinis asmenų, turinčių teisę kreiptis dėl neturtinės žalos atlyginimo, sąrašas.

1 lentelė. Subjektai galintys kreiptis dėl neturtinės žalos atlyginimo mirties atveju

CK 6.284 str. 1 d.	**PTŽSAĮ 13 str.**
Fizinio asmens mirties atveju teisę į žalos atlyginimą turi asmenys, kurie buvo mirusiojo išlaikomi arba jo mirties dieną turėjo teisę gauti iš jo išlaikymą (nepilnamečiai vaikai, sutuoktinis, nedarbingi tėvai ar kiti faktiniai nedarbingi išlaikytiniai), taip pat mirusiojo vaikas, gimęs po jo mirties.	Pacientas ir asmuo, kuris buvo mirusio paciento išlaikomas arba jo mirties dieną turėjo teisę gauti iš jo išlaikymą (nepilnamečiai vaikai (įvaikiai), sutuoktinis, nedarbingi tėvai (įtėviai) ar kiti faktiniai nedarbingi išlaikytiniai), taip pat mirusio paciento vaikas, gimęs po jo mirties, turi teisę į turtinės ir neturtinės žalos, atsiradusios dėl paciento sveikatai padarytos žalos (toliau – žala), atlyginimą. Teisę į neturtinės žalos atlyginimą taip pat turi mirusio paciento darbingi tėvai (įtėviai) ir pilnamečiai vaikai (įvaikiai), kuriuos su pacientu siejo ypač artimas ir glaudus ryšys.

Išimtinai lingvistiškai išanalizavus 1 lentelėje pateiktų dviejų įstatymų normų formuluotes, gali kilti įspūdis, jog PTŽSAĮ 13 str. yra įtvirtintas platesnis asmenų, turinčių teisę į neturtinės žalos atlyginimą, sąrašas. Vis dėlto šios normos turi būti vertinamos teismų praktikos kontekste. LAT 2018 m. birželio 5 d. nutartyje civilinėje byloje Nr. 3K-3-217-690/2018 yra *expressis verbis* nurodęs, jog CK 6.284 str. 1 d. nėra įtvirtintas baigtinis asmenų, turinčių teisę į neturtinės žalos atlyginimą dėl gyvybės atėmimo, sąrašas. Papildomai atkreiptinas dėmesys, jog minimoje nutartyje LAT tiesiogiai įvardijo mirusiojo brolius ir seseris, kaip asmenis, turinčius teisę į neturtinės žalos atlyginimą, jeigu juos ir mirusįjį siejo stiprūs emociniai ryšiai, tarp jų buvo susiformavę artimi ir glaudūs santykiai. Atitinkamai šie kasacinio teismo išaiškinimai turėtų būti suvokiami, kaip įvardijantys kriterijus, tokius kaip stiprūs emociniai ryšiai, artimi ir glaudūs santykiai, kuriais vadovaujantis yra nustatomi asmenys, turintys teisę į neturtinės žalos atlyginimą, neapsiribojant CK 6.284 str. 1 d. minimu asmenų sąrašu.

Tuo tarpu PTŽSAĮ įtvirtintą žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio) taikymą susiejo su pacientu, o jo mirties atveju – baigtiniu sąrašu apibrėžtu paciento artimųjų ratu, eliminuodamas darbingus ir / ar išlaikymo nereikalingus artimą ryšį su mirusiu pacientu palaikiusius kitus asmenis, pavyzdžiui, sutuoktinius, brolius, seseris ir kitus tiesiogiai PTŽSAĮ 13 str. nenurodytus asmenis, kurie patyrė turtinę ir neturtinę žalą.

Toks įstatyminis reguliavimas (dalies žalą patyrusių asmenų eliminavimas iš PTŽSAĮ dalyko) lemia, kad pacientas ir kiti PTŽSAĮ 13 str. nurodyti asmenys gali kreiptis dėl žalos atlyginimo pagal materialiąsias PTŽSAĮ 24 str. 6 d. nurodytas sąlygas (žalos be kaltės modelis (administracinis modelis)) bei procedūrinę PTŽSAĮ 24 ir 25 str. nustatytą tvarką, atsakovu traukiant valstybę, patirtą žalą atlyginant iš specialios sąskaitos, tuo tarpu PTŽSAĮ 13 str. nenurodyti asmenys – pagal bendrąsias civilinės atsakomybės sąlygas, nenustačius jokių specialiųjų žalos atlyginimo materialiųjų sąlygų ir jokios ikiteisminės ginčų nagrinėjimo tvarkos, atsakovu traukiant sveikatos priežiūros įstaigą, o žalą atlyginant iš sveikatos priežiūros įstaigos lėšų (šioje vietoje pažymėtina, jog PTŽSAĮ pakeitimai lėmė, jog nebeliko įstatyminės pareigos sveikatos priežiūros įstaigoms drausti savo civilinę atsakomybę).

Taigi, jeigu būtų daroma išvada, jog įsigaliojęs žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) visiškai pakeitė teisminį ieškinio modelį ir Lietuvoje šiuo metu veikia tik žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis), tai pagal galiojantį reguliavimą reikštų, jog PTŽSAĮ 13 str. nenurodyti asmenys apskritai neturi teisės į žalos atlyginimą, o tai lemtų konstitucinio principo, nurodančio, jog būtina atlyginti asmeniui padarytą žalą, pažeidimą.

Tad esant tokiai situacijai, teisingiau būtų teigti, jog įsigaliojęs žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) yra tik vienas iš Lietuvoje veikiančių žalos kompensavimo modelių greta iki tol veikusio teisminio ieškinio modelio. Tai yra,

subjektai, kurie pagal PTŽSAĮ gali kreiptis dėl žalos atlyginimo administracinio modelio pagrindu, žalos atlyginimo siekia pagal šį modelį, o subjektai, kuriems tokia galimybė nesuteikta, žalos atlyginimo siekia pagal teisminį modelį (tokia pat tvarka, kaip buvo iki PTŽSAĮ pakeitimų).

Tačiau straipsnio autorių vertinimu, tokia praktika laikytina ydinga, nes gali susiklostyti tokia teisinė ir faktinė situacija, kai, pavyzdžiui, iš to paties įvykio vienos šeimos nariams atsiradusiai žalai atlyginti taikomi skirtingi žalos kompensavimo modeliai (kaip susiklostė VAT nagrinėtoje byloje), kas savaime neatitinka bendrųjų protingumo, sąžiningumo ir teisingumo principų.

Pažymėtina, jog aiškindamas Konstitucijos 29 straipsnio nuostatas, KT ne kartą yra konstatavęs, jog pagal šiame straipsnyje įtvirtintą konstitucinį asmenų lygybės įstatymui principą reikalaujama, kad teisėje pagrindinės teisės ir pareigos būtų įtvirtintos visiems vienodai; šis principas reiškia asmens teisę būti traktuojamam vienodai su kitais, įpareigoja vienodus faktus vertinti vienodai ir draudžia iš esmės tokius pat faktus savavališkai vertinti skirtingai, bet nepaneigia to, kad įstatymu gali būti nustatytas nevienodas teisinis reguliavimas tam tikrų asmenų kategorijų, kurių padėtis skirtinga, atžvilgiu. Konstitucinis asmenų lygybės principas yra laikomas pažeistu, jeigu tam tikri asmenys ar jų grupės traktuojamos skirtingai, nors tarp jų nėra tokio pobūdžio ir tokios apimties skirtumų, kad toks nevienodas traktavimas būtų objektyviai pateisinamas[2].

Tokios ydingos praktikos rizika, autorių įsitikinimu, galėtų būti eliminuota panaikinus galiojančioje PTŽSAĮ redakcijoje (13 str.) įtvirtintą baigtinį asmenų, turinčių teisę kreiptis dėl neturtinės žalos atlyginimo, sąrašą ir suteikus galimybę visiems dėl pacientui netinkamai suteiktų sveikatos priežiūros paslaugų žalą patyrusiems asmenims gauti žalos atlyginimą žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio) pagrindu. Būtent tokiu atveju tik ir būtų pagrindo teigti, jog įsigaliojęs žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) iš tikrųjų pakeitė (gali pakeisti) teisminį ieškinio modelį.

Tai yra, suteikus galimybę visiems dėl pacientui netinkamai suteiktų sveikatos priežiūros paslaugų žalą patyrusiems asmenims gauti žalos atlyginimą žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio) pagrindu, galimybių (ir prasmės) teisminio ieškinio modelio veikimui, autorių vertinimu, iš esmės neliktų. Visų pirma, visi siekiantys žalos atlyginimo subjektai privalėtų kreiptis į Komisiją kaip privalomą ikiteisminę instituciją dėl žalos atlyginimo, t. y. nebeliktų galimybės kreiptis tiesiogiai į teismą. Antra, pasikreipus į Komisiją žalos atlyginimo klausimas būtų sprendžiamas būtent pagal žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio) taikymo sąlygas. Trečia, nesutikus su Komisijos sprendimu ir pasikreipus į teismą dėl ginčo

[2] Žr. KT 2016 m. vasario 2 d., 2015 m. birželio 11 d., 2015 m. vasario 6 d., 2013 m. vasario 15 d., 2012 m. birželio 29 d. nutarimus.

nagrinėjimo iš esmės, ginčas teisme būtų nagrinėjamas taip pat pagal žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio) taikymo sąlygas.

Reikia pažymėti, jog 2024 m. sausio 24 d. nutarimu Nr. KT10-N1/2024, KT pripažino, kad PTŽSAĮ 13 str. tiek, kiek pagal jį ne visi asmenys, dėl paciento mirties patyrę neturtinę žalą, turi teisę į tokios žalos atlyginimą šio įstatymo nustatyta tvarka, prieštarauja Konstitucijos 30 str. 2 d., konstituciniams teisingumo, teisinės valstybės principams. Spręsdamas dėl ginčyto teisinio reguliavimo atitikties Konstitucijos 30 str. 2 d., konstituciniams teisingumo, teisinės valstybės principams, KT pažymėjo, kad būtinumas atlyginti asmeniui padarytą materialinę ir moralinę žalą yra konstitucinis principas. Taip pat tai, kad iš Konstitucijos neišplaukia, kad įstatymais galima nustatyti kokias nors išimtis, pagal kurias asmeniui padaryta materialinė ir (arba) moralinė žala neatlyginama. KT pažymėjo, jog įstatymais turi būti sudarytos visos reikiamos teisinės prielaidos padarytą žalą atlyginti teisingai.

Straipsnio autorių vertinimu, KT pripažinus, jog PTŽSAĮ 13 str. tiek, kiek pagal jį ne visi asmenys, dėl paciento mirties patyrę neturtinę žalą, turi teisę į tokios žalos atlyginimą šio įstatymo nustatyta tvarka, prieštarauja Konstitucijai, sudarytos prielaidos tvirtinti, jog žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) keičia (o tiksliau – labai tikėtina, jog pakeis netolimoje ateityje) teisminį ieškinio modelį, kadangi, kaip minėta, suteikus galimybę visiems dėl pacientui netinkamai suteiktų sveikatos priežiūros paslaugų žalą patyrusiems asmenims gauti žalos atlyginimą žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio) pagrindu, galimybių (ir prasmės) teisminio ieškinio modelio veikimui iš esmės neliktų.

2. Žalą teikiant sveikatos priežiūros paslaugas patyrusių subjektų teisinis subjektiškumas ir su tuo susijusi problematika

Konstatavus, kad egzistuoja prielaidos, leidžiančios teigti, jog žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) netolimoje ateityje visiškai pakeis teisminį ieškinio modelį, pagrįstai gali būti keliamas klausimas dėl visiško žalos kompensavimo principo įgyvendinimo problematikos vaisiaus žuvimo atveju.

Kaip jau buvo minėta aukščiau šiame straipsnyje, siekiant teigti, jog žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) visiškai keičia teisminį ieškinio modelį, turėtų būti reglamentuota galimybė visiems dėl pacientui netinkamai suteiktų sveikatos priežiūros paslaugų žalą patyrusiems asmenims gauti žalos atlyginimą ir egzistuoja didelė tikimybė, jog taip bus nustatyta, KT pripažinus, jog PTŽSAĮ 13 str. tiek, kiek pagal jį ne visi asmenys, dėl paciento mirties patyrę neturtinę žalą, turi teisę į tokios žalos atlyginimą šio įstatymo nustatyta tvarka, prieštarauja Konstitucijai.

Vis dėlto PTŽSAĮ 2 str. 10 d. numatyta paciento sąvoka, suponuoja, jog pacientu laikomas tik jau gimęs vaikas, kadangi nurodoma, jog pacientas tai asmuo, kuris naudojasi sveikatos priežiūros įstaigų teikiamomis paslaugomis, nepaisant to, ar jis

sveikas, ar ligonis, o, kaip žinia, paslaugų santykių šalimi gali būti tik teisinį subjektiškumą turintis asmuo.

Pagal bendrąsias civilinės teisės taisykles, asmeniui siekiant būti teisinių santykių dalyviu, jis privalo turėti teisnumą - galėjimą turėti civilines teises ir pareigas (CK 2.1 str.), bei veiksnumą - savo veiksmais įgyti civilines teises ir susikurti civilines pareigas (CK 2.5 str.).

CK 2.2 str. 1 d. yra nurodyta, jog fizinio asmens civilinis teisnumas atsiranda asmens gimimo momentu ir išnyksta, jam mirus, o CK 2.3 str. 1 d. detalizuoja gimimo nustatymo momentą – pirmą savarankišką naujagimio įkvėpimą. Papildomai CK 2.3 str. 3 d. numato, jog tolimesni gimimo momento konstatavimo kriterijai yra nustatomi įstatymuose. VGMNĮ 4 str. 1 d. yra įtvirtinta, jog vaiko gimimo momento konstatavimo kriterijai yra viso gyvybingo vaisiaus pasirodymas iš moters organizmo.

Taigi, panašu, jog vaisius, pagal PTŽSAĮ, nėra laikomas pacientu, būtent dėl to, kad jis dar nėra gimęs. Tai matyti ir iš Komisijos 2023 m. sausio 19 d. sprendimo Nr. PŽK-2-112, minimo VAT nutartyje, kuriame buvo nurodyta, jog tam, kad pacientas ar, jam mirus, asmenys, turintys teisę į žalos atlyginimą, galėtų įgyti teisę į žalos atlyginimą, asmuo turėtų būti įgijęs civilinį teisnumą, t. y. vaisius turi būti gimęs.

Nepaisant to, neabejotina, jog vaisius gali žūti dėl netinkamai teikiamų sveikatos priežiūros paslaugų. Papildomai atkreiptinas dėmesys, jog egzistuoja medicininės kondicijos, veikiančios išimtinai neigiamai tik vaisiaus, o ne nėščios moters, sveikatą[3]. Tokiais atvejais, t. y. kai pacientės, kaip motinos, fizinė sveikata nebūtų neigiamai paveikiama, apart vaisiaus netekimo, tačiau vis tiek būtų padaroma žala vaisiui, kuri lemtų jo žūtį, straipsnio autorių nuomone, turėtų būti reiškiamas savarankiškas, o ne su motinos sveikatos sužalojimu sietinas, reikalavimas dėl žalos, kurią sukėlė vaisiaus žūtis, kompensavimo.

Vis dėlto PTŽSAĮ 13 str. formuluotė suponuoja išvadą, jog dėl žalos atlyginimo gali būti kreipiamasi tik paciento sveikatos sužalojimo arba jo mirties atvejais. Vaisiui nesant pacientu, tačiau jo sveikatai padarius žalą ir esant situacijai, kai motinos sveikata nėra sužalojama, apart to, kad ji netenka vaisiaus, pagrįstai gali būti keliamas klausimas dėl problematikos, susijusios su visiško žalos kompensavimo principo įgyvendinimu. Egzistuoja tikimybė, jog motinai ir/ar tėvui, netekusiems vaisiaus ir siekiant prisiteisti turtinę žalą, sietiną išimtinai su vaisiaus žūtimi, tuo pagrindu, kad buvo sužalota motinos sveikata, tam tikrais atvejais ji būtų laikoma pernelyg nutolusia, kad būtų atlyginta žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio) pagrindu. Minėtos turtinės žalos pavyzdžiu galėtų būti laikoma žala, susijusi su vai-

[3] Pavyzdžiui atvejai, kai vaisiaus būklė yra nestabili arba kai nustatomas vaisiaus augimo sulėtėjimas. Jie yra minimi Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerijos skelbiamoje gimdymo sužadinimo metodikoje.

siaus laidojimo (kapavietės) išlaidomis[4], išlaidomis skirtomis pasiruošimui auginti būsimą vaiką – naujagimio reikmenys ir t.t. Tokiais atvejais priežastinio ryšio, kaip žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio), sąlyga nebūtų tenkinama, o savarankiškas reikalavimas atlyginti žalą dėl paciento (vaisiaus) mirties, sužalojus jo sveikatą, negalėtų būti reiškiamas, nes vaisius nėra pacientas.

Dėl to kyla klausimas, ar vaisiui žuvus dėl netinkamos sveikatos priežiūros egzistuoja prielaidos pripažinti žuvusį vaisių bent dalinai savarankišku subjektu sveikatos priežiūros kontekste jam suteikiant paciento statusą.

Siekiant atsakyti į šį klausimą, pirmiausiai, turi būti įvertinta, ar vaisius turi teisę į gyvybę ir sveikatą. Atsižvelgiant į Konstitucijos svarbą Lietuvos teisinėje sistemoje, pirmiausia, vaisiaus teisės į gyvybę ir sveikatą analizę būtina atlikti Konstitucijos, oficialios konstitucinės doktrinos kontekste.

Konstitucijos 39 str. yra nurodyta, jog dirbančioms motinoms įstatymas numato mokamas atostogas iki gimdymo ir po jo, palankias darbo sąlygas ir kitas lengvatas. Svarbu atkreipti dėmesį, jog moteriai dirbančiosios motinos statusas pagal Konstituciją yra suteikiamas dar iki gimdymo momento. Pagal dabartinį lietuvių kalbos žodyną motinos žodžio reikšmė yra aiškintina kaip: „moteris, kuri turi vaiką ar vaikų“ (Bendrinės lietuvių kalbos žodynas). Atitinkamai Konstitucijoje įtvirtinus motinos statusą moterims, kurios dirba, dar iki vaisiaus pagimdymo, galima teigti, jog tam tikra prasme iki gimdymo momento moteryje besivystantis vaisius yra laikomas asmeniu – vaiku, kas suponuoja galimybę vaisių laikyti asmeniu ribotoje apimtyje.

Nustačius prielaidas vaisių laikyti asmeniu, kad ir ribotoje apimtyje, reikia pripažinti jo teisę bent į Konstitucijoje įtvirtintas pamatines žmogaus teises. KT 1998 m. gruodžio 9 d. nutarime yra nurodęs, jog „Žmogaus gyvybė ir jo orumas sudaro asmenybės vientisumą, reiškia žmogaus esmę. Gyvybė ir orumas yra neatimamos žmogaus savybės, todėl negali būti traktuojamos atskirai.“ Ši KT vartojama formuluotė, jog gyvybė yra neatimama žmogaus savybė, sudaranti jo vientisumą, leidžia teigti teisei į gyvybę esant pamatinei žmogaus teisei, kuri turėtų būti priskirtina net ir asmeniui, kurio asmeniškumas suvokiamas ribotoje apimtyje. Kartu svarbu paminėti, jog KT 2013 m. gegužės 16 d. nutarime yra nurodęs, jog „<...> teisė į gyvybės išsaugojimą ir gelbėjimą, kai jai kyla pavojus, yra neatsiejama, pamatinė prigimtinės žmogaus teisės į kuo geresnę sveikatą dalis.“, kas taip pat leidžia teigti teisei į sveikatą esant pamatinei teisei. Taigi, įrodžius, kad vaisius gali būti laikomas asmeniu ribotoje apimtyje, kuriam turėtų būti priskirtinos bent pamatinės konstitucinės žmogaus teisės ir įrodžius konstitucinių teisių į gyvybę ir sveikatą, kaip pamatinių, statusą, galima teigti, jog yra prielaidos vaisiui turėti šias teises.

---

[4] Laidojimo ir kapaviečių tvarkymo išlaidų priskyrimas turtinei žalai yra aptinkamas kasacinėje praktikoje. Žr. pvz. LAT 2012 m. spalio 10 d. nutartį civilinėje byloje Nr. 3K-3-70/2012, LAT 2006 m. kovo 1 d. nutartį civilinėje byloje Nr. 3K-3-160/2006.

Papildomai atkreiptinas dėmesys, jog Konstitucijos 53 str. 1 d. yra numatyta valstybės pareiga rūpintis žmonių sveikata, laiduoti medicinos pagalbą bei paslaugas žmogui susirgus, t. y. apibrėžiama valstybės pareiga užtikrinti žmonių teisę į sveikatą. Ankstesnėje straipsnio dalyje minimame KT 2013 m. gegužės 16 d. nutarime, KT, aiškindamas Konstitucijos 53 str. 1 d. turinį, yra nurodęs, jog valstybės pareiga rūpintis žmonių sveikata yra siejama su žmonių teise į gyvybės išsaugojimą ir gelbėjimą, kai jai kyla pavojus. Atsižvelgiant į tai, jog priešlaikinio gimdymo metodikoje, t. y. valstybės lygmeniu galiojančiame rekomendaciniame medicininiame dokumente, yra detalizuojamos procedūros, skirtos vaisiaus gyvybės išsaugojimui ir gelbėjimui (kaip pavyzdžiui, steroidų vaisiaus plaučiams skyrimas su tikslu sumažinti naujagimio mirties riziką (Abraitis *et al*, 2014, p. 14)), galima teigti esant vaisiaus teisės į sveikatą užuomazgoms, kurių pagrindu yra Konstitucijos 53 str. 1 d.

Atkreiptinas dėmesys, jog vaisiaus teisės į gyvybę ir sveikatą užuomazgų galima aptikti ir poįstatyminiame reglamentavime, susijusiame su nėštumo nutraukimo medicinine paslauga bei su priešlaikiniu gimdymu ir gimdymo sužadinimu susijusioje medicininėje dokumentacijoje.

Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro 1994 m. sausio 28 d. įsakymo Nr. 50 „Dėl Nėštumo nutraukimo paslaugų organizavimo ir teikimo tvarkos aprašo patvirtinimo“ (**SAM įsakymas**) 3.1.2. punkte yra numatyta, jog pacientės pageidavimu (nesant medicininių indikacijų) nėštumo nutraukimo paslauga yra teikiama pacientei iki 12 nėštumo savaičių. Toks šiuo metu galiojantis reglamentavimas suponuoja išvadą, jog iki 12 nėštumo savaičių, moteriai yra paliekama absoliuti autonomija spręsti dėl nėštumo nutraukimo ar tęsimo. Tai reiškia, kad iki 12 nėštumo savaitės nėra pagrindų kalbėti apie vaisiaus teisės į gyvybę ir sveikatą egzistavimą.

Vis dėlto nuo 12 iki 22 nėštumo savaitės, nėštumo nutraukimo procedūros yra leistinos tik esant SAM įsakymo 2.2 p. numatytoms sąlygoms, tai yra, kai nustatoma, kad egzistuoja: 1) ligos ir (ar) būklės, keliančios pavojų pacientės ir (ar) vaisiaus sveikatai ir (ar) gyvybei; 2) specifinės pacientės būklės nurodytos SAM įsakyme; 3) specifinės vaisiaus būklės ir (ar) ligos nurodytos SAM įsakyme. Toks reglamentavimas leidžia spręsti, jog vaisiui teisės aktu yra sukuriamos prielaidos ribotai teisei į gyvybę ir sveikatą, nes nors galimybė nutraukti nėštumą vis dar egzistuoja, nėštumo nutraukimui būtinomis tampa atitinkamos kondicijos, susijusios tiek su motinos, tiek su pačio vaisiaus sveikata ir nebeužtenka išimtinai vien motinos pageidavimo.

SAM įsakyme reglamentavus nėštumo nutraukimą tik iki 22 nėštumo savaitės, pagrįstai kyla klausimas dėl vaisiaus žūties ir jo teisės į gyvybę ir sveikatą nuo SAM įsakyme minimo laikotarpio, t. y. 22 nėštumo savaičių. 22 nėštumo savaitė medicinoje laikoma riba, nuo kurios egzistuoja teorinė galimybė vaisiui išgyventi ir be motinos organizmo, kai vaisiui yra suteikiama reikalinga pagalba ir priežiūra (Valančiūtė *et al*, 2006, p. 34), kas suponuoja medicininį pagrindimą vaisiaus teisei į gyvybę bei sveikatą nuo minimo nėštumo laikotarpio. Atkreiptinas dėmesys, jog SAM įsakyme ga-

limybė nutraukti nėštumą net ir esant medicininėms indikacijoms, t. y. ligoms ir (ar) būklėms, keliančioms pavojų pacientės ir (ar) vaisiaus sveikatai ir (ar) gyvybei bei kitoms SAM įsakyme numatytoms sąlygoms, egzistuoja tik iki 22 nėštumo savaitės. Tokia teisės akto formuluotė suponuoja išvadą, jog nėštumo nutraukimas po 22 nėštumo savaitės nebėra galimas ar įmanomas visais atvejais. Tai leidžia teigti esant prielaidoms pilnavertei vaisiaus teisei į gyvybę ir sveikatą nuo 22 nėštumo savaitės.

Vaisiaus teisė į gyvybę ir sveikatą taip pat galėtų būti grindžiama atvejais, kuomet gimdymas moteryje yra sužadinamas išimtinai vadovaujantis vaisiaus interesais, susijusiais su jo sveikata. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerijos skelbiamoje gimdymo sužadinimo metodikoje gimdymo sužadinimo indikacijomis yra laikomi atvejai, kuomet įtariama, jog vaisiaus būklė yra nestabili (pavyzdžiui, atvejai, kai vaisiui išsivysto hipoksija ir bradikardija) arba kai nustatomas vaisiaus augimo sulėtėjimas (Abraitis *et al*, 2014, p. 8). Šios kondicijos veikia išimtinai neigiamai tik vaisiaus, o ne nėščios moters, sveikatą, todėl ir gimdymo sužadinimas, siekiant išvengti neigiamų kondicijų padarinių, yra vykdomas išimtinai su tikslu užtikrinti vaisiaus sveikatą. Atitinkamai SAM įsakymo bei medicininės dokumentacijos analizė suponuoja apie užuomazgas pilnavertei vaisiaus teisei į gyvybę ir sveikatą nuo 22 nėštumo savaitės.

Atsižvelgiant į tai, kas nurodyta aukščiau, konstatuotina, kad vaisius nuo 12 nėštumo savaitės turi ribotą, o nuo 22 nėštumo savaitės pilnavertišką teisę į sveikatą ir gyvybę. Vis dėlto, kaip jau buvo minėta ankstesnėje straipsnio dalyje, šiuo metu Lietuvoje neegzistuoja detalus įstatyminis reguliavimas, pilnai įtvirtinantis vaisiaus sveikatos apsaugą ir jo savarankišką subjektiškumą sveikatos apsaugos kontekste. Dėl to yra susiduriama su teisine problematika – egzistuojant vaisiaus teisėms į gyvybę ir sveikatą, nėra numatytas reguliavimas, skirtas jų gynimui.

Neturint jokių indikacijų, jog įstatyminis reglamentavimas greitu metu reikšmingai keisis, turi būti ieškoma susidariusios situacijos sprendinių. Vienas iš potencialių antroje straipsnio dalyje minimos problematikos, susijusios su visišku žalos kompensavimo principo įgyvendinimu, sprendimo būdų galėtų būti teisinės fikcijos vaisiaus atžvilgiu taikymas PTŽSAĮ kontekste. Atitinkamai pritaikius teisinę fikciją, vaisius būtų laikomas pacientu, t. y. asmeniu, kuris naudojasi sveikatos priežiūros įstaigų teikiamomis paslaugomis.

Teisinė fikcija galėtų būti laikoma tinkamu problemos sprendimo būdu dėl šių priežasčių:

1. to reikalauja teisingumo kriterijus – vadovaujantis teisės doktrinoje aptinkama pozicija (Čičelis, 2011, p. 12-13), vaikui, būnant gimdoje patyrus sveikatos sužalojimų, kurie lemia negalią vaikui gimus, yra pripažįstama teisė reikšti ieškinį dėl prieš gimimą patirtų sužalojimų. Vis dėlto, vadovaujantis straipsnyje pateikiama analize, vaisiui dėl sveikatos sužalojimų žuvus dar negimus, šiam teisė į žalos atlyginimą nėra pripažintina. Atitinkamai ši situacija sukuria prielaidų teigti, jog

egzistuoja kritikuotina padėtis, kai didesnė reglamentavimo apsauga yra teikiama vaisiaus sveikatos sužalojimui, lemiančiam vaisiaus negalią, nei jo žūtį;

2. potencialiai prieštaringa teisių hierarchija – CK 5 knygoje yra numatyta vaisiaus, t. y. vaiko gimusio po palikėjo mirties, turtinės teisės – teisė paveldėti pagal įstatymą. Atitinkamai teisės aktuose įtvirtinus vaisiaus potencialias turtines teises, tačiau nereglamentavus vaisiaus teisių sveikatos apsaugos ir teisės į gyvybę kontekste, susiformuoja teisių hierarchijos klaida, kai turtinės teisės laikomos svarbesnėmis už teisę į gyvybę ir sveikatos apsaugą;
3. vaisiaus interesų fikcija jau yra pamatinė Europos teisės dalis – tiek CK 5 knygoje, tiek kitose kontinentinės teisės tradicijos valstybėse yra įtvirtinta *nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de commodis eius agitur* (liet. pradėtas vaikas laikomas gimusiu, kai kalbame apie jo interesus) fikcija turtinių, konkrečiai paveldėjimo, teisių kontekste. Šios, t. y. *nascitur*, vaisiaus interesų teisinės fikcijos ištakos aptinkamos jau Justiniano digestuose (Fellmeth, Horwitz, 2009, p. 190), todėl vaisiaus interesų pagrindu taikoma teisinė fikcija pagrįstai galėtų būti laikoma pamatine kontinentinės teisės tradicijos, o kartu ir Lietuvos teisinės tradicijos dalimi, ir atitinkamai laikoma suteikianti pagrindą teisinei fikcijai vaisių laikant pacientu sveikatos apsaugos kontekste;
4. to reikalauja vaisiaus interesai – pasisakymas už platesnę vaisiaus interesų apsaugą yra aptinkamas ir bendrosios teisės tradicijos valstybėse. Brian Dillon, buvęs Jungtinės Karalystės apeliacinio teismo (angl. *Court of Appeal*) teisėjas, pripažįsta, jog nors daugelyje jurisdikcijų, vaisius dar neturi teisinio asmens statuso, tačiau pabrėžia, jog šį klausimą reikėtų nagrinėti plačiau ir remtis teisės taisykle, jog vaisius turėtų būti laikomas gimusiu tuomet, kai jo interesai to reikalauja (Scott, 2000, p. 8);
5. to reikalauja visiškas žalos atlyginimo principas – vaisių pripažinus pacientu, pagal PTŽSAĮ, žala galėtų būti atlyginama visiems su būsimu vaiku artimą ir glaudų ryšį turėjusiems artimiesiems, kas leistų išvengti probleminių situacijų, nurodytų aukščiau.

Taigi, galima teigti, jog egzistuoja pakankamas pagrindimas teisinės fikcijos, vaisių laikant pacientu, panaudojimui. Pasitelkus teisinę fikciją ir vaisių laikant pacientu PTŽSAĮ kontekste, turtinė žala, sietina išimtinai su vaisiaus žūtimi, nebetūrėtų būti laikoma pernelyg nutolusia, kad būtų atlyginta, motinai reiškiant reikalavimą dėl jos sveikatos sužalojimo. Tokiu atveju, taip pat kiti asmenys galėtų reikšti savarankišką reikalavimą. Tokiu būdu būtų įgyvendinamas visiškas žalos kompensavimo principas.

Apibendrinant galima teigti, jog šiuo metu galiojantis reglamentavimas, neįtvirtinantis jokios vaisiaus apsaugos, kritikuotinas, kadangi užkerta kelią įgyvendinti teisingumą ir neatliepia egzistuojančios vaisiaus teisės į gyvybę ir sveikatą. Atsižvelgiant į tai, būtina taikyti teisinę fikciją ir vaisių nuo 12 nėštumo savaitės laikyti pacientu, siekiant užtikrinti vaisiaus teisę į gyvybę ir sveikatą bei teisingumą.

Išvados

1. PTŽSAĮ įtvirtintas baigtinis asmenų, turinčių teisę kreiptis dėl neturtinės žalos atlyginimo pagal žalos atlyginimo be kaltės modelį (administracinį modelį), sąrašas, neleidžia teigti, jog žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) visiškai pakeitė teisminį ieškinio modelį. Jeigu būtų daroma išvada, jog įsigaliojęs žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) visiškai pakeitė teisminį ieškinio modelį ir Lietuvoje šiuo metu veikia tik žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis), tai pagal galiojantį reguliavimą reikštų, jog PTŽSAĮ 13 str. nenurodyti asmenys apskritai neturi teisės į žalos atlyginimą, kas lemtų konstitucinio principo, jog būtina atlyginti asmeniui padarytą žalą, pažeidimą.
2. Tačiau KT pripažinus, jog PTŽSAĮ 13 str. tiek, kiek pagal jį ne visi asmenys, dėl paciento mirties patyrę neturtinę žalą, turi teisę į tokios žalos atlyginimą šio įstatymo nustatyta tvarka, prieštarauja Konstitucijai, sudarytos prielaidos tvirtinti, jog žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) keičia (o tiksliau – labai tikėtina, jog pakeis netolimoje ateityje) teisminį ieškinio modelį, kadangi suteikus galimybę visiems dėl pacientui netinkamai suteiktų sveikatos priežiūros paslaugų žalą patyrusiems asmenims gauti žalos atlyginimą žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio) pagrindu, galimybių (ir prasmės) teisminio ieškinio modelio veikimui iš esmės neliktų.
3. Vaisius nuo 12 nėštumo savaitės turi ribotą, o nuo 22 nėštumo savaitės - pilnavertišką teisę į sveikatą ir gyvybę, ką patvirtina konstitucinė doktrina, įstatyminis ir poįstatyminis reglamentavimas. Tačiau neegzistuojant įstatyminiam reguliavimui, įtvirtinančiam vaisiaus subjektiškumą sveikatos apsaugos kontekste ir jo sveikatos apsaugą, būtina taikyti teisinę fikciją ir vaisių nuo 12 nėštumo savaitės laikyti pacientu, siekiant užtikrinti vaisiaus teisę į gyvybę, sveikatos apsaugą bei teisingumą.

Šaltinių sąrašas

Norminiai teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Valstybės žinios*, 33-1014.
2. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas (2002). *Valstybės žinios*, IX-743, 36-1340.
3. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (2000). *Valstybės žinios*, VIII-1864, 74-2262.
4. Lietuvos Respublikos pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas (1996). *Valstybės žinios*, I-1562, 102-2317.
5. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2020 m. sausio 8 d. nutarimas Nr. 3 „Dėl turtinės ir neturtinės žalos, atsiradusios dėl paciento sveikatai padarytos žalos, atlyginimo tvarkos aprašo patvirtinimo“. TAR 272.

6. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro 1994 m. sausio 28 d. įsakymas Nr. 50 „Dėl Nėštumo nutraukimo paslaugų organizavimo ir teikimo tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*, 18-299.

Specialioji literatūra

7. Brogienė, D. (2010). *Paciento teisės į kokybišką sveikatos priežiūros paslaugą ir žalos sveikatai atlyginimą*. Daktaro disertacija. Biomedicinos mokslai, visuomenės sveikata (10B). Vilniaus universitetas. Vilnius.
8. Čičelis, L. (2011). *Ar galima civilinė atsakomybė už veiksmus, kuriais padaryta žala dar negimusio asmens sveikatai?* Magistro baigiamasis darbas. Teisės vientisųjų studijų programa, valstybinis kodas 60101S103. Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas.
9. Faure, M (ed.). (2009). *Tort Law and Economics*. Čeltnamas: Edward Elgar Publishing.
10. Fellmeth, X. A.; Horwitz, M. (2009). *Guide to Latin in International Law.* Oxford University Press.
11. Frati, P.; Gulino, M. (2013). European Legislative and Judicial Overview. Iš: Ferrara, *et al* (2013). *Malpractice and Medical Liability. European State of the Art and Guidelines*. Berlynas: Springer. DOI: 10.1007/978-3-642-35831-9.
12. Kachalia, *et al*. (2008). Beyond negligence: avoidability and medical injury compensation. Iš: *Social Science & Medicine*. Mokslinių straipsnių rinkinys. DOI: 10.1016/j.socscimed.2007.08.020.
13. Koch, B. A. (2011). Medical Liability in Europe: Comparative Analysis. Iš: Koch, B. A (ed.). (2011) *Medical Liability in Europe. A Comparison of Selected Jurisdictions. Tort and Insurance Law, Vol. 29*. Berlynas / Bostonas: De Gruyter.
14. Mizaras, V. (2007). Lietuvos deliktų teisės raidos aktualijos ir tendencijos. Iš: *Šiuolaikinės civilinės teisės raidos tendencijos ir perspektyvos*. Mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius: Justitia.
15. Scott, R. (2000). Maternal duties toward the unborn? Soundings from the law of Tort. Iš: *Medical Law Review, Volume 8, Issue 1*. Mokslinių straipsnių rinkinys. DOI: 10.1093/medlaw/8.1.1.
16. Valančiūtė, *et al.* (2006). Citologijos, embriologijos ir bendrosios histologijos darbai: mokomoji knyga. Kauno Medicinos Universitetas. Kaunas: Kauno medicinos universiteto leidykla.

Teismų praktika

Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimai:

17. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2016 m. vasario 2 d. nutarimas. TAR, 2124.
18. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2015 m. birželio 11 d. nutarimas. TAR, 1.
19. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2015 m. vasario 6 d. nutarimas. TAR, 1856.
20. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2013 m. gegužės 16 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 52-2604.
21. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2013 m. vasario 15 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 19-938.

22. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2012 m. birželio 29 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 78-4063.
23. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2009 m. kovo 27 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 36-1390.
24. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2006 m. rugpjūčio 19 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 90-3529.
25. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2004 m. gruodžio 13 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 181-6708.
26. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 9 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 109-3004.
27. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1997 m. sausio 20 d. nutarimas. *Valstybės žinios*, 7-130.

Bendrosios kompetencijos teismų sprendimai:

28. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. birželio 15 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-24-421/2023.
29. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. sausio 4 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-43-313/2023.
30. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. spalio 22 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-266-469/2020.
31. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. birželio 6 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-148-248/2019.
32. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. birželio 5 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-217-690/2018.
33. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2012 m. spalio 10 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-70/2012.
34. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2006 m. kovo 1 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-160/2006.
35. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2005 m. balandžio 18 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-7-255/2005.
36. Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. spalio 10 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e2A-530-330/2023.
37. Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. birželio 27 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e2A-415-330/2023.
38. Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. birželio 14 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e2A-392-464/2023.
39. Lietuvos apeliacinio teismo 2018 m. balandžio 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 2A-220-178/2018.
40. Vilniaus apygardos teismo 2023 m. gegužės 5 d. nutartis, prašymo Nr. 1B-19/2023.

Kiti šaltiniai

41. European Group on Tort Law. *Principles of European Tort Law* (a harmonization project). Prieiga per internetą: http://www.egtl.org/PETLEnglish.html.
42. Teise.pro. *Ką reikia žinoti apie „žalos be kaltės" modelį?* [interaktyvus] (modifikuota 2020 m. sausio 13 d.). Prieiga per internetą: https://www.teise.pro/index.php/2020/01/13/ka-reikia-zinoti-apie-zalos-be-kaltes-modeli/.
43. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerija (2018). Aiškinamasis raštas dėl įstatymų projektų Reg. Nr. XIIIP-3083- XIIIP-3087.
44. Abraitis *et al.* (2014). Priešlaikinio gimdymo metodika.
45. Abraitis *et al.* (2014). Gimdymo sužadinimo metodika.
46. Čakovski A. ir Žukovaitė I. (2010). Neteisėto aborto kriminalizavimas Lietuvoje ir kitose Europos valstybėse, teisė. Vilniaus Universitetas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. prieiga internete: https://epublications.vu.lt/object/elaba:4265631/.

SANTRAUKA

Sveikata yra viena svarbiausių individo ir visuomenės vertybių, sąlygojanti specifinio teisinio reguliavimo ir žalos kompensavimo modelio, geriausiai atliepiančio individo ir visuomenės interesus, poreikį. Lietuvoje nuo 2020 m. sausio 1 d. įsigaliojus naujai PTŽSAĮ redakcijai buvo įtvirtintas žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis). Analizuojant naujai įsigaliojusio žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio) ir iki tol galiojusio teisminio ieškinio modelio santykį, matyti, jog teigti, kad Lietuvoje šiuo metu veikia tik žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis), neleidžia galiojančioje PTŽSAĮ redakcijoje įtvirtintas baigtinis asmenų, turinčių teisę kreiptis dėl neturtinės žalos atlyginimo, sąrašas. Tačiau straipsnio autorių vertinimu, panaikinus baigtinį asmenų, turinčių teisę kreiptis dėl neturtinės žalos atlyginimo, sąrašą ir suteikus galimybę visiems dėl pacientui netinkamai suteiktų sveikatos priežiūros paslaugų žalą patyrusiems asmenims gauti žalos atlyginimą žalos atlyginimo be kaltės modelio (administracinio modelio) pagrindu, galima būtų teigti, jog įsigaliojęs žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) iš tikrųjų pakeitė (gali pakeisti) teisminį ieškinio modelį. Konstatavus, kad yra pagrindo teigti, jog žalos atlyginimo be kaltės modelis (administracinis modelis) ateityje visiškai pakeis teisminį ieškinio modelį, straipsnio autoriai atkreipia dėmesį į problematikos, susijusios su visiško žalos kompensavimo principo įgyvendinimu vaisiaus žuvimo atveju, egzistavimą. Nustačius, jog vaisius nuo 12 nėštumo savaitės turi ribotą, o nuo 22 nėštumo savaitės pilnavertišką teisę į sveikatą ir gyvybę, bet šiuo metu Lietuvoje neegzistuoja įstatyminis reguliavimas, įtvirtinantis vaisiaus sveikatos apsaugą, susiduriama su visiško žalos kompensavimo principo įgyvendinimo problematika. Vienas iš potencialių problematikos sprendimo būdų galėtų būti teisinės fikcijos vaisiaus atžvilgiu taikymas PTŽSAĮ kontekste, nes taip būtų užtikrinama vaisiaus teisė į gyvybę ir sveikatą bei teisingumas.

SUMMARY

Health is one of the most important values of the individual and of society, which calls for a specific model of legal regulation and compensation that best serves the interests of the individual and society. In Lithuania, the new version of the PTŽSAĮ, which entered into force on 1 January 2020, introduced a no-fault model of compensation (administrative model). Analysing the relationship between the newly entered into force model of no-fault compensation (administrative model) and the previously existing model of judicial action, it would be incorrect to state that only the model of no-fault compensation (administrative model) is currently in operation in Lithuania, given the exhaustive list of the persons entitled to apply for non-pecuniary damages, which has been established by the current wording of the PTŽSAĮ, however, according to the authors of the article, by abolishing the exhaustive list of persons entitled to claim compensation for non-pecuniary damages and allowing all persons who have suffered damages as a result of inadequate provision of healthcare to a patient to claim compensation on the basis of the model of no-fault compensation (the administrative model), it would be reasonable to say that the model of no-fault compensation (administrative model), which has been put into force, has indeed changed (is in a position to change) the model of judicial action. Having established that there is reason to believe that the model of no-fault compensation (administrative model) will completely replace the model of judicial action in the future, the authors of the article draw attention to the existence of legal issues related to the implementation of the principle of full compensation in the event of the death of a foetus. Having established that a foetus has a limited right to health and life from the 12th week of pregnancy and a full right to life from the 22nd week of pregnancy, but there is currently no legislation in Lithuania to protect the health of the foetus, it can be concluded such situation raises the problem of the implementation of the principle of full compensation for damages. One potential solution to the problem could be the application of a legal fiction in relation to the foetus in the context of the PTŽSAĮ, as this would ensure the foetus' right to life and health and justice.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.10

SMURTO IR PRIEKABIAVIMO SAMPRATA IR PREVENCIJA DARBO SANTYKIUOSE

Karolina Stanytė, Greta Latakaitė

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
4-o kurso teisės fakulteto studentės
Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: karolina.stanyte@tf.stud.vu.lt; greta.latakaite@tf.stud.vu.lt
Mokslinio straipsnio akademinis kuratorius doc. dr. Vida Petrylaitė
El. paštas: vida.petrylaite@tf.vu.lt

Straipsnyje remiantis Lietuvos Respublikos darbo kodeksu, Tarptautinės darbo organizacijos konvencija, konvencijos rekomendacija bei tyrimais, analizuojama smurto ir priekabiavimo sąvoka bei jos istorinė raida. Skiriamas dėmesys darbuotojų teisių gynimo mechanizmui aptarti, išanalizuoti. Šiame rašto darbe yra gilinamasi į prevencijos būdūs ir jos užtikrinimo svarbą darbo santykiuose.

***Pagrindiniai žodžiai**: smurtas ir priekabiavimas, darbo santykiai, darbuotojas, darbdavys, mobingas, Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, Tarptautinė darbo organizacija.*

The article analyzes the importance of preventing violence and harassment in labour relations, based on the Labour Code of the Republic of Lithuania, the International Labour Organisation Convention and its research.

***Keywords**: violence and harassment, employment relationship, employee, employer, mobbing, Labour Code of the Republic of Lithuania, International Labour Organisation.*

Įvadas

Smurtas ir priekabiavimas darbo santykiuose yra šiurkštus žmogaus teisių pažeidimas. Lietuvos Respublikos Konstitucija (toliau – Konstitucija) kaip pamatinis įstatymas gina kiekvieno žmogaus teisės ir laisves, jo neliečiamumą. Konstitucijos 21 straipsnyje nurodyta, kad žmogaus orumą gina įstatymas. Draudžiama žmogų kankinti, žaloti, žeminti jo orumą, žiauriai su juo elgtis. Konstitucijos 48 straipsnyje įtvirtinta, kad kiekvienas dirbantis žmogus turi teisę turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas (Lietuvos Respublikos konstitucija, 1992). Remiantis Konstitucinio

Copyright © Karolina Stanytė, Greta Latakaitė, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Teismo nutarimu asmens orumo ir garbės gerbimas – konstitucinė vertybė (Konstitucinio Teismo 2015 m. gegužės 26 d. nutarimas). Iš paminėtų teisių, įtvirtintų Konstitucijoje, galima daryti pagrįsta išvadą, kad darbuotojams turi būti garantuojamos tokios darbo sąlygos, kurios nedarytų žalos jo fizinei ir emocinei sveikatai ir bet kokiu atveju būtų ginamos darbuotojo teisės, garbė ir orumas (Petrylaitė D., Blažienė N., 2009, p. 40).

Psichologijos mokslų daktaras A. Neberis išsamiai tyrė įvairius veiksnius, galinčius daryti teigiamą poveikį žmonių profesiniam gyvenimui. A. Neberis teigia, jog „darbe praleidžiame daug laiko, o tai tikrai turi įtakos bendrai žmonių laimei ir gyvenimo rezultatams." Vidutinis žmogus per visą savo gyvenimą darbe praleidžia apie 90 000 valandų, kas yra maždaug 10 gyvenimo metų (Gettysburg College, 2021). Remiantis Pasaulio sveikatos organizacijos duomenimis, vidutinis naujagimio gyvenimo metų skaičius Lietuvoje yra 76 metai (World's Health Organization, 2024). Tad procentaliai žmogus dirba 13,16% savo viso gyvenimo. Atsižvelgiant į tai, yra itin svarbu, kad darbe asmuo jaustųsi saugus, išgyventų kuo mažiau stresinių situacijų ir nepatirtų jokių smurto ir priekabiavimo apraiškų.

Tarptautinė darbo organizacija (toliau – TDO), Lloyd's[1] registro fondas ir „Gallup"[2] atliko reikšmingą tokio pobūdžio tyrimą 2022 m. gruodį. Šis tyrimas atskleidė, kad vienas iš penkių dirbančiųjų yra patyręs psichologinį, fizinį, seksualinį smurtą ar priekabiavimą darbe. Šio tyrimo tikslas buvo didinti informuotų asmenų skaičių ir jų supratimą apie problemą, kurios šaltinis yra sudėtingi ekonominiai, socialiniai ir kultūriniai veiksniai. Šis tyrimas parodė, kad tik pusė aukų yra kažkam papasakoję apie savo patirtį darbo santykiuose. Taip pat, tyrimo metu buvo atskleista, kad dažniau apie savo patirtis pasakoja moterys – 60,7%, tuo tarpu vyrų – 50,1%. Tyrimo statistika rodo, kad 17,9% asmenų, per savo darbinę patirtį patyrė psichologinį smurtą ir priekabiavimą. Buvo išskirtas fizinis, seksualinis smurtas ir priekabiavimas. Tyrime nurodyta, kad nuo fizinio smurto nukentėjo 8,5% tiriamųjų, didesnė dalis jų – vyrai, o su seksualiniu priekabiavimu susidūrė 6,3% asmenų, didžioji dalis jų – moterys. Tyrimas taip pat parodė reikšmingą sistemingumą, t.y., kad daugiau nei 3 iš 5 aukų teigia, kad smurtą ir priekabiavimą patyrė ne vieną kartą. Be to, dauguma paskutinį kartą smurtą ir priekabiavimą patyrė per pastaruosius 5 metus (Trautmann H., 2022).

Šio darbo tema yra aktuali dėl to, kad smurto ir priekabiavimo darbo santykiuose klausimas iki šiol buvo menkai reguliuojamas ir tik 2022 m. lapkričio 1 d. Lietuvos Respublikos darbo kodekse (toliau – Darbo kodeksas) atsiranda sąvoka: "smurtas ir priekabiavimas". Iš anksčiau pateikto tyrimo galime matyti, kad net 17.9% žmonių

---

[1] „Lloyd's Register Foundation" yra nepriklausoma pasaulinė labdaros organizacija.

[2] „Gallup, Inc." yra tarptautinė JAV analitinė ir konsultacinė bendrovė, įsikūrusi Vašingtone. 1935 m. George'o Gallupo įkurta bendrovė tapo žinoma dėl visame pasaulyje atliekamų viešosios nuomonės apklausų. „Gallup" teikia analitines ir valdymo konsultacijas organizacijoms visame pasaulyje.

savo darbo patirties metu teigia esą susidūrę su smurto ir priekabiavimo apraiškomis. Dalis žmonių nėra linkę kreiptis pagalbos ar pasipasakoti apie savo nemalonias patirtis darbe. TDO pažymi, kad toks elgesys gali būti pražūtingas ir todėl gali nutikti net ribinė situacija žmogaus gyvenime, kai jis renkasi tarp gyvenimo ir mirties. Buvo apskaičiuota, kad Švedijoje kiekvienais metais 10 – 15% asmenų pasirenka savižudybės išeitį dėl minėtos priežasties (International Labour Organization, 2006). Neperseniausiai Lietuvos žiniasklaidoje nuskambėjo žinia apie jaunos šiaulietės medikės savižudybę. Nors šioje situacijoje ikiteisminis tyrimas buvo nutrauktas, tačiau ligoninės medikai pasisako apie itin prastas darbo sąlygas, dėl kurių jie darbo metu jaučiasi pavargę ir mano, kad nuo to kenčia jų darbo kokybė (Mizgirė A., 2022). Smurto ir priekabiavimo problematika darbo santykiuose Lietuvos kontekste nėra nuodugniai išnagrinėta, todėl šis tiriamasis darbas yra aktualus siekiant prisidėti prie šią temą nagrinėjančių kitų mokslinių tyrimų.

Pasirinkta rašto darbo tema nepraranda savo originalumo. Nepriklausomai nuo to, kad nors ir smurto ir priekabiavimo tema yra plačiai nagrinėjama pasaulyje, Lietuvoje ji sulaukia vis dar mažai dėmesio. Kur kas plačiau yra nagrinėjami šios temos psichologiniai, sociologiniai aspektai (pvz. Astrauskaitė M., Perminas), tačiau teisiniai aspektai kol kas tyrinėjami mažiau (kai kurie smurto ir priekabiavimo teisiniai aspektai yra paliečiami I. Blažienės, R. Guobaitės-Kirslienės darbuose). Nauji tyrimai ir gilinimasis į šią temą yra reikalingas ir gali prisidėti prie tolesnių išsamių teisinių tyrimų. Be to, ši tema iš ties pasižymi tarpdisciplininiškumu. Ją nagrinėjant neišvengiamai susiduriama ne tik su teisės, bet ir psichologijos, žmogiškųjų išteklių vadybos ir kitų mokslo sričių institutais. Šiame straipsnyje taip pat yra atsižvelgiamą į tokį tarpdisciplininiškumą, todėl naudojamasi ne tik teisės mokslo, bet ir psichologijos, visuomenės sveikatos, sociologijos tyrėjų medžiaga.

Tyrimo tikslas: šiuo darbu siekiama išanalizuoti tarptautinėse ir nacionalinėse teisės normose pateiktas smurto ir priekabiavimo darbe sampratas bei išanalizuoti smurto ir priekabiavimo prevencijos svarbą darbo aplinkos kontekste.

Šio tiriamojo darbo objektas yra smurto ir priekabiavimo samprata, prevencija bei jos užtikrinimas darbo santykiuose. Tyrimo uždaviniai: 1) pateikti smurto ir priekabiavimo darbo santykiuose sampratą bei jos elementus; 2) aptarti smurto ir priekabiavimo sąvokos atsiradimą Lietuvos Respublikos darbo teisėje; 3) atriboti, savo prasme panašius, bet kartu ir turinčius savitų ypatumų reiškinius, smurtą ir priekabiavimą nuo mobingo; 4) išsiaiškinti kokios prevencijos priemonės gali būti taikomos, kad būtų išvengta smurto ir priekabiavimo darbo aplinkoje.

Šiame darbe pasitelkti tyrimo metodai: lyginamasis, abstrakcijos, dedukcijos, lingvistinis bei analizės. Lingvistinis metodas reikalingas sąvokų aiškinimui bei jų vartojimo prasmės atskleidimui. Įstatymai bei jų nuostatos aiškinamos taip pat lingvistiniu būdu. Naudojamas analizės metodas leidžia suformuluoti bei išnagrinėti tam tikrus aspektus iš esmės, išskiriant savybes, požymius. Abstrakcijos metodas padeda susi-

koncentruoti ties aktualiausiais, pagrindiniais aspektais, atsiejant nuo ne tokių esminių dalykų. Dedukcinis metodas pasitelkiamas siekiant iš bendros taisyklės, bendrų nuostatų, išvesti pagrįstus teiginius bei išvadas. Lyginamasis metodas skirtas lyginant mobingo ir smurto ir priekabiavimo skirtumus bei panašumus, nustatyti jų tarpusavio santykį.

1. Smurto ir priekabiavimo samprata ir jos elementai teisės aktuose

Smurtas ir priekabiavimas darbo santykiuose yra plati sąvoka, apimanti daug įvairių situacijų. Pirmiausia, norint išanalizuoti šią sąvoką, reikėtų aptarti atskirus jos elementus. Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymo 2 straipsnio 5 dalis įtvirtina priekabiavimo sąvoką (Lietuvos Respublikos lygių galimybių..., 2003). Priekabiavimas yra apibrėžtas kaip: ,,nepageidaujamas elgesys, kai lyties, rasės, tautybės, pilietybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų, amžiaus, lytinės orientacijos, negalios, etninės priklausomybės, religijos pagrindu siekiama įžeisti arba įžeidžiamas asmens orumas ir siekiama sukurti arba sukuriama bauginanti, priešiška, žeminanti ar įžeidžianti aplinka". Smurtas Lietuvos Respublikos apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymo 2 straipsnio 7 dalyje apibrėžiamas kaip veikimu ir (ar) neveikimu asmeniui daromas tyčinis fizinis, psichinis, seksualinis, ekonominis ar kitas poveikis, dėl kurio asmuo patiria fizinę, materialinę ar neturtinę žalą (Lietuvos Respublikos apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymas).

1.1. Smurto ir priekabiavimo samprata pagal Tarptautinės darbo organizacijos konvenciją Nr.190

2019 m. birželio 21 d. Tarptautinės darbo organizacijos Generalinė konferencija, susirinkusi į 108-ąją sesiją Ženevoje, priėmė Konvenciją Nr.190 ,,Dėl smurto ir priekabiavimo darbo pasaulyje panaikinimo". Šią Konvenciją TDO priėmė pripažindama, kad smurtas ir priekabiavimas darbo aplinkoje veikia asmens psichologinę, fizinę, lytinę sveikatą, orumą, šeimos bei socialinę aplinką taip pat ir tai, kad darbo santykiuose šis elgesys gali būti prilygintas žmogaus teisių pažeidimui ar piktnaudžiavimui jomis, kelia grėsmę lygioms galimybėms. Pripažinta, kad smurtas ir priekabiavimas daro įtaką viešųjų ir privačių paslaugų kokybei, gali tapti kliūtimi asmenims patekti į darbo rinką bei joje išsilaikyti, daro neigiamą poveikį darbo organizavimui, darbuotojų santykiams, produktyvumui, įsitraukimui. Taigi smurtas ir priekabiavimas darbo pasaulyje yra nepriimtinas ir nesuderinamas su darbu (International Labour Organization, 2019). Šios konvencijos 1 straipsnyje yra numatyta smurto ir priekabiavimo samprata, kuri yra išreiškiama kaip įvairus nepriimtinas elgesys ir veiksmai, kurie gali nutikti vieną kartą ar kartotis kelis kartus, kai šiuo elgesiu siekiama padaryti

psichologinę, fizinę, seksualinę arba ekonominę žalą arba toji žala yra padaroma. Pažymėtina, kad ši sąvoka apima smurtą ir priekabiavimą dėl lyties, kuri reiškia smurtą ir priekabiavimą, nukreiptą prieš asmenį dėl jų lyties arba neproporcingai paveikiantį tam tikros lyties žmogų, o taip pat ir seksualinį priekabiavimą (International Labour Organization, 2019). Kartu su aptarta Konvencija, TDO priimta ir Rekomendacija Nr. 206, kuri numato, kad šalys narės turėtų įstatymuose ar kituose teisės aktuose atitinkamai adaptuoti Konvencijoje priimtas nuostatas, spręsti smurto ir priekabiavimo darbo ir įdarbinimo momentais klausimus, darbuotojų saugos ir sveikatos, nediskriminavimo ir lygiateisiškumo problemas. Įstatymuose turėtų būti numatyta, kad darbuotojai ir jų atstovai turėtų dalyvauti rengiant, įgyvendinant ir stebint darbo vietos politiką. Taip pat, jei reikalinga, rekomenduoja šiuos klausimus aptarti ir baudžiamosios teisės aspektu. Rekomendacijoje pabrėžta, kad svarbu, jog visi darbuotojai ir darbdaviai naudotųsi asociacijų laisve ir pripažintų teisę į kolektyvines derybas pagal 1948 m. priimtą Asociacijų laisvės ir teisės jungtis į organizacijas apsaugos konvenciją Nr. 87 ir 1949 m. priimtą Teisės jungtis į organizacijas ir vesti kolektyvines derybas konvenciją Nr. 98. Taip pat pabrėžiama kolektyvinių derybų, kaip priemonės, kovojančios prieš smurtą ir priekabiavimą, skatinimo svarba (International Labour Organization, 2019).

1.2. Smurto ir priekabiavimo sąvokos atsiradimas Darbo kodekse

2022 m. lapkričio 1 d. įsigaliojo Darbo kodekso 30 straipsnio pakeitimas, kuriame atsiranda nauja, iki tol Lietuvos darbo teisėje neįtvirtinta aiški sąvoka: smurtas ir priekabiavimas darbo santykiuose. Svarbu išnagrinėti, kokios aplinkybės nulėmė šios sąvokos atsiradimą.

Smurtas ir priekabiavimas darbo pasaulyje yra opi problema. Lietuvos Respublika yra ne išimtis. Prieš įsigaliojant pakeitimams, Darbo kodekso 30 straipsnio 1 dalyje buvo numatyta pareiga darbdaviui sukurti tokią darbo aplinką, kurioje darbuotojas ar jų grupė nepatirtų priešiškų, neetiškų, žeminančių, agresyvių, užgaulių, įžeidžiančių veiksmų, kuriais kėsinamasi į atskiro darbuotojo ar jų grupės garbę ir orumą, fizinį ar psichologinį asmens neliečiamumą ar kuriais siekiama darbuotoją ar jų grupę įbauginti, sumenkinti ar įstumti į beginklę ir bejėgišką padėtį. To paties straipsnio 2 dalyje buvo numatyta pareiga darbdaviams imtis visų būtinų priemonių psichologinio smurto darbo aplinkoje prevencijai užtikrinti ir pagalbai asmenims, patyrusiems psichologinį smurtą darbo aplinkoje, suteikti (Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, 2018). Remiantis Darbo kodekso komentaru, šio straipsnio tikslas – numatyti darbdavio pareigas užtikrinti visapusiškai saugias darbuotojų darbo sąlygas ir uždrausti bet kokias tokio elgesio apraiškas darbo santykiuose (Davulis T., 2018, p. 123). Komentare pažymima, kad grėsmė darbuotojo fizinei ir psichinei sveikatai, asmenybės integralumui gali kilti ne tik dėl kenksmingų cheminių, fizinių veiksnių,

bet ir dėl darbe patiriamo neigiamo psichologinio efekto, pasireiškiančio patyčiomis, užgauliojimu, priekabiavimu, įžeidinėjimais. Nors Darbo kodeksas to konkrečiai neapibrėžia, komentare išaiškina, kad šis reiškinys gali būti įvardijamas kaip mobingas, psichologinis smurtas ar moralinis spaudimas (Davulis T., 2018, p. 123). Šioje kodekso redakcijoje matome tik pareigą darbdaviui sukurti tinkamą darbo aplinką, tačiau nėra konkrečiai apibrėžtas teisinis objektas, kuris yra ginamas. Po minėto Darbo kodekso pakeitimo 30 straipsnio 1 dalies principas išlieka toks pat, tačiau atsiranda papildomos nuostatos, kurios leidžia detalizuoti ir sukonkretinti smurto, psichologinio smurto bei priekabiavimo sąvokas, taip pat įvertinti jų santykį su dar vis plačiai vartojama mobingo sąvoka, nors šios sąvokos dažnai pateikiamos kaip sinonimai skirtinguose darbuose (Patyriau priekabiavimą darbe..,2023). Darbo kodekso, priimto 2016 m. liepos 1d., 235 straipsnyje numatytas šiurkštus darbo pareigų pažeidimas. Šio straipsnio 2 dalies 5 punkte buvo numatyta, kad šiurkščiu pareigų pažeidimu yra laikomas moterų ir vyrų lygių teisių pažeidimas bei seksualinis priekabiavimas prie bendradarbių, pavaldinių ar interesantų. Tai buvo vienintelis smurto ir priekabiavimo reguliavimas visame įstatyme (Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, 2016). Šioje redakcijoje buvo numatyta atsakomybė už smurtą ir priekabiavimą kaip už šiurkštų darbo pareigų pažeidimą. Iš to kas pateikta, aiškiai matyti, kad smurto ir priekabiavimo prevencija darbo santykiuose buvo menkai bei nepakankamai sureguliuota. Darbo kodekse skiriama dėmesio darbuotojų darbo sąlygoms bei garantijoms, tačiau tiesiogiai ir aiškiai tokie klausimai, kaip smurtas ir priekabiavimas nėra aptarti (Petrylaitė D., Blažienė N., 2009, p. 40).

Pasaulio darbo bendruomenė aiškiai reiškia savo priešišką nuomonę dėl smurto ir priekabiavimo darbo srityje ir mano, kad toks elgesys turi būti netoleruojamas ir nutrauktas. Tai lėmė TDO sprendimą imtis tarptautinių veiksmų šią problemą suvaldyti. Siekdama pagerinti darbuotojų darbo ir gyvenimo sąlygas, TDO priima konvencijas bei rekomendacijas įvairiais darbo ir socialinės politikos klausimais. TDO tikslas – didinti socialinį teisingumą bei rūpintis darbuotojais visame pasaulyje (Petrylaitė D., Blažienė N,, 2009, p. 29). Pirmieji nustatyti tarptautiniai standartai, reglamentuojantys bendrą smurto ir priekabiavimo (apimant smurtą ir priekabiavimą dėl lyties) sistemą dėl prevencijos bei smurto ir priekabiavimo panaikinimo darbo pasaulyje, buvo priimti 2019 m. TDO konvencijoje Nr. 190 ir rekomendacijoje Nr. 206. Konvencijoje, pirmą kartą istorijoje, tarptautiniuose teisės aktuose pripažinta aiški žmogaus teisė į darbą be smurto ir priekabiavimo. Deja, smurtas ir priekabiavimas darbo aplinkoje vis dar yra plačiai paplitusi problema. Smurtas ir priekabiavimas pasireiškia įvairiomis aplinkybėmis ir formomis. Šis elgesys atima iš žmonių orumą ir yra nesuderinamas su tinkamu darbo atlikimu ir tinkamu socialiniu elgesiu. Įvairūs pokyčiai ir nestabilumas darbo santykiuose gali padidinti šio fenomeno plitimą, dėl to TDO skatina Konvencijos ratifikavimą ir įgyvendinimą šalyse narėse. Konvencijos 4-tame straipsnyje yra numatytas įpareigojimas kiekvienai valstybei narei užtikrinti smurto ir priekabiavimo už-

draudimą įstatymais. Taip pat, inter alia, įpareigojimą numatyti sankcijas už įstatymo nuostatų pažeidimus ir aukų teisių gynimo užtikrinimo būdus. TDO siekia, kad valstybės veikdamos drauge kurtų darbo rinką, grindžiamą pagarba ir orumu, be smurto ir priekabiavimo. TDO konvencijoje įtvirtintos teisės normos yra svarbios Lietuvai kaip Europos Sąjungos ir TDO narei, todėl į Lietuvos Darbo kodeksą buvo perkeltos vos ne įdentiškai suformuluotos nuostatos. Šios konvencijos 2 straipsnyje numatyta, jog ji saugo darbuotojus ir kitus dirbančius asmenis, įskaitant darbuotojus, kaip juos apibrėžia nacionaliniai teisės aktai bei praktika, taip pat asmenis, kurie dirba nepriklausomai nuo jų sutartinio statuso, besimokančius asmenis, praktikantus, stažuotojus, taip pat ir darbuotojus, kurių darbo santykiai nutrūko, asmenis, kuriuos sieja savanorio sutartis bei ikisutartiniai santykiai. Ši konvencija turi būti taikoma visuose sektoriuose be išimčių, privačiuose, viešuose, tiek formalioje, tiek neformalioje ekonomikoje, taip pat tiek miesto, tiek kaimo vietovėse (International Labour Organization, 2019). Nauja Darbo kodekso redakcija siekiama iš dalies įgyvendinti 2019 m. TDO Konvenciją dėl smurto ir priekabiavimo darbo pasaulyje panaikinimo. Pakeitimu Darbo kodekse nustatomos naujos, sukonkretintos pareigos darbdaviams, kurios priverčia stipriąją darbo santykio grandį apsaugoti silpnąją darbo santykio grandį nuo vidinio ir išorinio neigiamo poveikio. Darbo kodekso 30 straipsnio 2 dalyje yra suformuluota smurto ir priekabiavimo samprata, kuri apima psichologinį smurtą, smurtą ir priekabiavimą dėl lyties (smurtas ir priekabiavimas nukreiptas prieš asmenis dėl jų lyties arba neproporcingai paveikiantis tam tikros lyties asmenis, įskaitant seksualinį priekabiavimą). Smurtas ir priekabiavimas yra suprantamas kaip bet koks nepriimtinas elgesys ar jo grėsmė, nesvarbu, ar nepriimtinu elgesiu vieną kartą ar pakartotinai siekiama padaryti fizinį, psichologinį, seksualinį ar ekonominį poveikį, ar nepriimtinu elgesiu šis poveikis padaromas arba gali būti padarytas, ar tokiu elgesiu įžeidžiamas asmens orumas arba sukuriama bauginanti, priešiška, žeminanti ar įžeidžianti aplinka, ar (ir) atsirado arba gali atsirasti fizinė, turtinė ir (ar) neturtinė žala. Darbo kodekso 58 straipsnio 4 dalis numato, kad šiurkščiu darbo pareigų pažeidimu yra laikomas smurtas ir priekabiavimas, įskaitant psichologinį smurtą ar priekabiavimą ir smurtą dėl lyties. Dėl šių veiksmų darbdavys gali savo iniciatyva nutraukti darbo sutartį (Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, 2016).

2. Smurto ir priekabiavimo atribojimas nuo mobingo

Mobingas. 2006 metais TDO išleido publikaciją, pavadinimu „Smurtas darbe. 3 leidimas". Publikacijoje paminėta, kad pastaraisiais metais, tokiose šalyse kaip Australija, Vokietija, Švedija, Danija, Didžioji Britanija ir Jungtinės Amerikos Valstijos, pradėjo daugėti kitokios sistemingo kolektyvinio smurto apraiškos. Europoje šios apraiškos buvo pradėtos vadinti „mobingu". Tačiau dažniausiai atskiros šalys turėdavo savo sąvokas apibūdinti šiam reiškiniui. Mobingo apraiškos buvo išaiškintos kaip grupė darbuotojų, kurie susiburia prieš konkretų darbuotoją ir daro jam psichologinį

spaudimą (International Labour Organization, 2006). Skirtingose šaltiniuose galima rasti skirtingas mobingo sąvokas. Tačiau praktikai ir mokslininkai sutaria, kad mobingas – pasikartojantis, nuolat vykstantis asmens skriaudimas ne fiziniu būdu (Namie, G., ir Namie, R., 2009). Remiantis Darbo kodekso komentaru mobingas apibrėžiamas kaip „darbuotojo ar darbuotojų grupės elgesys, kai kolektyvo pajuokai pateikiamos asmeninės ir profesinės kito asmens savybės, laidomos pašaipios pastabos apie darbuotoją ar asociatyvūs juokai, sukuriama priešiška ir neetiška aplinka, kurioje darbuotojas jaučiasi užgauliojamas, žeminamas ir ujamas, yra draudžiamas ir vertikaliųjų hierarchinių ryšių kontekste, ir horizontaliuosiuose kolegų santykiuose". Komentare taip pat pažymima, kad paprastai tai būna ne vienkartinio pobūdžio elgesys. Remiantis komentaro autoriumi žeminantis elgesys turėtų būti suvokiamas ne tiek objektyviuoju požiūriu, kiek vertinant subjektyviosios paties asmens nuomonės pagrįstumą. Taip pat mobingas skirstomas į vidinį ir išorinį (Petrylaitė D., Blažienė N., 2009, p. 25), darbuotojas turi būti apsaugotas ir nuo įžūlių, agresyvių klientų ar lankytojų veiksmų (Davulis T., 2018, p. 123). Derėtų atskirti svarbų fenomeną, tai trečiosios šalies daromą mobingą. Europos darbuotojų saugos ir sveikatos agentūra smurtą iš trečiosios šalies apibrėžia kaip: „fizinis smurtas, žodinė agresija arba grasinimas fiziniu smurtu, kai smurtautojas nėra darbo kolega" (Milczarek, M., 2010). 2010 m. liepos mėn. ES socialiniai partneriai išleido gaires dėl trečiųjų šalių, pavyzdžiui, klientų, pacientų ar visuomenės narių smurto. Remiantis standartais, trečiųjų šalių priekabiavimas ir smurtas gali būti psichologinis, žodinis, fizinis ir (arba) seksualinis, sukeltas psichikos sveikatos problemų ir (arba) motyvuotas emocinių priežasčių, išankstinių nuostatų dėl lyties, asmeninės antipatijos, rasinės ir (arba) etninės kilmės, negalios, amžiaus, religijos ir įsitikinimų, seksualinės orientacijos ar kūno išvaizdos, arba tai gali būti vienkartinis ar sistemingesnis asmens ar grupės elgesys (European Social Dialogue…,2010). TDO išaiškino, kad mobingas apima tokį elgesį, kaip asmens izoliavimą nuo kitų asmenų, nuolatinį kritikavimą, apkalbinėjimą ir melagingos informacijos platinimą bei nuolatinį tyčiojimąsi. Taip pat išaiškinta, kad smurtas darbe, neapsiriboja tik darbine aplinka, bet gali atsirasti rizika, kad asmuo gali patirti smurtą vykstant į darbą, namuose, palydoviniuose centruose ir mobiliose vietose, kurios vis dažniau yra naudojamos dėl naujų informacinių technologijų plitimo (International Labour Organization, 2006).

Smurtas ir priekabiavimas. Remiantis Darbo kodekso 30 straipsnių, smurtas ir priekabiavimas įskaitant psichologinį smurtą, smurtą ir priekabiavimą dėl lyties, tai bet koks nepriimtinas elgesys ar jo grėsmė (Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, 2016). Grėsmė turėtų būti suprantama, taip, kad elgesys dar nėra vertinamas kaip nepriimtinas, tačiau yra reali tikimybė, kad toks elgesys atsiras netolimoje ateityje. Taip pat pabrėžiama, kad grėsmė gali kilti tiek vienam, tiek darbuotojų grupei (VDI, 2024, p. 2). Nėra svarbu, ar smurtas ir priekabiavimas pasireiškia pakartotinai, ar vieną kartą (Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, 2016). Valstybinės darbo inspekcijos

metodinėje smurto ir priekabiavimo prevencijos politikos rengimo rekomendacijoje (Toliau – VDI rekomendacija) nurodoma, kad pagrindinis smurto ir priekabiavimo skirtumas yra tai, kad smurtas – dažniausiai vienkartinis, staigus (ūmus) netinkamo elgesio proveržis, o priekabiavimas – tęstinis, pasikartojantis procesas (Valstybinė darbo inspekcija). Nepriimtinu elgesiu siekiama padaryti fizinį, ekonominį, psichologinį ar seksualinį poveikį asmeniui, ar nepriimtinu elgesiu šis poveikis yra padaromas arba gali būti padarytas, ar tokiu elgesiu pažeidžiamas asmens orumas arba sukuriama bauginanti, žeminanti, įžeidžianti, priešiška aplinka, ar (ir) atsirado arba gali atsirasti fizinė, turtinė ir (ar) neturtinė žala (Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, 2016). Smurtas ir priekabiavimas – tai vieno arba kelių aukštesnes pareigas užimančių asmenų ar darbuotojų nepriimtinas elgesys, kuris gali pasireikšti įvairiomis formomis (Valstybinė darbo inspekcija). Gali būti horizontalusis – kai smurtas ir priekabiavimas nukreiptas prieš lygiavertį kolegą arba vertikalusis – kai smurtas ir priekabiavimas kylantis iš vadovo pusės yra nukreiptas prieš darbuotoją, gali būti tiesioginis ir netiesioginis arba darbuotojo nukreiptas prieš vadovą. Smurtas ir priekabiavimas gali paveikti bet kurios grandies darbuotoją, neatsižvelgiant į įmonės dydį, veiklos sritį ar darbo santykių formą (Valstybinė darbo inspekcija). Smurtas ir priekabiavimas yra visada išreiškiamas tiesiogine tyčia, nes asmuo supranta, kad jo veikla yra priešiška, žeminanti, agresyvi, neetiška, įžeidžianti ir kitaip netinkama kito asmens atžvilgiu (Guobaitė-Kirslienė R., Blažienė I., 2020, p. 16). VDI rekomendacijoje yra pateiktas dažniausiai pasitaikančių psichologinio smurto pasireiškimo formų nebaigtinis sąrašas, kuriame yra: grasinimai, pasiekimų nuvertinimas, šmeižtas, ignoravimas, manipuliavimas, nepagrįsta kritika, sarkazmas, riksmai, žeminimas, įžeidimai, išjuokimai (Valstybinė darbo inspekcija). 2022 metų Valstybinės darbo inspekcijos smurto ir priekabiavimo prevencijos politikoje yra nurodytas platesnis smurto ir priekabiavimo aprašas, kuriame veiksmai yra suskirstyti į 3 rūšis – fiziniai, verbaliniai ir neverbaliniai. Inter alia, kaip fiziniai įvardinti – prisilietimai, smurtas, gestai ir įkyrus dėmesys; verbaliniai – kalbėjimo tonas, įvairūs juokeliai, pastabos, ignoravimas, familiarus bendravimas, grasinimai; neverbaliniai veiksmai – sąmoningas izoliavimas, neigiamas nusistatymas, priešiškas elgesys, darbo sąlygų bloginimas (Lietuvos Respublikos valstybinės darbo inspekcijos...2022). Smurtas ir priekabiavimas yra draudžiamas darbo vietose, įskaitant viešąsias ir privačias erdves, kai darbuotojas atlieka pareigas pagal darbo sutartį ar kai darbuotojas yra darbdavio žinioje, pertraukų pailsėti ar pavalgyti metu arba naudojantis sanitarinėmis ir higienos patalpomis, taip pat su darbu susijusių išvykų, mokymo, kelionių, renginių ar socialinės veiklos metu, su darbu susijusio bendravimo metu, įskaitant ir bendravimą metu, kai yra naudojamasi informacinėmis ir elektroninių ryšių technologijomis, suteiktame darbdavio būste bei važiuojant į darbą ar iš darbo. Visa tai įtvirtinta Darbo kodekso 30 straipsnio 2 dalyje ir TDO konvencijoje Nr. 190. Svarbu atkreipti dėmesį dar ir į tai, kad smurtas ir priekabiavimas yra draudžiamas ne tik darbo sutarties veikimo lai-

kotarpiu. Darbo kodekso 41 straipsnio 1 dalis numato pareigą ikisutartinių santykių metu laikytis lyčių lygybės ir nediskriminavimo pagrindų (Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, 2016). Pasitaiko atvejų, kai smurtas ir priekabiavimas su darbo santykių pabaiga su konkrečiu darbdaviu nesutampa. Nutinka ir taip, kai net pasibaigus darbo santykiams, smurtautojas gali toliau kenkti aukai. Toks kenkimas gali pasireikšti pavyzdžiui, bandymu sumenkinti aukos reputaciją, skleidžiant tikrovės neatitinkančią informaciją potencialiems ar jau esamiems, naujiems aukos darbdaviams (Guobaitė-Kirslienė R., Blažienė I., 2020, p. 15).

Taigi, mobingas paprastai pasireiškia nuosekliai ir sistemingai, trunka ilgą laiko tarpą (Petrylaitė D., Blažienė N., 2009, p.24). Smurto ir priekabiavimo atveju nepriimtinas elgesys gali būti ne tik sistemingas, ilgai trunkantis bet ir vienkartinio pobūdžio. Mobingas yra grupės darbuotojų psichologinis teroras, kuris vykdomas prieš vieną asmenį ar silpnesnę kolegų grupę (Nacionalinė švietimo agentūra, 2022, p.5). Smurto ir priekabiavimo atveju priešiškas elgesys gali reikštis tiek prieš vieną, tiek prieš grupę asmenų ir nepageidaujamą elgesį gali vykdyti tiek grupė, tiek vienas asmuo. Atsižvelgiant į tai, kas išdėstyta, galima konstatuoti, kad Lietuvoje pasirinkta ir įtvirtinta smurto ir priekabiavimo samprata yra platesnė nei mobingas. Mobingas gali būti vienas iš smurto ir priekabiavimo pasireiškimo būdų, tačiau ne visada smurtas ir priekabiavimas pasireiškia mobingu.

3. Rizikos faktoriai, kurie lemia smurto ir priekabiavimo atsiradimą darbo santykiuose

3.1. Potenciali auka

TDO bendradarbiaudama su Pasaulio sveikatos organizacija, Tarptautine slaugytojų taryba ir Visuomeninių paslaugų sekretoriatu gairėse, kaip potencialias aukas nurodė asmenis iš pažeidžiamų grupių, jaunas moteris, asmenis jau patyrusius smurtą, nepatyrusius darbuotojus, taip pat asmenis išsiskiriančius išvaizda ar elgesiu (World Health Organization and Public…, 2005). Mokslo darbuose galima rasti įvardijamus tam tikrus sektorius, kurių darbuotojai turi didesnę riziką savo darbo aplinkoje patirti smurtą ir priekabiavimą. Tokios grupės apima socialinės globos, transporto, viešojo maitinimo, laisvalaikio organizavimo, mokymo, mažmeninės prekybos ir sveikatos priežiūros sektorius (Valstybinė darbo inspekcija).

Atlikus tyrimą Lietuvoje (2009 m.), paaiškėjo, kad psichologinį smurtą darbo aplinkoje dažniausiai patiria socialinių ir leidybos sričių darbuotojai, mokytojai ir sveikatos priežiūros darbuotojai. TDO nurodo, kad jų duomenimis beveik 25% visų smurto darbo aplinkoje atvejų įvyksta sveikatos priežiūros sektoriuje ir, kad šį veiksnį laiko neatsiejama darbo dalimi (Laima S., 2016). Pastarąjam skiriamas itin didelis dėmesys mokslinių tyrimų atžvilgiu, žiniasklaidoje ir pačių įstaigų viduje. 2022 m.

Švedijos gydytojų asociacija atliko tyrimą apie Švedijos gydytojų patiriamą smurtą ir priekabiavimą darbo metu. Tyrimo metu buvo apklausta 15901 asmenų. Tyrimas parodė, kad 12% apklaustų gydytojų buvo susidūrę su smurtu ir priekabiavimu per pastaruosius metus. Prasčiausia situacija yra psichiatrijos skyriuje, kur net 36% gydytojų susiduria su šia problema. Kiek mažiau, 31% pirmosios pagalbos medikų. Taip pat tyrime buvo nagrinėjami pagrindiniai smurto ir priekabiavimo darbe šaltiniai. Rezultatai parodė, kad dažniausiai darbuotojai patiria žalą nuo pacientų (10%), nuo pacientų artimųjų (4%), vadovų (1%) ir kolegų (1%). Tyrime buvo nustatytas dar vienas labai svarbus rodiklis – tai užimamų pareigų koreliacija su patiriamu smurtu. Buvo nustatyta, kad tarp jaunų specialistų net 18% susiduria su šia problema, tuo tarpu gydytojų specialistų – 11%. Iš šio tyrimo galime matyti, kad jauni specialistai turi didesnę riziką asmeniškai susidurti su smurto ir priekabiavimo apraiškomis darbe. Be to, tyrimas atskleidė, kad didžiausią kiekį smurto medikai patiria nuo pacientų, ypatingai psichiatrijos skyriuje (Sveriges läkarförbund, 2022). Taip pat, kitas tyrimas, atliktas 2011 metais Japonijoje atskleidė, kad 15,7% gydytojų susiduria su psichologiniu smurtu ir kito pobūdžio agresija savo darbe. Toks smurto ir priekabiavimo mastas sveikatos priežiūros darbuotojų atžvilgiu gali būti aiškinamas tuo, jog pacientai ir jų artimieji dažniausiai yra veikiami skausmo, išgyvenimų, kančių, senyvo amžiaus, įvairių psichinę sveikatą veikiančių veiksnių, priklausomybių (Laima S., 2016).

Tyrimo metu nustatyta, kad priekabiavimas prie mokytojų iš jų kolegų pusės yra susijęs su jų emociniu išsekimu. Tai gali būti dar vienas rizikos faktorius, kuris gali būti susijęs ne tik konkrečiai su mokytojais, bet ir su kitų profesijų atstovais (Astrauskaitė M., et al., 2010). Apibendrinant tyrimų rezultatus, sveikatos priežiūros darbuotojai, t.y gydytojai, pirmosios pagalbos medikai ir kt., dažniausiai susiduria su smurtų ir priekabiavimu. Tai lemia pati darbo specifika, kadangi dirbama jautrioje aplinkoje. Smurtas ir priekabiavimas dirbant tokio pobūdžio darbą gali pasireikšti ne tik iš vadovaujančias pareigas užimančių asmenų ar kitų kolegų, bet dažnu atveju jo sulaukiama iš pacientų ar didelius išgyvenimus patiriančių šeimos narių.

3.2. Darbo organizavimas

Apžvelgiant įvairius tyrimus ir gaires galima matyti, kad kaip smurto ir priekabiavimo priežastys yra išskiriami darbo organizavimo ypatumai. 2005 m. Tarptautinės darbo organizacijos, Pasaulio sveikatos organizacijos, Tarptautinės slaugytojų tarybos ir Visuomeninių paslaugų sekretoriato parengtose gairėse kaip riziką keliantys darbo organizavimo faktoriai numatyti – spaudimas laike, mažos darbo erdvės su daug darbuotojų, neaiškios darbo užduotys, persidirbę, konkuruojantys darbe darbuotojai. Taip pat papildomas rizikas kelia dažna darbuotojų kaita, per mažas darbuotojų skaičius, darbo priemonių trūkumas, bloga darbo organizacija. Bloga darbo organizacija apima ilgas darbo valandas, prastą darbo turinį, prastą komunikaciją,

prastą vadovavimą, nepakankamą saugumą darbo aplinkoje, smurtą toleruojančią aplinką (International Labour Organization et al., 2005, p. 65).

2008 m. atlikto tyrimo metu, kurio tikslas buvo nustatyti su darbu, kolektyvu ir organizacija susijusius neigiamų faktorių, tokių kaip patyčios, smurtas, seksualinis priekabiavimas, darbe, rizikos veiksnius. Darbo lygmeniu, nustatyta, kad darbo santykiai, įdarbinimo ir darbo sąlygos yra svarbūs rizikos veiksniai, kurie gali sukelti ar sukelia, palaiko neigiamus faktorius. Darbo organizacijos ir komandos lygmeniu, neigiamo elgesio atsiradimą skatina disbalansas. Disbalansas pasireiškia, kai dėmesys yra sutelkiamas į organizacijos, o ne darbuotojų poreikius. Prasta socialinė atmosfera ir stipri hierarchijos išraiška gali paskatinti darbo atmosferos išsiderinimą. Svarbiausi su darbu susiję smurto ir seksualinio priekabiavimo rizikos veiksniai – darbinė infrastruktūra ir darbo specifikoje dominuojantis bendravimas su trečiomis šalimis. Priekabiavimo ir smurto atsiradimą gali paskatinti darbo krūvis, sudėtingumas, dviprasmiškumas ir neveiksmingas konfliktų valdymas. Svarbus yra ir darbuotojų saugumo jausmas bei kilimo pareigose klausimas (Baillien E. et al., 2008).

Apibendrinant, smurto ir priekabiavimo aukomis dažniausiai tampa asmenys išsiskiriantys savo išvaizda, elgesiu, taip pat jauni specialistai ar jautrumu pasižymintys žmonės. Smurto ir priekabiavimo riziką didina ir darbas su trečiaisiais asmenimis. Paminėtina, kad labai svarbu darbo organizavimo ypatumai be to ir geras kolektyvo klimatas.

4. Darbuotojų teisių gynimo mechanizmas

Lietuvoje kiekvieno žmogaus teisės yra ginamos įstatymo, ne išimtis ir darbo teisės santykiai. Svarbu, kad darbuotojo, kaip silpnesnės darbo santykių šalies teisės būtų apsaugotos ir tinkamai ginamos. Asmuo savo pažeistas teises gali ginti kreipdamasis į institucijas, kurios yra atsakingos už darbuotojo apsaugą tam tikrų, su darbu susijusių situacijų metu. Lietuvoje darbuotojų, patyrusių smurtą ir priekabiavimą darbe teises gina kelios institucijos, tokios kaip – Valstybinė darbo inspekcija, individualius darbo ginčus nagrinėjantys organai, t.y. darbo ginčų komisijos (toliau – DGK) bei teismai, taip pat skundus savo kompetencijos ribose nagrinėja ir Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba.

Valstybinės darbo inspekcija vykdo Darbo kodekso, kitų įstatymų bei norminių aktų, susijusių su darbuotojų sauga, sveikata ir darbo santykiais, stebėseną, kontrolę ir pažeidimų prevenciją, tikrina kolektyvinių sutarčių, saugos ir sveikatos reikalavimų laikymąsi bei teikia darbdaviams nurodymus, išvadas. Valstybinė darbo inspekcija nagrinėja pranešimus ir skundus, esančius inspekcijos kompetencijoje, skelbia metodines rekomendacijas, kaip užtikrinti psichologinio smurto prevenciją, psichosocialinių darbo sąlygų gerinimą (Lietuvos Respublikos valstybinės darbo inspekcijos įstatymas, 2003). Į Valstybinę darbo inspekciją gali kreiptis visi darbuotojai, darbuotojų

organizacijos bei kiti asmenys, siekiantys informuoti apie jau vykstanti ar nuspėjamą darbo teisės pažeidimą, kuris gali būti susijęs su psichologiniu smurtu, priekabiavimu ar kitais darbo kodekso teisės pažeidimais. Kreipiamasi rašytiniu skundu (prašymu) į Valstybinės darbo inspekcijos teritorinį skyrių dėl situacijos vertinimo, o darbo santykiuose identifikavus pažeidimą, darbdavio atžvilgiu gali būti pritaikytos poveikio priemonės, (Valstybinė darbo inspekcija, 2022) jos gali būti tokios: įpareigoti pašalinti pažeidimą, pažeidėją patraukti administracinėn atsakomybėn. Kreiptis dėl pažeistų teisių reikia iš karto po patirto įvykio, bet ne vėliau kaip per dvejus metus. Valstybinės darbo inspekcijos skundo ir pranešimo nagrinėjimo terminas trunka iki 20 darbo dienų (Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba, 2023).

Darbo kodekso 216 straipsnis numato, kad Lietuvoje darbo ginčus dėl teisės nagrinėja DGK, kaip privaloma ikiteisminio ginčų nagrinėjimo institucija individualiems ir kolektyviniams ginčams, ir teismas. Darbo ginčai tam tikrais atvejais gali būti nagrinėjami komerciniame arbitraže. Darbo kodekso 220 straipsnis numato, kad subjektas, manantis, kad kitas darbo santykių subjektas pažeidė jo teises dėl darbo teisės normų, gali kreiptis į DGK smurto ir priekabiavimo atveju per tris mėnesius. Remiantis Darbo kodekso 228 straipsniu DGK privalo išnagrinėti prašymą per vieną mėnesį nuo jo gavimo dienos, DGK pirmininko motyvuotu sprendimu terminas gali būti pratęstas dar vienam mėnesiui. Jei darbo ginčo šalis nesutinka su DGK priimtu sprendimu, ji gali teikti ieškinį per vieną mėnesį dėl darbo ginčo išnagrinėjimo teisme. Tokią teisę numato Darbo kodekso 231 straipsnis (Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, 2018). Darbo ginčų komisijos 2023 m. veiklos apžvalgoje iš viso priimta sprendimų dėl reikalavimų – 15863 iš kurių dėl psichologinio smurto priimta sprendimų – 72, dėl lygybės ir diskriminavimo 11, dėl neturtinės žalos atlyginimo – 513, dėl darbo užmokesčio – 11702.

Remiantis Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymo 12 straipsniu, asmuo, manantis, kad buvo pažeistos jo lygios galimybės darbe ar įsidarbinimo momentu, turi teisę kreiptis į lygių galimybių kontrolierių ir reikalauti iš kaltų asmenų atlyginti turtinę ir neturtinę žalą įstatymų nustatyta tvarka. Kreiptis gali ir darbdaviai, kurie kurdami smurto ir priekabiavimo prevencijos politiką nori gauti teisinę konsultaciją. Lygių galimybių kontrolierius remdamasis Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymu siekia užtikrinti, kad žmonių lygios teisės, įtvirtintos Konstitucijoje, būtų tinkamai įgyvendintos, būtų uždrausta bet kokios formos ir rūšies diskriminacija. Tokia diskriminacija gali apimti diskriminaciją dėl lyties, orientacijos, amžiaus, rasės ar etninės grupės, religijos, negalios ar tam tikrų įsitikinimų. Lygių galimybių kontrolierius tiria skundus, atlieka tyrimus savo iniciatyva bei atlieka konsultacijas. Lietuvos Respublikos moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymo 20 straipsnis numato, kad skundas gali būti paduodamas per 3 mėnesius nuo skundžiamų įvykių atsiradimo. 22 straipsnis numato, kad skundas turi būti išnagrinėtas per 1 mėnesį nuo jo gavimo, tačiau lygių galimybių kontrolierius šį terminą gali pratęsti iki trijų mėnesių. Išty-

rus skundą yra surašomas sprendimas, kuriame aprašomos tyrimo metu nustatytos aplinkybės, įrodymai. Lygių galimybių kontrolierius gali priimti tokius sprendimus: įspėti dėl padaryto pažeidimo, pradėti administracinių nusižengimų teiseną. Pagal Lietuvos Respublikos administracinių nusižengimų kodekso 81 straipsnio 1 dalį gali būti skirta bauda nuo 40 iki 560 eurų (Lietuvos Respublikos administracinių nusižengimų…2015), pripažintas skundas nepagrįstu, nurodytas reikalavimas kreiptis į atitinkamą asmenį ir siūlyti nutraukti lygias galimybes pažeidžiančius veiksmus ar neveikimą, jeigu nustatomi galimi nusikalstamos veikos požymiai, tyrimo medžiaga perduota ikiteisminio tyrimo įstaigai ir kita. Pavyzdžiui, 2021 m. spalio 27 d. Lietuvos Respublikos lygių galimybių kontrolierius priima sprendimą dėl galimos diskriminacijos lyties pagrindu, UAB „Vorkis" teikiant laikinojo įdarbinimo paslaugas, tyrimo. Lygių galimybių kontrolierius nustatęs tai, kad bendrovė apribojo galimybes darbo ieškančioms moterims matyti ir kandidatuoti pagal darbo skelbimus, nusprendė kreiptis į bendrovę ir siūlyti nutraukti lygias galimybes pažeidžiančius veiksmus (Lietuvos Respublikos lygių galimybių kontrolieriaus 2021 m. spalio 27 d. sprendimas). 2020 m. liepos 13 d. Lietuvos Respublikos lygių galimybių kontrolieriaus sprendime, dėl galimos diskriminacijos lyties pagrindu priimant į darbą viešojoje įstaigoje „Čiurliono fondo investicijos" tyrimo, pripažino, kad fondo vadovas savo veiksmais netinkamai vykdė moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymo 10 str. 1d. 1p., teigdamas, kad darbas skirtas moteriškos lyties atstovei (Lietuvos Respublikos lygių galimybių kontrolieriaus 2020 m. liepos 13 d. sprendimas). Lietuvos Respublikos lygių galimybių kontrolierius 2017 m. birželio 21 d. priėmė sprendimą dėl galimo seksualinio priekabiavimo Juozo Miltinio dramos teatre. Šios bylos tyrimo metu buvo nustatyta, kad dramos teatro vadovas siekdamas patenkinti savo lytinį potraukį darė spaudimą, sukūrė bauginančias, sunkias darbo sąlygas teatro aktorei. Teatro vadovas tikino atleisiantis iš darbo jei ji nepatenkins jo poreikių. Todėl lygių galimybių kontrolierius priėmė sprendimą įspėti Juozo Miltinio dramos teatro vadovą dėl padaryto pažeidimo (Lietuvos Respublikos lygių galimybių kontrolieriaus 2017 m. birželio 21 d. sprendimas). Pminėtinas ir dar vienas šios institucijos sprendimas dėl galimo priekabiavimo ir seksualinio priekabiavimo nacionaliniame transplantacijos biure prie sveikatos apsaugos ministerijos. Šioje byloje biuro vadovas liesdamas, glaustydamasis ir kitais fiziniais veiksmais, o taip pat ir teigdamas įvairius pasiūlymus priekabiavo prie naujai įdarbintos darbuotojos. Vykstant bylos nagrinėjimui dėl priekabiavimo ir (ar) seksualinio priekabiavimo paaiškėjo, kad sveikatos ministras pasirašė įsakymą dėl atleidimo iš biuro vadovo pareigų, tenkindamas jo paties prašymą, todėl tolimesnis tyrimas buvo nutrauktas, kadangi buvo nutraukti lygias galimybes pažeidžiantys veiksmai (Lietuvos Respublikos lygių galimybių kontrolierius 2022 m. rugpjūčio 25 d. sprendimas).

Svarbią prezumpciją įtvirtina Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymo 4 straipsnis: teismuose ar kitose kompetentingose institucijose nagrinėjant fizinių,

juridinių asmenų, kitų organizacijų ir jų padalinių skundus, pareiškimus, prašymus, pranešimus ar ieškinius dėl diskriminacijos lyties, rasės, tautybės, pilietybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų, amžiaus, lytinės orientacijos, negalios, etninės priklausomybės, religijos pagrindu, pareiškėjui nurodžius aplinkybes, leidžiančias daryti prielaidą dėl tiesioginės ar netiesioginės diskriminacijos, priekabiavimo, seksualinio priekabiavimo, nurodymo diskriminuoti, persekiojimo, priešiško elgesio ar neigiamų padarinių dėl skundo dėl diskriminacijos pateikimo, dalyvavimo byloje dėl diskriminacijos ar pranešimo apie diskriminaciją buvimo, preziumuojama, kad tiesioginės ar netiesioginės diskriminacijos, priekabiavimo, seksualinio priekabiavimo, nurodymo diskriminuoti, persekiojimo, priešiško elgesio ar neigiamų padarinių dėl skundo dėl diskriminacijos pateikimo, dalyvavimo byloje dėl diskriminacijos ar pranešimo apie diskriminaciją faktas buvo. Skundžiamas asmuo turi įrodyti, kad lygių galimybių principas nebuvo pažeistas (Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas, 2003).

Nagrinėjant gynimo mechanizmo klausimą labai svarbu, kad žmogus, susidūręs su smurtu ir priekabiavimu darbo santykiuose suvoktų veiksmų esmę ir galėtų kreiptis tinkamos pagalbos.

5. Smurto ir priekabiavimo darbo santykiuose prevencija

Siekiant užkirsti kelią smurtui ir priekabiavimui darbo santykiuose yra kuriamos priemonės, kurios, tikima, turėtų efektyviai kovoti su šia plintančia problema. Vienas iš efektyviausių būdų užtikrinti darbuotojams sveikas darbo sąlygas ir išvengti skaudžių pasekmių – smurto ir priekabiavimo prevencija.

Kaip minėta, 2022 metais buvo papildytas Darbo kodekso 30 straipsnis. Įstatymų leidėjas, remiantis TDO Nr.190 konvencija bei Nr. 206 rekomendacija, padarė šiuos pakeitimus: įtvirtinta nauja sąvoka "smurtas ir priekabiavimas", o taip pat ir nurodytos rekomendacijos prevencinės politikos vykdymui. Būtų neteisinga sakyti, kad prieš minimą Darbo kodekso 30 straipsnio redakciją nebuvo į prevencijos užtikrinimą nukreiptų normų. Viena tokių – po redakcijos išliko nepakitusi – Darbo kodekso 30 straipsnio 1 dalyje numatytas reikalavimas darbdaviui sukurti tokią aplinką darbuotojui, kurioje jis jaustųsi saugus ir nebūtų bauginamas, menkinamas ar neatsirastų bejėgėje padėtyje, darbdavys turi siekti, kad prieš darbuotoją ar darbuotojų grupę nebūtų nukreipti jokie priešiški, žeminantys, įžeidžiantys ar kitaip neetiški veiksmai, kuriais būtų pažeidžiamas darbuotojų psichologinis ar fizinis neliečiamumas ar būtų pasikėsinta į jų garbę ir orumą išliko toks pat (Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, 2016). Po naujos redakcijos šis straipsnis buvo papildytas kitomis naujomis dalimis. Darbo kodekso 30 straipsnio 3 dalis numato, kad darbdavys turi imtis visų priemonių smurto ir priekabiavimo prevencijai užtikrinti, o taip pat ir aktyvių veiksmų teikiant pagalbą asmenims, kurie patyrė smurtą ir priekabiavimą darbo aplinkoje.

Straipsnio dalyje yra aiškiai išskirtos 3 privalomos grupės priemonių, t.y., numatyta pareiga naikinti potencialius smurto ir priekabiavimo pavojaus šaltinius, nustatyti skundų pateikimo ir nagrinėjimo tvarką, su kuria privalo supažindinti ir darbuotojus bei rengti jiems šia tema aktualius mokymus. Tai yra minimalūs nurodymai darbdaviui. Straipsnyje taip pat yra numatytas privalomas reikalavimas darbdaviui, kurio įmonės darbuotojų skaičius viršija 50, patvirtinti prevencijos politiką dėl smurto ir priekabiavimo, prieš tai įvykdžius informavimo ir konsultavimo procedūras. Autoriai numato, kad neatsargus pasitikėjimas ir nerūpestingumas, gali būti konstatuotinas, kai darbdavys nevykdo savo pareigų susijusių su smurto ir priekabiavimo valdymu (Guobaitė-Kirslienė R., Blažienė I., 2020, p. 16). Darbo kodekso 30 straipsnio 4 dalyje numatyta, kas turi būti nustatyta įmonės prevencijos politikoje: smurto ir priekabiavimo atpažinimo būdai, galimos smurto ir priekabiavimo formos, supažindinimo su smurto ir priekabiavimo prevencijos priemonėmis tvarka, pranešimų apie smurtą ir priekabiavimą teikimo ir nagrinėjimo tvarka, apie smurtą ir priekabiavimą pranešusių asmenų ir nukentėjusių asmenų apsaugos priemonės ir jiems teikiama pagalba, darbuotojų elgesio (darbo etikos) taisyklės ir kita informacija, susijusi su smurto ir priekabiavimo prevencija (Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, 2016). Taip pat įtvirtinta pareiga darbdaviui atnaujinti smurto ir priekabiavimo prevencijos politiką atsižvelgiant į pakitusią situaciją įmonėje arba kai to reikalauja Lietuvos Respublikos valstybinės darbo inspekcijos darbo inspektorius. Verta paminėti ir Darbo kodekso 158 straipsnį, kuris numato pareigą sukurti tokią darbo vietą, kuri būtų saugi ir niekaip nekenktų darbuotojo sveikatai (Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, 2016).

Valstybinė darbo inspekcija parengė metodines rekomendacijas psichologinio smurto darbe prevencijai užtikrinti. Šios rekomendacijos buvo parengtos remiantis TDO konvencijos rekomendacija Nr. 206. Kaip nurodyta Valstybinės darbo inspekcijos smurto ir priekabiavimo prevencijos politikos rengimo metodinėse rekomendacijose, šių rekomendacijų tikslas – išdėstyti darbdaviams informaciją, kaip atpažinti smurtą ir priekabiavimą darbo aplinkoje bei kaip šias grėsmes valdyti. Rekomendacijomis siūloma naudotis konkrečiai tiems darbdaviams, kurių darbuotojų skaičius įmonėje viršija 50. Tačiau, tokia rekomendacija neapriboja ir darbdavių su mažesniu darbuotojų skaičiumi savo įmonėje taikyti smurto ir priekabiavimo prevencijos politikos. Rekomendacijose prevencija yra suskirstyta keliais lygmenimis. Numatoma prevencija darbuotojo lygmeniu ir prevencija darbdavio lygmeniu (Valstybinė darbo inspekcija, 2022).

Prevencijai darbuotojų lygmeniu yra numatytas skatinimas dažniau vykdyti darbuotojų ir vadovų mokymus konfliktų sprendimo ir streso valdymo įgūdžiams gerinti. Tokių mokymų tikslas yra išmokyti kuo greičiau atpažinti ir suvaldyti konfliktinę situaciją ir skatinti smurtautojus atpažinti patiems savo netinkamą elgesį ir jį pergalvoti. Kitas greitas konflikto sprendimo būdas ir pasekmių išvengimo siekimo būdas gali būti vadovo metodinės medžiagos parengimas, kurią skaitydamas skriaudėjas

galėtų įvertinti savo padarytas klaidas ir jas perspektyvoje taisyti. Išskirta taip pat kolektyvo vienijimo svarba, pasitelkiant kolektyvines išvykas, bendras veiklas (Valstybinė darbo inspekcija, 2022).

Viena iš esminių prevencijos darbdavio lygmeniu priemonių – darbdaviui nustatyta pareiga rengti psichologinio smurto prevencijos darbe politiką. Tokios politikos tikslas yra įgyvendinti veiksmingas psichologinio smurto darbe prevencijos priemones. Tokioje politikoje gali būti numatyta deklaracija dėl psichologinio smurto darbe netoleravimo, psichologinio smurto darbe formų apibrėžimas, elgesio kodeksas arba tinkamo elgesio nustatymas taip pat numatyta psichologinio smurto darbe pranešimų registravimo ir nagrinėjimo tvarka. Numatyta galimybė paskirti asmenį, kuris būtų atsakingas už psichologinio smurto ir priekabiavimo prevenciją darbe. Taip pat pabrėžiama, kad svarbu į visą politikos organizavimą ir vykdymą įtraukti darbuotojus ir atsižvelgti į jų nuomones. Jau susidūrusiu su smurtu ir priekabiavimo darbuotojų atžvilgiu numatyta, kad darbdavys turi garantuoti darbuotojų patyrusių smurtą ir priekabiavimą galimybę gauti profesionalią psichologinę pagalbą darbdavio sąskaita. Kaip kitas svarbus aspektas yra numatytas vadovų kompetencijos stiprinimas, konfliktų pastebėjimo savo kolektyvo klausimais. Vėliau, nemažiau svarbi yra vadovų gera komunikacija su savo kolektyvu arba su kiekvienu skriaudėju ar auka atskirai. Svarbu dažnai darbuotojams priminti apie vidinę įmonės smurto ir priekabiavimo politiką, apie prievartos netoleravimą ir viešinti smurtautojo identitetą, nes tai gali būti pati efektyviausia priemonė sustabdyti jo netinkamą elgesį. Paskutinė ir kraštutinė priemonė yra poveikio priemonių smurtautojui taikymas. Tokia priemonė yra taikoma, kai smurtas ir priekabiavimas yra objektyviai įrodytas. Smurtautojo baudimas taikant skirtingas poveikio priemones gali būti ne tik svarbus konkrečiam smurtautojui, bet gali veikti ir kaip atbaidymas kitų potencialių smurtautojų nuo netinkamo elgesio prieš kolegas (Valstybinė darbo inspekcija, 2022). Tačiau, vertinant bendras visuomenės žinias apie psichologinį smurtą darbe, galima daryti išvadą, kad darbdavių ir darbuotojų kompetencijos, kurti lokalinius teisės aktus, yra menkos (Guobaitė-Kirslienė R., Blažienė I., 2020, p. 7).

TDO, Lloyd's registro fondo ir „Gallup" tyrime buvo išskirtos rekomendacijos, kaip mažinti smurto ir priekabiavimo skaičius. Konkrečiai rekomendacijos apėmė siūlymus reguliariai rinkti duomenis apie smurto ir priekabiavimo apraiškas pasauliniu, regioniniu ir nacionaliniu lygmenimis ir vėliau gautais duomenimis grįsti teisės aktus, mechanizmus, politines priemones, mokslinius tyrimus, programas, tikslinį propagavimą. Atnaujinti ir išplėsti mechanizmus, kurie yra skirti stabdyti smurtą ir priekabiavimą darbo vietoje. Taip pat rekomenduoja pasitelkti darbo inspekcijas bei darbuotojų saugos ir sveikatos programas ir politiką. Ypač pabrėžia informacijos skleidimo svarbą smurto ir priekabiavimo klausimais. Svarbu siekti keisti asmenų netinkamą požiūrį ar supratimą apie šį fenomeną, kuris gali skatinti smurtą ir priekabiavimą, ypač paremtą diskriminacija. Reikia didinti visų lygių institucijų gebėji-

mus siekiant veiksmingos prevencijos, sprendimų priėmimo ir asmenų paramos, kad žmonės labiau tikėtų teisingumo sistema (Trautmann H., 2022).

2005 m. TDO, Pasaulio sveikatos organizacijos, Tarptautinės slaugytojų tarybos ir Visuomeninių paslaugų sekretoriato parengtose gairėse, numatyta, kad prevencija susideda iš aktyvaus atsako į smurtą darbo vietoje, ypatingai atsižvelgiant į priežasčių pašalinimą ir ilgalaikį kiekvienos situacijos įvertinimą (World Health Organization and Public…, 2005).

Prevencijos tikslai – ilgalaikiai. Europos Komisija siekia sureguliuoti smurtą ir priekabiavimą darbo santykiuose. 2020 m. kovo 5 d. Europos Komisija pristatė 2020–2025 m. lyčių lygybės strategiją. Šiame plane aptariami visi smurto prieš moteris ir lyčių nelygiateisiškumo aspektai. Plane keletą kartų užsimenama apie kovą su seksualiniu priekabiavimu. Komisija planuoja tam tikras smurto dėl lyties rūšis, pavyzdžiui, seksualinį priekabiavimą ir priekabiavimą prie moterų, įtraukti į nusikalstamo elgesio kategorijas, kurias įmanoma suderinti Europos lygmeniu. Ji ragina valstybes nares priimti galiojančius ES reglamentus, kuriais siekiama užkirsti kelią seksualiniam priekabiavimui prie darbuotojų, ratifikuoti Tarptautinės darbo organizacijos konvenciją ir didinti visuomenės informuotumą apie šiuos reglamentus (Komisijos komunikatas Europos parlamentui, tarybai…, 2020).

Remiantis išdėstytu, smurto ir priekabiavimo prevencijos svarba darbo santykiuose yra akivaizdi tiek organizuojant, tiek ir vykdant darbą. Prevencija siekiama apsaugoti silpnesnę darbo santykio šalį nuo galimų neigiamų veiksnių. Dabar galiojantis Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, įgyvendindamas Tarptautinės darbo organizacijos konvenciją Nr. 190, numato efektyvias prevencijos priemones kovojant su smurtu ir priekabiavimu darbo aplinkoje. Prevencija turi būti nukreipta ne tik į neigiamų veiksnių suvaldymą bet ir į jų atsiradimo galimybės stabdymą.

Išvados

1. Smurtas ir priekabiavimas plati sąvoka, aprėpianti daug situacijų, tačiau vienareikšmiškai, tai žmogaus teisių pažeidimas. Sąvoka susideda iš keturių labai svarbių dalių – smurtas, priekabiavimas ir darbo santykis. Šios sąvokos yra išplėtotos įstatymuose ir yra pakankamai aiškiai išreikštos. Pilna smurto ir priekabiavimo darbo santykiuose samprata Tarptautinės darbo organizacijos priimtoje Konvencijoje Nr. 190 išreiškiama, kaip įvairus nepriimtinas elgesys ir veiksmai, kurie gali nutikti tiek vieną kartą, tiek kartotis kelis kartus, kai tokiu elgesiu siekiama padaryti arba yra padaroma psichologinė, fizinė, seksualinė arba ekonominė žala.
2. Nuo 2022 m. lapkričio 1 d. įsigaliojo Lietuvos Respublikos darbo kodekso 30 straipsnio pakeitimai, kurie įtvirtino sukonkretintą ir išsamią smurto ir priekabiavimo sampratą. Ši samprata įstatymo leidėjo buvo pasirinkta vietoje niekada Lietuvos Respublikos teisės aktuose neįtvirtintos, bet praktikoje dažnai vartotos

„mobingo" sąvokos. Šio straipsnio pakeitimais kartu buvo įgyvendinta ir Tarptautinės darbo organizacijos Nr. 190 konvencija dėl smurto ir priekabiavimo darbo pasaulyje panaikinimo. Mobingo pagrindiniai bruožai – nuolatinumas, sistemingumas tuo tarpu smurtas ir priekabiavimas gali būti tiek ilgai trunkantys, tiek vienkartinio pobūdžio veiksmai. Taip pat svarbu paminėti, kad mobingo atveju svarbus ir grupiškumo faktorius, kuris smurto ir priekabiavimo atveju pasireiškia ne visada. Tad įstatymų leidėjas pasirinkęs smurto ir priekabiavimo sąvoką Darbo kodekse įtvirtina platesnę apsaugą darbuotojams, apimdamas daugiau atvejų nei tik būtų taikoma „mobingo".

3. Potencialūs rizikos faktoriai smurto ir priekabiavimo atvejais gali būti vidiniai, išoriniai, kylantys iš trečiųjų asmenų ar dėl netinkamo darbo organizavimo procesų. Potenciali smurto ir priekabiavimo auka asmuo gali tapti dėl rizikingos darbo vietos arba dėl asmeninių savybių.
4. Darbo kodekse ir Valstybinės darbo inspekcijos rekomendacijose įtvirtintos svarbiausios prevencijos priemonės, kurios apima smurto ir priekabiavimą politikos rengimą, darbuotojų informavimą ir konsultavimą, poveikio priemonių smurtautojui taikymą, geros komunikacijos palaikymą, psichologinės pagalbos teikimą aukoms, kolektyvo vienijimą. Vienos iš šių priemonių yra privalomos, aiškiai įtvirtintos teisės aktuose (pvz. prevencijos politikos patvirtinimas), kitos priemonės nors ir nėra privalomos (pvz. darbovietės klimato gerinimo priemonės), tačiau būtent bendras jų visų kompleksas gali sudaryti prielaidas tinkamai smurto ir priekabiavimo prevencijai darbo vietoje įgyvendinti.

Šaltinių sąrašas

Lietuvos Respublikos teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). Valstybės žinios, Nr. 33-1014.
2. Lietuvos Respublikos moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymas (1998). Valstybės žinios, Nr. 112-3100.
3. Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas (2003). Valstybės žinios, Nr. 114-5115.
4. Lietuvos Respublikos valstybinės darbo inspekcijos įstatymas (2003). Valstybės žinios, Nr. 102-4585.
5. Lietuvos Respublikos apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymas (2011). Valstybės žinios, Nr. 72-3475.
6. Lietuvos Respublikos administracinių nusižengimų kodeksas (2015). TAR, Nr. 11216.
7. Lietuvos Respublikos darbo kodeksas (2016). TAR, Nr. 23709.

Tarptautinės teisės aktai

8. Tarptautinės darbo konferencijos konvencija Nr. 190 dėl smurto ir priekabiavimo darbo pasaulyje panaikinimo (2019).

9. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social Committee and the Committee of the regions A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020-2025 *(2020). Prieiga internete: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A152%3AFIN.*
10. International Labour Organization (2019). Eliminating Violence and Harassment in the World of Work. Convention No. 190, Recommendation No. 206, and the accompanying Resolution. Prieiga internete: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_721160.pdf.
11. Tarptautinės darbo konferencijos konvencijos rekomendacija Nr. 206 dėl smurto ir priekabiavimo darbo pasaulyje panaikinimo (2019).

Specialioji literarūra

12. Astrauskaitė M., Perminas A., Kern R.M.,. Sickness, colleagues' harassment in teacher' work and emotional exhaustion. Public health, 2010; 46(9):628-634.
13. Baillien, E., Neyens, I. and De Witte, H., 2008. Organizational, team related and job related risk factors for bullying, violence and sexual harassment in the workplace: A qualitative study. *International Journal of Organisational Behaviour*, *13*(2), p. 132-146.
14. Chappel D., Martino D.V., (2006). Violence at work. Third edition. Geneva, International Labour Office. *Prieiga internete:* https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_publ_9221108406_en.pdf.
15. Davulis T., (2018). Lietuvos Respublikos darbo kodekso komentaras. Vilnius: Registrų centras.
16. Guobaitė-Kirslienė, R., & Blažienė, I. (2020). Psichologinio smurto darbo aplinkoje sampratos teisiniai aspektai Lietuvoje. *Darbo teisės iššūkiai besikeičiančiame pasaulyje: Liber Amicorum et Collegarum profesorei Genovaitei Dambrauskienei/Mykolo Romerio universitetas; sudarytoja Ingrida Mačernytė-Panomariovienė. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2020.*
17. Milczarek, M. (2010). *Workplace violence and harassment: a European picture*. Publications Office of the European Union. *Prieiga internete:* https://osha.europa.eu/sites/default/files/2022-03/violence-harassment-report.pdf.
18. Namie, G., & Namie, R. (2009). U.S. Workplace bullying: Some basic considerations and consultation interventions. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research, 61*(3), 202–219. *Prieiga internet*e: https://doi.org/10.1037/a0016670.
19. Petrylaitė, D. & Blažienė, N. (2009). Psichologinis smurtas darbe: psichologiniai ir teisiniai aspektai. *Justitia*, *Nr. 2*, 22-44. Prieiga internete: https://www.lituanistika.lt/content/27862.
20. Simister, J., and Van de Vliert, E, 2005, 'Is there more violence in very hot weather? Prieiga internete:https://www.pmd.gov.pk/rnd/rnd_files/vol2_issue4/3.%20IS%20THERE%20MORE%20VIOLENCE%20IN%20VERY%20HOT%20WEATHER.pdf.

Teismų praktika ir praktikinė medžiaga

21. Konstitucinio Teismo 2015 m. gegužės 26 d. nutarimas.
22. Lietuvos Respublikos lygių galimybių kontrolierius 2021 m. spalio 27 d. sprendimas. Nr. (21)SP – 140)SP – 56.
23. Lietuvos Respublikos lygių galimybių kontrolierius 2020 m. birželio 21 d. sprendimas. Nr. (17)SN – 110)SP – 59.
24. Lietuvos Respublikos lygių galimybių kontrolierius 2017 m. liepos 13 d. sprendimas. Nr. (20)SN – 90)SP – 58.
25. Lietuvos Respublikos lygių galimybių kontrolierius 2022 m. rugpjūčio 25 d. sprendimas. Nr. (22)SN – 84)SP – 54.

Kita literatūra

26. EPSU, UNI europa, ETUCE, HOSPEEM, CEMR, EFEE, EuroCommerce, CoESS. European social dialogue: multi-sectorial guidelines to tackle third-party violence and harassment related to work (2010). Prieiga internete: https://www.epsu.org/sites/default/files/article/files/Final_Multi_sectoral_guidelines_-_20_07_10.pdf [žiūrėta: 2024 m. sausio 4 d.].
27. Gettysburg college (2021). One third of your life is spent at work. Prieiga internete: https://www.gettysburg.edu/news/stories?id=79db7b34-630c-4f49-ad32-4ab9ea48e72b [žiūrėta: 2023 m. gruodžio 18 d.].
28. International Labour Organization, International Council of Nurses, World Health Organization and Public Services International (2005). Switzerland. *Prieiga internete:* https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---safework/documents/instructionalmaterial/wcms_108542.pdf [žiūrėta: 2024 m. sausio 4 d.].
29. Lietuvių kalbos žodynas. *Prieiga internete:* http://www.lkz.lt [žiūrėta: 2024 m. sausio 26 d.].
30. Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba (2023). Patyriau priekabiavima darbe. Kur kreiptis? *Prieiga internete:* https://lygybe.lt/naujienos/patyriau-priekabiavima-darbe-kur-kreiptis/?cn-reloaded=1 [žiūrėta: 2024 m. sausio 5d.].
31. Lietuvos Respublikos valstybinės darbo inspekcijos prie socialinės apsaugos ir darbo ministerijos smurto ir priekabiavimo prevencijos politika. 2022 m. lapkričio 22 d. įsakymu Nr. EV-266. *Prieiga internete: https://www.vdi.lt/PdfUploads/VDI_Smurto_politika.pdf* [žiūrėta: 2024 m. sausio 26 d.].
32. Mizgirdė A., (2022). Medikės savižudybės paženklintoje Šiaulių ligoninėje neramumai tęsiasi – dėl mažų algų ir mobingo darbą paliko 8 gydytojai. LRT TV naujienų tarnyba, LRT.lt. *Prieiga internete:* https://www.lrt.lt/naujienos/sveikata/682/1799703/medikes-savizudybes-pazenklintoje-siauliu-ligonineje-neramumai-tesiasi-del-mazu-algu-ir-mobingo-darba-paliko-8-gydytojai [žiūrėta: 2024 m. sausio 26 d.].
33. Sveriges läkarförbund (2022). Ny rapport: Hot och våld i vården. *Prieiga internete*: https://slf.se/nyheter/hot-och-vald-i-varden/?fbclid=IwAR1K-rHhdMjiWwg-wycZS-9najcIoRNiSoqNvInrFJcFnIkUVVJHidjmFUkc [žiūrėta: 2024 m. sausio 20 d.].

34. Trautmann H., (2022). La violence et le harcèlement au travail touchent plus d'une personne sur cinq. *Prieiga internete:* https://news.un.org/fr/story/2022/12/1130337?fbclid=IwAR3_-vXo5nUVPhhrmvAatyg0pQlVkvc5hIppIJ8xRvSx_0NVhaoOKkUBSKQ [žiūrėta: 2024 m. sausio 5 d.].
35. Valstybinė darbo inspekcija. Smurto ir priekabiavimo prevencijos politikos rengimo metodinės rekomendacijos. *Prieiga internete*: https://www.vdi.lt/AtmUploads/Smurtas_Priekabiavimas.pdf. [žiūrėta: 2024 m. sausio 22 d.].
36. Valstybinė darbo inspekcija. Konsultacija dėl psichologinio smurto darbe siekiant padėti visuomenei aiškiai ir tiksliai suprasti galimas psichologinio smurto formas, atpažinti jo požymius bei žinoti teisinės gynybos būdus. *Prieiga internete*: https://vdi.lrv.lt/media/viesa/saugykla/2024/1/1oNaQu20_Us.pdf#:~:text=Smurtas%20ir%20priekabiavimas%20draudžiamas%3A%201%29%20darbo%20vietose%2C%20įskaitant,būste%3B%206%29%20pakeliui%20į%20darbą%20ar%20iš%20darbo[žiūrėta: 2024 m. sausio 20 d.].
37. Valstybinė darbo inspekcija (2022). Metodinės rekomendacijos psichologinio smurto darbe prevencijai užtikrinti. *Prieiga internete:* https://www.vdi.lt/AtmUploads/PREVENCIJA.pdf [žiūrėta: 2024 m. sausio 20 d.].
38. Valstybinė darbo inspekcija. Smurto ir priekabiavimo prevencijos politikos rengimo metodinės rekomendacijos. *Prieiga internete*: https://www.vdi.lt/AtmUploads/Smurtas_Priekabiavimas.pdf [žiūrėta: 2024 m. sausio 20d.].
39. Valstybinė darbo inspekcija. Metodinės rekomendacijos psichologinio smurto darbe darbo aplinkoje prevencijai ir psichosocialinių darbo sąlygų gerinimui. *Prieiga internete: https://www.vdi.lt/AtmUploads/Smurtas.pdf* [žiūrėta: 2023 m. gruodžio 15 d.].
40. Valstybinė darbo inspekcija (2022). Valstybinė darbo inspekcija ar Darbo ginčų komisija? Kada ir į ką kreiptis? *Prieiga internete: https://www.vdi.lt/Forms/Tekstas1.aspx?Tekstai_ID=3338&lang=lt)* [žiūrėta: 2024 m. sausio 20 d.].
41. World health organization (2024). Health data overview for the Republic of Lithuania. *Prieiga internete:* https://data.who.int/countries/440?fbclid=IwAR2kfxgZ2m_7wQ-JPXaieF7-T8F_m2bBtBusQfDymcs0IbyUr4mfPV1NVzMM [žiūrėta: 2024 m. vasario 27 d.].
42. Zuzevičiūtė I., (2022). Nacionalinė švietimo agentūra. Mobingo prevencija. Atmintinė mokyklų vadovams ir darbuotojams. Vilnius. *Prieiga internete:* https://www.klrppt.lt/wp-content/uploads/2022/01/Mobingo-prevencija.NŠA2022.pdf. [žiūrėta: 2023 m. lapkričio 27 d.].

SANTRAUKA

Šiame straipsnyje yra analizuojami klausimai susiję su smurtu ir priekabiavimu darbo santykiuose.

Ši tema yra plačiai nagrinėjama tarptautiniu mastu, tačiau nacionaliniame kontekste smurto ir priekabiavimo problema darbo santykiuose nėra visapusiškai ir kruopščiai išnagrinėta, nors yra labai svarbi visuomenės atžvilgiu. Asmenys susidu-

riantys su smurtu ir priekabiavimu gali patirti ne tik fizinius bet ir emocinius išgyvenimus, todėl ir ilgalaikes neigiamas pasekmes. Šiame kontekste svarbus tinkamas įstatyminis reguliavimas, todėl 2022 m. Lietuvos Respublikos darbo kodekso pakeitimai yra ypatingai reikšmingi ir nagrinėjami šiame darbe. Itin aktualus aspektas - tinkamų prevencijos priemonių kūrimas, dėl to darbe gilinamasi į efektyvių prevencijos priemonių kūrimą darbo vietose, kuris gali padėti užtikrinti veiksmingą darbuotojų apsaugą. Analizuojamas darbuotojų teisių gynimo mechanizmas.

SUMMARY

This article analyses issues related to violence and harassment in employment relationships. This topic is widely addressed internationally, but in the national context the issue of violence and harassment in employment relations has not been fully and thoroughly analysed, although it is of great importance for society. Individuals exposed to violence and harassment can suffer not only physical but also emotional experiences and, as a result, long-term negative consequences. In this context, appropriate legislative regulations are important and the 2022 amendments to the Labour Code of the Republic of Lithuania are therefore of particular relevance and are examined in this paper. The development of appropriate preventive measures is a particularly relevant aspect, which is why this paper delves into the development of effective preventive measures in the workplace that can help to ensure the effective protection of workers. The article also contains analysis of the mechanism for redressing workers' rights.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.11

TEISĖS TAIKYMO PROBLEMOS METAVISATOJE – ATVIRA PANDOROS SKRYNIA

Gabija Marčiulaitytė, Dominyka Grybauskaitė

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
4-o kurso teisės studentės
Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: gabija.marciulaityte@tf.stud.vu.lt, dominyka.grybauskaite@tf.stud.vu.lt
Mokslinio straipsnio akademinis kuratorius dr. Tadas Varapnickas
El. paštas: tadas.varapnickas@gmail.com
Mokslinio straipsnio praktinė kuratorė Renata Vasiliauskienė
El. paštas: renata.vasiliauskiene@cobalt.legal

Santrauka. *Metavisatos sąvoka tampa vis aktualesnė modernių technologijų ir inovacijų apsuptame pasaulyje. Alternatyvios realybės – meta pasaulio – sukūrimas ne tik atidaro vartus į neišsenkamų galimybių ir potyrių erdvę, tačiau tuo pat metu atveria teisės taikymo problemų Pandoros skrynią. Šiame straipsnyje analizuojamos konkrečios intelektinės nuosavybės bei asmens duomenų apsaugos užtikrinimo problemos metavisatoje bei pateikiami šių problemų sprendimo būdai.*

Straipsnyje atskirai išskiriama ir metavisatos kaip sąvokos kilmė bei reikšmė, šios technologijos sudedamosios dalys ir keliamos grėsmės. Išsamiai analizuojant Lietuvos ir užsienio autorių literatūrą, tarptautinius bei nacionalinius teisės aktus, atskleidžiamos teisės taikymo meta pasaulyje problemos. Rašto darbe apibendrinama, jog virtualioje realybėje susiklostančius santykius, civilinę apyvartą verta reguliuoti ne tik techninėmis, bet ir teisinėmis priemonėmis, kurios skurtų teisinį tikrumą, apibrėžtumą bei, galiausiai, apsaugotų vartotojo nuosavybę, privatumą ir kitas prigimtines teises.

Pagrindiniai žodžiai: *metavisata, teisės taikymo problemos, intelektinė nuosavybė, asmens duomenų apsauga.*

Summary. *The concept of metavisata is becoming increasingly relevant in the modern world surrounded by technologies and innovations. The creation of an alternative reality - a meta world - not only unlocks the gates to a space of infinite possibilities and experiences, but at the same time opens a Pandora's box of legal problems. This work analyses the specific problems of intellectual property and personal data protection in the meta world and provides solutions to these issues.*

Copyright © Gabija Marčiulaitytė, Dominyka Grybauskaitė, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

The article also highlights the origin and meaning of metavisata as a concept, the components and threats of this technology. A detailed analysis of Lithuanian and foreign literature, international and national legislation reveals the problems of the application of law in the metaverse. This work concludes that the relations and civil circulation in virtual reality should be regulated not only by technical measures, but also by legal instruments, which would ensure legal accuracy and certainty and, finally, protect the consumer's property, privacy and other inherent rights.

Keywords: *metaverse, legal issues, intellectual property, personal data protection.*

Įvadas

Prasidėjus COVID-19 pandemijai, sulėtėjęs pasaulio ekonomikos augimas lėmė žymų poveikį pasaulinėms finansų rinkoms. Visgi, nepaisant didelio masto krizės, skaitmenizavimo ir dirbtinio intelekto vystymosi procesų pandemija nesustabdė. Priešingai, technologijoms tai suteikė itin didelį impulsą, dėl kurio naudojimasis jomis išaugo ir tapo nauju būtinu izoliacijoje esančios visuomenės gyvenimo įrankiu. Tiek valstybių valdžios institucijos, tiek pavienės organizacijos, muziejai, teatrai, pradėjo naudoti skaitmenines technologijas, pavyzdžiui, virtualios realybės (toliau ir – VR) erdves, kad įveiktų izoliacijos sukeltus padarinius.

Susidomėjimo ateities technologijomis pikas buvo pasiektas tada, kai didžiausio pasaulyje socialinio tinklo „Facebook" generalinis direktorius Markas Zuckerbergas 2021 m. spalio mėn. pakeitė „Facebook" bendrovės pavadinimą į „Meta" (Introducing Meta: A Social Technology..., 2021) ir įsipareigojo skirti net 10 mlrd. Jungtinių Amerikos Valstijų (toliau – JAV) dolerių metavisatos plėtrai (Enter the metaverse: the digital..., 2021), taip tarsi nurodydamas ateities technologijų vystymo kryptį. Tų pačių metų gruodį pasirodė „Meta Horizon World" – pirmoji bendrovės Meta sukurta virtuali erdvė, dar vadinama meta pasauliu[1]. Šiame naujame virtualiame pasaulyje – metavisatoje, daugybė žmonių vienu metu, naudodami savo *alter ego,* t. y. avatarus, gali veikti, bendrauti, prekiauti ir kitaip sąveikauti vieni su kitais kaip ir realiame pasaulyje. Be Meta buvo ir kitų bandymų sukurti virtualius pasaulius, kaip antai, Sandbox, Decentraland, ir kt. Atsižvelgiant į technologijų milžinių (pvz., Meta, ar Microsoft) plėtrą ir didžiųjų šalių (pvz., JAV, Kinijos, Japonijos, Pietų Korėjos ir Jungtinių Arabų Emyratų) išreikštą susidomėjimą su metavisata susijusiomis technologijomis, galime būti tikri, kad esame naujos eros pradžios liudininkai.

Įdomu tai, kad nors meta pasaulis egzistuoja virtualioje erdvėje, tačiau ekonominiai sandoriai, vykstantys jame, yra realūs, o poveikis realiam pasauliui ir žmogui taip pat yra realus ir apčiuopiamas, sukeliantis tarpusavio teisių ir pareigų. Natūraliai kyla

[1] Metavisatos samprata bus pateikiama šio darbo pirmame skyriuje.

klausimai, kaip realaus pasaulio teisės normos turėtų būti taikomos metavisatoje, kas formuos metavisatoje taikytinus teisės aktus, kas užtikrins tokių teisės aktų laikymąsi, kas saugos metavisatos visuomenę bei palaikys joje tvarką ir daugybė kitų klausimų, į kuriuos, šiuo metu, nėra vieno teisingo atsakymo.

Straipsnyje nagrinėjama tema ypatingai **aktuali**, kadangi analizuojamos teisinės problemos kol kas stokoja teisinio apibrėžtumo, reguliavimo bei platesnio nagrinėjimo, konkrečiai: asmens duomenų apsaugos bei intelektinės nuosavybės teisės saugomų santykių srityse.

Straipsnio **tikslas** – išnagrinėti, kaip ir kokias teisės taikymo problemas metavisata kuria asmens duomenų privatumui, virtualaus turto nuosavybės ir jo turėjimo suvokimui. Taipogi, pristatyti metavisatoje kylančių teisės taikymo problemų sprendimo būdus.

Šiam tikslui pasiekti keliami **darbo uždaviniai**:

1. Pateikti metavisatos sampratą.
2. Išanalizuoti ir įvertinti, kokios teisės taikymo problemos kyla intelektinės nuosavybės apsaugos reguliavimo srityje, kiek tai susiję su metavisata.
3. Išanalizuoti ir įvertinti teisės taikymo problemas, kylančias asmens duomenų apsaugos srityje, kiek tai susiję su metavisata.

Straipsnio **objektas** yra metavisatoje taikytini intelektinę nuosavybę bei asmens duomenų apsaugą reglamentuojantys teisės aktai, aktuali užsienio bei Lietuvos teisės doktrina, naujausia teismų praktika, susijusi su virtualioje realybėje kylančiomis teisinėmis problemomis.

Tyrimas atliktas derinant skirtingus **metodus**, leidžiančius atskleisti tiek teorinę, tiek praktinę analizuojamo klausimo problematiką. Lingvistinis metodas naudojamas metavisatos bei virtualiosios realybės sąvokoms atskleisti, analizuoti ir vertinti. Sisteminis metodas taikomas analizuojant intelektinės nuosavybės bei asmens duomenų apsaugos reglamentavimą, įtvirtintą skirtinguose teisės aktuose, pavyzdžiui, Europos Sąjungos (toliau – **ES**) ir Lietuvos nacionaliniuose teisės aktuose. Teleologinis metodas šiame darbe yra vienas pagrindinių, vertinant nacionalinės bei tarptautinės teisės normų įtaką metavisatoje susiklostantiems santykiams bei kylančioms teisinėms problemoms. Lyginamuoju metodu remiamasi analizuojant ir lyginant Lietuvos ir kitų užsienio šalių įtvirtintą reguliavimą metavisatos kontekste.

Pabrėžtina, jog straipsnyje ypatingas dėmesys skiriamas Europos Sąjungos teisės aktams: Bendrajam duomenų apsaugos reglamentui (toliau – **BDAR**), Europos kriptorinkų reglamentui. Taip pat didelis dėmesys skiriamas Lietuvos teisės aktams, įvairių autorių straipsniams, pavyzdžiui, E. Mikalajūno „NFT doktrininis-teisinis apibrėžimas ir jo problematika, sietina su Europos Sąjungos kriptoteisinių santykių reguliavimo modeliui“, L. Vardanyan et al „The unwanted paradoxes of the right to be forgotten“ bei kitai literatūrai metavisatos ir joje kylančių teisės taikymo problemų temai.

1. Metavisatos samprata

1.1. Metavisatos terminas

Šiandien vos keleto mygtukų paspaudimu savo išmaniajame įrenginyje galime komunikuoti, organizuoti vaizdo skambučius. Tačiau, ar įmanoma nusikelti į kitą erdvę, virtualų pasaulį, kuriame savo verslo partneriui ne tik nusišypsosime, bet ir spausime ranką, plaukiosime Indijos vandenyne, neišeidami iš savo namų? Kaip iliuzija skambančios galimybės, pasirodo, yra realios ir įmanomos įgyvendinti, pasitelkiant šių dienų technologijas, o konkrečiai – persikeliant į mūsų pačių sukurtą visatą – metavisatą, kurioje sąveikaujame su kitais žaidėjais, naudodami papildomus prietaisus. Inovatyvūs atributai, tokie kaip VR akiniai, haptic kostiumai (leidžiantys jausti kitų metavisatos dalyvių prisilietimus), įrankiai panašūs į pultelius ar specialiosios pirštinės įgalina mus atlikti tam tikrus veiksmus virtualioje erdvėje, prisiliesti prie joje egzistuojančių objektų (Kang, 2023, p. 11648).

Pats terminas „metavisata“ yra mokslinės fantastikos autoriaus Nealo Stevensono 1992 m. sukurtas terminas, apibūdinantis virtualią erdvę, analogišką fizinei erdvei, kurioje gyvename realiame pasaulyje (Leenes, 2009, p. 127). Autoriaus novelėje „Sniego griūtis“ (angl. *Snow crash*) meta pasaulis yra paraleli virtualios realybės visata, sukurta iš kompiuterinės grafikos, prie kurios vartotojai iš viso pasaulio gali prisijungti naudodamiesi akiniais ir ausinėmis. Vartotojai tame pasaulyje materializuojasi konfigūruojamais skaitmeniniais kūnais, vadinamais avatarais. Nors N.Stevenseno novelėje pavaizduotas meta pasaulis yra skaitmeninis, teigiama, kad patirtis jame gali turėti realų poveikį fiziniam „aš“ (Mystakidis, 2022, p. 495). Taigi, metavisata – tai visiškai įtraukiantis virtualus pasaulis, kuriame žmonės gali bendrauti tarpusavyje skaitmeninių objektų pagalba realiuoju laiku, naudodami virtualiosios realybės arba papildytosios realybės (angl. *augmented reality*) (toliau - AR) technologijas (Turdialiev, 2023, p. 3), kurios detaliau bus analizuojamos kitame šio rašto darbo poskyryje.

Nors terminas „metavisata“ buvo sukurtas dar XX a. pabaigoje, visgi jis dar ilgą laiką nebuvo žinomas didelei visuomenės daliai. „Google Trends“ paieška rodo, kad termino „metavisata“ aktyviai ieškoma nuo 2021 m. pradžios. Aktyvi šio termino paieška prasidėjo maždaug tuo metu, kai kovo mėnesį „Roblox“ internetinė platforma tapo vieša. Aktyvumas dar labiau išaugo, kai „Nvidia“ generalinis direktorius Jensenas Huangas balandį pareiškė, kad kitas bendrovės žingsnis – sukurti metavisatą (The metaverse is coming..., 2021). Galiausiai, šis terminas tapo žinomas dar platesniam asmenų ratui, kai spalio mėnesį „Facebook“ generalinis direktorius Markas Zuckerbergas paskelbė apie savo sprendimą pervadinti bendrovę nauju pavadinimu „Meta“ (Kim, 2021, p. 142).

Apibendrinant, nors metavisatos terminas nėra naujas, tačiau didžiausio populiarumo ir dėmesio jis sulaukė per pastaruosius keletą metų. Visgi, termino suvokimas

neleidžia iki galo suprasti metavisatos reikšmės ir veikimo principų, todėl verta detaliau aparti konkrečias šios virtualios erdvės sudedamąsias dalis.

1.2. Metavisatos sudedamosios dalys ir struktūra

Metavisata nėra sukurta kaip vienalytė erdvė. M. Zuckerbergas šią technologiją apibūdina kaip sekančią interneto generaciją, kurioje asmuo galės reprezentuoti save kartu su kitais vartotojais skaitmeninėje erdvėje. Galima manyti, kad tai yra įkūnytas internetas, kuriame mes dalyvaujame, o ne tik žiūrime (Laeeq, 2022, p. 3). Tam, kad galėtume jaustis pilnaverčiais metavisatos dalyviais ir pagrindiniais veikėjais, šios virtualios erdvės yra sukurtos kombinuojant papildytosios realybės, virtualiosios realybės ir blokų grandinės (angl. *blockchain*) principus. Šie trys komponentai metavisatą paverčia visiškai unikalia, anksčiau neregėta technologija. Siekiant aiškesnio metavisatos paveikslo, kiekviena sudedamoji metavisatos dalis šiame darbe bus analizuojamas atskirai.

Papildytosios realybės technologija reprezentuoja realų pasaulį, papildytą kompiuterio sugeneruotais grafiniais elementais (Europos Komisijos tyrimas, 2022). Vartotojas, dėvėdamas atitinkamus akinius ar naudodamas išmanųjį įrenginį, gali matyti skaitmeninį turinį padengtą ant realaus fizinio pasaulio. Pavyzdžiui, apsipirkinėjant parduotuvėje mes savo išmaniuosiuose ekranuose galime matyti produktų sudėtis, kitų vartotojų įvertinimus bei papildomus animuotus grafinius elementus. Galime sakyti, kad naudodami papildytos realybės technologiją, mes galime skenuoti mūsų realią aplinką ir papildyti ją sau patraukliais ir naudingais objektais. Tokios technologijos pavyzdys galėtų būti netgi gerai žinoma aplikacija „Snapchat“, kurioje vartotojai turi galimybę savo aplinką papildyti skaitmeniniu turiniu, užsidėti peruką, barzdą, akinius ir kitus atributus (Pimentel et al, 2022, p. 2).

Visgi, papildytos realybės erdvė atrodo ganėtinai dirbtinai ir nerealistiškai. Realistiškumo trūkumą ištaiso virtualioji realybė, kuri suteikia galimybę perkelti garsinę ir vaizdinę medžiagą į kitą erdvę, kurioje asmuo gali judėti, matyti, girdėti, atlikti veiksmus. Įsivaizduokime, jog du studentai skirtinguose kambariuose naudodami VR prietaisą persikelia į virtualų koralų rifą, kuriame jų avatarai yra nardytojų pavidale. Jie gali matyti povandeninį pasaulį, komunikuoti vienas su kitu ir turiningai praleisti laiką, nardant tolimiausiose jūrose ar vandenynuose (Pimentel et al, 2022, p. 4). Būtent šioje erdvėje ypatingai svarbia figūra tampa fizinio asmens sukurtas avataras, kuris veikia metavisatoje pagal savo „šeimininko“ pavedimą.

Iš pirmųjų dviejų sudedamųjų metavisatos dalių akivaizdu, jog ši technologija gali pasiūlyti erdvę, pasižyminčią išskirtinėmis savybėmis. Visgi, be abejonės, tokia galinga ir visuomenę įtraukianti platforma turi turėti ir ekonominę funkciją – ji turi suteikti galimybę dalyviams kurti, įgyti, parduoti skaitmeninį turtą bei paslaugas. Visa tai sukuria naują civilinę apyvartą, kuri turi tą patį komercinį tikslą, tačiau kitokią

formą. Būtent šios galimybės – sukurti turtą bei juo disponuoti, tapimas ne tik žaidimo dalyviu, tačiau skaitmeninio objekto savininku ar autoriumi – yra vienas ryškiausių metavisatos ypatumų, paremtas minėtosios blokų grandinės technologija. Kaip ir kokia valiuta galima įsigyti turto metavisatoje, kokia forma bus sudaromi sandoriai bei kas užtikrins nuosavybės teisių turėtojo apsaugą – klausimai verti išsamesnės analizės, todėl skaitmeninio turto teisinis reguliavimas bei apsauga bus aptariami kitame šio rašto darbo skyriuje.

Taigi, apibendrinant, metavisata sudaryta iš keleto atskirai egzistuojančių ir veikiančių komponentų, kurie sąveikaudami tarpusavyje sukuria unikalią ir išskirtiniais požymiais pasižyminčią visatą. Centrinė virtualios realybės figūra, avataras, turi neribotas galimybes pasirinkti savo veiksmus, išgyventi potyrius bei netgi dalyvauti virtualioje civilinėje apyvartoje.

1.3. Metavisatos rizikos ir grėsmės teisinio reguliavimo kontekste

Metavisatos kuriami lūkesčiai, neįtikėtinos galimybės ir jaudinantys potyriai virtualioje erdvėje gali slėpti ir tamsiąja pusę. Kas atsitinka, kai metavisatos patyrimui naudojame visus ankstesniame skyriuje paminėtus prietaisus (VR akinius, *haptik* kostiumus, pultelius)? Visi šie įrenginiai labai intensyviai renka asmens duomenis. Pavyzdžiui, BDAR net neišskiria tokios sąvokos kaip biologiniai duomenys. Tuo tarpu meta pasaulyje biologiniai duomenys, tokie kaip, pvz., mūsų pulsas, smegenų dažniai, judesių unikalumas – yra renkami. Pagal atliktus mokslinius tyrimus buvo nustatyta, kad per 20 min. naudojimosi VR akiniais galima sugeneruoti iki 2 milijonų unikalių duomenų elementų apie vieną asmenį (Industry review boards are needed…, 2019). Be to yra ir kitų teisinių neatitikimų, kurie tapo labai akivaizdūs, atsiradus naujiems skaitmeniniams produktams. Pavyzdžiui, virtualūs kūriniai, tokie kaip kriptovaliutos, skaitmeninis turtas, protingieji sandoriai (angl. *smart contract*) ir kiti objektai jau yra sukėlę nemažai teisinių ir praktinių klausimų. Siekis išlaikyti teisėtą ir skaidrią rinką, pastangos suteikti visokeriopas teises skaitmeninių produktų vartotojams bei užtikrinti efektyvų teisių gynimo mechanizmą lėmė būtinybę valstybėms bei ES svarstyti apie teisinių apsaugos priemonių kūrimą.

Galima išskirti autorių, kurie mano, jog jau dabar ES reguliavimo sistema atrodo nuosekli ir tinkama pereinamajam etapui, kuris šiuo metu būdingas metavisatos plėtrai, valdyti (Vertuccio, 2023, p. 148). ES yra pirmoji jurisdikcija, kuri jau ėmėsi veiksmų siekdama sureguliuoti skaitmenines rinkas. 2022 m. rugsėjo 14 d. Europos Parlamentas ir Taryba priėmė Europos Komisijos pateiktą pasiūlymą priimti Skaitmeninių rinkų įstatymą. 2024 m. vasario mėn. taip pat įsigalios Skaitmeninių paslaugų aktas. Abu šie aktai skirti platformų turinio mediavimui, ypač nepilnamečių apsaugai nuo neigiamo konteksto, nelegalių prekių ir paslaugų, netinkamo turinio ir kitokiai apsaugai.

Nurodyti ES priimti teisės aktai išspręs dalį teisės taikymo problemų konkrečiuose civilinės teisės institutuose, analizuojamuose kituose šio darbo skyriuose. Autorės taip pat pateiks praktinius pavyzdžius, kaip teisės normos galėtų veikti mūsų pačių sukurtoje simuliacijoje.

2. Intelektinės nuosavybės apsaugos iššūkiai metavisatoje

2.1. Nepakeičiamųjų žetonų teisinis reguliavimas – pilkoji zona

Įvertinus pirmiau aptartą metavisatos sąvoką, jos struktūrą bei siejant ją su kūrinio samprata, neišvengiamai yra būtina vertinti ir tai, su kokiomis teisinės apsaugos taikymo problemomis intelektinės nuosavybės teisės srityje susiduriama būtent metavisatos kontekste. Pradedant metavisatos ir joje egzistuosiančių objektų autorių teisių apsaugos analizę, pirmiausia, ypatingai svarbu apžvelgti jau šiuo metu rinkoje egzistuojančius virtualius kūrinius ir jų teisinį reglamentavimą. Šie minėti jau egzistuojantys objektai, be abejonės, yra minėtosios blokų grandinės technologijos vaisiai – nepakeičiamieji žetonai (angl. *non-fungible tokens*) (toliau ir – NFT). Tai yra kriptovaliutomis įsigyjami unikalūs ir nepakeičiami skaitmeniniai failai, pavyzdžiui, skaitmeninė nuotrauka, vaizdo ar garso įrašas, turintis tam tikrą ekonominę vertę kriptorinkoje (The metaverse, NFTS and IP…, 2022). Kol kas šie unikalūs skaitmeniniai kūriniai egzistuoja tik mūsų ekranuose, tačiau įžengus į virtualią erdvę – metavisatą – mes galime šiuos kūrinius matyti kaip paveikslus meno galerijoje, dėvėti drabužius ar net įsigyti kaip nekilnojamą turtą. Būtent ta pačia technologija (nepakeičiamaisiais žetonais) paremtas yra ir metavisatoje egzistuojančių objektų įgijimas, nesvarbu ar tai būtų mūsų avataras, žemės sklypas, ar bet koks kitas daiktas. Dėl šios priežasties NFT veikimo mechanizmo analizė yra ypatingai svarbi metavisatos objektų teisinės apsaugos tematikoje.

Nagrinėjant NFT technologiją, pirmiausia, derėtų pabrėžti, jog skaitmeninis failas yra sukuriamas pirminio turėtojo (autoriaus), kuris gali perleisti tam tikrą savo turimų teisių paketą kitam asmeniui (pirkėjui). Intelektinės nuosavybės teisės į minėtuosius objektus yra apibrėžiamos ir perduodamos vadinamaisiais protingaisiais sandoriais. Būtina paminėti ir pačios blokų grandinės su vienetiniais ir nepakeičiamais metaduomenimis pagalbą užtikrinant autoriaus teises bei garantijas. Pavyzdžiui, skaitmeninis NFT paveikslas su autentiškais metaduomenimis priklauso pirkėjui. Pats vaizdas, atvaizdas ar paveikslas turi unikalų kodą, dėl kurio vaizdo savininkas gali atsekti, kur ir kaip buvo naudojamas jo turimas turtas (Mikalajūnas. 2022, p. 130). Tokios galimybės suteikia saugumo ir skaidrumo NFT apyvartai skaitmeninėje rinkoje, tačiau, visgi, išlieka virtualaus atsiskaitymo spekuliacijos rizika, kibernetinių atakų grėsmė bei informacinių sistemų netobulumai, kurių prevencijai svarbu numatyti aiškų teisinį reguliavimą.

Pradedant nuo nacionalinio lygmens, virtualiosios valiutos sąvoka yra įtvirtinta atlikus Lietuvos Respublikos pinigų plovimo ir teroristų finansavimo prevencijos įstatymo (toliau - PPTFĮ) pakeitimus. PPTFĮ virtualią valiutą apibrėžia kaip skaitmeninę vertę turinčią, bet teisinio valiutos ar pinigų statuso neturinčią priemonę, kurios neleidžia ar už kurią nelaiduoja centrinis bankas ar kita valstybės institucija ir kuri nėra būtinai susieta su valiuta, tačiau kurią fiziniai ar juridiniai asmenys pripažįsta kaip mainų priemonę ir kuri gali būti elektroninėmis priemonėmis pervedama, saugoma, parduodama, keičiama, investuojama ir naudojama atsiskaitymams[2]. Toks reguliavimas suteikia daugiau skaidrumo kriptoturto keityklų ir depozitinių kriptopiniginių paslaugų teikėjų rinkoje (Laucius, 2023, p. 122). Vis dėlto, PPTFĮ pakeitimai neišsprendžia teisinio NFT statuso ir klausimai, susiję su teisių į šiuos objektus apsauga, lieka neatsakyti.

Būtent dėl sparčiai besivystančios ir populiarėjančios kriptorinkos, Europos Sąjunga taip pat yra žengusi žingsnį virtualaus turto apsaugos link, siekiant suvienodinti ir suderinti valstybių narių teisės normas bei prisitaikyti prie nesustabdomos investicijų metamorfozės. ES yra parengusi naujas kriptorinkos taisykles – Europos kriptorinkų reglamentą (toliau – MiCA), taip siekiant padidinti kriptovaliutų potencialą ir pažaboti kylančias grėsmes, tokias kaip finansinis nestabilumas, manipuliacija rinka bei finansiniai nusikaltimai. 2023 m. gegužės 31 d. priimtas MiCA reglamentas bus taikomas nuo 2024 m. gruodžio 30 d.[3] Tam, kad būtų paskatinta naujųjų technologijų plėtra ir naudojimasis, naujomis MiCA taisyklėmis siekiama užtikrinti teisinį tikrumą ir finansinį stabilumą, remti inovacijas, apsaugoti vartotojus ir investuotojus (Europos Parlamentas, 2023). MiCA normose *inter alia* aptinkamas kriptovaliutos apibrėžimas, nustatomi kriterijai kriptovaliutų paslaugų teikėjams, licencijavimo tvarka ir kiti teisiniai aspektai. Kriptoturtas reglamente apibrėžiamas kaip skaitmeninė vertės arba teisių išraiška, kurią galima perleisti ir laikyti elektroniniu būdu naudojant paskirstytojo registro ar panašią technologiją[4]. Deja, bet ES pastangos reguliuoti kriptorinką neapima kriptoturto bei, žinoma, neišsprendžia keliamų teisės taikymo problemų. Kriptoturtas vis dar nėra aiškiai apibrėžiamas Europos Sąjungos teisės aktuose ir paliekamas pilkojoje teisinio reguliavimo zonoje.

Nors ir gerokai platesnės reguliavimo apimties nei naujasis PPTFPĮ, MiCA reglamentas taip pat nereguliuoja daugelio blokų grandinės technologijos pagrindu vykdomų veiklų, susijusių su protingaisiais sandoriais bei NFT. Dėl to, net ir pradėjus taikyti šį ilgai lauktą MiCA reglamentą, teisėkūros procesas turės nesustoti tol, kol sparčiai besivystančioje industrijoje atsiras pakankamas teisinis tikrumas (Laucius, 2023, p. 126). Akivaizdi NFT reguliavimo stoka tik padeda atverti Pandoros skrynią, kalbant apie metavisatoje egzistuojančius objektus, jų

---

2 PPTFĮ 22(2) straipsnis.

3 MiCA reglamento 149 straipsnis

4 MiCA reglamento 3 straipsnis

įvairovę bei teisinį reguliavimą, todėl keliamas klausimas – kaip konkretūs objektai galės būti apsaugoti virtualioje realybėje.

2.2. Intelektinės teisės saugomi objektai – pasiklydę metavisatoje

Kaip ir realiame pasaulyje, metavisatoje egzistuos paklausa, kuri be abejonės lems pasiūlą. Metavisatos vartotojai – avatarai taipogi turės savų poreikių, kuriuos patenkinti tikslą išsikels kūrėjai bei gamintojai. Štai, pavyzdžiui, 2022 m. „Nike" prekės ženklas pristatė naująjį produktą – skaitmeninę batelių kolekciją „Swoosh", kurią įsigyti galima tik virtualioje realybėje. Nike kompanijos pranešime apie kolekciją teigiama, jog pirkėjai ilgainiui galės virtualiai dėvėti drabužius skaitmeniniuose žaidimuose ir kitose „įtraukiančiose patirtyse" (Nike Will Let People…, 2022). Kyla klausimas, ar toks objektas – virtualus garsaus prekės ženklo produktas – yra saugomas intelektinės nuosavybės teisės normų? Jeigu taip, tuomet, kokiais būdais?

Panaši dvejonė buvo iškelta Prancūzų mados namų „Hermes" byloje. 2023 m. birželio 23 d. Manheteno federalinis teismas patenkino „Hermes" prašymą visam laikui užblokuoti menininko Masono Rotšildo (Mason Rothschild) parduodamus „MetaBirkin" NFT. Sprendime konstatuota, kad NFT pažeidžia prancūzų prabangos namų teises į garsiųjų „Birkin" rankinių prekių ženklą, argumentuojant tuo, kad sukurtų NFT panašumas į realius objektus (rankines) greičiausiai suklaidintų vartotojus ir padarytų nepataisomą žalą „Hermes" mados namams. Šis Manheteno teismo sprendimas atvėrė pandoros skrynią tuo aspektu, jog prekių ženklų savininkai turėtų pagrįstą lūkestį tikėtis savo virtualių produktų apsaugos, nors kol kas valstybės stokoja aiškaus teisinio reglamentavimo tokiems objektams. Ne viena garsiųjų prekių ženklų kompanijų, pavyzdžiui, Ralph Lauren, Louis Vuitton, Hugo Boss, Versace, Tommy Hilfiger, McDonald's jau ėmėsi veiksmų, kad apsaugotų savo prekių ženklus virtualioms prekėms, kurių autentiškumą patvirtina NFT.

Keletas valstybių, kuriose aktyviai plėtojama metavisatos idėja bei problematika, jau yra priėmusios sprendimų dėl šios srities reguliavimo. Puikus pavyzdys – Japonijos teisės aktai. Japonijos vyriausybė pastaraisiais metais priėmė naujus teisės aktus ir nustatė įvairias pagalbines gaires metavisatos verslui bei „Intelektinės nuosavybės skatinimo 2022 m. planą". Pagrindinis šių teisės aktų tikslas yra prisitaikymas prie greitai atsirandančių technologijų, ypač metavisatos, įskaitant NFT. Japonija be numatomų į ateitį planų jau šiuo metu yra įgyvendinusi tam tikrus teisės aktų pakeitimus, pavyzdžiui, Nesąžiningos konkurencijos prevencijos įstatymo modifikaciją, kuris nuo šiol leidžia kontroliuoti ir metavisatoje kuriamus objektus. Anksčiau minėtasis „Nike" būtent šioje valstybėje jau yra registravęs savo prekės ženklą skaitmeninių batelių kolekcijai metavisatoje (Kasahara et al, 2023, p. 1). Šio rašto darbo autorių nuomone, būtent tokiu pavyzdžiu reikėtų sekti ir kitoms valstybėms, siekiančioms be neigiamų pasekmių įsilieti į metavisatos rinką.

Išsamesnei analizei pasirinkime dar vieną konkretų kriptoturto ir įstatymo pavyzdį. Įsivaizduokime virtualioje erdvėje sukurtą kūrinį, tarkime, skaitmeninį paveikslėlį. Kyla klausimas, ar šis kūrinys kaip intelektinė autoriaus nuosavybė yra saugomas Autorių teisių ir gretutinių teisių įstatymo (toliau - ATGTĮ). ATGTĮ kūrinys apibrėžiamas kaip originalus kūrybinės veiklos rezultatas literatūros, mokslo ar meno srityje, nepaisant jo meninės vertės, išraiškos būdo ar formos[5]. Pagal įstatymo apibrėžtą formuluotę skaitmeninis paveikslėlis tikrai patenka į reguliavimo apimtį. Nuosekliai ir sistemiškai analizuojant įstatymą galime kalbėti apie mūsų pavyzdinio objekto, skaitmeninio paveikslėlio, perleidimą kitam asmeniui, įgijėjui. Kaip ir aptarta anksčiau, perleidimą įforminsime protinguoju sandoriu, kuris bus užkoduotas mūsų paveikslėlio metaduomenyse. Ar toks nuosavybės perleidimo būdas patenka į ATGTĮ 50 straipsnio reguliuojamą zoną? Straipsnyje minimas materialusis objektas ir materialioji išraiškos forma leidžia teigti, kad skaitmeninis kūrinio formatas, neturintis fizinio pavidalo, kelia klausimą dėl tokio objekto perleidimo galimybių. Taipogi, Lietuvos teisės aktuose kol kas neaptiksime jokių protingojo sandorio reglamentavimo bei pripažinimo užuomazgų, todėl jau pats toks nuosavybės perleidimo įforminimas kelia teisės taikymo klausimus.

Taigi, metavisatos verslas gali sukurti naujų galimybių pasisavinti intelektinę nuosavybę. Intelektinės nuosavybės objektų savininkai bei licencijų teikėjai turėtų išplėsti prekių ženklų registraciją metavisatoje, kad būtų geriau valdomos ir užtikrinamos intelektinės nuosavybės teisės bei vykdoma jų stebėsena. Taip pat, svarbu teisės aktų reguliavimą pritaikyti prie naujai atsirandančių objektų bei jų formato.

2.3. Teisinės apsaugos perspektyvos avatarų kūriniams

Persikeliant konkrečiai į sparčiai kuriamą ir daug teisinių kazusų keliančią – pačią metavisatą, galima analizuoti jos pagrindinius herojus – avatarus. Virtualioje erdvėje turime savo personifikuotą atvaizdą, kuris atlieka visus mūsų kontrolėje esančius veiksmus. Pagrindinis iššūkis šiuo atveju būtų bandymas apsaugoti metavisatoje veikiančio avataro teises ir nustatyti atsakomybę už pažeidimus, naudojant esamas teisines sąvokas.

Kas atsitiktų tuomet, jeigu skaitmeninį kūrinį sukurtų ne fizinis asmuo, kaip anksčiau minėtame pavyzdyje, bet jo atstovas – avataras? Įsivaizduokime, jog užsidedame virtualios realybės akinius ir mūsų matomoje erdvėje gyvename įprastą gyvenimą. Tarkime, kad virtualioje realybėje mes sukuriame tą patį skaitmeninį paveikslėlį. Ar tokiu atveju jis bus saugomas intelektinės nuosavybės teisės normų? Be minėtosios problematikos, mes priskirtume dar vieną sąvokų neatitikimą. Pagal ATGTĮ, autorių teisių subjektas yra fizinis arba juridinis asmuo. Virtualioje realybėje veikiantis

[5] ATGT5 2 straipsnio 18 punktas.

avataras nėra nei fizinis, nei juridinis asmuo, o mūsų kaip vartotojo sukurta skaitmeninė reprezentacija, simbolizuojanti mūsų buvimą metavisatoje. Avatarai virtualioje realybėje veikia kaip realūs asmenys – sąveikauja su aplinka bei kitais vartotojais, avataro pavidalu (Davis et al, 2009, p. 93). Taigi, netgi nepereinant prie nuosavybės perleidimo ir protingųjų sandorių teisinės reikšmės, iškyla teisės taikymo problema, sukuriant kūrinį metavisatoje ne žmogaus, o jį arba ją reprezentuojančio avataro rankomis.

Galima kelti hipotezę, jog unikalios ir nepakeičiamos blokų grandinės pagrindu veikianti sistema bei saugomi skaitmeninių kūrinių metaduomenys užtikrins kūrinio autentiškumą, savininko teises bei teisėtą įgijimą ar naudojimą virtualioje realybėje. Galbūt teisės normos iš esmės nėra reikalingos tokiai moderniai ir tvariai šių laikų technologijai, tačiau bet kuriuo atveju, iškilus ginčui lieka nežinomybė, ar teisinės sistemos apsauga bus efektyvi ir iš esmės pritaikoma virtualiam turiniui. Tinkamai neišplėtus tam tikrų įstatymų sąvokų, formuluočių bei taikymo apimties, galime teigti, jog teisės normos palieka NFT mechanizmą, jo pagrindu gimstančius virtualios realybės objektus ir pačią metavisatą pilkojoje zonoje, kuri kelia riziką finansiniam stabilumui bei skaidriai ir teisėtai investicijų rinkai.

3. Asmens duomenų apsauga metavisatoje

3.1. Sparčios technologinės plėtros įtaka asmens duomenų apsaugai

Dabartinės technologijos leidžia mus itin tiksliai identifikuoti, todėl skverbimasis į mūsų privatumą yra labai intensyvus. Akivaizdu, kad skaitmeninė erdvė atveria plačias galimybes rinkti, kaupti asmens duomenis. Statistiniai duomenys rodo, kad nuo 2010 m. iki 2022 m. naudojamų duomenų kiekis padidėjo nuo 1,2 trilijono gigabaitų iki 59 trilijonų gigabaitų (54 Predictions About The State..., 2021). Vis dėlto, tokių duomenų apsauga ne visada yra tinkamai užtikrinama ir, tuo labiau, ne visada panaudojama teisėtais tikslais. Pastebima, kad dažniausiai naudotojai nekreipia dėmesio į tai, kaip ir kokius jų viešus duomenis naudoja kitos šalys, tačiau neigiamai reaguoja, kai skirtumas tarp faktinio ir tariamo jų duomenų naudojimo tampa akivaizdus ir pernelyg kontrastingas[6].

Palyginus su mūsų kasdieninėje veikloje jau įprasta tapusia socialine medija, metavisatos platformoje siekiant ištirti naudotojų elgseną, yra renkama ir saugoma daug daugiau asmens duomenų nei bet kada anksčiau. Kitaip tariant, metavisatoje yra saugomi ir tvarkomi didžiuliai kiekiai vartotojų duomenų, įskaitant ir neįprastus, iš-

[6] Pavyzdžiui, daugelis žmonių savo duomenimis su „Facebook“ platforma dalijosi noriai. Vis dėlto, gerai žinomas „Facebook“ ir „Cambridge Analytica“ duomenų skandalas sukėlė tokį masinį visuomenės pasipiktinimą, kad „Facebook“ atstovas buvo iškviestas pateikti paaiškinimus JAV Kongrese ir Jungtinės Karalystės parlamente, o „Cambridge Analytica“ netrukus bankrutavo (Lee, 2021, p. 37).

skirtinius asmens duomenis kaip pavyzdžiui, fiziologinės reakcijos, emocijos, biometriniai duomenys. Duomenų srautas ir apimtis taip pat yra milžiniški. Kaip minėta, pagal atliktus mokslinius tyrimus buvo nustatyta, kad per 20 minučių naudojimosi VR akiniais galima sugeneruoti iki 2 milijonų unikalių duomenų elementų apie vieną asmenį (Vasiliauskienė, 2023). Europos duomenų apsaugos priežiūros pareigūnas teigia, kad šie unikalūs elementai yra tokie kaip balso išraiškos, akių judesiai, kvėpavimo dažnis ir intensyvumas, asmens eisena, judėjimo, žvilgsnio duomenys, kūno reakcijos, smegenų bangos. Ir tai yra tik labai maža dalis išvardintų duomenų, prie kurių metavisata turi prieigą ir kurie leidžia per 3 sekundes be klaidos numatyti žmogaus pasirinkimus. Atsižvelgiant į įvairius asmens pasisakymus meta pasaulyje bei atliktus veiksmus šioje platformoje (pavyzdžiui, apsilankymą specialioje platformos vietoje), galima lengvai identifikuoti ir kitokio pobūdžio duomenis, pavyzdžiui, politinius įsitikinimus, seksualinę orientaciją ir pan. Taigi, technologijos leidžia privačioms bendrovėms ir valdžios institucijoms vykdant savo veiklą naudotis asmens duomenimis precedento neturinčiu mastu[7]. Dėl to, dalyvaujant metavisatoje, kyla tam tikrų problemų susijusių su asmens duomenų apsaugos kontrole.

Dėl žymiai išaugusio asmens duomenų rinkimo ir keitimosi jais masto, tikėdamiesi sustiprinti asmens duomenų apsaugą, Europos parlamentas ir Taryba 2016 m. balandžio 27 d. patvirtino Bendrąjį duomenų apsaugos reglamentą (ES) 2016/679, kuris įsigaliojo 2018 m. gegužės 25 d. Šio reglamento teisinis pagrindas buvo Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos 8 straipsnis, kuriuo buvo siekiama reglamentuoti interneto naudotojų asmens duomenų apsaugą[8]. Reglamente pirmiausia nustatyta, kad asmens duomenys turi būti tvarkomi teisėtai, sąžiningai ir skaidriai, konkrečiais, aiškiai apibrėžtais ir teisėtais tikslais. Be to, jame apibrėžiamas duomenų kiekio mažinimo principas, iš kurio išplaukia būtinybė, kad renkami duomenys būtų adekvatūs, tinkami ir riboti, atsižvelgiant į tikslus, kuriais jie tvarkomi. Nors šis reglamentas kažkada buvo vadinamas „griežčiausiu privatumo ir duomenų apsaugos įstatymu pasaulyje“ (Martin, 2022, p. 235), pamažu metavisata išryškina šio „auksinio standarto“ trūkumus. Kitaip tariant, šiuo metu BDAR nėra pritaikytas apsaugoti meta pasaulio naudotojus nuo netinkamo asmens duomenų panaudojimo.

---

[7] BDAR preambulės 6 punktas.

[8] Europos sąjungos pagrindinių teisių chartija užtikrina asmeniui teisę į privatų ir šeimos gyvenimą bei garantuoja kiekvieno teisę į savo asmens duomenų apsaugą (Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartija, 2010). Tokie duomenys turi būti tinkamai tvarkomi ir naudojami tik konkretiems tikslams ir tik atitinkamam asmeniui sutikus ar kitais įstatymo nustatytais teisėtais pagrindais. Be to, kiekvienas asmuo turi teisę susipažinti su apie jį surinktais duomenimis, o šių taisyklių laikymąsi kontroliuoja nepriklausoma institucija.

3.2. Ar Bendrasis duomenų apsaugos reglamentas užtikrina apsaugą metavisatos naudotojo duomenims?

Vienas iš metavisatoje kylančių teisinių iššūkių yra neteisėtas duomenų tvarkymas BDAR 6 ir 9 straipsnių prasme. Duomenų tvarkymas yra teisėtas tik tuo atveju, jeigu taikoma bent viena BDAR 6 straipsnyje numatytų sąlygų ir tik tokiu mastu, kokiu ji yra taikoma. BDAR 9 straipsnis numato, kad draudžiama tvarkyti asmens duomenis, atskleidžiančius rasinę ar etninę kilmę, politines pažiūras, religinius ar filosofinius įsitikinimus ar narystę profesinėse sąjungose, taip pat tvarkyti genetinius duomenis, biometrinius duomenis, siekiant konkrečiai nustatyti fizinio asmens tapatybę, sveikatos duomenis arba duomenis apie fizinio asmens lytinį gyvenimą ir lytinę orientaciją. Taigi, tiriant pavojų asmens duomenų apsaugai metavisatoje svarbu apibrėžti biometrinių duomenų sąvoką, nes šioje naujai sukurtoje virtualioje erdvėje dažniausiai gaunami duomenys bus ne kas kita, o biometriniai duomenys (Metaverse: opportunities, risks and policy..., 2022). Reglamentas biometrinius duomenis apibrėžia kaip po specialaus techninio apdorojimo gautus asmens duomenis, susijusius su fizinio asmens fizinėmis, fiziologinėmis arba elgesio savybėmis, pagal kurias galima konkrečiai nustatyti arba patvirtinti to fizinio asmens tapatybę, kaip antai veido atvaizdai arba daktiloskopiniai duomenys. Pagal BDAR 9 straipsnį šiuos duomenis tvarkyti draudžiama, išskyrus atvejus, kai duomenų subjektas davė aiškų sutikimą arba susiklostė konkrečios straipsnyje nurodytos aplinkybės. Šiuo metu, metavisatos platformoje renkami biometriniai duomenys negali būti pagrįsti nei vienu BDAR 9 straipsnyje numatytu pagrindu (sutikimu, būtinybe vykdyti teisinę prievolę, viršesniu teisėtu interesu ir pan.), dėl to atsiranda duomenų tvarkymo pažeidimas (Vasiliauskienė, 2022). Be to, VR įrenginiai, naudojami patekti į metavisatą, leidžia identifikuoti ir rinkti duomenis ne tik apie patį naudotoją, bet ir apie bet kurį pašalinį asmenį, esantį naudotojo akiratyje, net jei tas pašalinis asmuo nusprendė neįžengti į virtualią erdvę (Anidjar et al, 2023, p. 22). Taigi, tai kelia grėsmę asmens duomenų saugumui ne tik metavisatos vartotojui.

Sprendžiant BDAR taikymo galimybių metavisatos naudotojų duomenų apsaugai klausimą reikia atsižvelgti į šiai platformai būdingus ypatumus. Metavisatoje veikia daugybė skirtingas paslaugas teikiančių subjektų. Ateityje, tikėtina, visi metavisatos paslaugas teikiantys subjektai šioje alternatyvioje realybėje kurs platų ryšių tinklą, todėl bus labai sunku nustatyti vieno konkretaus subjekto atsakomybę už įsipareigojimų duomenų apsaugos srityje nesilaikymą. Apibrėžti skirtumą tarp duomenų valdytojo ir duomenų tvarkytojo metavisatoje gali tapti dideliu iššūkiu, nes metavisatą sudarantys subjektai yra labai glaudžiai susiję (Metaverse: opportunities, risks and policy..., 2022). Todėl iš karto kyla klausimas dėl naudotojų sutikimų, kuriais suteikiama teisė tvarkyti renkamus duomenis, surinkimo ir įsipareigojimo skelbti privatumo politiką, t. y., ar tokie sutikimai turėtų būti renkami bendrai viso meta pasaulio, ar kiekvienos

metavisatos paslaugas teikiančio subjekto atskirai? Kaip minėta, pagal BDAR vartotojai turi duoti aiškų sutikimą dėl kiekvieno konkretaus tikslo. Tad, pavyzdžiui, jei meta visatoje avataras lankytųsi koncerte, kurio savininkas yra „Concert Service Entity" ir vėliau eitų į aukcioną, kurio savininkas yra „Auction House Entity", reikėtų gauti atskirus asmens sutikimus. Vis dėlto, reikia nepamiršti, kad visa minėta surenkama informacija yra labai svarbi įtraukiančiai patirčiai meta pasaulyje. Todėl, tikėtina, kad daugelis metavisatos naudotojų dalysis daugeliu duomenų, kad galėtų mėgautis geresne patirtimi. Puikus šios idėjos pavyzdys galėtų būti „Meta Quest Pro" - tai naujausios VR ausinės, kurios stebi akių judesius ir veido išraiškas naudodamos penkias į vidų nukreiptas kameras. Avatarai realiuoju laiku gali rodyti išraiškas, pavyzdžiui, šypsenas, mirktelėjimus ar pakeltus antakius. Meta aiškiai paskelbė, kad „Meta Quest Pro" yra pagrįsta pasirinkimo principu, leidžiančiu naudotojams nuspręsti, ar dalytis tokia informacija su platforma (Anidjar et al, 2023, p. 23). Taigi, asmenys, norėdami pilnavertiškai naudotis šia patirtimi, yra „priversti" sutikti dalintis šiais duomenis. Tad galima daryti išvadą, kad meta pasauliui yra būdingas platus dirbtinio intelekto naudojimas ir didesnių duomenų kiekių gavimas nei iki šiol, todėl naudotojų sutikimo gavimas dėl neskelbtinų duomenų, ateityje gali būti net priverstinis, nes tokių duomenų tvarkymas greičiausiai bus pagrindinė prieigos prie metavisatos teikiamų galimybių ir naudojimosi jomis sąlyga (Vertuccio, 2023, p. 141).

Kaip jau aptarėme anksčiau, meta pasaulis gali reikšti, kad reikės naujų su privatumu susijusių teisės aktų. O kaip dėl BDAR 17 straipsnyje įtvirtintos teisės būti pamirštam (angl. *right to be forgotten*), suteikiančios asmeniui teisę reikalauti, kad surinkti duomenys būtų ištrinti? Dauguma asmens duomenų apsaugos ekspertų sutinka, kad teisę būti pamirštam gali būti daug sunkiau įgyvendinti dėl dar spartesnio dalijimosi asmens duomenimis tarp skirtingų duomenų tvarkytojų (Vardanyan, 2023, p. 101). BDAR 17 straipsnio 2 dalis numato, kad, kai duomenų valdytojas viešai paskelbė asmens duomenis ir asmens reikalavimu privalo asmens duomenis ištrinti, duomenų valdytojas atsižvelgdamas į turimas technologijas ir įgyvendinimo sąnaudas, imasi pagristų veiksmų, įskaitant technines priemones, kad informuotų duomenis tvarkančius duomenų valdytojus, jog duomenų subjektas paprašė, kad tokie duomenų valdytojai ištrintų visas nuorodas į tuos asmens duomenis arba jų kopijas ar dublikatus. Nors minėtame straipsnyje nustatyta pareiga yra teigiamas žingsnis, siekiant užtikrinti veiksmingą teisės būti pamirštam įgyvendinimą, pareiga pranešti kitiems duomenų valdytojams kelia keletą praktinių klausimų. Straipsnyje įtvirtinta prievolė informuoti kitus duomenų valdytojus daugeliu atvejų duomenų valdytojui gali būti sudėtinga. Asmuo gali būti nepajėgus atsekti visų kitų duomenų valdytojų, kuriems jis perdavė asmens duomenis. Taipogi, BDAR nepateikiama jokių gairių, kas laikytina pagrįstais veiksmais informuojant kitus duomenų valdytojus. Iš minėto straipsnio formuluotės galima suprasti, kad duomenų valdytojui, kuriam informavimo prievolės įvykdymas gali užimti daug laiko ir technologiniu požiūriu būti per brangus, tuo-

met tai, priklausomai nuo konteksto, gali būti teisėta priežastis nepradėti informuoti kitų duomenų valdytojų (Vardanyan, 2023, p. 99). Kadangi terminas „pagrįsti veiksmai“ BDAR nėra išsamiau paaiškintas, jis duomenų valdytojui išlieka labai abstraktus ir gali būti interpretuojamas. Tikėtina, kad dėl „pagrįstų veiksmų“ aiškinimo gairių trūkumo daugelis duomenų valdytojų tai aiškins sau palankia linkme. Taigi, galima teigti, kad gavus prašymą ištrinti asmens duomenis, duomenų valdytojui gali pasirodyti neįmanoma ištrinti duomenų, nes juos jau tvarko daugybė kitų metavisatos paslaugų teikėjų, nepaisant pirmiau aptarto įpareigojimo. Vis dėlto, reikia nepamiršti, kad papildytoji realybė leidžia duomenų valdytojams vietoj teksto naudoti vaizdus, ženklus ir kitus vizualinius aspektus, kad atkreiptų duomenų subjektų dėmesį į jų asmens duomenų tvarkymo pokyčius (Vardanyan, 2023, p. 103). Autorių nuomone, šios priemonės gali būti naudojamos siekiant atkreipti metavisatos naudotojų dėmesį į jų teises, įskaitant teisę būti pamirštam. Todėl yra tikimybė, kad naudojant naująsias technologijas ir jų teikiamas priemones meta pasaulio duomenų subjektų informuotumas apie jų teises padidės, o vėliau atsiras daugiau galimybių pasinaudoti duomenų subjekto teisėmis, įskaitant teisę būti pamirštam.

Galiausiai, sprendžiant atsakomybės už duomenų apsaugos pažeidimus klausimą, paraleliai kyla ir jurisdikcijos nustatymo problema – jeigu metavisatos modelis yra toks decentralizuotas, kokios valstybės jurisdikcijai būtų priskirtas nagrinėti ginčas, ar naudotojo buvimo vietos, ar avataro buvimo vietos, o gal atitinkamų serverių buvimo vietai? Kaip minėta, metavisatos naudotojas yra daugiausiai „vartotojas“ teisės reguliavimo prasme, taigi, autorių nuomone, vartotojo skundo padavimo jurisdikcija, bent jau ES ribose, yra išspręsta per 2012 m. gruodžio 12 d. Europos Parlamento ir Tarybos reglamento (ES) Nr. 1215/2012 (Briuselis I) taisykles. Be to, BDAR 27 straipsnis papildomai nurodo, kad tiems, kurie nėra įsisteigę ES, tačiau kurie nori tvarkyti valstybių narių piliečių duomenis, privaloma paskirti ES atstovą, kuris atstovautų duomenų valdytojui ar duomenų tvarkytojui. Taigi, sprendžiant jurisdikcijos klausimą, BDAR turėtų būti taikomas pagal tos valstybės narės jurisdikciją, kurioje yra įsteigtas ES atstovas.

Kitas svarbus aspektas, kuris iškils metavisatoje, galėtų būti poreikis reguliuoti profiliavimo[9] mechanizmus, kurie dėl novatoriškų technologijų naudojimo gali būti plėtojami neteisėtais būdais. BDAR 22 straipsnis numato, kad duomenų subjektas turi teisę nebūti automatizuotu duomenų tvarkymu pagrįsto sprendimo gavėju, išskyrus atvejus, kai sprendimas grindžiamas aiškiu duomenų subjekto sutikimu arba yra patvirtintas ES ar valstybės narės nacionaliniais teisės aktais, arba yra būtinas sutarčiai

---

[9] Profiliavimą galima apibrėžti kaip bet kokios formos automatizuotą asmens duomenų tvarkymą, kai asmens duomenys naudojami, siekiant įvertinti tam tikrus su fiziniu asmeniu susijusius asmeninius aspektus, visų pirma – išanalizuoti ar numatyti aspektus, susijusius su to fizinio asmens darbo rezultatais, ekonomine situacija, sveikatos būkle, asmeniniais pomėgiais, interesais, patikimumu, elgesiu, buvimo vieta arba judėjimu (BDAR 4 straipsnio 1 dalies 4 punktas).

įvykdyti. Tyrėjai yra nustatę, kad akių sekimo prietaisai gali suteikti bendrovėms duomenų, kurie gali būti naudojami labai smulkiai tikslinei reklamai (Metaverse: opportunities, risks and policy..., 2022). Ne paslaptis, kad šiuolaikinės technologijos yra suinteresuotos skatinti asmenis daugiau laiko praleisti virtualioje erdvėje, kad būtų galima surinkti daugiau duomenų. Taigi, metavisatos suteikiama galimybė susipažinti su neįprastais duomenimis, pavyzdžiui, emocinėmis reakcijomis, gali lemti didelės žalos atsiradimą, sakykim, jeigu, pasinaudojant užfiksuotomis žmonių reakcijomis į tam tikrus pasisakymus ar vaizdinius, yra manipuliuojama rinkėjais (ypatingai pažeidžiamomis grupėmis). Dar vienas pavyzdys galėtų būti metavisatos technologijų pagalba renkami duomenys apie asmens širdies ritmą. Pavyzdžiui, draudimo bendrovės galėtų turėti naudos iš tokio pobūdžio duomenų. Jei naujosios technologijos aptiktų ir atskleistų tam tikras sveikatos problemas, bendrovės galėtų pasinaudoti naudotojų metavisatoje surinkta informacija, kad pateisintų draudimo įmokų didinimą. Taigi, nesankcionuota prieiga prie duomenų, jų atskleidimas ar keitimas - kelia rimtą grėsmę meta pasaulio vartotojams.

Apibendrinat, kaip socialinės žiniasklaidos platformos sumažino asmenų gyvenimo privatumą, taip ir meta pasaulio platforma sukels keblių problemų ateityje, kai ji taps plačiai paplitusi tarp naudotojų. Europos Parlamentas pabrėžė, kad privatumo ir duomenų apsaugos sistema turėtų būti taikoma meta pasaulio veikimui, ir paragino Komisiją užtikrinti, kad šioje alternatyvioje realybėje veikiantys paslaugų teikimo subjektai laikytųsi galiojančios teisinės sistemos (Metaverse: opportunities, risks and policy..., 2022). Taip pat pamažu yra raginama peržiūrėti ir atnaujinti BDAR, nes jis nebuvo pritaikytas naujiesiems iššūkiams, kuriuos dabar kelia metavisata. Vis dėlto, yra autorių, kurie laikosi pozicijos, jog vienas iš sprendimo būdų, siekiant sureguliuoti asmens duomenų rinkimą metavisatoje yra apskritai nerinkti jokių naudotojų duomenų (Lee, 2021, p. 37). Tačiau tai labai sumažintų galimas inovacijas, ekonomines, komercines galimybes, kurias galėtų pasiūlyti metavisata. Kitas sprendimas, už kurį pasisakė ir pasaulio lyderiai, pavyzdžiui, buvusi Vokietijos kanclerė Angela Merkel, – sudaryti sąlygas naudotojų sutikimu prekiauti privatumo duomenimis, kai naudotojai gali parduoti savo asmens duomenis mainais už piniginę ar kitokią naudą (Lee, 2021, p. 37). Mokslininkai jau pateikė savo įžvalgas apie privatumo ekonomiką (Acquisti et al, 2016, p. 444) ir veiksmingos privatumo prekybos rinkos dizainą (Pal, 2018, p. 5). Toks požiūris leistų užtikrinti protingą duomenų srautą, būtiną galimoms inovacijoms, ir kartu sutartą atlyginimą naudotojams už jų duomenis.

Išvados

1. Įvertinus skirtingus metavisatos apibrėžimus, metavisatą galima apibūdinti kaip inovatyvią, sparčiai populiarėjančią bei iš keleto sudėtinių dalių susidedančią technologiją, kuri leidžia jos naudotojui patirti kur kas realistiškesnius potyrius.

Vis dėlto, toks virtualus pasaulis dėl savo neeilinės, sudėtingos sandaros bei neaprėpiamų galimybių sukuria realius pavojus ir grėsmes metavisatos naudotojams, pavyzdžiui privatumo praradimas, virtualios patyčios ir agresija, nelegalus intelektinės nuosavybės panaudojimas ir daugelis kitų. Šios virtualioje erdvėje kylančios grėsmės turi būti sprendžiamos ne tik techninėmis, bet ir teisinėmis priemonėmis.

2. Intelektinės nuosavybės teisiniai iššūkiai kyla suvokiant metavisatą ir joje egzistuojančius objektus kaip kūrinius. Turtas įgyjamas ir disponuojamas virtualioje erdvėje kol kas yra pilkojoje zonoje ir kelia rimtas problemas civilinėje apyvartoje, kadangi tiek nacionaliniai, tiek tarptautiniai tiesiogiai taikomi teisės aktai nėra konkrečiai pritaikyti alternatyviame pasaulyje susiklostantiems teisiniams santykiams reguliuoti.
3. Vienas iš pagrindinių metavisatoje kylančių teisinių iššūkių yra neteisėtas asmens duomenų tvarkymas. BDAR šiuo metu nėra pritaikytas apsaugoti meta pasaulio naudotojus nuo netinkamo asmens duomenų panaudojimo. Meta pasauliui yra būdingas platus dirbtinio intelekto naudojimas ir didesnių duomenų kiekių gavimas nei iki šiol, todėl naudotojų sutikimas dėl neskelbtinų duomenų, ateityje gali būti net priverstinis, nes tokių duomenų tvarkymas greičiausiai bus pagrindinė prieigos prie metavisatos teikiamų galimybių ir naudojimosi jomis sąlyga.

Šaltinių sąrašas

Nacionaliniai teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos pinigų plovimo ir teroristų finansavimo prevencijos įstatymas (1997). *Valstybės žinios*, 63 – 1502.
2. Lietuvos Respublikos autorių teisių ir gretutinių teisių įstatymas (1999). *Valstybės žinios*, 50 – 1598.

Tarptautinės teisės ir užsienio teisės aktai

1. Europos Parlamento ir Tarybos 2012 m. gruodžio 12 d. reglamentas (ES) Nr. 1215/2012 dėl jurisdikcijos ir teismo sprendimų civilinėse ir komercinėse bylose pripažinimo ir vykdymo. *OL L 351, p. 1.*
2. Europos Parlamento ir Tarybos 2016 m. balandžio 27 d. reglamentas (ES) Nr. 2016/679 dėl fizinių asmenų apsaugos tvarkant asmens duomenis ir dėl laisvo tokių duomenų judėjimo ir kuriuo panaikinama Direktyva 95/46/EB (Bendras duomenų apsaugos reglamentas). *OL L 119, p. 1.*
3. Europos Parlamento ir Tarybos 2023 m. gegužės 31 d. reglamentas (ES) Nr. 2023/1114 dėl kriptoturto rinkų, kuriuo iš dalies keičiami reglamentai (ES) Nr. 1093/2010 bei (ES) Nr. 1095/2010 ir direktyvos 2013/36/ES bei (ES) 2019/1937. *OL L 150, p. 40.*
4. Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartija (2010). Europos Sąjungos oficialusis leidinys, C 83/389.

Teismų praktika

5. Hermes International et al v. Rothschild. The Ruling of the Southern District Cort of New York of 30 September 2022. Civil case No. 1:2022cv00384.

Specialioji literatūra

6. Acquisti, A. et al (2016). The Economics of Privacy. *Journal of Economic Literature*. 54(2), p. 442 – 492 [online]. Available at: http://dx.doi.org/10.1257/jel.54.2.442 [Accessed 13 December 2023].
7. Anidjar, L. Y. et al (2023). The Matrix of Privacy: Data infrastructure in the AI-powered Metaverse. *Harward Law & Policy Review, Forthcoming*. p. 1 – 55 [online]. Available at: https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4363208 [Accessed 20 December 2023].
8. Baily, M. (2022). Privacy in a programmed platform: how the general data protection regulation applies to the metaverse. Harvard Journal of Law & Tachnology, 36 (1), p. 235 – 261. [online]. Available at: https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v36/Martin-Privacy-in-a-Programmed-Platform.pdf [Accessed 11 December 2023].
9. Chalmers, D. J. (2022). Reality+: Virtual Worlds and the Problems of Philosophy. W. W. Norton & Company. Journal of the Association for Information Systems 10(2) [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/220580589_Avatars_People_and_Virtual_Worlds_Foundations_for_Research_in_Metaverses [Accessed 20 September 2023].
10. Davis, A. et al (2009). Avatars, People, and Virtual Worlds: Foundations for Research in Metaverses. Journal of the Association for Information Systems. [online]. Available at: https://aisel.aisnet.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1491&context=jais [Accessed 13 December 2023].
11. Kang, D., Lee, CG., Kwon, O. (2023). Pneumatic and acoustic suit: multimodal haptic suit for enhanced virtual reality simulation. *Virtual Reality* ***27***, p. 1647–1669 [online]. Available at: https://doi.org/10.1007/s10055-023-00756-5 [Accessed 3 November 2023].
12. Kim, J. (2021). Advertising in the Metaverse: Research Agenda. Journal of Interactive Advertising, 21(3) [online] Available at: https://doi.org/10.1080/15252019.2021.2001273 [Accessed 25 September 2023].
13. Laeeq, K. (2022). Metaverse: Why, How and What. [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/358505001 [Accessed 7 December 2023].
14. Laucius, G. (2023). Naujasis kriptoturto veiklos reglamentavimas Lietuvoje ir Europos Sąjungoje. *Teisė*, p. 115-132 [interaktyvus]. Prieiga per internetą https://www.zurnalai.vu.lt/teise/article/view/29932 [žiūrėta 2023 m. gruodžio 2 d.].
15. Lee, L. et al (2021). All One Needs to Know about Metaverse: A Complete Survey on Technological Singularity, Virtual Ecosystem, and Research Agenda. *Journal of LaTEX class files*, 14 (8), p. 1 – 66. [online]. Available at: https://doi:10.13140/RG.2.2.11200.05124/8 [Accessed 11 December 2023].
16. Leenes, R. E. (2009). Privacy regulation in the metaverse. *Handbook of research on socio-technical design and social networking systems*, p. 123-136 [online]. Available at:

https://pure.uvt.nl/ws/files/1072976/Leenes_privacy_regulation_in_the_metaverse_090224.pdf [Accessed 20 September 2023].
17. Mikalajūnas, E. (2022). NFT doktrininis-teisinis apibrėžimas ir jo problematika, sietina su Europos Sąjungos kriptoteisinių santykių reguliavimo modeliu. Jurisprudencija. [interaktyvus]. Prieiga per internetą https://doi.org/10.13165/JUR-22-29-1-06 [žiūrėta 2023 m. rugsėjo 2 d.].
18. Mystakidis, S. (2022). Metaverse. *Encyclopedia*, p. 486-497 [online]. Available at: https://www.mdpi.com/2673-8392/2/1/31 [Accessed 22 September 2023].
19. Vardanyan, L. et al (2023). The Unwanted Pradoxes Of the Right to Be Forgotten. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 17(1), p. 87 – 109. [online]. Available at: https://doi.org/10.5817/MUJLT2023-1-3 [Accessed 20 October 2023].

Kiti šaltiniai

20. Anwar, H. (2023). Meta's CEO Gives Green Light to Lower Age Limit Of VR Headsets For The Metaverse. [online] Available at: https://www.digitalinformationworld.com/2023/06/metas-ceo-gives-green-light-to-lower.html [Accessed 15 October 2023].
21. Bendifallah, L. et al *(2022).* Introduction to the Metavrese. [online]. Available at: https://www.square-management.com/wp-content/uploads/2022/12/focus-introduction-metavers-en.pdf [Accessed 1 December 2023].
22. Cadwalladr, C. et al (2018). Revealed: 50 milion Facebook profiles harvested for Cambridge Analytica in major data breach. The Guardian's science blog. [blog] 17 March. Available at: https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election [Accessed 19 December 2023].
23. Di Salvo, M. (2023). Colombia just held a Court Hearing in the Metaverse – Cartoon Avatars and All. [online] Available at: https://finance.yahoo.com/news/colombia-just-held-court-hearing-222549928.html?guce_referrer=aHR0cHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAAJw31ge5cKYiSuCLiS08NPluZR2QnWSDgxbFo8fortxSbFFtuEPAR8X3PqUerVfmhWWzKk9I-JBUTCccrMv8oLs6y6YxtZG6ZPC9-r3KgBoKHIBzHHZFw_21Pqn120fB78P7FiU7QHAjiIpKWMoHVaxZakezDVJwlFtDXQW8sne6&guccounter=1 [Accessed 20 September 2023].
24. Dingilevskis, M. (2022). Teisinis Išorinio Pasaulio Skepticizmas: Loginė ir Kiti Neseni Teisiniai Pranešimai apie Meta Visatą. [interaktyvus] Prieiga per internetą https://www.teise.pro/index.php/2022/07/11/m-dingilevskis-teisinis-isorinio-pasaulio-skepticizmas-login-ir-kiti-neseni-teisiniai-pranesimai-apie-meta-visata/ [žiūrėta 2023 m. gruodžio 2 d.].
25. European Council. (2022). Digital Finance: Agreement Reached on European Crypto Assets Regulation (MiCA). [online]. Available at: https://www.consilium.europa.eu/lt/press/press-releases/2022/06/30/digital-finance-agreement-reached-on-european-crypto-assets-regulation-mica/ [Accessed 20 September 2023].
26. European Council. (2022). Metaverse – virtual world, real challenges. [online] Available at: https://www.consilium.europa.eu/media/54987/metaverse-paper-9-march-2022.pdf [Accessed 20 September 2023].

27. European data protection supervisor. *Metaverse.* [online]. Available at: https://edps.europa.eu/press-publications/publications/techsonar/metaverse_en. [Accessed 19 December 2023]
28. European Parliamentary Research Service (2022). Metaverse: opportunities, risks and policy implications. [online] Available at: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2022)733557 [Accessed 10 December 2023].
29. Forbes. *54 Predictions About The State Of Data In 2021*. [online]. Available at: https://www.forbes.com/sites/gilpress/2021/12/30/54-predictions-about-the-state-of-data-in-2021/?sh=5c2b2969397d [Accessed 19 December 2023].
30. Hoover, A. (2022). Metaverse has a sexual harassment problem and it's going to get worse. [online] Available at: https://www.morningbrew.com/daily/stories/2022/06/14/metaverse-has-a-harassment-problem [Accessed 2 December 2023].
31. Huang, J. (2021). Artificial Intelligence: Interview with Jensen Huang. [online]. Available at: https://time.com/5955412/artificial-intelligence-nvidia-jensen-huang/ [Accessed 25 September 2023].
32. Kasahara, C. et al. (2023). IP Protection in the Metaverse in Japan. [online]. Available at: https://www.aplawjapan.com/application/files/1516/8662/6479/EN_Newsletter_AS_025.pdf [Accessed 8 December 2023].
33. Kasahara, C. et al. (2023). The Japanese Government's Approach to legal issues in Metaverse. [online]. Available at: https://www.aiklaw.co.jp/en/whatsnewip/2023/08/18/4269/ [Accessed 8 December 2023].
34. Meta.com. *Introducing Meta: A Social Technology Company*. [online]. Available at: https://about.fb.com/news/2021/10/facebook-company-is-now-meta/ [Accessed 19 December 2023].
35. Milmo, D. (2021). Enter the metaverse: the digital future Mark Zuckenberg is steering us forward. The Guardian news. 28 October. [online]. Available at: https://www.theguardian.com/technology/2021/oct/28/facebook-mark-zuckerberg-meta-metaverse [Accessed 19 December 2023].
36. Outlaw, J. et al. (2019). Industry review boards are needed to protect VR user privacy. *World Economic Forum* [online]. Available at: https://www.weforum.org/agenda/2019/08/the-hidden-risk-of-virtual-reality-and-what-to-do-about-it/ [Accessed 20 September 2023].
37. Pal, R. et al (2018). *Privacy markets in the Apps and IoT age*. Technical Report. University of Cambridge. [online]. Available at: https://www.cl.cam.ac.uk/techreports/UCAM-CL-TR-925.html [Accessed 11 December 2023].
38. Perry, F. (2022). Nike Will Let People Design and Sell Sneakers for the Metaverse. [online] Available at: https://www.wired.co.uk/article/nike-will-let-people-design-and-sell-sneakers-for-the-metaverse [Accessed 8 December 2023].
39. Pimentel, D. et al (2022). An introduction to learning in the metaverse. [online] Available at: https://scholar.harvard.edu/files/mcgivney/files/introductionlearningmetaverse-april2022-meridiantreehouse.pdf [Accessed 1 December 2023].

40. Ramos, A. (2022). The metaverse, NFTS and IP rights: To regulate or not regulate? [online]. Available at: https://search.informit.org/doi/abs/10.3316/informit.876750161553999 [Accessed 7 December 2023].
41. Salome, H. (2022) From NFTs to the Metaverse – are they game changers? [online] Available at: https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ch/pdf/nfts-to-metaverse.pdf [Accessed 20 September 2023].
42. Turdialiev, M. A. P. (2023). Legal Discussion of Metaverse Law. International Journal of Cyber Law, 1(3) [online]. Available at: https://irshadjournals.com/index.php/ijcl [Accessed 22 September 2023].
43. Vasiliauskienė, R. (2022). *Baudos už BDAR pažeidimus kasmet didėja – rekordininkė „Amazon"*. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.lrt.lt/naujienos/verslo-pozicija/692/1854272/renata-vasiliauskiene-baudos-uz-bdar-pazeidimus-kasmet-dideja-rekordininke-amazon [žiūrėta 2023 m. gruodžio 10 d.].
44. Vasiliauskienė, R. ir kiti (2023). *Meta pasaulių iššūkiai: kiek saugūs esame kompiuterinių žaidimų erdvėse?* Vilnius: konferencijos medžiaga.
45. Vertuccio, A. (2023) *The metaverse and privacy: new criterial issues on the horizon*. Macedonia: proceedings of the conference. [online]. Available at: https://js.ugd.edu.mk/index.php/scgw/article/view/6045 [Accessed 11 December 2023].

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.12

TEISINĖ AKLAVIETĖ ĮMONĖJE: AKCININKŲ GINČŲ SPRENDIMO BŪDAI

Simona Dilytė, Domantas Juodikis

Vilniaus Universiteto Teisės fakulteto
4 kurso Privatinės teisės katedros
Civilinės ir verslo teisės šakos studentai
Saulėtekio al . 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: simona.dilyte@tf.stud.vu.lt, domantas.juodikis@tf.stud.vu.lt
Mokslinio straipsnio akademinė kuratorė lekt. dr. Eglė Lauraitytė
El. paštas: egle.lauraityte@tf.stud.vu.lt
Mokslinio straipsnio praktinis kuratorius dr. Robertas Čiočys
El.paštas: robertas.ciocys@ellex.legal

Šiame straipsnyje analizuojamos dėl akcininkų nesutarimų įmonėse susiklostančios teisinės aklavietės ir galimi jų sprendimo būdai. Remiantis Lietuvos ir užsienio teisės doktrina, teismų praktika, teisės aktais, susipažinus su atskiromis akcininkų sutartimis, šiame darbe atskleidžiama, jog situacija, kuomet bendrovės akcininkai, dėl tarpusavio konfliktų ir nesutarimų, ilgesnį laiko tarpą negali priimti vieningo sprendimo taip sukuriant sprendimų įšaldymo situaciją įmonėje yra įprastas reiškinys, kuris gali būti išsprendžiamas pasitelkiant tam tikrus mechanizmus. Nurodomi galimi tokių situacijų sprendimo būdai padarant išvadą, jog teisminiai aklavietės pašalinimo mechanizmai nėra patrauklūs, patariant rinktis iš anksto suderintą abiejų šalių valią atitinkančius sutartinius variantus. Straipsnyje pateikiami 2023 metais suformuluoti universalūs ir apibendrinti Lietuvos Aukščiausiojo Teismo išaiškinimai dėl galimybės opciono sutartį įgyvendinti natūra. Aptariamos sutarčių laisvės principo ribos akcininkams sudarant tokius susitarimus, bei iš jų kylanti opciono įgyvendinamumo problematika Lietuvoje.

Pagrindiniai žodžiai: *aklavietė, akcininkų sutartis, opcionas, sutarties laisvės principas, įgyvendinamumas.*

LEGAL DEADLOCK IN THE COMPANY: WAYS TO RESOLVE SHAREHOLDER DISPUTES

This article analyses the legal deadlocks arising from shareholder disagreements in companies and the possible solutions to them. Based on Lithuanian and foreign legal doctrine, case law, legal acts, as well as on particular agreements between shareholders, this

Copyright © Simona Dilytė, Domantas Juodikis, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

paper reveals that the situation when shareholders of a company are unable to reach a common decision due to conflicts and disagreements between them for an extended period of time, thus creating a situation of decision-making deadlock in the company, is a common phenomenon that can be resolved by means of certain mechanisms. The possible solutions to such situations are outlined, concluding that judicial mechanisms to resolve the deadlock are not attractive, and advising to opt for contractual options that are mutually agreed in advance. The article presents the universal and generalised interpretations of the Supreme Court of Lithuania on the possibility of enforcing an option agreement in kind, formulated last year. It discusses the limits of the principle of freedom of contract for shareholders when concluding such agreements, and the resulting problems of option enforceability in Lithuania.

***Key words**: deadlock, shareholders' agreement, option, freedom of contract, enforceability.*

Įvadas

Vis daugiau žmonių savo verslą nusprendžia pradėti pasitelkiant juridinius asmenis, uždarosios akcinės bendrovės vis dar išlieka kaip populiariausia to forma. Kaip ir kasdieniniame gyvenime, taip ir versle neapsieinama be ginčų, pykčių ir intrigų tarp jame dalyvaujančių asmenų. Tinkamas galimų akcininkų nesutarimų sprendimo būdų ir iš to kylančių problemų aptarimas, vėlesnis jų pritaikymas praktikoje leistų geriau sukontroliuoti šiuos procesus, neleidžiant įsivyrauti bendrovės „paralyžiui". Nors Lietuvos teisės doktrinoje galima rasti mokslinių darbų, nagrinėjančių akcininkų sutartis (P. Miliauskas, 2012), taip pat akcijų opcionus, prijungimo bei prisijungimo teisių įgyvendinimą (J. Rimas, 2010), tačiau gilesnės teisinės aklavietės sprendimo būdų bei jų įgyvendinamumo problematikos analizės pasigendama. Atsižvelgiant į tai, šio straipsnio **tyrimo objektas** Lietuvos ir užsienio valstybių teisės doktrinos, teisės aktų ir teismų praktikos, taip pat atskirų akcininkų sutarčių analizė, siekiant atskleisti kas yra teisinė aklavietė įmonėje, galimus jos sprendimo būdus ir iš to kylančią problematiką. **Darbo tikslas** yra remiantis nurodytais šaltiniais atskleisti teisinės aklavietės įmonėje sampratą, pateikti teisminius bei galimus sutartinius jos sprendimo būdus, išanalizuoti opcioną, kaip vieną iš galimų aklavietės sprendimo būdų, jo santykį su preliminariąja sutartimi, sutarties laisvės principo ribomis, aptarti teismo sprendimo, kuriuo atsakovas įpareigojamas perleisti akcijas kitai šaliai, nevykdymo problematiką. Tikslo siekiama sprendžiant šiuos **uždavinius**: siekiama pateikti teisinės aklavietės įmonėje sampratą; nurodyti galimus teisminius aklavietės sprendimo būdus, atskleidžiant jų nepatrauklumą; pateikti dažniausiai akcininkų sutartyse pasitaikančius mechanizmus, leidžiančius išvengti sprendimų įšaldymų situacijos; išanalizuoti teismų praktiką dėl preliminariosios sutarties ir opciono santykio; atskleis-

ti sutarties laisvės principo ribas akcininkams susitariant dėl opciono ir aptarti teismo sprendimo, kuriuo atsakovas įpareigojamas perleisti akcijas kitai šaliai, nevykdymo problematiką. Rengiant šį darbą **svarbiausi šaltiniai** buvo Lietuvos ir užsienio teisės doktrina, Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, Lietuvos Respublikos akcinių bendrovių įstatymas, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo nutartys, taip pat žemesniųjų instancijų teismų sprendimai, akcininkų sutartys. Straipsnyje plačiausiai analizuoti Lietuvos teismų sprendimai, įstatymai bei atskiros akcininkų sutartys, kadangi Lietuvos teisės doktrina nagrinėjamais klausimais yra skurdoka. Rengiant darbą pasiremta lingvistiniu, sisteminiu, lyginamuoju, analizės **metodais**. Lingvistiniu metodu naudotasi analizuojant Lietuvos ir užsienio valstybių teisės doktriną, teisės aktus bei teismų praktiką, siekiant įgyvendinti išsikeltus darbo uždavinius. Sisteminiu metodu naudotasi vertinant atskirose akcininkų sutartyse pateikiamus aklavietės sprendimo būdus, analizuojant teismų praktikoje pateikiamas šių būdų pritaikymo galimybes. Lyginamuoju metodu naudotasi analizuojant Lietuvos ir Italijos teismų praktiką opciono įgyvendinamumo klausimu, lyginant atskiras akcininkų sutartis. Analizės metodu naudotasi nagrinėjant atskiras akcininkų sutartis, pateikiant apibendrintus dažniausiai pasitaikančius sutartinius aklavietės sprendimo būdus.

1. Teisinės aklavietės samprata

Bendrovės akcininkų ar valdybos narių tarpusavio ginčai yra veiksnys, galintis privesti net ir pelningą įmonę prie finansinių praradimų ar įmonės veiklos užšaldymo. Tokia situacija teisės doktrinoje vadinama teisine aklaviete (angl. *deadlock*), arba patine situacija, kai dėl įvairių priežasčių stringa savalaikis sprendimų priėmimas.

Bendrovės narių nesutarimų priežastys gali būti įvairios: skirtingos nuomonės dėl dividendų mokėjimo tvarkos ir dydžio nustatymo, ginčai dėl finansavimo šaltinių, pasitraukimo iš verslo būdų, mažųjų ir didžiųjų akcininkų interesų nesutapimas, skirtingai suvokiami bendrovės tikslai ar verslo strategijos ir kt. Konfliktinė situacija, kai vieno ar kelių juridinio asmens dalyvių interesai pažeidžiami įvairiapusiškai ir trunka ilgesnį laiką, lemia ne tik juridinio asmens dalyvio interesų pažeidimą, bet ir yra žalinga pačiam juridiniam asmeniui, nes objektyviai trukdoma ar apsunkinama jo veikla. Nors aklavietės atveju bendrovės veikla nebūtinai turi būti paralyžiuota, o įmonė gali toliau vykdyti savo veiklą, tačiau tokia bendrovėje susiklosčiusi situacija gali trukdyti įmonei pasiekti jai tuo metu geriausiai įmanomus veiklos rezultatus (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. rugsėjo 6 d. nutartis c. b. Nr. e3K-3-215-378/2021).

Užsienio teisės doktrinoje teigiama, kad teisinė aklavietė susidaro esant nustatytoms šioms aplinkybėms: nesutarimui tarp dviejų lygiaverčių narių ar jų grupės ir iš to kylančio besitęsiančio sąstingio įmonės veikloje (Howe, 1967, p. 469). Tokios pozicijos laikosi ir Lietuvos Aukščiausiasis Teismas (toliau – LAT): tam, kad įmonėje susiklosčiusi situacija galėtų būti pripažįstama teisine aklaviete, jai turi būti būdingas

tęstinumas, kai akcininkų susirinkime sprendimas nepriimamas daugiau nei vieną kartą dėl nesurenkamos balsų daugumos.

Lietuvos Respublikos akcinių bendrovių įstatymo (toliau – ABĮ) 27 straipsnio 8 dalyje numatyta, jog visuotinio akcininkų susirinkimo sprendimas laikomas priimtu, kai už jį gauta daugiau akcininkų balsų negu prieš (jei kitaip nenumatyta šiame įstatyme ar bendrovės įstatuose). Aklavietės atveju dėl to paties į visuotinio akcininkų susirinkimo darbotvarkę įtraukto klausimo per tam tikrą laikotarpį turi būti balsuojama keletą kartų, o kiekvieną kartą įvykęs balsavimas turi pasibaigti sprendimo visuotiniame akcininkų susirinkime nepriėmimu.

Pažymėtina, kad ABĮ ar kiti teisės aktai nenustato jokių reikalavimų bendrovės akcininko turimų akcijų dalims (jų dydžiui). Todėl tradicinė aklavietės situacija gali susikurti taip vadinamose „50:50 bendrovėse“, kuomet bendrovės akcininkai įgiję po 50 procentų bendrovės akcijų ir, kilus ginčui, nerandamas kompromisas. Aklavietės situacija taip pat galima nuosavybės teise valdomų bendrovės akcijų suteikiamų balsų pasiskirstymo akcininkams kitomis dalimis atvejais ar kai sprendimui priimti reikalinga kvalifikuota balsų dauguma ir nėra vieno reikiamą balsų daugumą turinčio akcininko, o kooperuodamiesi smulkieji akcininkai blokuoja sprendimų visuotiniame akcininkų susirinkime priėmimą. Todėl bendrovėje, kurioje vienas akcininkas turi 50 procentų bendrovės akcijų, o kiti du smulkieji akcininkai – po 25 procentus akcijų, smulkieji akcininkai, balsuodami priešingai nei 50 procentų bendrovės akcijų turintis akcininkas, gali sukurti aklavietės situaciją.

Pažymėtina, kad sprendimų įšaldymo situacija bendrovėje gali susiklostyti ir tais atvejais, kai, nesant reikiamos balsų daugumos, nepriimami valdybos sprendimai (pavyzdžiui, tais atvejais, kai tam tikri valdybos nariai atstovauja akcininkų, tarp kurių susiklosčiusi konfliktinė situacija, interesams) (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. rugsėjo 6 d. nutartis c. b. Nr. e3K-3-215-378/2021).

Kadangi nuolatiniai akcininkų ginčai gali turėti įtakos tinkamam įmonės valdymui ir įmonės veiklos tęstinumui, iškyla priemonių, kurios gali būti naudojamos akcininkų ginčams išspręsti, siekiant nutraukti įmonėje susidariusią teisinės aklavietės situaciją, nustatymo poreikis. Tokių teisminių priemonių pavyzdžiai, nurodomi LAT praktikoje, galėtų būti įmonės likvidavimas, priverstinis akcijų (teisių, pajų) pardavimas ir juridinio asmens veiklos tyrimas.

2. Teisminiai teisinės aklavietės sprendimo būdai

2.1. Juridinio asmens veiklos tyrimas

Vienas pagrindinių šio instituto panaudojimo tikslų – pašalinti valdymo aklavietės situacijas. Kasacinis teismas yra pažymėjęs, kad juridinio asmens veiklos tyrimo institutu siekiama įgyvendinti juridinio asmens valdymo kontrolę ir taip apsaugoti

mažumos akcininkų privačius interesus bei visų akcininkų, suinteresuotų tinkamu juridinio asmens veiklos plėtojimu, interesus. Pažymėtina, kad juridinio asmens veiklos tyrimas galėtų būti laikomas tinkama išėjimo iš susidariusios teisinės aklavietės situacijos procedūra, kai kitos priemonės konkrečiu atveju būtų neefektyvios arba nebūtų įstatyme įtvirtintų jų taikymo sąlygų, o ginčo šalys siektų išsaugoti juridinio asmens veiklos tęstinumą. Tokiu atveju veiklos tyrimas galėtų būti laikomas tinkama tarp akcininkų atsiradusios konfliktinės situacijos sprendimo procedūra dėl priemonių, kurios galėtų būti taikomos teismo, jei ekspertų atlikto tyrimo metu paaiškėtų, kad juridinio asmens (jo valdymo organų ar jų narių) veikla yra netinkama, o teismas tam pritartų (pavyzdžiui, juridinio asmens valdymo organų narių įgaliojimų laikinas sustabdymas ar asmens pašalinimas iš valdymo organų narių, laikinų valdymo organų narių paskyrimas, juridinio asmens organo nario balsavimo teisės laikinas perdavimas kitam asmeniui ir kt.) (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. rugsėjo 6 d. nutartis c. b. Nr. e3K-3-215-378/2021).

Visgi, šio instituto taikymui keliama nemažai Lietuvos Respublikos civiliniame kodekse (toliau – CK) įtvirtintų sąlygų ir teismų praktikoje pateikiamų kriterijų. Visų pirma, teisę kreiptis į teismą dėl juridinio asmens veiklos tyrimo pradėjimo turi vienas ar keli akcininkai, kurių turimų ar valdomų akcijų nominali vertė yra ne mažesnė kaip 1/10 įstatinio kapitalo (CK 2.125 straipsnio 1 dalies 1 punktas). Antra, pareiškimą dėl juridinio asmens veiklos tyrimo galima paduoti tuo atveju, jei prieš tai pareiškėjas kreipėsi į juridinį asmenį (juridinio asmens valdymo organą, jo narį) reikalaudamas nutraukti netinkamą veiklą ir suteikė protingumo kriterijus atitinkantį laikotarpį aplinkybėms pašalinti (CK 2.126 straipsnio 2 dalis). Trečia, rengiant kreipimąsi ir pareiškimą dėl veiklos tyrimo, taip pat nagrinėjant bylą teisme, būtinas advokato dalyvavimas (CK 2.126 straipsnio 3 dalis). Ketvirta, tam, kad teismas legitimuotų teisminę juridinio asmens veiklos tyrimo procedūrą, priimdamas nutartį dėl šios procedūros pradėjimo, jau pirminiame etape, sprendžiant, ar pradėti juridinio asmens veiklos tyrimą, turi būti nurodyta pakankamai konkrečių aplinkybių, dėl ko pareiškėjas mano, kad juridinis asmuo, jo valdymo organai ar jų nariai neveikė tinkamai. Mažareikšmiai juridinio asmens (jo valdymo organo ar jo nario) veiklos trūkumai, net jei būtų rimtas pagrindas įtarti tokius trūkumus esant, nėra pagrindas pradėti juridinio asmens veiklos tyrimo procedūrą, nes suinteresuotas asmuo savo teises galėtų ginti kitomis (ekonomiškesnėmis) teisių gynimo priemonėmis (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. rugsėjo 6 d. nutartis c. b. Nr. e3K-3-215-378/2021).

Taigi, juridinio asmens veiklos tyrimas nėra laikomas tokiu patraukliu aklavietės sprendimo būdu ne tik dėl daugelio sąlygų, kurios turi būti patenkintos, kad teismas inicijuotų tokį tyrimą, tačiau ir atsižvelgiant į laiko bei finansines sąnaudas, reikalingas tam, kad byla būtų išnagrinėta (ginčo šalims tenka ir pareiga sumokėti už advokato ir teismo paskirtų ekspertų darbą (CK 2.129 straipsnio 1 dalis)).

Faktą, jog šio instituto taikymas yra išimtinis, patvirtina ir Lietuvos teismuose nagrinėtų bylų dėl juridinio asmens veiklos tyrimo statistika. Remiantis Lietuvos teismų informacine sistema (LITEKO), laikotarpiu nuo 2020 m. gruodžio 1 d. iki 2023 m. gruodžio 1 d., buvo tenkinti tik 3 prašymai atlikti juridinio asmens veiklos tyrimą.

2.2. Juridinio asmens likvidavimas

Šiuo straipsniu siekiama išanalizuoti išimtinai privačių uždarųjų akcinių bendrovių (toliau – UAB), kurių akcijos neplatinamos ir neparduodamos viešai, teisinės aklavietės sprendimo būdus. Privačių juridinių asmenų tikslas – tenkinti privačius interesus (CK 2.34 straipsnio 2 dalis). Tai dažnu atveju sutampa su juridinio asmens dalyvio siekiu įgyti pelno. Likvidavimas – tai absoliuti juridinio asmens pabaiga, kai juridinis asmuo pasibaigia, o jo teisės ir pareigos nėra perimamos kitų subjektų (išskyrus įstatyme numatytus atvejus) (2019 m. gegužės 22 d. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktikos dėl akcininko teisių įgyvendinimo ir jų gynimo būdų apžvalga Nr. AC-50-1).

Atsižvelgiant į tai, jog UAB koncentruojasi į pelno gavimą, likvidavimas turėtų būti laikoma kraštutine priemone, nes tai dažnu atveju nesutampa tiek su įmonių, tiek ir jų dalyvių interesais sėkmingai tęsti verslo veiklą. Be kita ko, įmonės likvidavimas reikštų ir įmonės turtą sudarančių objektų pardavimą žemesnėmis kainomis. Likvidavimas įprastai nėra patrauklus teisinės aklavietės sprendimo būdas, nes, jį pasirinkus, juridinio asmens veikla laikoma nutrūkusia ir problemos nėra išsprendžiamos *per se*.

Sprendimą likviduoti bendrovę priima visuotinis akcininkų susirinkimas, juridinių asmenų registro tvarkytojas arba teismas CK nustatytais atvejais (ABĮ 73 straipsnio 2 dalis). Visuotinis akcininkų susirinkimas kvalifikuota balsų dauguma, kuri negali būti mažesnė kaip 2/3 visų susirinkime dalyvaujančių akcininkų akcijų suteikiamų balsų, priima sprendimą dėl bendrovės likvidavimo (ABĮ 28 straipsnio 1 dalies 17 punktas). Esant sprendimų priėmimo įšaldymui visuotiniame akcininkų susirinkime, sprendimo dėl bendrovės likvidavimo priėmimas būtų komplikuotas nesant sutarimo tarp akcininkų.

Juridinio asmens likvidavimas teismo sprendimu esant teisinės aklavietės situacijai galimas atlikus jau aprašytą juridinio asmens veiklos tyrimą ir teismui konstatavus netinkamą juridinio asmens ar jo valdymo organų veiklą. Pažymėtina, kad sprendimas likviduoti juridinį asmenį negali būti priimtas, jei tai prieštarautų kitų juridinio asmens dalyvių ar darbuotojų interesams ar viešam interesui (CK 2.131 straipsnio 3 dalis). Turint omenyje, kad juridinio asmens veiklos tyrimas taikomas kaip kraštutinė priemonė, bendrovės likvidavimas teismo sprendimu, ko gero, dar mažiau tikėtinas.

2.3. Priverstinis akcijų pardavimas

CK 2.115 straipsnyje reglamentuojamas vienas iš juridinio asmens dalyvių teisių gynimo būdų, kuris lemia akcininkų bendradarbiavimo pabaigą konfliktinių situacijų metu – priverstinai pašalinamo juridinio asmens dalyvio akcijų pardavimą, todėl tai yra specifinė priemonė, įtvirtinta įstatymuose, naudojama konkrečiai teisinės aklavietės situacijų sprendimui. Akcijų priverstinio pardavimo pagal CK 2.115 straipsnį tikslas – pašalinti atsiradusią padėtį, kai dėl vieno iš akcininkų neteisėto veikimo – veiksmų ne bendrovės naudai – susidaro situacija, kuri niekaip kitaip neišsprendžiama, kaip tik priverstinio akcijų pardavimo būdu. Taigi priverstinio akcijų pardavimo būdas taikytinas, jeigu konkrečioje konfliktinėje situacijoje neįmanoma veiksmingai apginti akcininkų interesų kitais civilinių teisių gynimo būdais. Toks priverstinis akcijų pardavimas laikytinas *ultima ratio* akcininko teisių gynimo būdu kitų teisės gynybos priemonių atžvilgiu (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. sausio 5 d. nutartis c. b. Nr. e3K-3-46-701/2023). Juridinio asmens dalyvis, pareikšdamas ieškinį teisme, siekia apginti savo privačius, kartu ir juridinio asmens interesus, užtikrinant sąlygas realiam jo veiklos tikslų įgyvendinimui (Lietuvos apeliacinio teismo 2019 m. balandžio 17 d. nutartis c. b. Nr. e2A-195-381/2019).

CK įtvirtina dvi UAB akcininko teises, susijusias su akcininko statuso pasibaigimu – teisę išeiti iš bendrovės priverstinai parduodant savo akcijas (CK 2.123 straipsnis) ir teisę „išstumti“ akcininką, kuris veikia prieš bendrovės interesus, priverstinai išperkant jo akcijas (CK 2.115 straipsnis). Abi šios teisės suteikiamos tik tiems akcininkams, kurių turimų akcijų nominalioji vertė ne mažesnė kaip 1/3 įstatinio kapitalo.

Pagal CK 2.115 straipsnį juridinio asmens dalyviai turi teisę kreiptis į teismą reikalaudami, kad UAB akcijos, priklausančios kitam bendrovės akcininkui, būtų parduotos akcininkui, kuris kreipiasi, jei yra dvi sąlygos: 1) akcijos išperkamos iš asmens, kurio veiksmai prieštarauja bendrovės veiklos tikslams; 2) negalima pagrįstai manyti, kad tie veiksmai ateityje pasikeis. Siekiant nustatyti pirmąją sąlygą, būtina identifikuoti juridinio asmens veiklos tikslus ir juridinio asmens dalyvio, dėl kurio akcijų priverstinio pardavimo kreiptasi, priešingus juridinio asmens veiklos tikslams veiksmus. Akcininkas gali būti pašalinamas dėl veiksmų, kuriais pažeidžiami pirmiausiai bendrovės interesai, taip pat ir akcininko interesai, ir tokie veiksmai daro esminį poveikį bendrovės veiklai, valdymui. Teisinės aklavietės situacijoje priverstinis akcijų pardavimas pagal CK 2.115 straipsnį taikytinas, jei akcininkas atsakovas gali būti laikomas labiau atsakingu už susiklosčiusią situaciją nei į teismą besikreipiantis akcininkas (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. sausio 5 d. nutartis c. b. Nr. e3K-3-46-701/2023). Antroji sąlyga konstatuotina, pavyzdžiui, kai nustatomi trunkamojo arba tęstinio pobūdžio veiksmai, liudijantys bendrovės tikslų nepaisymą, todėl yra pagrindas manyti, kad jie ateityje nepasikeis (Lietuvos apeliacinio teismo 2019 m. balandžio 17 d. nutartis c. b. Nr. e2A-195-381/2019).

Daugumoje jurisdikcijų nei įstatymų leidėjai, nei teismai nėra pateikę patenkinamų mechanizmų, kaip išspręsti problemas, kylančias dėl ginčų bendrovėse, esant teisinės aklavietės situacijai. Atsižvelgiant į tai, jog teisminis kelias spręsti problemas gali kelti grėsmę esminiams santykiams tarp bendrovės akcininkų, o bendrovės likvidavimas, kaip vienas iš pateikiamų aklavietės sprendimo būdų, yra drastiška priemonė, kuri paneigs akcininkų galimybę toliau dalyvauti įmonėje ir įprastai nėra priimtinas atsakymas į kylančius akcininkų nesutarimus, manytina, jog atsakymo vertėtų ieškoti akcininkų susitarimuose arba steigimo dokumentuose.

3. Akcininkų sutartyse numatyti teisinės aklavietės sprendimo būdai

Civilinėje teisėje vyraujantis sutarčių laisvės principas (CK 6.156 straipsnis) suteikia galimybę akcininkams patiems iš anksto numatyti galimus interesų konfliktus ir jų išvengti sudarant sutartį. Aklavietės situacijos aptarimas sutartyje turi ir prevencinę reikšmę, nes akcininkai, suvokdami, kad jiems nesusitarus, įsijungs sutartinis aklavietės sprendimo mechanizmas, yra linkę labiau ieškoti kompromisų ir daryti nuolaidų. Sudaryta akcininkų sutartis šalims turi įstatymo galią, todėl įpareigoja akcininkus, atsižvelgiant į sutarties esmę bei tikslus ir nepažeidžiant teisės aktų imperatyvių nuostatų, dalyvauti civiliniuose teisiniuose santykiuose pagal sutartyje numatytas taisykles (Miliauskas, 2012, p. 73). Taigi, patys akcininkai sutartyje gali apsibrėžti, kokios faktinės situacijos ar įvykiai būtų laikomi teisine aklaviete ir kokiais konkrečiais teisiniais mechanizmais tokios sprendimų įšaldymo situacijos būtų sprendžiamos.

Tam tikra specifika yra tuo atveju, kai teisinės aklavietės situacija susidaro dėl tam tikrą besitęsiantį laiko tarpą nepriimamų valdybos sprendimų, kai jiems priimti nesusidaro reikiama balsų dauguma. Kadangi valdybos nariai ne visada yra bendrovės akcininkai (įprastai tai būna bendrovės darbuotojai (pavyzdžiui, bendrovės vadovas, jei nesudaroma stebėtojų taryba), jie nėra tiesioginiai iš akcininkų sutarties kylančių sutartinių santykių dalyviai. Tačiau įprastai valdybą renka būtent visuotinis akcininkų susirinkimas (jei nėra sudarytos stebėtojų tarybos) (ABĮ 33 straipsnio 3 dalis), todėl akcininkai sutartyje gali numatyti tam tikrus mechanizmus dėl valdybos (ar vieno iš jos narių) keitimo teisinės aklavietės atvejais. Šiame straipsnyje koncentruojamasi į akcininkų nesutarimus ir galimus jų sprendimo būdus, todėl apie valdyboje susidariusią teisinę aklavietę detaliau pasisakoma nebus.

Sutarties šalių galimybės kūrybiškai sukurti aklavietės sprendimo būdus yra beveik neribotos. Toliau pateikiamos akcininkų sutartyse dažniausiai pasitaikančios priemonės, naudojamos sprendžiant aklavietės situacijas. Remiantis akcininkų dalyvavimo bendrovėje tęstinumu, galima tokia šių priemonių klasifikacija:

1) Priemonės, padedančios išspręsti aklavietės situaciją ir leidžiančios akcininkams tęsti bendrą veiklą:
   a) **Derybos**. Akcininkai susitaria, kad kilus teisinės aklavietės situacijai jie dės visas pastangas tam, kad ją išspręstų geranoriškų derybų būdu per tam tikrą laiką. Jei akcininkams nepavyksta tokiu keliu išspręsti nesutarimų, taikomos kitos numatytos aklavietės sprendimo procedūros. Vis dėlto, turint omenyje asmeninį akcininkų nesutarimų pobūdį, jų tęstinumą, pasiekti konsensusą tarpusavio derybų metu gali būti sudėtinga.
   b) **Tarpininkavimas**. Akcininkų sutartyje gali būti numatyta, jog kilęs ginčas perduodamas nepriklausomam ekspertui (auditoriui, teisininkui, verslo konsultantui), kuris, atsižvelgęs į abiejų pusių interesus, nurodytų, kaip galėtų būti išspręsta situacija.

2) Priemonės, kurios padeda akcininkams „išsiskirti“, esmingai nepažeidžiant jų ir bendrovės interesų:
   a) „**Šaudykliniai modeliai**“ (angl. *shotgun models*). Šios priemonės, susijusios su akcijas perleidžiančio subjekto ir vertybinių popierių kainos nustatymu, kilusios iš bendrosios teisės tradicijos šalių (Jungtinių Amerikos Valstijų ir Jungtinės Karalystės), tačiau jų taikymas paplitęs ir kontinentinės teisės valstybių praktikoje (Fleischer, Schneider, 2012, p. 36). Dažniausiai pasitaikantys „šaudykliniai“ modeliai yra šie:
      - „Rusiška ruletė“ (angl. *russian roulette*). Akcininkas gali pateikti pranešimą kitam akcininkui, siūlydamas arba pirkti iš pastarojo turimas bendrovės akcijas, arba analogiška kaina parduodamas savo turimas akcijas. Tuo tarpu kitas akcininkas turi teisę nuspręsti kaip elgtis: ar pirkti pasiūlytas akcijas, ar vis dėlto parduoti savo turimas ir pasitraukti iš bendrovės valdymo. Svarbus šio mechanizmo aspektas yra tai, kad siūloma akcijų pirkimo ir pardavimo kaina turi būti tokia pati. Tai užtikrina, kad pasiūlyta akcijų kaina yra sąžininga (Cadman, 2004, p. 117).
      - „Teksaso susišaudymas“ (angl. *texas shoot-out*). Tai būdas, kai abi šalys perduoda užklijuotus vokus trečiajam asmeniui (arba vienas kitam) su jų siūloma maksimalia kaina už kurią yra pasirengę įsigyti kito akcininko turimas akcijas. Abu pasiūlymai atplėšiami vienu metu – didesnį pasiūlymą pateikęs akcininkas už nurodytą kainą turi pirkti kito akcininko akcijas. Taip siekiama atrasti teisingą kainą, mokėtiną už akcijas (OECD, 2006, p. 110).
      - „Teisingiausias uždaras pasiūlymas“ (angl. *fairest sealed bid*). Kiekviena šalis nepriklausomam trečiajam asmeniui pateikia uždarą kainos pasiūlymą už akcijas (pavyzdžiui, užklijuotame voke), už kurią jos pasirengusios įsigyti kitos šalies akcijas įmonėje. Tuomet nepriklausoma trečioji šalis nusprendžia, kuris iš pasiūlymų atitinka „teisingiausią kainą“ (t. y. kainą, artimiausią

trečiojo asmens nustatytai kainai, kuri laikoma tikrąja verte arba kainą, pagrįsta akcininkų sutartyje numatytu vertinimo metodu). Tuomet akcininkas, pasiūlęs kainą, labiau nutolusią nuo „teisingosios kainos“, privalėtų parduoti savo turimas įmonės akcijas už šią kainą arba sutikti su kitos šalies pageidavimais dėl aklavietės. Akivaizdu, kad šis metodas taip pat susijęs su didele rizika arba sėkme, atsižvelgiant į rimtas neteisingo pasiūlymo kainos nustatymo pasekmes (OECD, 2006, p. 110).

Tiesa, tokie tarpusavio susitarimai ne visada yra tinkamas situacijos sprendimo būdas. Pavyzdžiui, kai vienas iš akcininkų neturi pakankamai finansavimo galimybių, akivaizdu, kad kitas akcininkas laimės tokį „aukcioną“ pasiūlęs net ir nedidelę kainą.

b) **Prijungimo teisės** (angl. *drag-along*) ir **prisijungimo teisės** (angl. *tag-along*) nuostatos. Šios skirtos užtikrinti parduodamo akcijų paketo patrauklumą išoriniam investuotojui, kartu apginant mažumos ir daugumos akcininkų interesus. Prijungimo teisė – akcininkas, siekiantis parduoti savo akcijų dalį trečiajai šaliai, turi teisę prijungti kitą akcininką prie šio sandorio, kad jis kartu parduotų savo turimas akcijas tokia pačia kaina ir sąlygomis. Prijungimo teisę atitinka akcininko, iš kurio reikalaujama parduoti akcijas (prijungiamo akcininko), pareiga tai padaryti (Rimas, 2010, p. 13). Tai suteikia galimybę parduoti visas bendrovės akcijas pirkėjui kartu, sumažina galimybę, kad mažumos akcininkai blokuos akcijų pardavimą, taip pat paprastai tai padidina akcijų kainą. Tuo tarpu mažumos akcininkas, pasinaudojęs prisijungimo teise, įgyja galimybę prisijungti prie daugumos akcininko, parduodančio savo akcijų dalį, o šis privalės į parduodamų akcijų paketą tokia pat kaina įtraukti ir likusio akcininko akcijas.

Nors šios nuostatos akcininkų sutartyse įprastai priskiriamos prie aklavietės sprendimo būdų, diskutuotina, ar jų taikymas efektyviai išsprendžia susidariusią situaciją, kadangi, nors įmonė gali toliau tęsti veiklą, atsiradus naujam akcijų savininkui, nesutariantys akcininkai, paneigdami savo interesą gauti pelną, turi iš jos pasitraukti, perleisdami savo akcijas.

c) **Susitarimas dėl akcijų opciono** (angl. *option arrangements*). Tai kone dažniausiai praktikoje pasitelkiamas akcijų perleidimo mechanizmas, kuris padeda įtvirtinti lanksčias ir bendrovės dalyviams patrauklias akcijų perleidimo sąlygas. Akcininkų sutartyje numatyta pirkimo opciono (angl. *call option*) sąlyga įtvirtina vieno akcininko teisę (bet ne pareigą) išpirkti kito akcininko akcijas už sutartyje sulygtą kainą, pateikiant kitam akcininkui pranešimą. Akcijų pardavimo opcionas (angl. *put option*) yra atvirkštinis variantas akcijų pirkimo opcionui ir šia sąlyga numatoma, kad vienas akcininkas galės (bet neprivalės)

parduoti kitam akcininkui turimas akcijas už sutartyje sulygtą kainą, pateikiant kitam akcininkui pranešimą. Akcininkų sutartyse galima atrasti ir pirkimo–pardavimo opcioną (angl. *call and put option*), kuris susideda iš aukščiau minėtų sąlygų: vienas akcininkas turi teisę pateikti antrajam pasiūlymą arba parduoti savo akcijas, arba nupirkti pirmojo akcijas, ir pardavimui, ir pirkimui nustatant tą pačią kainą. Pasiūlymą gavusiai šaliai nepasirinkus tarp pardavimo ir pirkimo, pasiūlymą pateikusi šalis įgyja teisę reikalauti, kad pastarasis parduotų savo akcijas arba nupirktų pasiūliusiosios už pasiūlyme nurodytą kainą.

Pirkimo ir pardavimo opcionų nuostatų taikymas gali prieštarauti pradinei akcininkų sutartyje išreikštai susitariančiųjų šalių valiai, praktikoje kyla daug diskusijų dėl jų priverstinio įgyvendinamumo galimybės ir sutarties laisvės principo ribų. Atsižvelgiant į galimus opciono ir preliminariosios sutarties panašumus ir iš to galinčią kilti opciono sutarties įgyvendinamumo natūra problematiką, šio straipsnio autoriai mato pagrindą detaliau pasisakyti apie šių institutų atribojimą.

4. Opciono ir preliminariosios sutarties santykis

Opcionas yra bene dažniausiai akcininkų sutartyse įtvirtinamas akcijų perleidimo mechanizmas, kuris leidžia nustatyti lanksčias, juridinių asmenų dalyviams ir akcininkų sutarties šalims priimtinas akcijų perleidimo sąlygas. Nors opciono sutarties CK neapibrėžia kaip atskiros sutarties rūšies (CK 1.101 straipsnio 1 dalyje opcionas nurodomas kaip civilinės apyvartos objektas – išvestinis vertybinis popierius), teisės normos nedraudžia sutarties šalims sudaryti opciono sutarčių (susitarimų dėl opciono) ar į jas panašių sandorių.

LAT suformulavo esminius pasirinkimo sutartį kvalifikuojančius požymius: (i) opciono pirkėjo teisė, o ne pareiga (ii) įsigyti ar parduoti (iii) prekes, finansines priemones, valiutą, kitokį finansinį turtą (iv) už tokios sutarties sudarymo metu sutartą kainą (v) konkrečią dieną ateityje ar vykdymo dieną arba anksčiau. Opciono sutarties objektas yra ne konkretus turtas, o tik teisė įsigyti jį ateityje. Tuo atveju, jeigu opciono pirkėjas pasinaudoja savo teise, tai opciono pardavėjui kyla pareiga sutartį įvykdyti natūra. Opciono sutartis yra atlygintinė bendrosios teisės jurisdikcijose, kuriose sutartimis laikomi tik tokie šalių sandoriai, kurie sukuria abipusę naudą sutarties šalims, tai yra vadinama abstrakčia nauda (angl. *consideration*). Tuo tarpu pagal Lietuvos teisėje nustatytą reglamentavimą opciono sandorio atlygintinumas nėra apibrėžiamas kaip būtinasis šios sutarties elementas. Taigi teisės doktrinoje opciono sutartis yra suprantama kaip sutarties šalies įsigyta teisė (bet jokiu būdu ne pareiga) ateityje pirkti ar parduoti bendrovės akcijas ar kitą turtą, o kita opciono sutarties šalis prisiima pareigą pirkti ar parduoti bendrovės sutartą kiekį turto pagal opciono sutartyje nustatytas sąlygas ir tvarką, t. y. opciono sutartį įvykdyti natūra.

Tokia teisinė opciono sutarties konstrukcija, kai šalys pasilieka teisę ateityje sudaryti akcijų perleidimo sandorį, yra panaši į preliminariosios sutarties institutą, todėl svarbu nustatyti šių sutarčių santykį ir jų atribojimą (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. kovo 8 d. nutartis c. b. Nr. e3K-3-27-381/2023). Doktrinoje plačiai sutinkama nuomonė, jog sudariusios preliminariąją sutartį šalies negalima priversti sudaryti pagrindinės sutarties; šiuo atveju nukentėjusios šalies interesas ginamas taikant nuostolių atlyginimo institutą (Mikelėnas et al, 2003, p. 210). Reikalavimas sutarties nevykdančią šalį įpareigoti sudaryti sutartį laikomas ydingu ir negalimu iš principo, nes jis prieštarauja vienam pagrindinių civilinės teisės principų – sutarties laisvės principui (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2001 m. rugsėjo 12 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-797/2001).

Iki 2023 m. nacionalinėje teismų praktikoje nebuvo suformuluotų universalių teisės aiškinimo taisyklių dėl opciono sutarčių teisinio kvalifikavimo ir santykio su preliminariosiomis sutartimis. LAT teisėjų kolegija 2023 m. kovo 8 d. nutartyje pateikė šių sutarčių atskyrimo kriterijus:

1) Preliminariosios sutarties, kuri yra organizacinė, atveju yra įforminamas šalių ketinimas ateityje sudaryti pagrindinę sutartį. Opciono sutartis turi savarankišką objektą – išvestinį vertybinį popierių (opcioną), susijusį su perleidžiamais vertybiniais popieriais ar kitu turtu, kurį opciono sutartimi tik numatoma įsigyti ar perleisti ateityje, t. y. opciono sutartimi įgyjama turtinė teisė (opcionas), turinti išvestinio vertybinio popieriaus teisinį statusą, kuri tik bus įgyvendinama ateityje. Todėl opciono sutarties sudarymo metu visada egzistuoja ir iš jos kylančios ateities sutarties objektas. Nors susitarime dėl opciono tiesiogiai gali būti ir nenustatoma, kad šalys ateityje sudarys papildomą sutartį, tačiau opciono turto perleidimui įforminti vis dėlto reikės atlikti papildomus veiksmus (pasirašyti sutartį dėl opciono sutartyje nurodyto bazinio turto perleidimo).
2) Preliminariojoje sutartyje nustatomos abipusės šalių teisės ir pareigos, tuo tarpu opciono sutartyje įpareigojimai abejoms sutarties šalims nenustatomi: opciono sutartį sudaręs opciono pirkėjas įgyja pasirinkimo teisę sudaryti sutartį ateityje arba jos nesudaryti; pareiga sudaryti sutartį ateityje saisto tik opciono pardavėją; tokia opciono pardavėjo pareiga priklauso nuo išreikštos opciono pirkėjo valios.
3) Opciono sutartimi sukuriami ne ikisutartiniai, o sutartiniai santykiai. Tai reiškia, kad jeigu opciono pirkėjas pasinaudoja sutartyje įtvirtinta pasirinkimo teise sudaryti pirkimo–pardavimo sutartį ateityje, pardavėjas privalo sudaryti šią sutartį. Jei per nustatytą terminą opciono pirkėjas šia teise nepasinaudoja, sutartis dėl turto įsigijimo ar perleidimo negali būti priverstinai įvykdoma, o sumokėta premija negrąžinama. Jeigu opciono pardavėjas atsisako opciono sutartyje nustatytomis sąlygomis sudaryti pirkimo–pardavimo sutartį, tai jis laikomas pažeidusiu opciono sutartį, o šios sutarties pažeidimas leidžia opciono

pirkėjui pasinaudoti visais CK bendrosiose sutarčių teisės nuostatose įtvirtintais teisių gynybos būdais. Taigi, opciono pirkėjas, priešingai nei preliminariosios sutarties atveju, turi teisę reikalauti sudaryti pirkimo–pardavimo sutartį CK 6.213 straipsnio pagrindu, t. y. reikalauti įvykdyti opciono sutartį natūra, net jei toks susitarimas aiškiai ir nedviprasmiškai nėra nurodytas pačioje opciono sutartyje. Preliminariosios sutarties atveju, pasibaigus nustatytam terminui pagrindinei sutarčiai sudaryti, iš įsipareigojimo neįvykdžiusios šalies gali būti pareikalauta nuostolių atlyginimo.

4) Opciono sutartis yra rizikos sutartis, todėl jai būdingas (nors ir nėra privalomas) atlygintinumas – už turtinės teisės (opciono) įsigijimą opciono pirkėjas paprastai sumoka opciono pardavėjui sutartą kainą (premiją).

Minėtoje byloje buvo nagrinėjamas klausimas, ar tarp šalių sudarytas susitarimas laikytinas opciono, ar preliminariąja sutartimi. Susitarime nustatyta: „Mes susitarėme, kad H. B. turi teisę nusipirkti 90 procentų bendrovės X akcijų iš A. K. nuo 2018 m. rugpjūčio 6 d. iki 2018 rugpjūčio 6 d. už 15 000 Eur, nesvarbu, kokia būtų bendrovės vertė. Jei H. B. neperka akcijų nuo minėtos dienos, tuomet ši sutartis laikoma negaliojančia. H. B. turi teisę nepirkti akcijų net jeigu įmonė yra kritinėje finansinėje padėtyje ar bankrutavusi." Teisėjų kolegija nurodė, jog šis susitarimas turi tokius esminius požymius: a) ieškovui sukuriama teisė nusipirkti akcijas, bet ne įsipareigojimas jas nupirkti; b) susitarime apibrėžtas sutarties objektas – akcijos ir jų skaičius; c) ieškovo teisė nusipirkti akcijas ateityje apibrėžta konkrečiu terminu; d) susitarime yra užfiksuota kaina, už kurią turi būti įsigyjamos akcijos; e) akcijų kaina nepriklauso nuo pirkimo–pardavimo metu būsiančios įmonės vertės; f) pirkėjui nepasinaudojus teise nusipirkti akcijas susitarime nustatytu terminu, susitarimo galiojimas pasibaigia. Tokių esminių požymių konstatavimas leido prieiti prie išvados, kad ginčo sandoriu šalys sudarė ne preliminariąją sutartį, o esminius neatlygintinio opciono sutarties požymius turintį susitarimą – dėl reikalavimo teisės ateityje nusipirkti bendrovės akcijas įgijimo.

Šalių sudarytas susitarimas dėl opciono įsigijimo šiuo atveju kvalifikuotinas kaip pagrindinė sutartis, kurią galima reikalauti priverstinai įvykdyti natūra, o teismas turi tokią teisę ginti. Dėl to spręstina, kad ieškovas, prašydamas jam priteisti bendrovės akcijas, o atsakovui – šioje sutartyje nustatytą akcijų kainą, iš esmės pasirinko tinkamą savo teisių gynimo būdą, nes opciono sutarties vykdymas šiuo atveju reiškia galimybę prašyti teismo priteisti bendrovės akcijas natūra, jeigu atsakovas pagal ieškovo pareikalavimą, išreikštą per susitarime nustatytą terminą, šių akcijų neperleidžia.

Taigi, atsižvelgus į pateiktą praktinį pavyzdį ir LAT išaiškinimus galima teigti, jog nors nagrinėjamos sutartys turi tam tikrų panašumų, tačiau opciono sutartis nėra ir negali būti prilyginta preliminariajai sutarčiai. Opciono sutarties pagrindu sukuriami santykiai negali būti priskirti prie ikisutartinių teisinių santykių. Dėl to kvalifikuojant tarp ginčo šalių sudarytą sutartį, kuri nacionalinėje teisėje nėra reglamentuota

kaip atskira sutarties rūšis, turi būti išaiškintas tokia sutartimi nustatytų šalių teisių ir pareigų turinys bei apimtis, kurie leistų nuspręsti, ar sutarties nuostatos atitinka šalių susitarimą dėl opciono, ar turi kitų sutarčių elementų.

5. Sutarties laisvės principas akcininkų susitarimų ribose

Lietuvos teismų praktikoje gana ryškiai atsispindi konsensualizmo ir sutarties laisvės principai, pagrindžiantys sutarties šalių valios laisvės svarbą. LAT, atskleisdamas konsensualizmo principo esmę ir jo taikymą, pabrėžė, kad sutartinių santykių teisiniam reguliavimui būdingas minimalus šalių valios varžymas, todėl šalys gali laisvai nusistatyti tarpusavio teises bei pareigas, jos taip pat yra laisvos pasirinkdamos formą, kuria išreiškia savo susitarimo turinį (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2013 m. sausio 11 d. nutartis c. b. Nr. 3K-3-103/2013).

Remiantis šiais principais, teismai pripažįsta ir opciono, kuris *expressis verbis* nenumatytas CK, naudojimo verslo santykiuose galimybę. Pažymėtina, jog opciono sutartis iš esmės suponuoja nelygiavertišką šalių pasirinkimo laisvės padėtį – opciono įgijėjas disponuoja laisve apsispręsti, ar pasinaudoti opcione numatyta teise sudaryti akcijų pirkimo–pardavimo sutartį, ar ne; tuo tarpu kita opciono šalis, įgijėjui tokią teisę realizavus, privalo ją sudaryti. Taip pasireiškia rizikos elementas – šalys įsipareigoja sudaryti sutartį, numatant sandorio objekto pardavimo kainą iš karto, t.y. nežinant, kokia tų finansinių priemonių vertė dėl galimų rinkos pokyčių bus ateityje (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. kovo 8 d. nutartis c. b. Nr. e3K-3-27-381/2023). Šiuo atveju svarbus klausimas, ar nėra pažeidžiamas teisingumo principas, kai nuo opciono sutarties pasirašymo ir įsigaliojimo momento, iki momento, kai opciono turėtojas nusprendžia įgyvendinti opcioną, opciono sutartyje numatyto turto kaina rinkoje žymiai pasikeičia.

Teismų praktikos analizė leidžia daryti prielaidą, jog Lietuvoje teismai linkę nevaržyti verslo subjektų valios ir neriboti sudarytų rizikos sandorių dėl akcijų perleidimo įgyvendinimo, neatsižvelgiant į objekto kainą. Pavyzdžiui, Lietuvos apeliacinis teismas iš naujo nagrinėdamas bylą sprendė, jog šalies pasirašytoje sutartyje, dėl kurios kvalifikavimo (preliminarioji ar pagrindinė) ir kilo ginčas, numatyta tam tikra sankcija dėl kitų įsipareigojimų neįvykdymo – akcijų perleidimas už 1 EUR, nėra neteisėta ir gali būti priverstinai įgyvendinama. Teismas rėmėsi CK 6.189 straipsnio 1 dalyje įtvirtintu sutarties privalomumo ir vykdytinumo principu (lot. *pacta sunt servanda*) ir pažymėjo, jog šalys privalo vykdyti prisiimtus įsipareigojimus tinkamai, sutarties šalis negali elgtis priešingai nei tie lūkesčiai, kuriuos ji savo veiksmais, atliktais vykdant sutarties sąlygas, suformavo kitai šaliai (Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. lapkričio 9 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e2A-613-330/2023). Be kita ko, šioje byloje LAT suformulavo tokią teisės aiškinimo taisyklę: tuo atveju, kai šalys sudaro sutartį, kuri turi tiek preliminariosios sutarties bruožų (organizacinių), tiek pa-

grindinės sutarties bruožų, t. y. laisva tarpusavio valia nedviprasmiškai susitaria dėl tokios sutarties dalies, atitinkančios pagrindinės sutarties bruožus, vykdymo natūra, *CK 6.165* straipsnio 5 dalyje įtvirtintas draudimas įpareigoti preliminariąją sutartį vykdyti natūra netaikytinas, nes nepažeidžiami šia taisykle saugomi interesai (šalių teisėti lūkesčiai ir teisinis tikrumas) (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. gegužės 12 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-124-403/2021).

Kiek kitokį požiūrį į sutarties laisvės principą atspindi Italijos teisminė praktika. Remiamasi Italijos civilinio kodekso 2265 straipsniu „susitarimas, kuriuo vienam ar keliems akcininkams nesuteikiama teisė dalyvauti dividendų ar nuostolių valdyme, yra niekinis“ (it. *divieto di patto leonino*). Aiškindami šią nuostatą, teismai vadovaujasi argumentu, jog toks pašalinimas prieštarautų bendram interesui tinkamai valdyti bendrovę (Sannasardo, Gambini, 2019).

Milano Apeliacinio teismo 2020 m. vasario 13 d. byloje buvo sprendžiama dėl akcijų perleidimo kitam akcininkui, kai šie abu balsavo už bendrovės likvidavimą, o pasinaudojus opcionu ir akcijas pardavus, bendrovė bankrutavo. Teismas išaiškino, jog atsižvelgiant į akcininkų sutartyje numatytus opciono turėtojo apsaugos mechanizmus ir bendrovės bankrutavimo faktą, pardavus akcijas vienas akcininkų „apsisaugojo“ nuo atsakomybės už nuostolius ir tai laikoma *patto leonino*. Šioje byloje teismas atkreipė dėmesį, jog opciono sandoris galėtų būti įgyvendinamas, be kita ko, esant šioms aplinkybėms: bendrovė negali būti likviduojama ar bankrutuojanti; turi būti nustatyta teisinga akcijų paketo kaina, kuri nebūtų pernelyg neproporcinga akcijų paketo vertei opciono sandorio vykdymo metu ir akcininko į bendrovę investuotai sumai. Šias sąlygas pažeidus, atsižvelgiant į konkrečią situaciją, sandoris galėtų būti laikomas *patto leonino* ir būtų negaliojantis (Sannasardo, Corsetti, 2021). 2021 m. Aukščiausiasis Italijos Teismas, atsižvelgdamas į skirtingą žemesnių instancijų teismų poziciją, išaiškino, jog tais atvejais, kai tokie sandoriai nedaro įtakos pačiai bendrovės veiklai, rizikos perdavimas vyksta tik tarp akcininkų arba trečiajai šaliai, jie yra galiojantys ir vykdytini (Airaghi, Ripa, 2021, p. 4). Darytina išvada, jog lyginant su Lietuvos nacionalinių teismų praktika, Italijoje laikosi labiau rezervuoto požiūrio į sutarties laisvės principą ir opciono įgyvendinamumo galimybes. Referuojant į filosofinius tokių valstybės teisinių – ekonominių priemonių taikymo pagrindus, Italijos teismų formuojama pozicija artimesnė teisiniam paternalizmui – valstybės prievarta pateisinama siekiant apsaugoti asmenis nuo jų pačių padarytos žalos (Feinberg, 1971, p. 105). Lietuvos teismai, tuo tarpu, pasirinkę nuosaikią poziciją ir nėra linkę daryti tokios intervencijos į verslo subjektų sutartinius santykius, ypač vertinant sandorio objekto kainą teisingumo požiūriu. Taip pat, kol kas nėra ir suformulavę aiškių taisyklių, kuriomis vadovaujantis akcininko pasitraukimo iš bendrovės galimybė būtų apribota, siekiant apsaugoti kitų akcininkų ar pačios bendrovės interesus.

Sutarties laisvės principą pagal CK 6.156 straipsnio 2 dalį galima apriboti įpareigojant subjektą sudaryti sutartį tik išimtiniais atvejais: kai pareigą sudaryti sutartį nu-

mato įstatymas arba asmuo pats įsipareigoja sudaryti sutartį. Įpareigojimas sudaryti sutartį yra gana įprasta praktika viešųjų sutarčių atžvilgiu, kuomet subjektai įpareigoti pasirašyti sutartis pagal įstatymą (6.156 straipsnio 2 dalis). Viešoji sutartis laikytina sutarčių laisvės principo išimtimi, joje atsispindi viešasis interesas, kuris sudaro sąlygas valstybei kištis į tokių sutarčių sudarymo procesą siekiant apginti sutartinio santykio silpnesniąją šalį, bet kurį asmenį siekiantį gauti paslaugų ar prekių iš kitos šalies – juridinio asmens (verslininko) (Ambrasienė et al, 2004, p.132.).

Daugelyje Europos valstybių sutarčių teisėje sąžiningumo principas yra tas įrankis, kuris leidžia riboti šalių autonomiją (sutarčių laisvės principą) tuomet, kai prioritetas turi būti teikiamas solidarumui, lojalumui, pasitikėjimo apsaugai, poreikiui atsižvelgiant į kitos šalies interesus (Drazdauskas, 2008, p. 43). Pažymėtina, jog UNIDROIT principai, kurių dauguma įtvirtinta ir CK, nustato daugelį tipinių sutarties laisvės ribojimo instrumentų – esminė šalių nelygybė, siurprizinių standartinių sąlygų kontrolė, ekonominis spaudimas, kaip sutarties negaliojimo pagrindas, galimybė riboti netesybų dydį ir pan. (Drazdauskas, 2008, p. 97). Tačiau nenustačius šalių valios defektų ar kitų aplinkybių, kai subjektas įsipareigoja sudaryti sutartį ateityje, teismas gina teisinį lūkestį, sutarties privalomumo principą, todėl gali įpareigoti ją sudaryti net jei tai galimai prieštarautų sąžiningumo ar teisingumo principams (net jei pirkimo–pardavimo sutarties kaina jos sudarymo dieną neatitinka realios akcijų vertės). Šiuo atžvilgiu galima teigti, jog Lietuvos teismų sprendimų kryptingumas atitinka liberaliojo paternalizmo doktriną – ji suponuoja civilinių teisinių santykių subjektų nepaneigiamą pasirinkimo laisvę, kurios teismai nėra linkę riboti. Liberalusis paternalizmas savo esme nėra ribojantis net ir pripažįstant, kad žmonės dažnai klysta savo sprendimuose (Astromskis, 2014, p. 76).

Pažymėtina, jog akcininkų sutarčių praktikoje pastebima tendencija įtvirtinti, jog ši sutartis nėra preliminarioji, tikintis galimo priverstinio įvykdymo natūra: „šalys susitaria, kad šis susitarimas dėl Aklavietės akcijų pardavimo yra jų galutinis ir vykdytinas įsipareigojimas parduoti ir įsigyti Aklavietės akcijas. Nurodytas susitarimas dėl Aklavietės akcijų pardavimo nėra laikomas preliminariąja sutartimi, bet galutiniu susitarimu (pagrindine sutartimi) įvykus nustatytoms sąlygomis parduoti ir įsigyti Aklavietės akcijas“. Visgi, kasacinio teismo praktikoje akcentuojama, kad susiklosčiusius šalių teisinius santykius lemia ne sutarties pavadinimas, o jos turinys (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. liepos 5 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-189-781/2023). Kaip matyti iš LAT 2021 m. gegužės 12 d. nutartyje pateiktų išaiškinimų dėl galimumo preliminariąją sutartį įvykdyti natūrą, sutarties pavadinimas ar jos atskiros nuostatos neturi esminės reikšmės sutarties kvalifikavimui. Todėl galimi atvejai, kad galutinis teismo vertinimas neatspindės pradinės šalių valios ar jai prieštaraus.

6. Teismo sprendimo, kuriuo atsakovas įpareigojamas perleisti akcijas kitai šaliai, nevykdymo problematika

Lietuvos teismų praktika dėl įpareigojimo privatiems subjektams sudaryti sutartis, kurių dalykas yra akcijos, nėra gausi. Reikėtų nepamiršti ir aplinkybės, jog dažnu atveju akcininkai dėl akcininkų sutartyse esančios konfidencialios informacijos ir akcininkų nenoro viešai atskleisti savo ketinimų, susitaria, jog visi ginčai tarp akcininkų yra išsprendžiami bendru akcininkų sutarimu, padedant tarpininkams arba pasinaudojant arbitražine išlyga, jeigu ji yra numatyta akcininkų sutartyje (Miliauskas, 2012, p. 77).

Nors įgyvendinusio opcioną akcininko teisės, tuo atveju, jei kita sutarties šalis vengs sudaryti pagrindinę akcijų pirkimo–pardavimo sutartį ir perleisti savo akcijas, teisme bus ginamos įpareigojant šią pareigą įvykdyti natūra (CK 1.138 straipsnio 4 punktas, 6.156 straipsnio 2 dalis), tačiau, nesant teisės aktuose nustatytų tinkamų priemonių dėl tokio teismo sprendimo praktinio įgyvendinamumo, atsisakantis perleisti akcijas asmuo gali tai ir toliau sėkmingai daryti, žinodamas, jog nuosavybės teisė į akcijas nebus apribota. Problema nekyla tais atvejais, kai akcininkas pasinaudoja akcijų pardavimo opcionu, o kita šalis vengia sumokėti sutartą akcijų kainą – sprendimas dėl priverstinio akcijų išpirkimo yra turtinio pobūdžio, pareigos išpirkti akcijas nustatymas be faktinio akcijų išpirkimo nepadėtų apginti pažeistų ieškovų subjektinių teisių, todėl teismas, nustatydamas sprendimo vykdymo tvarką, gali priverstinai išieškoti akcijų kainą į antstolio, vykdančio teismo sprendimą, depozitinę sąskaitą. Teismas išaiškino, jog tokiais atvejais nuosavybės teisė į akcijas atsakovui pereina po to, kai išieškotos lėšos perduodamos ieškovams (Lietuvos Apeliacinio teismo 2011 m. balandžio 13 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 2-518/2011).

Įstatymų leidėjas vieną tokių teismo sprendimų įgyvendinimo mechanizmų pateikė numatydamas priverstinio akcijų pirkimo–pardavimo tvarką CK 2.120 straipsnio 3 dalyje. Esant 2.115 straipsnio 1 dalyje numatytoms aplinkybėms, kai pasinaudojama priverstiniu akcijų pardavimo institutu, atsakovui nevykdant pareigos perduoti akcijas, juridinis asmuo turi perduoti akcijas atsakovo vardu ir ieškovui išduoti dokumentus, liudijančius nuosavybės teisę į priverstinai parduodamas akcijas; tuo tarpu ieškovas turi sumokėti kainą į notaro, banko ar kitos kredito įstaigos depozitinę sąskaitą.

Bendrovės akcijų išpirkimo tvarka įstatymų leidėjo detalizuota ir 2022 m. lapkričio 30 d. įsigaliojusiame ABĮ 46[1] straipsnyje. Bendrovės akcininkas, veikdamas savarankiškai ar kartu su kitais sutartinai veikiančiais asmenimis, įsigijęs ne mažiau kaip 95 procentus balsų visuotiniame akcininkų susirinkime suteikiančių bendrovės akcijų, turi teisę reikalauti, kad visi kiti tos bendrovės akcininkai privalomai parduotų sau nuosavybės teise priklausančias balsavimo teisę suteikiančias bendrovės akcijas. Šio straipsnio 16 dalyje numatyta, jog tais atvejais, kai akcininkas per numatytą terminą akcijų nepardavė, laikoma, kad akcijas išperkantis akcininkas per 30 dienų nuo

nustatyto termino pabaigos turi teisę kreiptis į teismą ir pateikti dokumentus, įrodančius, kad atliktas mokėjimas į depozitinę akcijų nepardavusio akcininko sąskaitą bei reikalauti išduoti uždarosios akcinės bendrovės materialiąsias akcijas ar įpareigoti sąskaitų tvarkytojus vertybinių popierių sąskaitose padaryti įrašus apie akcijų nuosavybės teisės perėjimą akcijas superkančiam akcininkui. Teismo sprendimas išduoti materialiąsias akcijas ar padaryti įrašus bendrovių akcininkų asmeninėse vertybinių popierių sąskaitose šiuo atveju laikomas teisėtu pagrindu, kuriuo remiantis išduodamos materialiosios akcijos arba padaromi įrašai akcininkų asmeninėse vertybinių popierių sąskaitose. Atitinkamas reguliavimas, kuris taikomas akcinių bendrovių atveju, nustatytas ir Vertybinių popierių įstatymo 32 straipsnyje.

Šiam teisiniam reguliavimui aktualus nuosavybės neliečiamumo principas, taikytinas akcijų atžvilgiu, kuris yra ginamas konstituciniu lygmeniu pagal Konstitucijos 23 straipsnį. Šio straipsnio 3 dalyje numatyta, jog nuosavybė gali būti paimama tik įstatymo nustatyta tvarka visuomenės poreikiams ir teisingai atlyginama. Konstitucinis teismas, analizuodamas oficialaus siūlymo ir privalomo akcijų pardavimo procedūrą, yra nustatęs, kad smulkiųjų akcininkų teisių ir teisėtų interesų apsauga laikoma viešuoju interesu (Konstitucinio teismo 2006 m. sausio 17 d. nutarimas byloje Nr. 25/04). Šiame nutarime Konstitucinis Teismas išaiškino, jog įstatymų leidėjas, įgyvendindamas *inter alia* Konstitucijos 23 straipsnio 2 dalies nuostatą, turi įgaliojimus nustatyti ir tokią kitų akcininkų turtinių teisių apsaugos priemonę kaip privalomas vertybinių popierių perleidimas, kai kuris nors akcininkas (vienas ar kartu su kitais asmenimis) įgyja akcijų, suteikiančių atskaitingo emitento akcininkų susirinkime balsų daugiau nei įstatyme nustatyta pagrįsta, protinga riba. Taigi, didžiųjų akcininkų teisių suvaržymas, pagrįstas viešuoju interesu, tokiu atveju yra proporcingas ir teisėtas.

Laisva valia prisiimto įsipareigojimo sudaryti akcijų perleidimo sutartį atveju vykdymo problemos pavyzdys matomas ir Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. lapkričio 9 d. nutartyje. Šioje byloje teismai atsakovei, nevykdančiai teismo sprendimo sudaryti pagrindinę akcijų pirkimo–pardavimo sutartį ir perleisti akcijas, skyrė maksimalią 300 EUR dydžio baudą už kiekvieną teismo sprendimo nevykdymo dieną. Vertinant hipotetinę situaciją, jei turto, numatyto opciono sutartyje, kaina – 1 EUR, o konkrečiu momentu rinkoje bendrovės akcijos vertė yra žymiai didesnė, sutarties pažeidėjui „apsimoka“ tokio sprendimo paprasčiausiai nevykdyti, t. y. nepasirašyti pagrindinės sutarties, ir kasdien už teismo sprendimo nevykdymą mokėti po 300 EUR dydžio baudą.

Apžvelgus sunkumus, kurie gali kilti tais atvejais, kai akcininkas nevykdo teismo sprendimo ir neperleidžia savo akcijų, galima pagalvoti apie ABĮ 46^1 straipsnio 16 dalies ar CK 2.120 straipsnio 3 dalies taikymą pagal analogiją – tokiais atvejais įpareigoti vertybinių popierių sąskaitų tvarkytojus sąskaitose padaryti įrašus apie akcijų nuosavybės teisės perėjimą akcijas superkančiam akcininkui, šiam sumokėjus akcijų kainą į depozitinę sąskaitą. Tačiau, reikia atsižvelgti į priverstinio akcijų pardavimo sąlygas pagal CK – būtinas akcininko veiksmų prieštaravimas juridinio asmens veiklos tiks-

lams ir negalimumas pagrįstai manyti, kad tie veiksmai ateityje pasikeis, bendrovės akcijų išpirkimo sąlygas pagal ABĮ – akcininkas ar jų grupė turi būti įsigiję ne mažiau kaip 95 procentus balsų visuotiniame akcininkų susirinkime suteikiančių bendrovės akcijų. Manytina, jog tais atvejais, kuomet opciono sutarties, kuri naudojama kaip priemonė spręsti bendrovėje susiklosčiusią teisinę aklavietę, šalis nevykdo teismo sprendimo ir neperleidžia bendrovės akcijų, Konstitucinis nuosavybės neliečiamumo principas neturėtų būti suvaržytas ir ABĮ 46[1] straipsnio 16 dalies ir CK 2.120 straipsnio 3 dalies nuostatų taikymas pagal analogiją nebūtų pateisinamas. Darytina išvada, jog net ir esant akcininkų sutartyje aiškiai išreikštai šalių valiai ateityje sudaryti pagrindinę akcijų pirkimo–pardavimo sutartį, kaip sutarties laisvės principo išimčiai, Lietuvoje teismai iš esmės neturi priemonių, kaip, nesant akcijas perleidžiančio asmens valios, šį priversti sudaryti (pasirašyti) tokią sutartį.

Išvados

1. Teisinė aklavietė Lietuvos teismų suprantama kaip tęstinė situacija bendrovėje, kai akcininkų susirinkime sprendimas nepriimamas daugiau nei vieną kartą dėl nesurenkamos balsų daugumos.
2. Teisminiai teisinės aklavietės sprendimo būdai akcininkams nėra patrauklūs dėl finansinių ir laiko sąnaudų, konfidencialios informacijos egzistavimo ir dėl to, jog siekiant jais pasinaudoti turi būti tenkinta nemažai CK numatytų sąlygų, jog teismas galėtų tokių procedūrų imtis. Retą tokių mechanizmų naudojimą patvirtina ir teismuose nagrinėtų tokio pobūdžio bylų statistika.
1. Aklavietės sprendimo mechanizmus efektyviausia numatyti akcininkų sutartyje. Dažniausiai praktikoje sutinkami pavyzdžiai – „šaudykliniai“ modeliai, prijungimo ir prisijungimo teisės, populiariausias jų – susitarimas dėl akcijų opciono.
2. Opciono ir preliminariosios sutarties atskyrimas turi didelę praktinę reikšmę dėl galimo priverstinio įgyvendinamumo, todėl kvalifikuojant sutartį turi būti išsiaiškintas sutartimi numatytas šalių teisių ir pareigų turinys, sutarties objektas ir šalių ketinimai.
3. Lietuvos teismai atspindi tvirtą poziciją dėl konsensualizmo principo veikimo; jis gali būti paneigtas tik išimtinais atvejais (esant viešajam interesui, šalių valios defektams ir kt). Lyginant su Italijos teismų praktika, Lietuvos teismai laikosi pozicijos, jog sutarties laisvės principas verslo santykiuose turi būti ginamas ir intervencija į tokių subjektų santykius turėtų būti minimali.
4. Opciono sutartis gali būti įgyvendinta natūra, tačiau, šaliai nevykdant pareigos pasirašyti sutartį, teismas neturi aiškių mechanizmų, kaip tokią padėtį praktiškai ištaisyti. Nesant viešojo intereso pagrindų, dėl kurio galėtų būti varžomas šalių sutartinės laisvės principas, konstitucinis nuosavybės neliečiamumo principas laikomas prioritetiniu.

Šaltinių sąrašas

Norminiai teisės aktai:

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). Valstybės žinios, Nr. 33-1014.
2. Lietuvos Respublikos Civilinis kodeksas (2000). Valstybės žinios, 74-2262.
3. Lietuvos Respublikos akcinių bendrovių įstatymas (2000). Valstybės žinios, Nr. 64-1914.

Specialioji literatūra:

4. Ambrasienė, D. et al. (2004). Civilinė teisė, Prievolių teisė. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras.
5. Astromskis, P. (2014). Mažojo vartojimo kreditavimo sandorių reguliavimo modelis. Daktaro disertacija: vadyba (03 S). Kaunas.
6. Cadman J. (2004). Shareholders agreements. 4th edition. London, Sweet & Maxwell.
7. Drazdauskas, S. (2008). Bendrosios sutarčių teisės vienodinimo įtaka Lietuvos sutarčių teisei. Daktaro disertacija: socialiniai mokslai: teisė (01 S). Vilnius.
8. Feinberg, J. Legal Paternalism (1971). Canadian Journal of Philosophy, Vol. 1, No. 1, pp. 105-124. Cambridge University Press.
9. Fleischer, H., Schneider, S. (2012). Shoot-Out Clauses in Partnerships and Close Corporations. Max Planck Private Law Research Paper No. 11/13.
10. Howe, L. (1967). Corporate Divorce: Deadlocks in the Close Corporation. The Business Lawyer, Vol. 22, No. 2, pp. 469- 477. American Bar Association.
11. Mikelėnas, V. Et al. (2003). Lietuvos Respublikos Civilinio kodekso komentaras: šeštoji knyga, Prievolių teisė, t. 1. Vilnius: Justitia.
12. Miliauskas P. (2012). Kai kurie teoriniai akcininkų sutarčių aspektai. Teisė, Nr. 82.
13. Rimas J. (2010). Privataus kapitalo sandoriai: bendrovių teisės aspektai. Daktaro disertacija: socialiniai mokslai: teisė (01 S).

Konstitucinio teismo jurisprudencija:

14. Konstitucinio teismo 2006 m. sausio 17 d. nutarimas byloje Nr. 25/04.

Bendrosios kompetencijos teismų praktika:

15. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. liepos 5 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-189-781/2023.
16. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. kovo 8 d. nutartis c. b. Nr. e3K-3-27-381/2023.
17. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2023 m. sausio 5 d. nutartis c. b. Nr. e3K-3-46-701/2023.
18. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. rugsėjo 6 d. nutartis c. b. Nr. e3K-3-215-378/2021.
19. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. gegužės 12 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-124-403/2021.
20. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2013 m. sausio 11 d. nutartis c. b. Nr. 3K-3-103/2013.
21. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2001 m. rugsėjo 12 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-797/2001.

22. Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. lapkričio 9 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e2A-613-330/2023.
23. Lietuvos Apeliacinio teismo 2011 m. balandžio 13 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 2-518/2011.
24. Lietuvos apeliacinio teismo 2019 m. balandžio 17 d. nutartis c. b. Nr. e2A-195-381/2019;
25. 2019 m. gegužės 22 d. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktikos dėl akcininko teisių įgyvendinimo ir jų gynimo būdų apžvalga Nr. AC-50-1.

Kiti šaltiniai:

26. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2006) Corporate Governance of Non-listed Companies in Emerging Markets. Prieiga per internetą: http://www.oecd.org/corporate/ca/corporategovernanceprinciples/37190767.pdf [žiūrėta 2023 m. gruodžio 28 d.];
27. Gambini, L., Sannasardo, Ch. (2019). Supreme court in favor of put options at predetermined price as legitimate means of corporate financing. Portolano Cavallo blog, [blog] 4 February. Prieiga per internetą: https://portolano.it/en/newsletter/portolano-cavallo-inform-corporate/supreme-court-in-favor-of-put-options-at-predetermined-prices-as-legitimate-means-of-corporate-financing [žiūrėta 2024 m. vasario 10 d.];
28. Corsetti, B., Sannasardo, Ch. (2021). Italian case-law goes back and forth on the validity of put option clauses. Portolano Cavallo blog, [blog] 20 May. Prieiga per internetą: https://portolano.it/en/newsletter/portolano-cavallo-inform-corporate/italian-case-law-goes-back-and-forth-on-the-validity-of-put-option-clauses#_ftnref1 [žiūrėta 2024 m. vasario 12 d.];
29. Airaghi, L., Ripa, A. (2021). Put option and violation of the so-called „Patto leonino" – a new attempt of the Italian Supreme Court. LMS Studio Legale, blog, [blog] 7 October. Prieiga per internetą: https://www.lmslex.com/wp-content/uploads/Newsletter-November-2021_Def.pdf [žiūrėta 2024 m. vasario 22 d.].

SANTRAUKA

Šiame darbe remiantis užsienio doktrina ir Lietuvos teismų praktika pateikiama teisinės aklavietės samprata, analizuojami teisminiai teisinės aklavietės sprendimo būdai, pateikiami dažniausiai akcininkų sutartyse numatomi sutartiniai jos sprendimo mechanizmai. Remiantis Lietuvos teismų išaiškinimais, aprašomas opciono ir preliminariosios sutarties santykis bei jų atskyrimo kriterijai. Taip pat analizuojamas laisvės sutarties principo veikimas akcininkų susitarimų ribose, remiantis Lietuvos teismų praktika ir lyginant su Italijos teismų pozicija. Aprašoma ir opciono praktinio įgyvendinamumo problematika, atsižvelgiant į nuosavybės neliečiamumo ir viešojo intereso kategorijas. Išanalizavus minėtus aspektus, darytina išvada, jog opciono sutartis gali būti įgyvendinta natūra, tačiau teismai nepateikia veiksmingų praktinių mechanizmų, kaip šalį priversti pasirašyti sutartį.

SUMMARY

This paper draws on foreign doctrine and Lithuanian case law to present the concept of legal deadlock, analyses the judicial methods of resolving legal deadlock, and presents the most common contractual methods of resolving deadlock in shareholders' agreements. The relationship between an option and a preliminary agreement and the criteria for distinguishing between them are described on the basis of Lithuanian court interpretations. It also analyses the operation of the freedom of contract principle within the framework of shareholders' agreements, based on Lithuanian case law and compared with the position of the Italian courts. It also describes the problems of the practicability of the option, taking into account the categories of inviolability of property and public interest. The analysis of these aspects leads to the conclusion that an option contract can be enforced in kind, but that the courts do not provide effective practical mechanisms to force a party to sign the contract.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.13

TEISINĖS PRIEMONĖS GINANTIS NUO NEPAGEIDAUJAMO SEKSUALINIO POBŪDŽIO ELGESIO

Adriana Jokšaitė, Kotryna Dijokevičiūtė

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
3-o kurso teisės studentės
Saulėtekio al. 9, I rūmai, 10222 Vilnius
El. paštas: adriana.joksaite@tf.stud.vu.lt; kotryna.dijokeviciute@tf.stud.vu.lt
Mokslinio straipsnio akademinis kuratorius lekt. Darius Prapiestis
El. paštas: darius.prapiestis@tf.vu.lt
Mokslinio straipsnio praktinis kuratorius prof. dr. Aurelijus Gutauskas
El. paštas: aurelijus.gutauskas@tf.vu.lt; Aurelijus.Gutauskas@lrkt.lt

Straipsnyje analizuojamas nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys kasdienėse situacijose ir įtvirtintos teisinės priemonės, norint apsiginti tapus tokio elgesio auka. Dėl visuomenėje nuskambančių pasisakymų, jog nepageidaujami seksualinio pobūdžio veiksmai yra norma ir toleruotini šiuolaikinėje visuomenėje, vis dar interpretuojant auką kaip provokatorę, kuri pati yra kalta, akivaizdžiai kyla klausimas – kokios teisinės apsaugos gali tikėtis asmuo, į kurį buvo nukreipti seksualinio pobūdžio veiksmai? Ar mūsų įstatymuose įtvirtintos priemonės suteikia pakankamą apsaugą ir garantiją, kad nukentėję asmenys galėtų sulaukti pagalbos ir teisingumo?
Straipsnyje pateikiama analizė ir vertinimas nepageidaujamo seksualinio pobūdžio veiksmų, jų reikšmės, paplitimo visuomenėje, (ne)įtvirtintų teisinės gynybos priemonių Lietuvoje ir užsienio valstybėse, (ne)reikalingų teisinio reguliavimo pokyčių.

Pagrindiniai žodžiai: *nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys, flirtavimas, seksualinis priekabiavimas, teisinės priemonės, baudžiamasis kodeksas.*

Legal Remedies Against Unwanted Conduct of a Sexual Nature

The article analyses unwanted sexual behaviour in everyday situations and sets out the legal means to defend oneself if one is a victim of such behaviour. The public discourse that unwanted sexual acts are the norm and are tolerated in modern society, while still interpreting the victim as a provocateur who is guilty herself, clearly raises the question of what kind of legal protection a person who has been subjected to a sexual act can expect? Do the measures provided for in our laws offer sufficient protection and guarantee so that victims can receive help and justice?

Copyright © Adriana Jokšaitė, Kotryna Dijokevičiūtė, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

The article provides an analysis and assessment of unwanted conducts of a sexual nature, their significance, their prevalence in society, the (un)established legal remedies in Lithuania and abroad, and the (un)necessary changes in legal regulation.

Keywords: *unwanted conduct of a sexual nature, flirting, sexual harassment, legal remedies, criminal code.*

Įvadas

Nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys yra opi problema šiuolaikinėje visuomenėje. Švilpimas gatvėje, tyčiniai kito asmens prisilietimai prie kito kūno autobuse, bare, festivalyje ar kitoje viešoje vietoje, įkyrus persekiojimas su nešvankiais seksualiniais pasiūlymais, nemalonios seksualinio pobūdžio žinutės iš nepažįstamo asmens, – tai yra tik dalis situacijų, su kuriomis susiduria daugiau kaip 50 % moterų jau ankstyvoje paauglystėje. Absoliuti dauguma tokio pobūdžio elgesio aukų yra moterys dėl istoriškai susiklosčiusios lyčių nelygybės visuomenėje. Kiek rečiau tokių situacijų aukomis tampa vyrai (Zakarauskaitė, 2022).

Gali susidaryti įspūdis, kad neva dabar nebėra galima flirtuoti ir asmens pastangos susipažinti su kitu asmeniu yra neteisėtos. Tačiau flirtavimas ir susipažinimas su kitu asmeniu nėra ir niekada nebuvo joks nusižengimas. Tai yra bendravimo ir pramogos priemonė, socialinis reiškinys, susiklostantis žmonėms tarpusavyje sąveikaujant. Flirtas yra sąmoningas noras patraukti kito asmens dėmesį arba tokio dėmesio demonstravimas kitam asmeniui. Tačiau dažnai flirtas peržengia tam tikras ribas ir tampa nebe nekaltu socialiniu reiškiniu, o realiai nemalonumą, grėsmę kito asmens atžvilgiu keliančia veikla. Tad kurgi yra brėžiama riba tarp nevykusio flirtavimo ir teisės pažeidimo? Kada galima ir protinga griebtis teisinių priemonių kaip atsako į nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį? Ar apskritai galima tikėtis teisinės pagalbos tampant tokio elgesio auka?

Šio darbo **tikslas** – įvertinti teisines gynybos priemonės nuo nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio.

Mokslinio straipsnio **objektas** – teisinės gynybos priemonės prieš nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį kasdienėse situacijose.

Darbo **uždaviniai** – apžvelgti nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį kaip reiškinį; nustatyti teisines priemones Lietuvos teisinėje sistemoje, kuriomis gali pasinaudoti asmuo, susidūręs su nepageidaujamu seksualinio pobūdžio elgesiu; nustatyti užsienio valstybių taikomas priemones kovojant su nepageidaujamu seksualinio pobūdžio elgesiu; įvertinti teisinio reguliavimo pokyčius (jei šie yra reikalingi).

Darbo **aktualumą** lemia tai, jog šiais laikais yra dažnai susiduriama su nepageidaujamu seksualinio pobūdžio elgesiu įvairiose kasdienėse situacijose. Teisinės atsakomybės už tokią veiklą reglamentavimas ne visuomet yra aiškiai ir vienareikšmiš-

kai nustatytas. Dažnai tokio elgesio aukomis tapę asmenys nežino, ar apskritai verta kreiptis į teisėsaugos institucijas, abejojama, ar tikrai į su tokiu elgesiu susidūrusius asmenis bus žvelgiama rimtai ir ar sėkmės „nubaudžiant kaltininką“ įmanoma sulaukti.

Darbe taikyti istorinis, lingvistinis, sisteminis **metodai**. Istoriniu metodu siekiama atskleisti, kaip keitėsi visuomenės reagavimas į nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį, kaip jis suvokiamas šių laikų kontekste. Lingvistinis metodas padeda ištirti darbui aktualius teisės šaltinius. Sisteminis metodas taikomas atskleisti teisės aktų turinį, straipsnių prasmę.

Darbo **originalumą** lemia tai, kad viešoje erdvėje prieinamoje informacijoje pabrėžiamos gynybos priemonės nuo nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio esant darbo ar kitokiems priklausomumo santykiams. Taip pat didžioji dauguma informacijos duoda nuorodas į psichologinę tapos šio elgesio auka. Tačiau nėra aiškiai pateikiama, kokiomis teisinėmis priemonėmis asmuo gali tikėtis apsiginti ir nubausti kaltininką, jeigu pastarasis atlieka tokio pobūdžio veiksmus nesant minimų pavaldumo santykių. Todėl straipsnio tyrimo sritis siaurinama iki nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio kasdienėse situacijose ir straipsnyje nebus tiriamas nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys (dar kitaip vadinamas „seksualiniu priekabiavimu“) esant būtent darbo ar kitokiems priklausomumo tarp asmenų santykiams.[1]

Darbui išskirtinai reikšmingi šie **šaltiniai**: Baudžiamasis kodeksas, administracinis nusižengimų kodeksas, teismų praktika, pokalbis su gydytoju psichiatru K. Kuzmicku ir kt. Pasitelkiant išvardintus šaltinius siekiama atskleisti nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio reikšmę, teisines priemones, kurias pasitelkus galima apsiginti jį patyrus.

1. Nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys ir flirtavimas

Komplimentas, koketiška žinutė ar apkabinimas gali leisti asmeniui jaustis puikiai, jei tai įvyksta tinkamu laiku ir iš norimo žmogaus. Tačiau kaip yra tais atvejais, kai toks dėmesio parodymas yra nelaukiamas, ir kuo skiriasi šios reakcijos į panašius ar net tuos pačius veiksmus? Kiekvienu atveju labiausiai šį skirtumą jaučia pats asmuo, į kurį šie veiksmai yra nukreipti, todėl būtent per šią prizmę yra būtina išsiaiškinti, kokie yra skirtumai tarp flirtavimo ir nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio.

---

[1] Naudojama „nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio“ sąvoka vietoj „seksualinio priekabiavimo“ sąvokos tam, kad būtų išvengta asociacijų su įtvirtintu šio elgesio „apibrėžimu“ baudžiamajme kodekse. „Nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio“ sąvoka bus siejama su situacijomis, kurios nėra susijusios su darbo ar kitokiais priklausomumo santykiais.

1.1. Nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio ir flirtavimo samprata

Flirtavimas gali būti apibūdinamas kaip toks asmens elgesys, kuriuo norima parodyti dėmesį kitam asmeniui, turint tikslą su juo užmegzti intymesnį bendravimą. Flirtavimo pavyzdžiais galėtų būti komplimentų sakymas, telefono numerio davimas, tam tikra kūno kalba, prisilietimai, oro bučiniai ar net ilgas akių kontaktas ir pan. Anglų kalboje flirtavimas (angl. *flirt*) yra suprantamas kaip bendravimas su kitu žmogumi taip, tarsi jis būtų patrauklus, tačiau nenorėjimas su juo užmegzti rimtų santykių (Cambridge dictionary). Taigi, akivaizdu, kad anglų kalboje flirtavimas yra apibrėžiamas kitaip nei lietuvių kalboje, kur flirtavimas nėra būtinai suprantamas kaip nenuoširdus ar netikras dėmesys.

Pagrindinis flirtavimo bruožas yra tas, kad asmuo, su kuriuo yra flirtuojama, šiuos veiksmus vertina teigiamai, jie jam yra priimtini ir sukelia pozityvias emocijas. Lyčių studijų centro vadovės doc. dr. L. Stundžės teigimu „flirto atveju jaučiamasi gerai, asmenys yra laimingi, tokia situacija jiems yra patraukli, pageidaujama, vyksta abipusiu noru, grindžiama lygybe, savigarba nepažeidžiama, elgsena teisėta ir jie gali ją kontroliuoti." (Pagarbus elgesys: kur yra neleidžiamo...,2018). Taigi, norint žinoti, ar galima atitinkamus asmens veiksmus pavadinti flirtavimu, yra būtina atsižvelgti į kito asmens reakciją. Jei į atitinkamus veiksmus yra reaguojama teigiamai ar į juos yra atsakoma panašaus pobūdžio veiksmais, tai jau būtų galima pavadinti flirtavimu.

Nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys yra suprantamas pakankamai plačiai. Anglų kalboje nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys (angl. *sexual harassment*)[2] yra apibrėžiamas kaip nepageidaujamas ar įžeidžiantis seksualinis dėmesys, pasiūlymai ar pokalbiai, ypatingai iš darbdavio ar kito įtakingo asmens (Cambridge dictionary). Šiuo atveju atitinkami veiksmai, kurie kartais gali būti identiški ir flirtavimo atveju, yra nelaukiami ir nenorimi. Jie asmeniui sukelia tokias neigiamas emocijas kaip baimę, nerimą, pasišlykštėjimą ar nesaugumą.

Nepageidaujamo seksualinio elgesio formų gali būti labai įvairių, tad pateikti baigtinį sąrašą yra sudėtinga. Dažniausiai šis elgesys pasireiškia kaip:

- nepageidaujamas fizinis arba verbalinis kontaktas, kuris gali pasireikšti prisilietimu, bučiniais ar seksualinių pastabų išreiškimu;
- seksualinis spaudimas – tai gali būti bandymas siūlyti ar net versti asmenį dalyvauti seksualiniuose veiksmuose prieš jo valią ar norą;
- persekiojimas – galimas nuolatinis stebėjimas ar šnipinėjimas atitinkamo asmens, be asmens sutikimo jo nuotraukų darymas, siekiant seksualinio pasitenkinimo, ar bandymas iš aplinkinių išgauti kuo daugiau asmeninės informacijos;

---

[2] Tai taip pat yra atitikmuo anglų kalboje ir seksualinio priekabiavimo sąvokai

- seksualinės prievartos pavojaus sukėlimas – tai gali būti grėsmės sudarymas, kai asmuo turi pakankamą pagrindą manyti, jog bus išprievartautas, pasitelkiamas seksualinis smurtas norint nubausti asmenį, neatsakiusį į seksualinio pobūdžio veiksmus;
- nepageidaujamas kontaktas virtualioje erdvėje – tai gali būti vulgarių žinučių siuntimas, komentarų rašymas socialiniuose tinkluose ar kitoje virtualioje erdvėje;

Pabrėžtina, kad nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys yra rimta socialinė ir teisinė problema. Tokie veiksmai pažeidžia asmens saugumą, seksualinio apsisprendimo laisvę ir teisę į asmens neliečiamumą. Asmuo gali jaustis nesaugus, nuolatos gyventi įtampoje, jam gali atsirasti sveikatos problemų. Gydytojo psichiatro K. Kuzmicko teigimu[3], nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį patyrę asmenys susiduria su tokiomis problemomis kaip:

- gėda ir kaltės jausmas – nukentėję asmenys dažnai jaučia nuolatinį gėdos ir kaltės jausmą dėl įvykio, nors jie neturėtų jaustis kalti;
- baimė ir nerimas – žmonės, susidūrę su nepageidaujamu seksualinio pobūdžio elgesiu, gali patirti stiprų nerimą ir baimę. Jie gali pradėti bijoti ateities įvykių, bijoti dėl savo saugumo arba prarasti pasitikėjimą kitais žmonėmis;
- depresija ir liūdesys – nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys gali sukelti depresiją, nuovargį ir ilgalaikį liūdesį. Asmuo, nukentėjęs nuo nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio, gali jaustis beviltiškai ar net prarasti susidomėjimą veiklomis, kurios ankščiau asmeniui kėlė pasitenkinimą;
- mintys apie savižudybę ar savęs žalojimą – ypatingai sunkiais atvejais žmonės gali patirti savižudybės ar savęs žalojimo mintis dėl patirtos traumos ir negalėjimo susidoroti su skausmu;
- problemos santykiuose – nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio patirtis gali turėti įtakos ir artimų santykių kūrimui bei palaikymui. Asmuo, nukentėjęs nuo nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio gali patirti sunkumų užmegzdamas ar palaikydamas intymius santykius;
- traumos simptomai – po nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio žmonės gali patirti įvairius traumos simptomus, įskaitant nemigą, košmarus, hiperaktyvumą, emocinį „atšalimą“ arba pasikartojančius įvykio prisiminimus;

Be kita ko, gydytojas K. Kuzmickas pažymi, kad asmenys, nukentėję nuo nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio, gali jaustis įvairiai, ir toji savijauta gali kisti laikui bėgant. Tačiau yra labai svarbu ieškoti profesionalios paramos, jei žmogus jaučiasi nesugebantis susidoroti su patirta traumine patirtimi. Psichologas, psichoterapeutas ar konsultantas gali padėti asmeniui, nukentėjusiam nuo nepageidaujamo

[3] Analizuojant straipsnio temą buvo surengtas oficialus susitikimas ir bendrauta su gydytoju psichiatru K. Kuzmicku.

seksualinio pobūdžio elgesio, perprasti savo jausmus, išspręsti problemas ir toliau judėti gyvenime. Svarbiausia, reikia nebijoti apie tai kalbėti, o asmeniui, nukentėjusiam nuo nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio, suvokti, kad jis nėra kaltas, nors kartais ir taip ir jaučiasi.

Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (toliau – CK) 6 knygos 250 str. numato galimybę asmeniui, kuriam buvo padaryta žala sveikatai, prašyti neturtinės žalos atlyginimo iš asmens, kuris šią žalą sukėlė (Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, 2000). Taigi jeigu būtų nustatyta, kad asmuo, patyręs nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį, dėl tokių įvykių vėliau susidūrė su psichiniais ar kitais sveikatos sutrikimais, jis turėtų teisę reikalauti neturtinės žalos atlyginimo.

Europos Sąjungos pagrindinių teisių agentūra 2014 m. atliko tyrimą tarp moterų apie jų patirtį, susijusią su priekabiavimu ir kitu nepageidaujamu seksualinio pobūdžio elgesiu. Tyrimas parodė, kad Europos Sąjungoje (toliau – ES) net 55 % moterų yra patyrusios įvairių formų seksualinį priekabiavimą nuo 15 metų. Iš jų 68 % moterų tai teko patirti asmenų nesusijusių darbo santykiais. Populiariausia nepageidaujamo seksualinio forma buvo nepageidaujamas fizinis ir verbalinis kontaktas. Net 29 % moterų ES teigė patyrusios nepageidaujamus prisilietimus, apkabinimus ar bučinius jau net nuo 15 metų amžiaus, atitinkamai 24 % moterų teigė patyrusios nepageidaujamus seksualinio pobūdžio komentarus. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad šiais laikais didelė dalis moterų tokį elgesį patiria ir virtualioje erdvėje – net 11 % moterų teigė gavusios nepageidaujamų ir įžeidžiančių seksualinio pobūdžio elektroninių laiškų, SMS žinučių arba tokių komentarų socialiniuose tinkluose (Violence against women: an EU..., 2014). Tačiau minimi duomenys jokiu būdu nepaneigia, jog nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio aukomis gali tapti ir vyrai. Tačiau kaip jau minėta, tai pasitaiko rečiau.

Pabrėžtina, kad esminis tokio elgesio elementas yra aiškus parodymas, jog tokio tipo elgesys yra nepriimtinas. Asmuo turi išreikšti, kad atliekami veiksmai jam yra nemalonūs ir kelia diskomfortą. Toks parodymas gali būti išreiškiamas žodžiu (pasakymas „NE“), veiksmais (atsitraukimas, ignoravimas, vengimas ir t. t.). Tačiau toks savo valios išreiškimas negarantuoja, jog šie veiksmai liausis: vienam žmogui to užteks, kad seksualinio pobūdžio veiksmų jis nebenukreiptų į tą patį asmenį, tačiau kitam tai gali būti motyvacija stengtis labiau. Be to, ne visos tokių situacijų aukos geba pasipriešinti ir išreikšti savo poziciją: jas gali sukaustyti baimė dėl praeityje patirtų traumų arba įsivaizduojamų galimų scenarijų.

Taigi, pagrindinis skirtumas tarp nepageidaujamo seksualinio elgesio ir flirtavimo yra tas, kad nepageidaujamo seksualinio elgesio atveju asmuo nejaučia tokių pačių jausmų ar poreikių tokį elgesį rodančiam asmeniui. Toks elgesys yra nepageidaujamas, jis sukuria asmeniui nemalonią, priešišką, bauginančią ar žeminančią aplinką (Seksualinis priekabiavimas ar flirtas?, 2017).

1.2. Seksualinio priekabiavimo samprata ir atsakomybė

Seksualinis priekabiavimas, kaip teisinis reiškinys, yra feministinių judėjimų, vykusių Jungtinėse Amerikos Valstijose, pasekmė (Veršekys, 2008, p. 187). Nors Jungtinėse Amerikos Valstijose ši problema buvo pradėta plėtoti jau dvidešimtojo amžiaus septintajame dešimtmetyje, Europą ji pasiekė kiek vėliau. 2002 m. ES priėmė privalomą direktyvą, kuria draudžiamas seksualinis priekabiavimas ir priekabiavimas dėl lyties. 2002 metų Europos Parlamento ir Europos Tarybos direktyva iš dalies pakeitė buvusią Tarybos direktyvą dėl vienodo požiūrio į vyrus ir moteris principo taikymo įsidarbinimo, profesinio mokymo, pareigų paaukštinimo ir darbo sąlygų atžvilgiu. Šia direktyva valstybės narės buvo raginamos geriau ginti nukentėjusiųjų nuo seksualinio priekabiavimo asmenų teises ir užtikrinti moterų ir vyrų neliečiamybę, orumą ir lygybę darbe. Be kita ko, 2002 m. direktyvoje buvo reikalaujama, kad valstybės narės iki 2005 m. spalio mėnesio priimtų arba pakeistų nacionalinius įstatymus dėl kovos su seksualiniu priekabiavimu (Zippel, 2023 p.2).

Seksualinis priekabiavimas yra apibrėžtas Lietuvos Respublikos moterų ir vyrų lygių galimybių įstatyme (toliau – MVLGĮ) kaip „nepageidaujamas užgaulus, žodžiu, raštu ar fiziniu veiksmu išreikštas seksualinio pobūdžio elgesys su asmeniu, kai tokį elgesį lemia tikslas ar jo poveikis pakenkti asmens orumui, ypač sukuriant bauginančią, priešišką, žeminančią ar įžeidžiančią aplinką“ (Lietuvos Respublikos moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymas, 1998). Taigi, seksualiniam priekabiavimui, kaip teisės pažeidimui, yra būdingi šie požymiai:

- žodžiu ar fiziniu veiksmu išreikštas seksualinio pobūdžio elgesys;
- seksualinio pobūdžio elgesys yra nepageidaujamas aukai;
- priekabiautojo ketinimas pakenkti žmogaus orumui;
- nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio padariniai – pakenkta žmogaus orumui, jam sukuriama bauginanti, priešiška aplinka (Vengalė, 2012 p.14).

Nepaisant to, MVLGĮ 6 str. nustato, kad būtent darbdavys ar darbdavio atstovas turi pareigą imtis priemonių, kad darbuotojas nepatirtų seksualinio priekabiavimo. Atsakomybė už seksualinį priekabiavimą pagal šį teisės aktą gali kilti tik esant darbo santykiams, prekių ir paslaugų teikimo srityje, švietimo įstaigų, kitų švietimo tiekėjų bei mokslo studijų ir institucijų, valstybių ir savivaldybių institucijų ir įstaigų veikloje, tačiau šis įstatymas nėra taikomas šeimos ir privataus gyvenimo srityse (Patyriau diskriminaciją. Ką daryti?, 2023).

Nors seksualinio priekabiavimo aukomis gali tapti bet kas, dažniausiai nuo jo nukenčia moterys, kurios yra ekonomiškai silpnesnės nei vyrai ar užima žemesnes pareigas darbe. Taip pat seksualinio priekabiavimo veiksmai yra atliekami žadant lengvesnę karjerą ar tam tikrus „paskatinimus“ darbe (Vengalė, 2012 p.11).

Administracinių nusižengimų kodekso (toliau – ANK) 81 str. numato administracinę atsakomybę būtent už MVLGĮ pažeidimą – baudą nuo 40 iki 560 eurų, o už

tokį pažeidimą padarytą pakartotinai – nuo 560 iki 1200 eurų. Tiesa, MVLGĮ yra nustatyta tik darbdavio pareiga užtikrinti, kad darbuotojas ar asmuo, kuris siekia įsidarbinti, nepatirtų seksualinio priekabiavimo, ir administracinė atsakomybė yra taikoma darbdaviui, juridinio asmens vadovui ar kitiems atsakingiems asmenims tik už šios pareigos nesilaikymą.

Griežčiausia, baudžiamoji atsakomybė yra numatyta už seksualinį priekabiavimą. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (toliau – BK) 152 str. yra įtvirtinta, kad „tas, kas siekdamas seksualinio bendravimo ar pasitenkinimo vulgariais ar panašiais veiksmais, pasiūlymais ar užuominomis priekabiavo prie pagal tarnybą ar kitaip priklausomo asmens, padarė baudžiamąjį nusižengimą ir baudžiamas bauda arba laisvės apribojimu, arba areštu.“ Praktikoje vulgarūs veiksmai yra suprantami kaip gestai, išreiškiantys siekį seksualiai bendrauti, taip pat jie gali pasireikšti kaip prisilietimas, per ilgas rankos sąlytis sveikinantis, pliaukštelėjimas, tuo tarpu pasiūlymas ar užuomina gali būti išreikšti žodžiu, gestu, mimika ar raštu (Abramavičius *et al.*, 2009, p. 192). Šie asmens veiksmai turi būti padaromi tik tiesiogine tyčia, vadinasi kaltininkas turi suvokti, kad jo veiksmai kitam asmeniui yra nemalonūs ir nepriimtini bei norėti taip veikti. Nors ankščiau išvardinti asmens veiksmai gali būti sutinkami įvairiose vietose: gatvėje, parduotuvėje, bare, naktiniame klube ar kitoje socialinėje erdvėje, norint inkriminuoti asmeniui šią nusikalstamą veiką yra būtini pavaldumo santykiai. Tai reiškia, kad nukentėjusysis privalo būti priklausomas nuo kaltininko.

Seksualinis priekabiavimas galimas įvairiomis aplinkybėmis. Dažniausiai, bet nebūtinai, priekabiautojas turi aukštesnę padėtį nei nukentėjęs asmuo, o šią aukštesnę padėtį gali nulemti amžius, šeiminė, socialinė, politinė padėtis, mokymosi ar įdarbinimo savitarpio santykiai (Milinis *et al*, 2021, p. 200).

Apibendrinant, seksualinis priekabiavimas, remiantis teisės aktais, yra galimas tik esant priklausomumo santykiams tarp kaltininko ir aukos. MVLGĮ įtvirtina darbdavio pareigą užtikrinti, kad darbuotojas ar asmuo, siekiantis įsidarbinti, nepatirtų seksualinio priekabiavimo, o ANK nustato piniginę baudą už šios pareigos nesilaikymą. Tuo tarpu BK yra nustatyta baudžiamoji atsakomybė už patį seksualinį priekabiavimą esant tarnybiniams ar kitiems priklausomumo santykiams.

2. Nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio teisinis vertinimas

2.1. Veikos kvalifikavimas pagal Baudžiamąjį kodeksą

Nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesys kaip sankciją galintis užtraukti veiksmas ir kartu jo teisinės gynybos priemonės nuo tokių asmens veiksmų nėra *expressis verbis* numatytas nei BK, nei ANK. Tačiau tokios situacijos, kai asmuo patiria tokio pobūdžio elgesį, nereiškia, jog jį patyręs asmuo negali apsisaugoti jokiomis

teisinėmis priemonėmis. Galima iš dalies įžvelgti teisinę atsakomybę už tokį elgesį tiek pagal BK, tiek pagal ANK normas, susiklosčius tam tikroms situacijoms.

2.1.1. Baudžiamojo kodekso 145 straipsnis

Baudžiamoji atsakomybė už grasinimą nužudyti ar sunkiai sutrikdyti žmogaus sveikatą arba žmogaus terorizavimą yra įtvirtinta BK 145 str. Šio straipsnio 2 dalyje numatyta kvalifikuota nusikalstamos veikos sudėtis, t. y. baudžiamoji atsakomybė pagal šią dalį kyla, jei nustatoma, kad žmogus buvo terorizuojamas arba sistemingai bauginamas. Taip šioje dalyje įtvirtintos kelios nusikalstamų veikų sudėtys: 1) žmogaus terorizavimas grasinant susprogdinti, padegti ar padaryti kitokią pavojingą gyvybei, sveikatai ar turtui veiką arba 2) sistemingas žmogaus bauginimas naudojant psichinę prievartą. Šios veikos pripažįstamos alternatyviomis, todėl bet kurios iš jų padarymas leidžia teigti apie baigtą žmogaus terorizavimo ar sistemingo bauginimo nusikalstamą veiką (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. gegužės 15 d. teismų praktikos apžvalga).

Mūsų temos kontekste aktuali dalis, nurodanti sistemingą žmogaus bauginimą naudojant psichinę prievartą. Šios nusikalstamos veikos objektas – kito žmogaus gyvybė ir sveikata. Tokios veikos pavojingumas pasireiškia nukentėjusiojo psichiniu traumavimu savo atliekamais veiksmais, t.y. bauginimu, kuris asmeniui sukelia baimės jausmą, nukentėjusysis yra sąmoningai verčiamas nesaugiai jaustis ir nerimauti (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2010 m. birželio 15 d. nutartis; Lietuvos Aukščiausiojo Teismos 2013 m. balandžio 23 d. nutartis).

Atsakoma už šią veiką tik tuomet, kai bauginimas pasireiškia sistemingai – tokie veiksmai, kurie yra pasikartojantys, ir ne vien žodžiu ar raštu, bet ir kitais įvairiais atvirais ar užmaskuotais būdais padaryti poelgiai, kurių tikslas yra sukelti arba palaikyti baimės jausmą nukentėjusiajam (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2014 m. sausio 14 d. nutartis).

Bauginimas gali reikštis labai įvairiai – nuo grasinimais nužudyti ar sunkiai sutrikdyti sveikatą, iki kitais baimę, nerimą ar nesaugumo jausmą keliančiais veiksmais (pvz., besikartojančiais įžeidinėjimais, grasinimais kaip nors pakenkti, priekabiavimu, atviru sekimu, gąsdinančiais naktiniais skambučiais, amoralaus pobūdžio SMS žinutėmis ir pan.) (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2010 m. birželio 15 d. nutartis; Lietuvos Aukščiausiojo Teismos 2013 m. balandžio 23 d. nutartis).

Kaip išskiriama teismų praktikoje, „sistemingas asmens bauginimas yra pavojingas psichinis poveikis, pasireiškiantis įvairiais atvirais ar anoniminiais grasinimais, pasikartojančiais ne mažiau kaip tris kartus, kuriais siekiama sukelti žmogui stresą, nerimą, nesaugumo jausmą, priversti bijoti, kad dėl tolesnių grasinančiojo veiksmų ar neveikimo atsiras tam tikros neigiamos pasekmės. Grasinimai turi būti realūs — turi būti konstatuotas pakankamas pagrindas manyti, kad jie gali būti realizuoti. Vertinant grasinimų realumą, reikšmės turi jų turinys, santykiai tarp grasintojo ir nukentėjusiojo, aplinkybės,

kurioms esant buvo grasinama, ir pan. Sistemingas bauginimas visuomet būna nukreiptas į konkretų asmenį, siekiant jam sukelti psichologinį diskomfortą. Veiksnių, kuriuos nukentėjusysis sieja su neigiamu psichologiniu poveikiu, visuma yra individualaus pobūdžio, todėl vertinant grasinimo realumą labai svarbu atsižvelgti į tai, kaip jį suprato nukentėjusysis. Kvalifikuojant veiką pagal BK 145 straipsnio 2 dalį, pakanka nustatyti, kad kaltininkas siekia sudaryti įspūdį nukentėjusiajam, jog grasinimas bus realizuotas; nėra būtina kiekvienu atveju įrodyti, kad kaltininkas ketina atlikti grasinimuose nurodomus veiksmus nukentėjusiojo atžvilgiu.“ (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2011 m. gruodžio 6 d. nutartis; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. kovo 30 d. nutartis).

Siekiant išvengti vertinimo klaidų ir užtikrinant, kad tam tikri asmens neteisingai suprasti žodžiai ar poelgiai nebūtų be pagrindo pripažinti nusikalstama veika, baudžiamosios teisės teorijoje ir teismų praktikoje laikomasi nuostatos, jog baudžiamąją atsakomybę gali užtraukti tik realūs, o ne tariami grasinimai. Todėl pripažįstant nusikalstamą grasinimo pobūdį, būtina įsitikinti, kad kaltininko elgesys buvo teisingai suprastas, kad tai nebuvo nevykęs pokštas, spontaniškai išsprūdę žodžiai, į grasinimą panašūs, bet kitokią prasmę turintys veiksmai ir pan. (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2010 m. birželio 15 d. nutartis; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. gruodžio 8 d. nutartis; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. liepos 4 d. nutartis).

Atsižvelgiant į išdėstytą šios nusikalstamos veikos sudėtį matyti, kad ji gali būti pritaikyta tuomet, kai psichinė prievarta yra susijusi su žmogaus sveikata ir gyvybe, t.y. pavojus kyla ne asmens seksualinio apsisprendimo laisvei, garbei ir orumui (bet jie gali būti papildomi šios veikos objektai). Nereikėtų pamiršti, kad dalis nepageidaujamo seksualinio pobūdžio veiksmų gali būti padaryti ir yra padaromi panaudojant fizinę prievartą, kuri ir sukelia pavojų žmogaus sveikatai ir gyvybei.

Tad visai realu, kad pagal šį straipsnį gali būti kvalifikuojamos situacijos, kai aukai yra skambinama nakties metu ir kvėpuojama į telefoną, persekiojama, siunčiamos žinutės, turinčios seksualinį ir sadistinį kontekstą, ar kitokie veiksmai, kurie turi seksualinio ir sadistinio pobūdžio elementų ir apima pavojų asmens sveikatai, gyvybei bei seksualinio apsisprendimo laisvei, kitaip tariant – seksualinio pobūdžio smurtą. Tačiau asmenys, atlikdami nepageidaujamus seksualinio pobūdžio veiksmus, dažniausiai visai neturi tikslo įbauginti ar sukelti grėsmės kitam asmeniui – netgi priešingai, norima, kad asmuo atkreiptų dėmesį, susidomėtų ir priimtų pasiūlymą, jei toks yra teikiamas. Todėl šios nusikalstamos veikos kontekste situacija turėtų būti labai specifiška, kad čia patektų ir nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys.

2.1.1.1. Baudžiamojo kodekso 145 straipsnio 2 dalies ryšys su 148[1] straipsniu

2021 m. spalio 14 d. Seimas priėmė BK pataisas, kurios papildė BK XX skyrių „Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai žmogaus laisvei“. Priimta pataisa buvo

kriminalizuotas neteisėtas žmogaus persekiojimas, kuriame įtvirtinta: „Tas, kas prieš aiškiai išreikštą žmogaus valią neturėdamas teisėto pagrindo sistemingai persekiojo šį žmogų, jeigu dėl to nukentėjęs asmuo buvo priverstas pakeisti gyvenamąją vietą ar darbą, ar mokymosi įstaigą arba buvo padarytas kitoks neigiamas poveikis jo socialiniam gyvenimui ar neigiamas poveikis jo emocinei būsenai <...>“.

Vienas iš šio straipsnio priėmimo tikslų buvo prevencinis – sustiprinti žmogaus apsaugą nuo persekiojimo, kurio aukomis dažniausiai tampa moterys.

Šiuo atveju įtvirtinta nauja nusikalstama 148[1] str. veika tapo specialiąja norma prieš bendrąją, jau minėtą 145 str. 2 d. Susiklostė situacija, kai bendroji norma yra apysunkis nusikaltimas (didžiausia bausmė laisvės atėmimas iki 4 m.), o specialioji – baudžiamasis nusižengimas, už kurį negali būti skiriamas laisvės atėmimas. Tai reiškia, kad teismai kaltinimus nagrinėjamose bylose galimai turės kvalifikuoti pagal švelnesnį įstatymą.

Šios dvi nusikalstamų veikų sudėtys gali sukelti kvalifikavimo problemų, kai asmens bauginimas yra išreikštas įžeidinėjimais, gąsdinančiais telefono skambučiais, siekiant sukelti baimę, nerimą ir pan. Tad siekiant nustatyti, kurį straipsnį padaryta asmens veika atitinka, turi būti vertinama, ar keliama grėsmė asmens gyvybei ir sveikatai, ar laisvei, vertinamas veiksmų intensyvumas, turinys, galimi motyvai ir tikslas, kokie ryšiai siejo praeityje ar šiuo metu sieja šiuos asmenis.

Bet kuriuo atveju, kad pagal šį straipsnį būtų kvalifikuotini nepageidaujamo seksualinio pobūdžio veiksmai, reikėtų, kad tuo pačiu būtų įrodytas realus grėsmės kylimas žmogaus laisvei.

2.1.2. Baudžiamojo kodekso 284 straipsnis

BK 284 str. numatyta baudžiamoji atsakomybė už viešosios tvarkos pažeidimą, kai viešoje vietoje įžūliu elgesiu, grasinimais, piktybiškai tyčiojantis arba vandališkais veiksmais demonstruojama nepagarba aplinkiniams ar aplinkai ir sutrikdyta visuomenės rimtis ar tvarka. Dažnai šis straipsnis yra inkriminuojamas įvykus muštynėms, konfliktams kelyje, baruose, klubuose ir kitose viešosiose vietose (Teisė Visiems, 2018).

Šiuo nusikaltimu yra kėsinamasi į viešąją tvarką, tačiau tuo pačiu gali būti pažeidžiami ir kiti papildomi objektai: žmogaus sveikata, garbė, orumas ir kt. Nusikalstama veika paprastai pasireiškia kaip nepagarbos aplinkiniams ar aplinkai demonstravimas ar visuotinai pripažintų elgesio taisyklių nepaisymas. Toks elgesys gali būti fizinis smurtas prieš žmogų, trukdymas kitiems žmonėms dirbti, mokytis, ilsėtis ir pan. Šiai nusikalstamos veikos sudėčiai esant materialiajai, būtina nustatyti padarinius, realiai sutrikdžiusius visuomenės rimtį ir tvarką (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2014 m. gruodžio 2 d. nutartis; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. sausio 27 d. nutartis). Pabrėžtina, kad šių padarinių konstatavimas kartu reiškia ir tai, kad veika peržengia privataus konflikto ribas ir tampa pavojinga ne tik konkrečiam „konflikto“ dalyviui,

bet ir aplinkai ir aplinkiniams. Visuomenės tvarkos ar rimties sutrikdymu paprastai laikomi veiksmai, kai dėl prieš asmenį panaudoto fizinio smurto aplinkiniai pasijunta šiurkščiai pažeminti ar šokiruoti, nutraukiamas žmonių poilsis ar darbas, padaroma didelė materialinė žala, sutrikdoma normali įmonių ar įstaigų veikla, žmonėms sukeliamas didelis išgąstis ar kyla sumaištis, nutraukiamas jiems skirtas renginys, sustabdomas eismas ir pan. Sprendžiant, ar kaltininko veiksmai sukėlė šiuos padarinius, turi būti atsižvelgiama ir į tai, kokia buvo aplinkinių reakcija, koks nukentėjusiųjų skaičius, kiek truko neteisėti veiksmai (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. sausio 19 d. nutartis; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. balandžio 17 d. nutartis).

Tokia nusikalstama veika gali būti padaroma tiesiogine tyčia, kas reiškia, jog asmuo suvokė pavojingą nusikalstamos veikos pobūdį (demonstruojamą nepagarbą), numatė, kad dėl jo (ne)veikimo gali atsirasti pavojingi padariniai (sutrikdys visuomenės rimtį), ir norėjo taip veikti. Veikos tikslai ir motyvai nėra būtini šio nusikaltimo požymis, tačiau tai gali padėti nustatyti kaltininko tyčios turinį, jo veiksmų suvokimą kaip demonstruojamą nepagarbą.

Nepageidaujamo seksualinio pobūdžio veiksmai dažniausiai nepasiekia tokio lygio, jog būtų objektyviai sutrikdoma visuomenės rimtis, kiltų pavojus aplinkiniams, būtų nutraukiamas žmonių poilsis ar darbas. Tačiau kiek lengvesnis viešosios tvarkos pažeidimas yra numatytas ne tik BK 284 str., bet ir ANK 481 str.

2.1.2.1. Administracinių nusižengimų kodekso 481 straipsnis

ANK 481 str. numato administracinę atsakomybę už nedidelį viešosios tvarkos pažeidimą, kai necenzūriniais žodžiais ar gestais, kitais tyčiniais veiksmais yra siekiama pažeisti viešąją tvarką ir žmonių rimtį.

Tiek BK 284 str. įtvirtinta nusikalstama veika, tiek ANK 481 str. įtvirtintas administracinis nusižengimas yra panašūs savo pavojingumo pobūdžiu, nes kėsinamasi į vieną ir tą pačią vertybę – viešąją tvarką. Tačiau šios baudžiamoji ir administracinė atsakomybių rūšys tarpusavyje yra atskiriamos pagal veiksmų pobūdį ir veika sukeliamus padarinius. BK 284 str. nustatyta nusikaltimo sudėtis yra materialioji, t. y. dėl kaltininko veiksmų, kuriais demonstruojama nepagarba aplinkiniams ar aplinkai, kyla baudžiamajame įstatyme nustatyti padariniai – visuomenės rimties ar tvarkos sutrikdymas. Tuo tarpu ANK 481 str. 1 dalyje įtvirtinta administracinio nusižengimo sudėtis neįvardija padarinių atsiradimo, o tik konkrečius veiksmus, kuriais, kaip minėta, siekiama pažeisti viešąją tvarką ir žmonių rimtį (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. vasario 26 d. nutartis). Veiksmai turi būti ne bet kokie tyčiniai nepadorūs veiksmus, o įžūlus elgesys, patyčios, kuriomis demonstruojama nepagarba aplinkiniams ir aplinkai (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. balandžio 29 d. nutartis).

Taigi, šiuo atveju baudžiamosios atsakomybės kilimui reikšmės turi veiksmų pavojingumas ir sunkių padarinių sukėlimas – priešingai nei įtvirtinta ANK. BK 284 str.

nurodyti padariniai – realus visuomenės rimties ir tvarkos sutrikdymas, o administracinė atsakomybė gali būti taikoma, kai dėl viešosios tvarkos pažeidimo tokių padarinių nekyla (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. balandžio 1 d. nutartis).

Reikėtų atsižvelgti į tai, kad asmuo, atliekantis nepageidaujamus seksualinio pobūdžio veiksmus, pats neturi siekio sutrikdyti visuomenės tvarkos, pažeisti žmonių rimtį. Tokiais veiksmais kartais yra nevykusiai flirtuojama ir norima palenkti kitą asmenį ir nėra intencijos pažeisti viešąją tvarką ir atkreipti kitų asmenų dėmesį. ANK 481 str., o ne BK 284 str., yra tas, kuriuo dažniausiai bandoma kvalifikuoti nepageidaujamus seksualinio pobūdžio veiksmus.

2.2. Užsienio valstybių įtvirtintos teisinės priemonės ginantis nuo nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio

Nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys yra paplitęs reiškinys ir aktualus visame pasaulyje. Kai kurios valstybės per pastarąjį dešimtmetį aktyviai ėmėsi veiksmų įstatymų leidyboje, įžvelgiant grėsmę ir siekiant suvaldyti nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį įvairiose vietose ir situacijose (John, 2016; Catcalling is both offensive and illegal, 2023).

2.2.1. Didžioji Britanija

2022 m. gruodžio mėnesio viduryje Didžioji Britanija pirmą kartą skyrė baudą vyrui, kuris Ilforde, pietinėje Londone dalyje, priekabiavo gatvėje prie moters. Įvykį pastebėję pareigūnai skyrė vyrui 100 svarų baudą, kurią jis turėjo sumokėti per 28 dienas. Bauda buvo skirta remiantis viešųjų vietų apsaugos įsakymu (angl. *Public Space Protection Order*), kuris iš pradžių buvo sukurtas tam, kad pareigūnai galėtų skirti baudas asmenims, siūlantiems seksualines paslaugas šioje teritorijoje. Tačiau dabar viešųjų vietų apsaugos įsakymo paskirtis yra kovoti su įvairiomis antisocialinio elgesio (pvz., priekabiavimo) apraiškomis viešose vietose (Redbridge council uses PSPO..., 2022).

Didžiojoje Britanijoje pastaraisiais metais skirta ypač daug dėmesio siekiant apsaugoti moteris nuo nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio. Tai daroma pasitelkiant miestuose esančias vaizdo kameras ir surengiant moterų saugumo pamainas (angl. *women's safety shifts*), kurių metu nustatomos vienišos moterys, einančios naktį namo, apžiūrima, ar toje vietoje nėra galimų grėsmių. Kartais siunčiami pareigūnai pasiteirauti moterų, ar jos jaučiasi saugios, kalbamasi su pareigūnų manymu įtartinais vyrais, kurie gali jas sekti ar kitaip bauginti. Nuo rugsėjo mėnesio pareigūnai lankosi rajono mokyklose ir kalbasi su berniukais apie pagarbų elgesį su moterimis. Šiame kontekste yra laikomasi principo, kad „ne moterys, o vyrai turi keisti savo elgesį“ (Undercover police squads who fine men £100..., 2023).

Įstatymų leidyboje yra planuojama, kad tokio pobūdžio seksualinis priekabiavimas (nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys) taptu nusikaltimu, už kurį grėstų laisvės atėmimo bausmė iki dviejų metų (Street harassment to be banned..., 2022). Įstatymo projekte siekiama nustatyti baudžiamąją atsakomybė už:

- tyčinį ėjimą sekant žmogų einantį naktį namo;
- nepadorių ar agresyvių komentarų išsakymą asmens atžvilgiu;
- nepadorių ar įžeidžiančių gestų rodymą asmens atžvilgiu;
- trukdymą asmeniui eiti per kelią ar kelio užstojimas;
- lėtas važiavimas (automobiliu ar kita priemone) šalia gatve einančio asmens.

Jeigu šis įstatymo pasiūlymas bus priimtas, tai reikštų, kad nepageidaujamo seksualinio pobūdžio veiksmus atlikę asmenys negalės teigti, kad jų veiksmai buvo tik juoko forma ar komplimentų išsakymas. Pagrindinė įstatymo projekto autorė parlamento narė S. Creasy sako, jog „moterys ir merginos patirdamos seksualinį priekabiavimą dažnai išgirsta, kad „tu nesugebi juokauti“ arba „tai buvo tik komplimentas“, tačiau nepakeitus šio viešosios tvarkos įstatymo kyla pavojus, kad tai taps tikra nusikaltimo gynyba. Šiais laikais dauguma žino, kad geriau nebandyti liesti ar kitaip priekabiauti prie moters, norint patraukti jos dėmesį, tačiau ne visi tai supranta.“ (People who wolf-whistle will get two years..., 2023).

2022 m. kovo mėnesį Didžiosios Britanijos vyriausybė paskelbė nepageidaujamų seksualinio pobūdžio nuotraukų (pvz.: kuriose matomos genitalijos) siuntimą, dar vadinamą „kibernetiniu blykstelėjimu“ (angl. *cyberflashing*) nusikaltimu. Reikia nepamiršti, kad tokių nuotraukų siuntimas tarp sutikimą davusių suaugusiųjų nėra neteisėtas. Tačiau asmenims, kurie siunčia neprašytas nepadorias nuotraukas, siekdami gauti seksualinį pasitenkinimą arba sukelti kitam suaugusiam asmeniui nerimą, priklausomai nuo aplinkybių, gali būti skiriamos baudos ar net laisvės atėmimas (What Are the Laws on Sending..., 2022). Naujausia žiniasklaidos informacija, 2024 m. vasario mėnesį už šią veiką pirmą kartą buvo nuteistas 39-nerių vyras, kuris paauglei ir suaugusiai moteriai siuntė savo genitalijų nuotraukas. Moteris tą pačią nuotraukų gavimo dieną perdavė jas policijai (First person in England..., 2024).

2.2.2. Prancūzija

Prancūzijos BK jau 1992 m. įtraukė savo BK seksualinio priekabiavimo (nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio) nusikaltimą. Prancūzijos įstatymai saugo asmenis nuo bet kokio nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio: darbo aplinkoje tarp darbuotojų ir (ar) darbdavio, nepažįstamųjų gatvėse ar internetinėje erdvėje (Many legal tools are available..., 2022). Seksualinis priekabiavimas (pranc. *harcèlement sexuel*) jų supratimu yra pasikartojantys seksualinio ar seksistinio pobūdžio komentarai ar elgesys, kuriais pažeidžiamas asmens orumas, nes jie yra žeminantys ar menkinantys, arba sukuriama bauginanti, priešiška ar įžeidžianti situacija (Code

pénal, 1990). Tokia veika laikoma nusikaltimu ir baudžiama iki 3 metų kalėjimo arba 45 000 eurų bauda.

2018 m. Prancūzijoje socialinius tinklus apskriejo ir ažiotažą sukėlė vaizdo įrašas, vaizduojantis kasdienę situaciją: iki pusės lauke užpildytas restorano kiemas, prie stalų sėdi žmonės, pro šalį matomi einantys praeiviai. Įraše pasirodo studentė M. Laguerre prasilenkianti su priešais einančiu vyru. Pastarajam išsakius seksualinio pobūdžio pastabą mergina nesusilaikė nesudrausminusi vyro. Šis pasipiktinęs jos atsaku trenkė merginai ir pasišalino (France Bans Street Harassment..., 2018). Pastarasis įvykis paskatino priimti „Schiappa“ vadinamu įstatymą, skirtu kovai su priekabiavimu gatvėje, dar vadinamu seksistiniu arba seksualiniu pasipiktinimu (angl. *gender-based or sexual outrage*). Per pirmus aštuonis mėnesius nuo minėto įstatymo priėmimo buvo paskirtos 447 baudos tokiems atvejams (France harassment law hands..., 2019). 2020-2021 m. Prancūzijos vidaus reikalų ministerijos duomenimis buvo užregistruota 3 700 tokių įvykių. Nuo 2023 m. balandžio 1 d. įžeidžiantys komentarai apie kitą lytį (seksistinis pasipiktinimas) arba seksualiniai pasiūlymai nepažįstamam žmogui (seksualinis pasipiktinimas) esant tam tikromis aplinkybėmis laikomi nebe pažeidimu, o nusikaltimu (Sexual or gender-based offending, 2023).

2.2.3. Belgija

2014 m. Belgijoje priimtas kovos su seksizmu viešose vietose įstatymas, kurio pagrindu nustatyta baudžiamoji atsakomybė „už bet kokį viešą gestą ar veiksmą, kuriuo akivaizdžiai siekiama išreikšti panieką asmeniui dėl jo lyties arba dėl tos pačios priežasties asmenį laikant prastesniu <...> ir dėl to rimtai pažeidžiamas jo orumas.“ (Loi tendant à lutter contre le sexisme dans l'espace..., 2014). Asmuo, kuris įvykdė minėtą veiką, baudžiamas laisvės atėmimu nuo 1 mėnesio iki 1 metų ir bauda nuo 50 eurų iki 1 000 eurų arba tik viena iš šių bausmių. Minėtą įstatymą paskatino priimti vienos universiteto studentės S. Peeters sukurtas dokumentinis filmas „Gatvės moteris“ (pranc. *Femme de la rue*) (Belgium sexism law..., 2018). Filme parodyta, kaip studentei S. Peeters einant gatve prie jos nuolat buvo priekabiaujama gašliais žodžiais ir veiksmais.

Pirmą kartą asmuo pagal minėtą įstatymą Belgijoje buvo nubaustas 2016 m. Padaręs kelio eismo pažeidimus Briuselyje, vyriškis buvo sustabdytas dviejų policijos pareigūnų, kurių viena – moteris. Vyras išsakė seksistinius komentarus, sakydamas, kad moteris policininkė turėtų susirasti moteriai tinkamą darbą kaip, pavyzdžiui, bankininkė, liepė jai užsičiaupti, nes jis „nekalba su moterimis“, ir pavadino ją „purvina kekše“ (angl. *dirty whore*). Vyras buvo nuteistas ne tik dėl kaltinimų šmeižtu, grasinimų užpulti policijos pareigūnus, bet ir dėl seksizmo remiantis minėtu 2014 m. įstatymu (Maes, 2018).

Pastebėtina, kad priėmus šį įstatymą pasirodė dalies žmonių neigiama reakcija, kadangi manyta, jog įstatymas yra perdėtas ir niekada nebus realiai veikiantis. Tačiau vėliau sekusios situacijos parodė, kad jis nėra bergždžias. Be kita ko, šis įstatymas

apima ir tokius įžeidinėjimus bei pasisakymus socialiniuose tinkluose (First verdict of verbal sexual harassment..., 2018).

3. Potencialūs pokyčiai

Lietuvos žiniasklaidoje periodiškai vis nuskamba situacijos, kuriose aukos prabyla apie patirtą nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį ir yra nusivylusios teisėsaugos neveikimu ar visuomenės abejingumu (Po gašlūno išpuolio Vilniaus autobuse..., 2019; Neišgirstos istorijos: priekabiavo..., 2021; Kaunietę pribloškė policijos požiūris..., 2021; Autobuse mergina patyrė tikrą šoką..., 2022; Priekabiautojo išpuolis pajūryje..., 2023). Aukos, kaip ir minėta anksčiau šiame darbe, yra linkusios nesikreipti pagalbos bijodamos būti pasmerktos, jausdamos gėdą, nesulaukdamos visuomenės palaikymo dėl vyraujančio stereotipo „pati kalta“, dėl nesėkmingų istorijų kreipiantis į teisėsaugą, pasirodančių žiniasklaidoje ar socialinių tinklų platformose.

Atsižvelgiant į dabartinį įtvirtintą Lietuvos teisinį reguliavimą, susijusį su nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio situacijomis, tokių situacijų tendencijas, vertėtų pagalvoti apie galimus reguliavimo pokyčius.

Kalbant apie griežtesnį tokių veiksmų vertinimo modelį: reikia atkreipti dėmesį, kad BK jau turime 152 str., kuriame įtvirtintas seksualinis priekabiavimas, tačiau šios nusikalstamos veikos sudėties elementas yra tarnybinis ar kitoks asmens priklausomumas. Tai rodo, jog jau yra įtvirtinta BK, kad siekis seksualiai bendrauti ar pasitenkinti vulgariais ar panašiais veiksmais, pasiūlymais ar užuominomis, kai kita pusė to nepageidauja, yra netoleruotinas. Tačiau kodėl jis BK netoleruotinas tik tarnybinio ar kitokio priklausomumo atvejais[4]? Į nepageidaujamo seksualinio pobūdžio veiksmus visais atvejais ir bet kokioje situacijoje reikėtų žvelgti kaip į pavojų keliančius dėl savo sukeliamų padarinių ir pavojaus tokių veiksmų aukoms. O į įtvirtintą priklausomumo elementą būtų galima atsižvelgti skiriant sankciją kaltinamajam. Tačiau jeigu vis dėlto būtų norima pabrėžti, jog didesnė grėsmė kyla aukoms, kurios yra tarnybinio ar kitokio priklausomumo santykiuose, tai galėtų būti kvalifikuotos šios nusikalstamos veikos sudėties požymis.

---

[4] Europos Tarybos konvencija dėl smurto prieš moteris ir smurto artimoje aplinkoje prevencijos ir kovos su juo (dar žinoma kaip Stambulo konvencija) numato priemones, kurių turėtų imtis šalys kovai su smurto prieš moteris, įskaitant ir seksualinį priekabiavimą. Numatyta, kad šalys turi imtis „būtinų priemonių, kuriomis užtikrinama, kad už bet kokios formos nepageidaujamus seksualinio pobūdžio žodinius, nežodinius ar fizinius veiksmus, kurių tikslas arba pasekmė yra asmens orumo pažeminimas, ypač jei sukuriama bauginanti, priešiška, menkinanti, žeminanti ar užgauli aplinka, būtų taikomos baudžiamosios ar kitos teisinės sankcijos.“ Taip pat turėtų būti užtikrinama, kad aukos turėtų teisę gauti kompensaciją, patyrusios seksualinį priekabiavimą (nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį). Jei Lietuva ratifikuotų Stambulo konvenciją, galimai įstatymų leidyboje būtų svarstomos minėtos priemonės, kaip baudžiamojo atsakomybė už seksualinį priekabiavimą. Tačiau pabrėžtina, kad Stambulo konvencija tik galimai paspartintų pokyčius, tačiau jie yra galimi ir be jos ratifikavimo!

Atkreiptinas dėmesys, jog BK yra įtvirtinęs tokias priemones, kurios nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio kontekste būtų tinkamos taikyti tokius veiksmus atlikusiam asmeniui. Šiuo metu BK 152 str. įtvirtinto seksualinio priekabiavimo norma numato tokias sankcijas kaip baudą arba laisvės apribojimą, arba areštą. Tačiau kartu su bausmėmis gali būti taikomas platus spektras baudžiamojo poveikių priemonių, kurios padeda įgyvendinti bausmės paskirtį (BK 67 str.).

Tokios priemonės kaip laisvės apribojimas (BK 48 str.), areštas (BK 49 str.) ir įpareigojimas nesiartinti prie nukentėjusio asmens arčiau nei nustatytu atstumu (BK 72^1 str.) akivaizdu nėra numatytos ANK. Tačiau patyrus nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį jas būtų galima laikyti labiausiai tinkamomis atgrasyti asmenį nuo pakartotinai ar pirmą kartą nepageidaujamo seksualinio pobūdžio veiksmų darymo (juolab, kad jos jau yra taikomos esant tarnybinio ar kitokio priklausomumo elementui). Ypač tam tinkama baudžiamojo poveikio priemonė įpareigojanti nesiartinti prie nukentėjusiojo asmens arčiau nei nustatytu atstumu. Jos pagrindu iki teismo nustatyto termino pabaigos kaltininkui draudžiama bet kokia forma bendrauti ir ieškoti ryšių su nukentėjusiu asmeniu, lankytis nurodytose vietose, kuriose būna nukentėjęs asmuo.

Galima apsvarstyti ir švelnesnę poziciją nepageidaujamo seksualinio pobūdžio veiksmų atžvilgiu. Tai galėtų būti atskiru straipsniu ANK įtvirtinta administracinė atsakomybė už tokius veiksmus kasdienėse situacijose, kurių neapima šiuo metu sukonstruota BK seksualinio priekabiavimo veikos samprata.

Taigi, apibendrinant šiuo metu esantį reguliavimą dėl nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio, būtų galima apsvarstyti ANK papildymą nauju straipsniu su tiesiogiai įtvirtinta atsakomybe už nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį (seksualinį priekabiavimą). Kita, tikslingesnė alternatyva – BK 152 str. perkonstravimas, atsisakant veikos sudėtyje įtvirtinto priklausomumo elemento, taip apimant visas seksualinio priekabiavimo situacijas – nesvarbu, ar gatvėje, autobuse, ar darbe ir t.t.

Nauja BK 152 str. nusikalstamos veikos sudėtis galėtų skambėti taip: „Tas, kas siekdamas seksualinio bendravimo ar pasitenkinimo vulgariais ar panašiais veiksmais, pasiūlymais ar užuominomis priekabiavo prie kito asmens, padarė baudžiamąjį nusižengimą ir baudžiamas bauda arba laisvės apribojimu, arba areštu.“ Pakartojama, jog galima apsvarstyti priklausomumo požymį palikti sukonstravus to paties straipsnio kvalifikuotą nusikalstamos veikos sudėtį. Be to, atsižvelgiant į kitų Europos valstybių teisinio reguliavimo tendencijas nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio aspektu, tikslinga būtų apsvarstyti ir realios laisvės atėmimo bausmės skyrimą kaip vieną iš alternatyvių sankcijų, taip šią nusikalstamą veiką paverčiant iš baudžiamojo nusižengimo nusikaltimu.

Išvados

1. Šiuo metu Lietuvos Respublikos įstatymai nėra įtvirtinę atskiro straipsnio nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio veiksmams kvalifikuoti. Seksualinio priekabiavimo nusikalstama veika, kuri yra įtvirtinta BK 152 str., gali būti taikoma tik esant tarnybinio ar kitokio priklausomumo santykiams, kas reiškia, jog daugelis kasdienių situacijų lieka už šio straipsnio taikymo ribų. Su tam tikromis išimtimis nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio veiksmus būtų galima apimti esant BK 145, 148[1], 284 straipsniuose įtvirtintoms veikoms. Tačiau pabrėžtina, kad tokios situacijos turėtų būti labai specifiškos ir pažeidžiami kiti pagrindiniai šių veikų objektai.
2. Dažniausiai pasireiškę nepageidaujamo seksualinio pobūdžio veiksmai yra vertinami kaip ANK 481 str. nedidelis viešosios tvarkos pažeidimas. Tačiau šiuo straipsniu turi būti intencija pažeisti viešąją tvarką, o tokius veiksmus atliekantis asmuo tokio tikslo neturi. Be to, patys pareigūnai yra linkę sumenkinti tokius veiksmus ir nereaguoti tinkamai į tokias situacijas.
3. Užsienio valstybėse nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys yra gana plačiai paplitusi problema, su kuria bandoma kovoti teisinėmis priemonėmis. Užsienio valstybės yra linkusios nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio veiksmams taikyti griežtas sankcijas, t. y. galima reali laisvės atėmimo bausmė. Nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys nėra sutapatinamas su viešosios tvarkos pažeidimu, kaip tai kartais yra daroma Lietuvos teisinėje sistemoje.
4. Atsižvelgiant į kitų valstybių tendencijas griežtinti atsakomybę už nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį, būtų galima pasvarstyti apie baudžiamąją atsakomybę už tokį elgesį ir Lietuvoje. Tai būtų galima pasiekti atsisakant BK 152 str. veikos sudėtyje įtvirtinto priklausomumo elemento, taip apimant visas seksualinio priekabiavimo situacijas – nesvarbu, ar gatvėje, autobuse, ar darbe. Arba priklausomumo elementą palikti kaip kvalifikuojantį požymį įvedant naują straipsnio dalį. Taip pat galima svarstyti realios laisvės atėmimo bausmės įvedimą, kaip tai daroma / padaryta kitose valstybėse. Švelnesnė alternatyva – apsvarstyti ANK papildymą nauju straipsniu su tiesiogiai įtvirtinta atsakomybe už nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį (seksualinį priekabiavimą).

Šaltinių sąrašas

Norminiai teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (2000). Valstybės žinios, 2000, 74-2262.
2. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (2000). Valstybės žinios, 2000, 89-2741.
3. Lietuvos Respublikos administracinių nusižengimų kodeksas (2015). TAR, 2015, 2015-11216

4. Lietuvos Respublikos moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymas (1998). Valstybės žinios, 1998, 112-3100.

Tarptautiniai norminiai teisės aktai

5. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (2011). CETS No. 210.

Užsienio valstybių norminiai teisės aktai

6. Code pénal (1990). [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719?etatTexte=VIGUEUR [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
7. Loi tendant à lutter contre le sexisme dans l'espace public et modifiant la loi du 10 mai 2007 tendant à lutter contre la discrimination entre les femmes et les hommes afin de pénaliser l'acte de discrimination (2014). Prieiga per internetą: https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi/article_body.pl?language=fr&caller=summary&pub_date=14-07-24&numac=2014000586 [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].

Specialioji literatūra

8. Milinis, A. ir kt. (2021). *Lietuvos baudžiamoji teisė specialioji dalis*. Vadovėlis. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
9. Vengalė, L. (2012). *Metodinės rekomendacijos dėl seksualinio priekabiavimo dėl lyties bei nurodymo diskriminuoti prevencijos*. [interaktyvus], https://lygybe.lt/wp-content/uploads/2023/05/metodines-rekomendacijos-del-seksualinio-priekabiavimo-ir-priekabiavimo-del-lyties-bei-nurodymo-diskriminuoti-prevencijos.pdf [žiūrėta 2023 m. gruodžio 03 d.].
10. Veršekys, P. (2008). Baudžiamosios atsakomybės už seksualinį priekabiavimą reglamentavimo Lietuvoje problemos, *Teisė*, 68, p. 186–198. doi:10.15388/Teise.2008.0.329.
11. Zippel, S. K. (2023). Gender Equality Politics in the Changing European Union: The European Union Anti-Discrimination Directive and Sexual Harassment, *Center for European Studies*, 134, p. 1–11 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://ces.fas.harvard.edu/uploads/files/Working-Papers-Archives/CES_WP134.pdf [žiūrėta 2023 m. gruodžio 3 d.].

Teismų praktika

12. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2010 m. birželio 15 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-341/2010.
13. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2011 m. gruodžio 6 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-542/2011.
14. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2013 m. balandžio 23 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-198/2013.
15. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2014 m. sausio 14 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-116/2014.

16, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2014 m. gruodžio 2 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7-404/2014.
17. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. gruodžio 8 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-553-942/2015.
18. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. sausio 19 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-54-222/2017.
19. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. gegužės 15 d. teismų praktikos smurto artimoje aplinkoje baudžiamosiose bylose apžvalga Nr. AB-47-1.
20. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. liepos 4 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-172-788/2017.
21. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2018 m. balandžio 17 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-120-628/2018.
22. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. vasario 26 d. nutartis administracinio nusižengimo byloje Nr. 2AT-13-976/2019.
23. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. balandžio 1 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-103-689/2019.
24. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. kovo 30 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-79-689/2021.
25. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. balandžio 29 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-101-489/2021.
26. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. sausio 27 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-25-387/2022.

Kiti šaltiniai

27. 15min. *Kaunietę pribloškė policijos požiūris: prisilietimą prie užpakalio prilygino „kabinimui“?* [interaktyvus] (modifikuota 2021-06-12). Prieiga per internetą: https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/kauniete-pribloske-policijos-poziuris-prisilietima-prie-uzpakalio-prilygino-kabinimui-56-1519062 [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
28. 15min. *Neišgirstos istorijos: priekabiavo mokykloje, neatstojo autobuse, išprievartavo miške, bet vis dar „pati kalta“* [interaktyvus] (modifikuota 2021-02-30). Prieiga per internetą: https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/neisgirstos-istorijos-priekabiavo-mokykloje-neatstojo-autobuse-isprievartavo-miske-bet-vis-dar-pati-kalta-56-1472306 [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
29. Arrestedmn. *Catcalling is both offensive and illegal* [interaktyvus] (modifikuota 2023-07-05). Prieiga per internetą: https://www.arrestedmn.com/blog/2023/07/catcalling-is-both-offensive-and-illegal/ [žiūrėta 2023 m. gruodžio 5 d.].
30. BBC News. *Belgium sexism law: Man who insulted officer first to be convicted* [interaktyvus] (modifikuota 2018-03-07). Prieiga per internetą: https://www.bbc.com/news/world-europe-43308600 [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
31. BBC News. *France harassment law hands out 447 fines in first months* [interaktyvus] (modifikuota 2019-04-30). Prieiga per internetą: https://www.bbc.com/news/world-europe-48104247 [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].

32. BBC News. *Street harassment to be banned in crackdown, government says* [interaktyvus] (modifikuota 2022-12-09). Prieiga per internetą: https://www.bbc.com/news/uk-politics-63916328 [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
33. Cambridge dictionary. *Meaning of sexual harassment in English* [interaktyvus] (modifikuota 2023-11-26). Prieiga per internetą: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/sexual-harassment [žiūrėta 2023 m. lapkričio 26 d.].
34. Daily Mail. *Undercover police squads who fine men £100 for catcalling women in the street are to roll out across London* [interaktyvus] (modifikuota 2023-07-14). Prieiga per internetą: https://www.dailymail.co.uk/news/article-12298849/Undercover-police-squads-fine-men-100-catcalling-women-roll-London.html [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
35. Delfi. *Autobuse mergina patyrė tikrą šoką: tik pajutau, kaip mano paltas kyla* [interaktyvus] (modifikuota 2022-12-16). Prieiga per internetą: https://www.delfi.lt/pilietis/voxpopuli/autobuse-mergina-patyre-tikra-soka-tik-pajutau-kaip-mano-paltas-kyla-92046215 [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
36. FRA-European Union. *Violence against women: an EU-wide survey. Main* results report [interaktyvus] (modifikuota 2014-03-03). Prieiga per internetą: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2014-vaw-survey-main-results-apr14_en.pdf [žiūrėta 2023 m. lapkričio 26 d.].
37. France24. *‚Many legal tools are available': Fighting sexual harassment in France today* [interaktyvus] (modifikuota 2022-09-01). Prieiga per internetą: https://www.france24.com/en/france/20221102-today-many-legal-tools-are-available-fighting-sexual-harassment-in-france [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
38. JD Spicer Zeb Solicitors. *What Are the Laws on Sending Inappropriate Pictures in the UK?* [interaktyvus] (modifikuota 2022-09-01). Prieiga per internetą: https://www.jdspicer.co.uk/site/blog/crime-fraud/what-are-the-laws-on-sending-inappropriate-pictures [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
39. John, T. (2016). Where Catcalling Is Criminalized. Time blog, [blog] 19 December. Prieiga per internetą: https://time.com/4606064/where-catcalling-is-criminalized/ [žiūrėta 2023 m. gruodžio 5 d.].
40. Lygybe.lt. *Seksualinis priekabiavimas ar flirtas?* [interaktyvus] (modifikuota 2017-07-10). Prieiga per internetą: https://lygybe.lt/naujienos/seksualinis-priekabiavimas-ar-flirtas/ [žiūrėta 2023 m. lapkričio 26 d.].
41. Lrytas.lt. *Po gašlūno išpuolio Vilniaus autobuse moterį šokiravo policijos ir keleivių reakcija* [interaktyvus] (modifikuota 2019-09-11). Prieiga per internetą: https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/kriminalai/2019/09/11/news/po-gasluno-ispuolio-vilniaus-autobuse-moteri-sokiravo-policijos-ir-keleiviu-reakcija-11788719 [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
42. LRT. *Priekabiautojo išpuolis pajūryje: „Jis lietė visur, nepasitraukė, kol nesušukau ir neužsimojau"* [interaktyvus] (modifikuota 2023-06-06). Prieiga per internetą: https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/2007049/priekabiautojo-ispuolis-pajuryje-jis-liete-visur-nepasitrauke-kol-nesusukau-ir-neuzsimojau [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].

43. Maes. E. (2018). First Criminal Conviction under Belgium's Anti-Sexism Act. Oxford Human Rights Hub blog, [blog] 15 March. Prieiga per internetą: https://ohrh.law.ox.ac.uk/first-criminal-conviction-under-belgiums-anti-sexism-act/ [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
44. NPR. *France Bans Street Harassment, Approving Hefty Fines For Catcallers* [interaktyvus] (modifikuota 2018-08-02). Prieiga per internetą: https://www.npr.org/2018/08/02/634866222/france-bans-street-harassment-approving-hefty-fines-for-cat-callers [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
45. Oxford Mail. *People who wolf-whistle will get two years in prison in law changes* [interaktyvus] (modifikuota 2023-03-25). Prieiga per internetą: https://www.oxfordmail.co.uk/news/23412251.people-wolf-whistle-will-get-two-years-prison-law-changes/ [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
46. République Française. *Sexual or gender-based offending* [interaktyvus] (modifikuota 2023-04-01). Prieiga per internetą: https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F34550?lang=en [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
47. Teise.pro. *Pagarbus elgesys: kur yra neleidžiamo seksualinio elgesio ribos?* [interaktyvus] (modifikuota 2018-11-12). Prieiga per internetą: https://www.teise.pro/index.php/2018/11/12/pagarbus-elgesys-kur-yra-neleidziamo-seksualinio-elgesio-ribos/ [žiūrėta 2023 m. lapkričio 26 d.].
48. The Bulletin. *First verdict of verbal sexual harassment handed down in Belgium* [interaktyvus] (modifikuota 2019-04-30). Prieiga per internetą: https://www.thebulletin.be/first-verdict-verbal-sexual-harassment-handed-down-belgium [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
49. The Guardian. *Redbridge council uses PSPO to fine man £100 for sexual harassment* [interaktyvus] (modifikuota 2022-12-20). Prieiga per internetą: https://www.theguardian.com/world/2022/dec/20/redbridge-council-pspo-fine-for-sexual-harassment [žiūrėta 2023 m. gruodžio 6 d.].
50. The Standard. *First person in England and Wales convicted of offence*. [interaktyvus] (modifikuota 2024-02-13). Prieiga per internetą: https://www.standard.co.uk/news/uk/cyber-flashing-first-person-england-wales-convicted-offence-b1123034.html [žiūrėta 2024 m. vasario 28 d.].
51. Zakarauskaite, A. (2022). Seksualinio priekabiavimo problematika ir reglamentavimas Lietuvoje. Stebėk Teises blogas, [blog] rugsėjo 23. Prieiga per internetą: https://www.stebekteises.lt/newBlogPost-zkig9L [žiūrėta 2023 m. gruodžio 5 d.].
52. Teisė Visiems. *Baudžiamoji atsakomybė už viešosios tvarkos pažeidimą* [interaktyvus] (modifikuota 2018-11-02). Prieiga per internetą: https://teisevisiems.lt/baudziamoji-teise/baudziamoji-atsakomybe-uz-viesosios-tvarkos-pazeidima/ [žiūrėta 2023 m. gruodžio 12 d.].
53. Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba. Patyriau diskriminaciją. Ką daryti? [interaktyvus]. Prieiga per internetą: https://lygybe.lt/patyriau-diskriminacija-ka-daryti/ [žiūrėta 2023 m. gruodžio 12]

SANTRAUKA

Nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį patiria tiek moterys, tiek vyrai įvairiose situacijose: darbe, gatvėje, autobusuose ir kt. Deja, tapus tokio elgesio auka teisinis reguliavimas, nesant tarp asmenų tarnybinio ar kitokio priklausomumo, nėra aiškus ir vienareikšmis.

Užsienio valstybėse su nepageidaujamu seksualinio pobūdžio elgesiu yra kovojama griežtomis baudžiamosios teisės priemonėmis. Bet Lietuvoje nepageidaujamo seksualinio pobūdžio elgesio situacijos, nesant tarp asmenų tarnybinio ir kitokio priklausomumo elemento, yra už BK 152 str. taikymo ribų. Praktikoje kasdienėse situacijose patiriamas nepageidaujamas seksualinio pobūdžio elgesys yra vertinamas kaip ANK 481 str. nedidelis viešosios tvarkos pažeidimas, kas nėra savo esme tikslinga.

Nesant tinkamo teisinio reguliavimo patyrus nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį kasdienėse situacijose yra reikalinga pasvarstyti apie baudžiamąją atsakomybę už tokį elgesį Lietuvoje. Tai būtų galima pasiekti atsisakant BK 152 str. veikos sudėtyje įtvirtinto priklausomumo elemento, taip apimant visas seksualinio priekabiavimo situacijas – nesvarbu, ar gatvėje, autobuse, ar darbe. Kiek švelnesnė alternatyva tam būtų ANK papildymas nauju straipsniu su tiesiogiai įtvirtinta atsakomybe už nepageidaujamą seksualinio pobūdžio elgesį (seksualinį priekabiavimą).

SUMMARY

Unwanted conduct of a sexual nature is experienced by both women and men in a variety of situations: at work, on the street, on buses, etc. Unfortunately, the legal framework for such behaviour is not clear and unambiguous, in the absence of a relationship of service or other dependence between the persons concerned.

In foreign countries, unwanted conduct of a sexual nature is dealt with by strict criminal law measures. However, in Lithuania, situations of unwanted sexual conduct, where there is no element of official or other dependence between the persons concerned, are outside the scope of Article 152 of the CC. In practice, unwanted conduct of a sexual nature in everyday situations is treated as a minor public order offence under Article 481 of the ANC, which is not entirely appropriate.

In the absence of an appropriate legal framework, the experience of unwanted conduct of a sexual nature in everyday situations requires consideration of criminal liability for such conduct in Lithuania. This could be achieved by removing the element of dependence from the offence under Article 152 of the CC, thus covering all situations of sexual harassment, whether on the street, on the bus or at work. A slightly milder alternative would be to consider adding a new article to the AOC with direct liability for unwanted conduct of a sexual nature (sexual harassment).

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.14

THE RIGHT TO HISTORICAL TRUTH AND MODERN NARRATIONS

Mari Tsulukidze, Lela Totadze
Vilnius University Faculty of Law
1st-year International and European Law students
Saulėtekio av. 9, I block, 10222 Vilnius
Email addresses: mari.tsulukidze@tf.stud.vu.lt, totadze.lela@gmail.com
Academic supervisor of the paper Vygantė Milašiūtė
Email address: vygante.milasiute@tf.vu.lt.

Abstract. *The Article overviews the right to truth regarding different storytelling practices that nowadays tend to avoid addressing unpleasant historical past. There is not a united approach concerning which movies or books should be removed or on which scale can the cinema alter the truth to avoid topics of slavery, colonization etc. The paper overviews first how cinema avoids truth and what consequences it might have, then it analyzes book banning processes and the Supreme Court cases in the United States. the article estimates the psychological factors of those alterations on the audience and decides whether the deviance should equal the violation of the right to truth.*

Introduction

The right to truth has already emerged in international Human rights law as not only individual right but also the collective one. While it mainly had the narrow scope and referred to the criminal investigation aspect of forced disappearances nowadays the ongoing discussions suggest the broader interpretation of this right, which include the groups right to have access on historical truth regarding mass human rights violations and atrocities that has happened throughout history, such as colonialism, slavery and etc.

On this background it is essential to understand the tendencies entrenched in nowadays narrations: various storytelling practices like cinema, literature and art, to avoid historical truth since it might be triggering for the audience. Books are banned, movies are removed and alternative movies are made where slavery has never happened, the originally white character's races are changed to and replaced by the representatives of the minority races. Concerning this, it is crucial to estimate whether this kind of narratives that avoid unpleasant past, might be violating People's right to truth, despite the artistic freedom of expression, whether their effect that misleads an

Copyright © Mari Tsulukidze, Lela Totadze, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

audience, their approach to history, and consequences might amount to the infringement of the right to historical truth. The necessity and actuality of this research is evident, since those narration practices are widespread.

The aim of this article is to estimate the possible consequences of those narrations and whether they should amount to the infringement of the right to truth.

Methods used while researching include analyzing scholar's articles on truth to truth, overviewing case law of the USA supreme court as well as case law of ECtHR.

1. Modern narrations in the context of law

In 2019 the incessant voice of the outraged society has reached the walls of George Washington High School in San Francisco, Society had only one request: to destroy the murals on those walls, which in fact, had been present for 83 years and depicted the whole life of George Washington. The reason for that was the traumatic part of the history glorified by these 1930's frescoes – immense pictures of killed Native Americans by Washington, enslaved African Americans working in the fields, and other images of slavery, genocide, colonization, White supremacy and oppression ((The New York Times, 2019). Finally, after prolonged discussions and heated controversy – the decision was made and the school covered the murals (NPR, 2022). The artwork had a strong triggering impact on students while telling the undesirable part of history.

This is just one small example of the whole chain. HBO had totally removed "Gone with the Wind" from its platform due to its discriminatory nature (The New York Times, 2020). The book "Huckleberry Finn" was removed from shelves of several schools for the same reasons. All of these are artistic works that tell the "ugly" side of the history, which the mainstream apparently tries to escape. Meanwhile directors create alternative history in TV shows and movies where colonialism, apartheid, discrimination, racism has never occurred, for the sake of representation and inclusivity they frequently change originally white characters' races too even in historical movies. This whole tendency altogether creates the one narrative framework which ignores the undesirable side of the story. This leads to the discussion – whether this kind of "escapism" should be legally acceptable or does it infringe the right to historical truth, should law interfere at some extent in some instances? The question represents the main topic of this research. This might be regarded as narrative escapism[1].

To understand its legal context, first it is important to define the narration and its impact, after that it would be possible to determine its connection with law. From the view of political philosophy literature, art, cinema and other forms of creative storytelling might be considered as narrations that form the viewpoint of the society.

---

[1] while there is not a certain definition in literature about escapism) this is a more socially widespread term, claiming that the fiction tries to avoid something unpleasant, disturbing, or offensive.

For instance, Alasdair Macintyre a well-known political philosopher in "After Virtue" underlines the importance of narrative, according to which the concept of narration goes beyond individuals and includes states politics and law: To say in short, narration makes contexts, whereas contexts create background for initiating or translating politics and law. Certain stories and angles, that make people view things from specific perspectives, encourages the states to decide what should be done - what legislation should be made, what interpretations should be given to existing legal rules, etc. History, society and its principles, culture and mainstream together create a large legal narrative that develops over time, and becomes the framework for the application and interpretation of laws. This responds to the question - Why Narration matters for issues of law.

Macintyre's political theory is relevant in law - especially nowadays - Widespread narratives became the tools that are used by different players to change the direction of ongoing legal processes within the state. The simplest example of this is the total spending on lobbying that recently amounts to around $3.5 - $3.7 billion per year in the United States (Statista, 2023) to ensure that the certain issues will be seen by the wider audience from certain angles, this directly creates general public opinion and attitudes towards actual problems, hence, the process results in high pressure on the government and courts, and is followed by adequate legislature, implications and interpretations of law.

Narration is also essential in understanding the past, which of course has the modern-day impact structuring the public's visions about historical events. Some narratives might be triggering, trauma- awakening experiences if they refer to tragic historical events, but as some might consider changing them could violate the right to historical truth.

The modern world struggles to find the right way to deal with traumatic history and its traces - how to remember or not to remember the past. There is no one, clear legal path in this process. - What legal approach should be used regarding the outcomes of those times, when the system was not democratic. There are buildings, statues, artworks, movies or novels that not only are created in those eras, but also carry the mindset, language, general attitude of the period they were created in. They narrate stories of injustice, inequality, and oppression with the perspective and acceptance of the abovementioned structure, for instance, Margaret Mitchels's "Gone with the Wind" that shows the offensive perspective for Afro-Americans. The quandary of how to deal with a controversial past and those remnants creates confusion.

For example, when two artists in Lithuania decided to cover the Statue of Petras Cvirka - by moss as the performance called "Let's not forget not to remember", they got a clear response from the authorities of the city that it was not even necessary to get permission for the show. Petras Cvirka was a Lithuanian writer who was a member of communist party and supported Lithuania's incorporation into the So-

viet Union, therefore the performance carried the symbolic idea of emphasizing the outdated ruins of the Soviet era. However, the process of altering the history in such a way became a heated discussion the next day during the performance, when artists were demanded to stop the show and the city council made public statements that the permission was mistakenly granted (Let's not forget not to remember, 2021).

Clearly, in this case. artists tried to alter the remnants of traumatic history. And the issue that had arisen after that perfectly depicts the struggle to define what should be legally acceptable and what should not. Authorities find it hard to decide if altering history should be banned based on the people's right to the historical truth. Should the work be treated as the document that is part of the historical archive?

The confusion is caused by the narrative powers. The extensive psychological researches suggest that the information that is delivered through narratives, rather than non-narrative format, have much longer impact on people, memory retention is raised due to the emotional engagement in the story and use of imagination. Narrated information becomes longer and more effectively encoded in memory, and sparks stronger emotions – the phenomenon of which is called "cognitive impact of narrative media" (Gerrig, 1993, 158). Due to this impact, those narrations are entrenched in society and create collective perspectives.

When it comes to fighting against racism that had been embedded in the society over years, the questions regarding how to treat past, what should be allowed and what should not - are even more heated – Art, Cinema, Literature face the question how to treat the whole remnants of the past colonization, slavery, apartheid, sometimes it is responded by totally removing the past works that reflect those eras, sometimes new works absolutely avoid those subjects, or even more, they alter the historical reality and create the world which always was highlighted by the constituted equality, in cinema the method of race blending which means the highly inclusive casting also leads to the changes of originally white historical character's race, The whole picture altogether makes the possibility of "escapism", creating the chain of feel-good narration which does not respond to the reality of past and present. Does not provide the real facts and truth.

The tendencies are followed by discussions, Even though they might have some justification, For example fighting structural racism[2], the main question is whether they are legally acceptable or should the right to truth apply.

The modern forms of narrations nowadays are only concentrated on one side of history and that is not offensive or disturbing. For example, modern movies or TV shows often try to avoid the topics of colonialism, slavery, or create alternative sto-

[2] Racism entrenched in different societal levels and areas Smith, Alyssa M., "Whitewashing v. Blackwashing: Structural Racism and Anti-Racist Praxis in Hollywood Cinema" (2021). Senior Independent Study Theses. Paper 9455.

ries that are not emotionally pressing for minority groups, meanwhile for the same reason some books that were written years ago are banned because they suggest the unpleasant side of history, or use language that is regarded as offensive now, but was common i past. With methods like this, modern narrations avoid the past, and they do not provide much information about every perspective of unpleasant history. In this regard the question of the people's right to truth arises.

The right to truth nowadays refers to individual rights in criminal cases. There is the ongoing discussion that the right to truth should not only apply to individuals, but should also be deemed as a collective right of groups to have the access to truth regarding their historical past.

2. Cinema, race representation and avoidance of Ugly history

Over years, structural racism was embedded in various areas of societal life - including cinema and literature. Years ago, whitewashing in cinema was that even originally Black fictional characters were played by white actors. Now the situation has turned around and Black actors and actresses often play the roles of originally white non-fictional characters.

In past White actors darkened their faces with polish and cork in order to imitate Black characters in the past who were portrayed stereotypically - they lacked depth, were superficial, violent, funny[3].

With the beginning of twentieth century Black representation in cinema was slightly raised[4], Blackface practices were later replaced by Whitewashing, which still continued even in the modern era - when white actors were chosen to play characters of originally different races – whether fictional or historical. Biased cinema closed opportunities for talented Black people or Native Americans to represent their history and culture. For instance, "House of spirits" - movie based on Isabelle Allende's book, The Partially autobiographical novel metaphorically tells the history of the Author's Latin American family while also revisiting historical periods of the country.. However, in the movie there is not one actress from Latin America. At least hundreds of the very famous movies were whitewashed.

---

[3] These comical performances -Minstrel shows aimed to cause laughter in White spectators, while also underlining their supremacy, it was known as Blackface practice. (Smith, 2021, 17).

[4] More Black actors took roles, however those roles were stereotypical too – representing either violent servants or very obedient ones, lacking the complexity of an individual, it was the illusion of equal representation (Bowdre, 2014; 22). The effort made by civil rights movements Including Harlem Renaissance gave the broader way to Black arts and culture (CBC Radio, 2021), in this process Black directors, actors, artists played the significant role – in the presence of the strong censorship, oppression and restrictions, they still managed to critic existed stereotypes and create counter-narrative through telling the stories of Black people within its real depth and complexity (The Guardian, 2022).

Simultaneously, as the response of whitewashing industries adopted "race blending" method while casting. That means that directors often prioritize inclusivity during casting to raise representation and choose Black actors to play historically while characters.

In recent years in order to encourage equal representation in the cinema, the tendency of race blending, or even identity conscious casting[5] is getting widespread. Some even call it "BlackWashing" when the originally white characters are played by black actors and actresses.

Even though blending practices aim for inclusivity and not the exclusion of white actors, it is still debatable whether people are deprived of the right to truth, Whitewashing or blackwashing either one alters the history.

Discussions around race blending gets even more heated when the directors practically create alternative history – period dramas that avoid the topics of slavery, colonization and White dominance. For example, in Netflix series – Bridgerton members of aristocracy including the main character - duke are played by Black actors and actresses, while in its prequel "Queen Charlotte: A Bridgerton Story" queen is played by Black actress.

Though the most complicated discussions emerge around the pure historical shows or movies where the race of historical figures is changed. Some of these examples include "Queen Cleopatra"[6], "Anne Boleyn"[7], "Troy: Fall of the city"[8] where Achilles was played by an actor of African descent[9].

However, artists – including directors and scriptwriters have a broad choice of freedom: how do they want to convey their story, whom they want to play, what they want to tell and how. In art, cinema, literature this is often called an "Artistic license".

So called "Artistic license"[10] derives from the freedom of expression and restricting it on a higher level can result in risky consequences. The artistic ways and choices, creative processes and outcomes are all covered by the "artistic license" which allows artists to be fully expressive without fear of limitations.. Artistic license allows cinema directors, filmmakers to be free to choose how they want to convey the story and in this context they can "alter" past events, history, without demanding accuracy, or create alternate realities which are not expected to be fully adequate and realistic.

When freedom of expression contradicts other rights, like the freedom of religion or right to privacy it might be restricted. Although it is debatable if the mere

---

5 Identity Conscious casting refers to the process, when the director has already decided that character will be played by the representator of minority groups.

6 2023 Netflix mini-series

7 2021 TV Series

8 2018 Movie

9 David Gyasi

10 The term is used in Humanitarian Sciences

changing of the character race constitutes the ground for limiting artistic freedom of expression based on right to truth – to set limitations for the directors, scriptwriters during casting.

Castings are not public matters - they are held by private companies which have the right to choose with whom they want partnership. Since freedom of expression is an essential part of democracy, the flaw of information and narratives is its characteristic.

The question with ethics, might be taken into account however cannot be considered as the basis of challenging artistic freedom, legal restrictions and censorship, while they do not include any offensive material for the viewer, obscenity etc. It is questionable whether the mere change of the skin color and inconsistency with the historical truth are enough grounds for restricting creative freedom.

3. Removing pasts- Banning books and the analysis of the decisions of the US supreme court

One of the main aspects of today's tendency is to ban books that include unpleasant perspectives of history or use language that was acceptable during some historical times, but now those phrases are considered offensive and disturbing for some groups.

Book banning has a long history. This way of censorship has its roots in ancient times and was mostly used in order to control the information and dissenting ideas which existed among the members of society.

Since the last century human rights like freedom of opinion and freedom to receive information gained huge recognition and international support. However, book banning is still one of the remaining methods to limit access to some types of information in modern society.

It should be mentioned that even though some books may be banned in order to exclude any type of discrimination, some of them, in most cases, are banned based on personal views or for other obscure reasons.

Despite the fact that book banning restricts constitutional rights these days it takes place in some developed countries. For instance, this type of censorship is quite widespread in some states of the USA. In particular, many widely famous books like To Kill a Mockingbird, Catcher in the Rye and etc. which are recognized as classics and that portray historical reality, language and perceptions that were present at the time of creating those books, are challenged or banned in some schools of the USA.

Banning or challenging books in school libraries falls under the competence of local boards of education. School board members in the USA have the responsibility to remove books which may be inappropriate for children.

Decisions made by mentioned entities have become quite controversial, especially in recent years, among students, nonprofit organizations or other members of society.

Two main nonprofit organizations like the American Library Association (ALA) or the American Civil Liberties Union (ACLU) often resist the decisions regarding the book banning. These entities fight against this type of censorship and try to leave some of the crucial books on library shelves.

Apart from this organizations, usually local school librarians and administrators advocate against the board of the school and try to ensure that students have an access to different kinds of literature.

In scope of the US legal framework, first amendment of the constitution defines the limits of the discretion of boards of education. In particular, this provision guarantees the freedom of speech and expression which should be considered by the entities in decision-making process.

The Supreme court of the USA ruled on many cases regarding the book banning matters and stated its interpretations.

Board of education v Pico is regarded as the landmark case based on which the supreme court defined the discretion limits of school boards. The court stated that US school boards have broad discretion to govern the school matters but "such discretion must be exercised in a manner that comports with the transcendent imperatives of the first amendment". (Board of education v. Pico, 457 U.S. 853 (1982)).

As the supreme court held in this landmark decision, the discretion of boards of education, may not be exercised based on the personal or political views of the members. The court also considers intention as the main element of defining whether or not the board abused its discretion. If the board intentionally made decision in order to suppress dissenting ideas, it infringed the first amendment of the constitution.

The supreme court ruled in favor of students. However, some judges had dissenting opinions and stated that students shouldn't have the access to all kinds of literature unless their educators find the material necessary.

Based on this landmark judgement, the supreme court established certain criteria that must be met when discussing the educational suitability of materials. Besides, according to the judgements the first amendment of the US constitution is a governing principle that must be considered in decision-making process[11]. However, as many agree these days, these landmark decisions didn't establish clear guidelines or enough

---

[11] For example in Pico v. Board of education, According to one of the major aspects of the court's decision, vulgarity is considered as one of the main grounds based on which the banning of the books would be upheld. In particular, as the Justice Brennan states, book banning decision, based on the obscenity of the material is permissible.

In Miller v. California case, the supreme court defined the term "obscenity" and developed the Miller test based on which it stated that the work can be regarded as obscene if it "depicts or describes, in a patently offensive way, sexual conduct, if an average person would find that the work appeals to the prurient interest and if it lacks serious literary, artistic, political or scientific value". (Miller v. California, June 21, 1973, p. 15).

grounds to help school boards challenge the book materials especially regarding books that depict unpleasant historical events. Mentioned view can be supported by the fact that many classic books are challenged or banned in some states of the country and the boards' decisions still spark debates and opposite views regarding the fairness of them.

Among the list of banned books many of them are challenged because of the issues regarding the racism and derogatory word usage that are offensive and disrespectful to certain groups of people in the US. According to the research of the American Library association, books that refer to the theme of racism or present the stories of African-Americans, were the most challenged and considered as inappropriate for students in 2022.

This creates a dilemma since some words for instance "Nigger" that are now considered offensive were commonly used towards the minority groups, by that time they weren't deemed as disrespectful or violating others rights, therefore, they were used by the famous authors in books by which they aimed to awareness and empathy in society. One of the perfect illustrations of this is Mark Twain's classic book, "Adventures of Huckleberry Finn" is one of the most challenged books in the US. In particular, based on the language usage this book has been a matter of debate since it was first published. The primary reason for targeting this literary work is the repeated use of the derogatory term "nigger" which is nowadays offensive and disrespectful for some African-American students.

On the other hand, "Huckleberry Finn" very much provides information about the historical reality: language that was used, living conditions of afro- american people, the barriers they had to overcome and the gravity of slavery. The book itself aimed to promote equality.

In 1998, the supreme court of the US ruled on the dispute between Kathy Monteiro and The Tempe Union High school District.[12]

Kathy Monteiro who was African-American teacher in Phoenix and the mother of one of the students in high school, claimed that the school's requirement for students to read "The Adventures of Huckleberry Finn" and "A rose for Emily" by William Faulkner, caused psychological suffering for her daughter and other students because of the usage of discriminatory terms. As the claimant stated these literary works created "a racially hostile educational environment" which also increased racially hostile attitude among students.

Monteiro started proceedings based on the fourteenth amendment of the US constitution that ensures the equal treatment of citizens and title VI of the Civil Rights Act which prohibits discrimination.

In the decision-making process, the court had to find balance between the conflicting interests of the rights of students. In particular, court discussed whether or

[12] https://caselaw.findlaw.com/court/us-9th-circuit/1281281.html

not the right to access information is more crucial than the right to gain education that doesn't contribute to racial discrimination.

Even though the supreme court had not analyzed the importance of truth and had not mentioned the right to truth itself, we can assume that the right to information is directly connected with the right to gain knowledge about historical truth. Information that those books provided is crucial to understand how the society functioned at that period, it also plays a vital role in developing critical thinking of students, Hence it is important to find the balance between the right to access information and avoiding bullying or discrimination among children. The supreme court took into the consideration the importance of knowing history, even though it agreed with the idea that the content of literary works may be offensive and disrespectful for some.

In particular, as it noted ruling in favor of the appellant may result in more future complaints based on different grounds, for instance, some people can complain to ban the books by Toni Morrison and other well-known Afro-American authors on the basis that they mention Caucasians in a derogatory manner. In particular, the court considered that the increase of similar lawsuits may have a negative effect on education system since schools may try to challenge or remove some literature that have the content or use of specific terms that could become the reason of future complaints.

Besides, even though the court did not particularly use the term "right to truth" it stated that it's essential for students to get to know the bad and good sides of the history and discuss the events critically as the development of critical thinking is one of the main aims of education. Also, banning all the books that might have offensive content may result in the limitation of the books that are "suitable" for education.

In brief, the supreme court considered that removing of books by courts or boards of education is not a proper solution to put an end to racial discrimination or the breach of other fundamental rights.

Points listed by the court in this judgment may be deemed agreeable since it underlined possible threats for the educational system in the US. If the appellant had succeeded in this case it would have caused the limitation of other types of literary information for students. Besides, mentioned approach couldn't fully protect the children from possible bullying or discrimination and might have breached other human rights. Therefore, it's essential for school systems to change and develop the new methods of teaching rather than remove all the books that may be deemed inappropriate.

"Adventures of Huckleberry Finn" still remains banned in some of the schools in the USA as some people still find it derogatory. Therefore, it can be assumed that removing of literary works still continues to be one of the main methods to prevent psychological pressure for students and not the new approaches to resolve these matters at schools.

These days, many other books in the USA, which are deemed classics in other countries, take place in the list of challenged or banned books because of the usage of derogatory terms and especially for using the n-word.

Mentioned list includes books like "To Kill a Mockingbird", "Gone with the Wind", "The Catcher in the Rye" and etc.

Harper Lee's "To Kill a Mockingbird" is among the list of one of the most challenged books. This book has been a subject of debates since it was first published.

For instance, in 2021, the board of the Mukilteo school district, challenged the book in question, as the teachers reckon that this literary work was focused on "whiteness". It should be mentioned that they were seeking to remove the book from the list of compulsory books and not from the school's library.

Teacher's objection was based on the fact that many students considered the book offensive and insulting because of the content and word usage which also caused discriminatory attitudes from some of the classmates. Besides, according to teachers one of the main motives of this challenge was the necessity of rethinking of what they valued, taught and memorized after the killing of George Floyd.[13][2]

Based on the current cases, it can be assumed that one of the most common grounds for challenging the literary works are the discrimination cases at schools. the book content and specific term can cause negative reactions from students and form the racially hostile environment. However, books shouldn't be removed from school libraries as it would limit the students' possibility to develop their critical thinking skills. If the schools can't handle the discriminatory attitudes among students by other ways, removing the books from compulsory reading list can be considered as a better solution.

To conclude, there are still no clear guidelines or criteria to be used in order to discuss the suitability of books for educational aims. Not only the views of the teachers or parents but also the real experiences of the students result in the banning or challenging of some of the most famous books. However, banning can't be considered as a proper solution of racial discrimination, as it is already mentioned such approach may result in more challenges for education system.

4. Right to truth

4.1. Historical accuracy and psychological impacts and ethical responsibilities

As mentioned above, the character's race or making historical alterations serves a justified aim - to create equal opportunities and eliminate the long-entrenched stere-

[13] https://www.washingtonpost.com/education/2023/11/03/to-kill-a-mockingbird-book-ban-removal-washington/

otype however the biggest issue arises regarding the changes in the races of historical characters. History, despite its complexity which is characterized by many interpretations, versions and discussions, is not the mere creation of anyone's creative process, but the chain of true events and facts that had occurred throughout time. Even though the creative works regarding those historical facts are the fruits of imagination of an artist, writer or the director, it is debatable what scope of obligations they carry regarding the historical reality and correctness.

Movies are often challenged by the audiences on the grounds of historical accuracy, for instance, Movies like "Redbad" and "Green Book" were highly critiques. The first movie was disliked by an audience, because of its portrayal of Christianity, and distortion of events. Even YouTube and Facebook refused to stream the trailers of this movie. While the latter "Green Book" was also criticized for the misinterpretation of the history, which questioned its position on Oscar nominees, and even though the movie still won Oscars (The Guardian, 2019), it also sparked the debates about the extent on which directors could "rewrite" history.

In terms of law, there is no general rule demanding the artists to be fully truthful to history. "Artistic license" generally gives them an opportunity to distort and alter fact. The only fact of misleading the audience by changing some factual circumstances in cinema and without leading to any harm and violation of other's rights, in general, does not contradict US or EU law. Unlike, for example, advertisements, that are obliged to be truthful[14].

Obviously, it is hard to determine exactly what is acceptable and what is not by an artistic license regarding historical accuracy. Whether the law should set limits or not, is still actual. To answer the question, it should also be examined whether changing the historical characters' race in several instances might provide the audience with the misinformation that could result in grave consequences.

In 2021, a new British TV series aired about Anne Boleyn - the second wife of King Henry VIII of England. The actress who played the role of the Queen was Jodie Turner - Smith, British actress and model of African descent. The director of the movie even specified that the casting was identity conscious and that she already had in mind who would play the main character in her movie. While in color blind casting directors choose the actors and actresses disregarding their race, in identity conscious casting the directors have already decided primarily that the role should be played by the representative of the minority. Hence, the casting choice became highly debatable. Did the director have the freedom to alter the history on that level?

---

[14] For instance, according to the US federal law media advertisement should be "truthful, not misleading, and, when appropriate, backed by scientific evidence" - Federal Trade Commission Act 15 U.S.C. §§ 41-58, as amended

First, it is clearly the false representation of the real historical figure - Queen Anne Boleyn, and the second, it questions the right representation of Black people too.

To delve deep into the issue, the historical context should also be analyzed - Anne Boleyn was the queen from 1533 until 1536 when she was executed on charges of adultery, incest, and treason. During this era, there was no chance for the Black people to be potential kings or queens in European countries including England. Having black monarch was generally impossible for European countries during that era, the firm structure of the society and conventional norms, the presence of drastic differences between powers and the life conditions of people from different social backgrounds - privileged and non-privileged hindered any possibility for anyone to rule other than white monarchs. The other alternatives would clearly not be feasible and accepted by society.

But more important is that, even though the slavery of Black people with its modern description was not yet present in England at that time, the issue was still relevant. In reality, the 16th century was characterized with the transatlantic slave trade, which meant the forced transportation of millions of African people to the America's to make them work as slaves on plantations. In fact, England - the country of Anne Boleyn was one of the leading players in transatlantic slave trade with other heavily involved European countries - Spain, Portugal, France, and the Netherlands. Therefore, England that was heavily involved in this process could by no means have the Black queen.

Therefore, it's obvious that the series not only inaccurately conveys the historical facts, but also creates the alternate reality of the past of racial minorities, and creates false assumptions into the audience about the opportunities of Black people in that era.

In defense of directors, it is often stated that the audience is smart, spectators can question narrated story, make their own researches on those histories, therefore directors do not hold any obligation towards truthful portrayal of facts (The Guardian, 2019). It is true that audiences expect movies to involve directors and screenwriters' imagination However, there is difficulty to determine exactly what is true and what is false. That is why in case of biographical movies, directors are often strongly bound by ethical obligations to respect privacy, factual accuracy, to analyze the future audience and their perception, and make it clear which parts of the movie are fictional. For example, Audience might now that Anne Boleyn was white in reality, however, they do not know further history of African people in that era, while the TV show can make an impression, that transatlantic slave trade was not happening and Black people were suitable for the throne, completely escaping the tragic history.

In reality, the fact of how real persons or events are portrayed in cinema, even if it is fiction - matters. If the setting gives the spectators an assumption that something should be considered as the fact and the part of the real historical background, that means that the audience might be deceived by a false representation of some events.

For Instance, the abovementioned argumentation became the basis of the admissibility of Nona Gaprindashvili's claim against Netflix by California District Court, when facts about her were distorted in the popular fictional series "Queen's Gambit" (Nona Gaprindashvili v. Netflix; 2022, U.S. District Court of California,).

The quantity of those kind of movies are increasing, for instance Netflix series "Queen Charlotte: The Bridgerton Story" completely twists reality and fiction, it uses the real historical characters from late 18th century as well as imaginary ones, and creates the period setting where everyone is equal regardless race, Black people are presented in Aristocracy, there is no social structure and hierarchy, which of course in the 18th Century was a fantasy. Altogether those kinds of movies create an impression that colonialism and slavery has not happened, and have detrimental effects as far as they undermine the severity of real historical past and ongoing structural racism in present.

Many suggest that historical accuracy is not only a matter of ethical responsibility. It also affects people's everyday visions, opinions and choices. Numerous Psychological researches including Psychologist Dr. Richard Gerrig's "Experiencing Narrative Worlds: On the Psychological Activities of Reading," (Gerrig, 1993; 196-200, 202-204) suggests that the way people remember the information is very much affected by storytelling forms: like literature or cinema. Their influence can overshadow the previous vision of spectators and get embedded in collective memory, shaping their attitude towards different issues. Realizing this theory, filmmakers should feel the responsibility to accurately convey history, as their stories shape viewers' perceptions and memories of the past. Inaccurate portrayals in movies results in the perpetuation of false information and misconceptions about historical events, influencing collective memory and public understanding and approach towards important issues.

Another Psychological research by Melanie C. Green and Timothy C. Brock, suggests "transportation theory" which means that the narratives people perceive through cinema literature and other forms, are transporting into their real-life visions. Public narratives predominate over public advocacy, which means that Novels, films, soap operas, art, music lyrics, art and etc., instantly catch the viewers mind and easily entrenches into their personal choices, that is why those areas require bigger attention (Green M. *et al,* 2000, 701). Another research suggests that the brain processes information from narratives differently than from non-narrative sources. Brains exhibit heightened connectivity while hearing, seeing the stories, engagement and integration which facilitates far better recall of the information (Hasson, *et al*, 2004, 1634-1640).

In short, it is possible that people will read about transatlantic slave trade from history books after seeing the misleading shows, however they will still primarily remember the sense of equality from the series where even the queen was an African descent.

Many argue that the tendency might be considered as the "forced diversity" (Vox, 2022) rather than natural one. According to the letter, Inclusivity and diversity must be promoted through the stories where they can actually be found. Many spectators suggested for example, that instead of changing the originally white characters' race, producers, directors and screenwriters could find the original stories that truly represented African culture and make the relevant adaptations with actors, the main aim of race blending casting would be achieved and diversity would not have artificial nature. Stories and adaptations would be more authentic and would also raise general awareness and sympathy towards African culture.

Some claim, that changing originally white characters race might also have the opposite effect– it makes the impression that the stories that are worth of most attention should be found only in historically dominant white culture, and actors and actresses of African descent are artificially casted for the roles just for the sake of visual diversity, forced to represent culture that is not intertwined with their history. While it would be more reasonable and more respectful to those actors and actresses to find and adapt the loads of stories coming from African culture itself, it will also provide the audience the truthful information, hence, it would be in accordance with the right to truth.

Through the narrative alterations and manipulations described in those researches it is easy to change audiences' beliefs. In this case, the higher quantity of movies that escape the ugly, racist history by distortions, will raise the possibility that the heavy past might be undermined in the future, Society's sensations and perceptions might base on those movies, shows, that escape the adequate representation of the past. Cumulatively with the processes of book and art censorship, this eventually might result in the emerging impetus of slavery denial.

Today holocaust denial amounts to the hate speech not protected by freedom of speech (M'Bala M'Bala v. France, 2015, ECtHR), even though the false representation of the history of slavery, colonization etc., itself does not mean the denial, it might become the incentive for the future allegations that the past was not as brutal as it was.

Therefore, in order to avoid such occasions, filmmakers should make it clear how the history was modified, and in that particular era, what were the true circumstances in which Black people had to endure by captions and descriptions attached to the movies.

In general, there are organizations that have their own ethical standards of filmmaking, however there is not one general guideline. However, it would be possible for example, for The European Union to establish legally binding guidelines under its competencies regarding cultural policy and the internal market. EU's cultural and audiovisual sector also involves competences of the EU to adopt measures to promote the development of European audiovisual works while respecting the diversity of cultures in the Member States. In the US the Directors Guild of America (DGA)

has its own guidelines, still it would be more convenient if it would be regulated on the state level, since the guidelines in general are not binding. Filmmakers, especially, of Historical movies, should be obligated to make annotations regarding the changes in the character's race, as well as providing the short overview of the real relevant historical background.

To conclude, alterations in History, changing the historical characters' races – should result in more serious consequences and might alter society's visions of the past. Censoring it, would be unjustified intervention in creative processes, however there is the need of legally binding norms, obliging directors to provide the information about the relevant historical reality before and after the movie, with visual and audio descriptions.

4.2. Right to historical truth as a human right

The right to truth is the right that has already been established at national, regional and international levels. In the Inter-American system, it evolved mainly as a separate individual right in the criminal investigations regarding the area of enforced disappearances (Noorloos M., 2021, 876). While European Court of Human rights does not separate it from other rights and there is the general view that it should be deemed as the procedural aspect of article 3 of the European convention on Human Rights, however the discussion has arisen even within the courts to acknowledge it as the separate right (EL-MASRI v. THE FORMER YUGOSLAC REPUBLIC OF MACEDONIA), the illustration of which is the tendency of dissenting opinions that state the pressing necessity to approve this right as the autonomous one[15]. Regardless of this, it is evident that this right has already emerged in different levels including international (Naqvi Y, 2006, 245). However, as mentioned before, the legal discussion has also started around acknowledging this right as the collective right to truth which goes beyond the area of enforced disappearances and includes right to access to information regarding the accurate historical events.

It can be assumed that even though this right is becoming inherent in international human rights law, there are heated debates regarding the scope of the society's right to truth if one can be fully acknowledged. In particular, some scholars suggest that the content of this right should not exclude the fact-finding process and the broader historical truth regarding the human rights violations that had happened in the past. Besides, there is the question whether this right demands authority to make some official acknowledgements (Noorloos M., 2021, 886) There are some soft law documents addressing the issue of whether there should be a united legal approach regard-

[15] The tendency is apparent in the ECtHR concurring opinions on El-Masri v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia

ing the collective truth to the information on the reasons, conditions and outcomes of historical mass atrocities.

On an international level, it is worth mentioning that The UN Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation establishes the rights of victims and their representatives to receive information about gross violations of international human rights law, this standard is established ot only regarding individual crimes, but also includes systemic level - particularly. gross violations against society. such approach ensures the proper analysis of facts and subjective and objective aspects that played part in the occurrence of violence and incessant impunity (Noorloos M., 2021, 880).

In general, various sources limit the right to truth. However, OHCHR'S study suggests that it shouldn't be the subject of limitations (Noorloos M., 2021, 880).

One of the important aspects to consider is that the mentioned right applies to every event regardless of the timeline- whether the violation took place in the past or is happening in the present. This right also goes beyond the criminal proceedings even in case of expiration of judicial action whether the violation was against individuals or groups.

One of the crucial aspects is the value of truth regarding mass violations. it enables elimination of obscure versions of the past as well as false interpretations. it helps to find and keep the proof of atrocities and seek the source of violations. Sometimes narratives from dominant sides manage to create unclear visions of past events to gradually avoid critics and accountability. Recognizing the broader interpretation of the right to truth which also refers to the society helps prevent the possibility of denial and future mass breaching of rights. In particular, this right guarantee access to the information about the actors who played the main part in atrocities and helps us to critically analyze factors of the cases which may also ensure to find ways for preventing the same mistakes.

There are various narrativizes that might be told regarding one event. Scholars suggest that historical truth concerning the mass violations of human rights should be recognized as a human right of those people who, or whose ancestors were the victims of those abuses. Only in this way, evidence of those tragic occurrences will be guaranteed to be safe in the future, and some personal narratives or interpretations that are made to avoid confrontation, will never substitute the real historical facts and events. (Saxby G., 2021, 3)

It is also essential for the self determination of the nation or group of people, which is not only based on analyzing success but also every aspect of history - especially suffering and brutality that those people have undergone.

Very often groups that obtain dominance and supremacy after their victory, create mythical stories and legends around the conquerors and show only one side of the story - how the conquest was beneficial for all. But in reality it is crucial to establish

a true narrative about the past which includes every aspect of history, regardless of whether it is unethical or ethical. (Schaffer & Smith, 2004, p.14). This must involve the cases of mass human rights abuses that had happened through the whole timeline. (Saxby G., 2021, 3) This compel the society to become more alert to possible future violations, prevents the repetition of ugly history or denial which amounts to infringement of human rights. (Anon, 2018, p. 314).

Truth commissions established new ways for conducting human rights activities by initiating discussions, evoking collective memories of society (Bakinar, 2016, p.219). In fact, after the end of the Cold War and fulfillment of decolonisation programmes, sixty human rights treaties have been enacted that guarantee specific rights of individuals(Schaffer & Smith, 2004, p. 15)

The exposition of human rights violations influenced nations to take into the consideration the violence and levels of prevention from exercising basic rights that must be recognized as a part of nations' political and historical narrative(Bakinar, 2016, p.14). Based on such an approach, collective memories of truth can result in developing legitimate political positions("Is the recognition of historical truth a human right?"). (Saxby G., 2021, 4)

uncovering the shameful and uncomfortable parts of history is an essential way to eliminate burdens of history and to see human rights as an instrument to deal with one's life with respect and freedom. the process of colonization resulted in the abuse of inhabitants' human rights since violence was a way for settlers of colonies to control them(Grewcock, 2018; Wofle, 2006). it's essential to reveal the mentioned aspects of history even though they uncover the unfortunate events since the process of decolonisation can indicate how worthy and vital it is to unfold the truth and ensure the protection of this right.

opposite methods of the British Empire have not been portrayed as truthful by imperial apologists. However, it was addressed as a golden age for those who were subdued and supported by the propaganda paintings of Samuel Daniell (Daniell, 1804) and William Lyttleton (Lyttleton, n.d). many historical aspects of colonialism continue to be unreported.

Hence, taking into account the above-mentioned views it should be concluded that the misrepresentation of truth which gets entrenched in the minds of audience leads to further risks that the right to truth will be violated. It infringes the duty to remember . (Noorloos M., 2021, 892), emerging legal concept which demands to tell the stories not from the viewpoint of the perpetrator stories, but in a complex inclusive way, to serve justice though the memory.

Conclusions

1) The modern narrations avoid the past and they don't provide every aspect of the history. These days the modern forms of narrations are only concentrated on one side of history that is not offensive or disturbing and don't show the perspective of unpleasant history. In this regard the question of people's right to truth arises.
2) There is the ongoing discussion that the right to truth should not only apply to individuals, but it should also be considered as a collective right of groups to have the access to truth regarding their historical past.
3) The "artistic license" allows artists to be fully expressive without the fear of limitation and to be free to choose how they want to portray the story and in this context they can "alter" past events. The question with ethics might be taken into account however cannot be considered as the basis of challenging artistic freedom while they don't include any offensive material for the viewer, obscenity etc. It is debatable whether the mere change of the skin color and inconsistency with the historical truth are enough grounds for restricting creative freedom.
4) One of the popular tendencies of today is to ban books that include unpleasant perspectives of history or use language that was acceptable during some historical times, but nowadays those phrases are deemed as offensive and disturbing for some groups.
5) The US Supreme court in one of the landmark decisions underlined the importance of knowing history, even though it agreed with the idea that the content of literary works may be offensive and disrespectful for some. In particular, the court considered that removing books by courts or boards of education is not a proper solution to put an end to racial discrimination or the breach of other fundamental rights.
6) The US Supreme court had not analyzed the importance of truth and had not mentioned the right to truth itself; we can assume that the right to information is directly connected with the right to gain knowledge about historical truth. Information that is provided by some banned books is important to understand how the society functioned at that period. It also plays a vital role in developing critical thinking of students.
7) it can be assumed that there are still no clear guidelines or criteria to be used in order to discuss the suitability of books for educational aims. not only the views of the teachers or parents but also the real experiences of the students result in the banning or challenging some of the most famous books. However, banning can't be considered as a proper solution of racial discrimination, as such approach may result in more challenges for educational system.
8) The biggest issue arises regarding the changes in the races of historical characters. Even though the creative works regarding those historical facts are the fruits of imagination of an artist, writer or the director, it is debatable what scope of obligations they carry regarding the historical reality and correctness.

9) In terms of law, there is no general rule that demands artists to be truthful to history. The only fact of misleading the audience by changing some factual circumstances in cinema and without leading to any harm and violation of other's rights in general does not contradict US or EU law.
10) It is challenging to determine exactly what is acceptable and what is not by an artistic license in relation to historical accuracy. Whether the law should set limits or not is still relevant.
11) According to many suggestions historical accuracy is not only a matter of ethical responsibility but it also affects people's everyday visions, opinions and choices.
12) Alterations in history, changing the historical characters' races should result in more serious consequences and might alter society's visions of the past. There is a need for legally binding norms, obliging directors to provide the information about the relevant historical reality before and after the movie, with visual and audio description.
13) Many scholars suggest that historical truth concerning the mass violations of human rights should be recognized as a human right of those people who or whose ancestors were the victims of those abuses.
14) Revealing the shameful and uncomfortable parts of history is an essential way to eliminate burdens of history and to see human rights as an instrument to deal with one's life with respect and freedom.

List of Sources:

Legal Acts:

1. U.S. Federal Trade Commission Act 15 U.S.C. §§ 41-58, as amended
2. Constitution of the United States (First and Fourteenth amendment)
3. The Civil Rights Act (Title VI)

Cases:

4. Nona Gaprindashvili v. Netflix,U.S. District Court of California, 01/27/22, Case No. 2:21-cv-07408-VAP-SKx, Order DENYING Motion to Dismiss and DENYING Motion to Strike (Dkt. 21).
5. M'Bala M'Bala v. France, 2015, European Court of Human Rights Decision, Application no. 25239/13, Available at: M'BALA M'BALA v. FRANCE (coe.int)
6. Board of Education V. Pico, 457, U.S. 853 (1982) https://caselaw.findlaw.com/court/us-supreme-court/457/853.html
7. Miller V California, 413 U.S. 15 (1973) https://caselaw.findlaw.com/court/us-supreme-court/413/15.html#:~:text=A%20work%20may%20be%20subject,%2C%20political%2C%20or%20scientific%20value.

Literature

Books:

8. MacIntyre, A. (1981). *After virtue: A study in moral naturalism*. University of Notre Dame Press. Sandel M. J. (Ed.) (2007): *Justice, Community, and Membership, in* Justice: *A Reader*. New York, NY, Oxford Academic, Online edn. 31 Oct. 2023, Pp. 319-320 https://doi.org/10.1093/oso/9780195335118.003.0012, Accessed 3 Mar. 2024.
9. Gerrig, R. J. (1993). Some Consequences of Being Transported. In Experiencing Narrative Worlds: On the Psychological Activities of Reading, Yale University Press, Pp. 158. http://www.jstor.org/stable/j.ctt1dr37cb.8
10. Hasson U., *et al.* (2004). Intersubject Synchronization of Cortical Activity During Natural Vision. *Science* 303. DOI:10.1126/science.1089506

Articles:

11. Juarez, Sara E. (2018) "The Power of the Documentary: Examining the Effectiveness of Ava DuVernay's 13th," Cinesthesia: Vol. 8: Iss. 1, Article 2. Available at: https://scholarworks.gvsu.edu/cine/vol8/iss1/2
12. Smith, Alyssa M., (2021), "Whitewashing v. Blackwashing: Structural Racism and Anti-Racist Praxis in Hollywood Cinema". Senior Independent Study Theses. Paper 9455. Available at: https://openworks.wooster.edu/independentstudy/9455/
13. Bowdre, Karen. M., (2014). Passing Films and the Illusion of Racial Equality. *Black Camera*, *5*(2), 21–43. https://doi.org/10.2979/blackcamera.5.2.21. Available at: https://www.jstor.org/stable/10.2979/blackcamera.5.2.21
14. Green M., Brock T., (2000) The Role of Transportation in the Persuasiveness of Public Narratives, Journal of Personality and Social Psychology, 2000, Vol. 79, No. 5, DOI:10.1037//0022-3514.79.5.701 Available at: https://www.academia.edu/76032529/The_role_of_transportation_in_the_persuasiveness_of_public_narratives
15. Tracy A. Waggoner, "Board of Education v. Pico {Board of Education, Island Trees Union Free Sch. Dist. No. 26 v. Pico, 102 S. Ct. 2799}: The First Amendment and censorship of books in schools", January 1983, Journal of Urban and Contemporary Law.
16. Saxby, Geoffrey. (2021). Is the recognition of historical truth a human right?. 10.13140/RG.2.2.34293.50406. https://www.researchgate.net/publication/350808921_Is_the_recognition_of_historical_truth_a_human_right
17. Naqvi Y. The right to the truth in international law: fact or fiction? International Review of the Red Cross. 2006;88(862):245-273. doi:10.1017/S1816383106000518
18. Marloes van Noorloos, A Critical Reflection on the Right to the Truth about Gross Human Rights Violations, *Human Rights Law Review*, Volume 21, Issue 4, December 2021, Pages 874–898, https://doi.org/10.1093/hrlr/ngab018

Electronic Publications

Websites:

19. The New York Times, *These High School Murals Depict an Ugly History. Should They Go?* [online] (modified 2019.04.11). Available at: https://www.nytimes.com/2019/04/11/

arts/design/george-washington-murals-ugly-history-debated.html?fbclid=IwAR3n-jY97gw3-0MuHUzpbYKbApku8KoHlWheYFKEJPp9g_yZWlATguh7XnUg
20. NPR, *when murals depict traumatic history, schools must decide what stays on the wall.* [online] (modified 2022.10.14). Available at: https://www.npr.org/2022/10/14/1127843326/when-murals-depict-traumatic-history-schools-must-decide-what-stays-on-the-wall?fbclid=IwAR3FC6WL3zooCTlk_tbrEKbIcZ7BTx1AvU7sHZYJDWpzCV60BpWeWtTe_PI
21. The New York Times, *HBO Max Pulls 'Gone With the Wind,' Citing Racist Depiction* [online] (modified 2020.0610). Available at : https://www.nytimes.com/2020/06/10/business/media/gone-with-the-wind-hbo-max.html
22. Statista, statistics Total lobbying spending in the United States from 1998 to 2022 [online] modified 2023.11.23, Available at https://www.statista.com/statistics/257337/total-lobbying-spending-in-the-us/
23. Carolina Justice Policy Center, *13th: A Lesson on Race, Justice, and Mass Incarceration* [online] modified 2017.09.20. Alliable at: https://www.cjpcenter.org/13th-a-lesson-on-race-justice-and-mass-incarceration/
24. The Guardian (2019) Rewriting the past: do historical movies have to be accurate? Available At: https://www.theguardian.com/film/2019/feb/01/rewriting-the-past-do-historical-movies-have-to-be-accurate
25. Kunc, (2016) Does Historical Accuracy Matter in the Movies, Available at https://www.kunc.org/arts-life/2016-01-22/does-historical-accuracy-matter-in-the-movies
26. https://www.oif.ala.org/board-of-education-v-pico-forty-years-of-first-amendment-legacy/
27. https://www.findlaw.com/education/student-rights/banning-books-and-the-law.html
28. https://www.washingtonpost.com/education/2023/11/03/to-kill-a-mockingbird-book-ban-removal-washington/
29. https://www.ala.org/advocacy/bbooks/frequentlychallengedbooks/top10
30. https://archive.crin.org/en/library/legal-database/monteiro-v-tempe-union-high-school-district.html
31. https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1998/11/28/hucks-narrow-escape/544ac3ef-eaa6-4477-a5d7-1ff11d8560c6/
32. https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/banned/work/olbp97974

Blogs:

33. Grėbliauskaitė E., Gintalaitė A., Let's not forget not to remember 2021, Artist's Personal Website, [blog] Available at: http://eglegrebliauskaite.com/installations/lets-not-forget-not-to-remember-2021

SUMMARY

Presented research paper analyzes the right to truth, its scope within the modern legal system and its protection within different storytelling practices. As it is discussed in the paper modern narrations tend to avoid past and try to hide some uncomfortable or shameful aspects of history which at some point breaches the right to historical truth therefore there is an ongoing discussion that the scope of the right to truth should be broader and it should be considered as a collective right of groups to have the access to truth about historical aspects.

During the work on this topic, it became clear that the "artistic license" which allows artists to be free to choose the methods or ways to portray some historical aspects may at some point breach the right to historical truth and conveying the altered historical facts sometimes affect the way people view current reality or make important choices.

Presented research also discusses the book banning process in the US school systems which resulted in removing many widely famous books from the library shelves. Based on the research, the US Supreme court's comments can be considered agreeable. In particular, putting an end to racial discrimination should be achieved by other proper solutions rather than book banning methods. As it is mentioned in the research, access to information is essential for developing critical thinking and it is closely related to the right to truth of individuals.

This article also discusses some psychological research and analyzes how the alteration of facts influence the vision and future choices of individuals. Mentioned examples also underline the importance of the right to historical truth and access to accurate historical aspects.

Based on the research, it can be assumed that the right to truth should protect broader areas of individual's lives since the access to accurate past events at some point ensure the development of critical thinking of individuals and may guarantee that members of society will take right steps regarding the modern political or social situations.

https://doi.org/10.15388/TMP.2024.15

WHEN DEPORTATION IS A DEATH SENTENCE

Viktoriia Sahaidak, Mariam Grigolishvili
Vilnius University Faculty of Law
1st-year International and European Law students
Saulėtekio av. 9, I block, 10222 Vilnius
Email addresses: viktoriia.sahaidak@tf.stud.vu.lt, mariam.grigolishvili@tf.stud.vu.lt
Academic supervisor of the paper Dr. Indrė Isokaitė-Valužė
Email address: indre.isokaite@tf.vu.lt
Practical supervisor of the paper Dr. Erika Leonaitė
Email address: erika.leonaite@lrski.lt

Summary. *The research concerns the widespread distribution of deportation cases across the globe and the continued use of death penalties in numerous states. By exploring the cultural, ethical, and legal sides of this complicated issue, this thorough analysis seeks to highlight their numerous aspects and tasks` set. The article provides an advanced knowledge of the broad consequences, difficulties, and moral issues involved in these matters through extensive research and a wide range of views. Major concerns regarding fairness are raised by the widespread use of collective expulsion in deportation proceedings. In order to advocate for a fair and just decision that takes into account the individual circumstances of each person involved in the deportation process, it is crucial to emphasize the importance of performing individual assessments for each case.*

Key words: *deportation, death sentence, genocide, death penalty, non-refoulement principle.*

Introduction

In a reality of increased global migration, deportation has emerged as a major source of concern. Regardless of international efforts to address human rights violations, in certain circumstances, when asylum seekers are deported, they suffer torture or even death sentence. Amnesty International publishes a report each year detailing the application of the death sentence worldwide during the preceding year. Amnesty International recorded 883 executions in 20 countries in 2022, marking a 53% increase from 579 recorded in 2021 (Amnesty international, 2022). This figure represents the highest number of executions that Amnesty International has recorded in the past five years.

Copyright © Viktoriia Sahaidak, Mariam Grigolishvili, 2024. Published by Vilnius University Press.
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

The number of immigrants deported from European Union member states increased by 29% in the second quarter of 2023, mostly from France and Germany, according to statistics agency Eurostat. 26,600 of the 105,865 non-EU nationals who were given orders to leave one EU nation were deported to another nation; this is a 29% increase from the same period last year.

China, Iran, Belarus, Afghanistan, Saudi Arabia, Bangladesh, Egypt, Sudan, USA, Yemen, Belize, Iraq, and Syria are among the nations that have the death sentence.

The aim of the research is to carry out a thorough scientific analysis of the difficult legal, moral, and ethical issues, surrounding deportation cases, particularly those involving a possibility of torture or death penalties. Through analysis and examination of relevant case law and international legal frameworks, the article seeks to demonstrate the challenges and consequences associated with deportation decisions.

In order to achieve this aim, the authors have established the following tasks:

1. Analyze the legal framework for the issues as a deportation when it comes to a death sentence or torture based on case-law.
2. Discover the issue of the collective expulsion and non-refoulement principle concerning the refugee status.

The following research methods are applied in the article: The theological method for the understanding of the EU and international law; the method of systematic analysis was applied to sort out the case law; the interdisciplinary method was used to analyze practical situations and to highlight the ethical, cultural, legal and moral challenges in the deportation cases. Also in the article the comparative research method was used that aims to make comparisons across different counties and cultures.

The level of the research: Scientific investigations related to the question of the deportation when it comes to the death sentence were carried out by such scientists as A. Kunzli, A. Susanto, M. Akbar Nursasmita, B. K. Wilson, A. Burnstan, C. Calderon, T. J. Csodas, P. Pillai and others. Unsolved problems before concerning the deportation when it comes to the death sentence have been investigated by a wealth of scientists, but this nutrition is deprived of the actual and subject of scientific research of current scientists. The contribution to the problem of the research is necessity of the binding rules indicated in the European Convention on Human Rights and International Covenant on Civil and Political Rights in order to deal with the difficulties that deportation laws present, overcoming obstacles of the current issues regarding the state guarantee to not apply the death sentence and also the consequences of the use of collective expulsion and deportation of people who seek for a temporary protection.

The main problems of the research:

1. Given the importance of topics like torture and the death sentence, a stronger strategy would require the creation of an enforceable law that adequately

regulates this relevant area. For example, International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) provides an optionalprovision about the deportation when it comes to the death sentence. Looking more closely at the cases from the European Court demonstrates a clear preference for particular rights. It is crucial to recognize that these decisions are in the scope of soft law, which gives member states plenty of freedom in how they carry them out.

2. The problematic question also arises even if the requesting state provides guarantees not to apply the death penalty because it does not work in general, but only for a specific crime. Since the list of charges is determined by the requesting country, it is possible to manipulate the application of the death penalty against a person on other charges. After extradition, a person may be notified of suspicion of committing another crime for which guarantees were not granted.
3. There is one more legal issue that needs to be addressed directly relates to the lack of appreciation of the legal principle of non-refoulement of refugees or asylum seekers.
4. The problem of the widespread use of collective expulsion in deportation proceedings. The collective expulsion is prohibited by the international law but we still have the numerous of the cases where it is used. It is crucially important to take into account the individual circumstances of each person involved in the deportation process.

Novelty of the research:

The problem of necessity of the legally binding instrument was developed to address the complexity that surrounds deportation circumstances. The question of an absolute guarantee from the government to not apply the death penalty has been arised. The issue of separability of the government and judicial decisions in the guarantee question has been developed.

1. Legal background based on deportation cases:

The European Convention on Human Rights was established in 1953 as a legally binding international treaty. According to the article 2 of the Convention Everyone's right to life shall be protected by law. No one shall be deprived of his life intentionally save in the execution of a sentence of a court following his conviction of a crime for which this penalty is provided by law (European Convention on Human Rights, art. 2). As we see from this article, the death penalty was not erased, which means that it is up to the national legislation. But as we go further we can see that the European Convention has an Optional Protocol № 6 which excludes and forbids a death penalty in the time of peace. This protocol has arisen only in 1985 and was ratified by all Council of Europe member states with an exception of Russia. It has to be noted that in 2003 The Protocol № 13 was entered into force which forbids a death penalty under

all circumstances. This protocol has been ratified by all Council of Europe member states with an exception of Armenia, Azerbaijan and Russia.

Regarding the International Covenant on civil and political rights, this Covenant has some similarity with the Convention. In article 6 of the Covenant the death penalty is also not ruled out by the provision on the right to life. It is written that every human being has the inherent right to life, this right shall be protected by law and no one shall be arbitrarily deprived of his life (International Covenant on Civil and political rights, art. 6). But still in some countries which have not abolished the death penalty, sentences of death may be imposed but only for the most serious crimes and in accordance with the law. The death penalty is also abolished under Second Optional Protocol which does not have a mandatory provision which makes the understanding of the right to life much more complicated as it is not absolute right. It shall be noted that the difference between ECHR and ICCPR is the provision on the right to life under art. 6 of ICCPR includes more detailed standards when the death penalty is applicable, for example only for the most serious crimes, more elaborate procedural requirements, certain personal characteristics of people to whom the death penalty could not be applied such as young age or pregnancy. According to Article 13 of International Covenant on Civil and Political rights, An alien lawfully in the territory of a State Party to the present Covenant may be expelled therefrom only in pursuance of a decision reached in accordance with law and shall, except where compelling reasons of national security otherwise require, be allowed to submit the reasons against his expulsion and to have his case reviewed by, and be represented for the purpose before, the competent authority or a person or persons especially designated by the competent authority. It shall be taken into account that states` obligations can be different according to their legal frameworks. National laws usually list among ground for non-extradition risk of a death sentence abroad.

2. Case law when deportation comes to death sentence:

2.1. Cross-Border extradition challenges:

It is obvious that most often the problem of not applying the death penalty is connected only with the crime for which extradition is requested. Thus, the requesting state provides guarantees not to apply the death penalty not in general, but only for a specific crime. Since the list of charges is determined by the requesting country, it is possible to manipulate the application of the death penalty against a person on other charges. After extradition, a person may be notified of suspicion of committing another crime for which guarantees were not granted.

Conflicts in the interpretation of the grounds for extradition do not provide a clear legal conclusion on the legitimacy of such a decision based on the government's

guarantees that the death penalty will not be used, since the state government has no influence on the judiciary.

In this regard, it is advisable to refer to the position of the European Court of Human Rights. The judgment in the case of Soering v. United Kingdom of 7 July 1989 indicated the elements that should be relied upon in order to justify an extradition decision. The circumstances of the case were as follows: the applicant, Mr. Jens Soering, a German citizen, moved to the United States with his parents at the age of 11. At the age of 18, he committed the murder of his girlfriend's parents in their home in Bedford County (Virginia). On July 31, 1986, the US government sent a request for Soering's extradition under the terms of the Extradition Treaty between the United States and Great Britain. Difficulties with extradition were due to the fact that in the USA the accused, as the main perpetrator of the crime, was threatened with the death penalty, which had already been abolished in Great Britain. March 11, 1987 the government of the Federal Republic of Germany also requested Soering's extradition so that he could stand trial for the murder as a German citizen (where the death penalty is also abolished). The USA substantiated the feasibility of extraditing Sering to the USA.

The Virginia State Attorney, whose duties included the prosecution of Soering, said that if Soering is found guilty of aggravated murder, the judge will be presented with a motion on behalf of the United Kingdom not to impose the death penalty penalties or non-execution of such sentence. At the same time, the prosecutor confirmed his intentions to seek the death sentence in the Soering case. Despite the fact that Soering provided the court with the conclusions of psychiatrists that he suffered from mental disorders at the time of the crime, which significantly affected his ability to control his own actions, the court concluded that there were sufficient grounds for extradition. The appeal was denied as well and the Minister of Internal Affairs signed an order to extradite Soering to the United States. However, based on Soering's appeal to the European Court of Human Rights, the extradition was delayed.

In the complaint, Soering claimed a violation of Art. 3 of the Convention, as the British authorities had not refused his extradition to the US, where he could have been sentenced to death, and, pending possible extradition, he would have suffered from death row syndrome, which is inhumane treatment. In his opinion, paragraph 3 of the article 6 of the Convention was also violated because in the case of extradition, he would not receive the necessary legal assistance in the state of Virginia.

In its decision, the European Court noted that the Convention does not protect the right not to be extradited as such. At the same time, to the extent that the decision on extradition entails negative consequences for the exercise of the right granted by the Convention, it may, if these consequences are not too remote in nature, cause the obligation of the state party to the Convention to provide an appropriate guarantee.

Article 1 of the Convention defines the territorial limits of its effect. In particular, the obligations of the participants of the Convention are limited to ensuring the

rights and freedoms of persons under their jurisdiction. The convention does not regulate the activities of states that are not its participants. It does not intend that member states seek to impose the norms established in the Convention on other states. The Court said that article 1 cannot be interpreted as containing a general principle according to which a State Party may not extradite a person unless it is satisfied that the conditions awaiting the person in question in the requesting country are in full compliance with all the guarantees provided for in the Convention. Indeed, as the British government correctly emphasizes, when determining the limits of application of the Convention and Art. 3 cannot ignore the good purpose of extradition, which is to prevent a criminal in hiding from escaping justice. According to the Court, the state party to the Convention is responsible for Art. 3 in the case of extradition of a criminal who is hiding from justice to another state where he will be a victim or with a greater degree of probability may become a victim of torture or inhuman treatment and punishment.

The search for a fair balance between the requirement to ensure the general interests of society and protect basic human rights is inherent in the Convention. As the process of moving people around the world becomes easier, crime becomes increasingly international, it is in the interests of all states that it is imperative that suspected criminals who are absconding abroad be brought to justice. Conversely, the creation of safe havens for such persons is not only dangerous for the states that hide them, but also undermines the foundations of the institution of extradition. These considerations should be included in the range of factors that should be taken into account when interpreting and applying the concept of inhuman and degrading treatment and punishment. The decision of the state to extradite may be a violation of Art. 3, and, as a result, incur the responsibility of the state if the extradited person faces a real threat of torture or inhuman treatment and punishment in the country requesting his extradition. In order to impose such responsibility, it is necessary to assess the conditions in this country for compliance with the requirements of Art. 3 of the Convention. At the same time, the question of the responsibility of the country to which the extradition is carried out does not arise either on the basis of international law or on the basis of the Convention. Under the Convention, only the extraditing state can be held liable if the person has been ill-treated by its action.

The ECtHR came to the conclusion that if the minister's decision to extradite the applicant to the US is implemented, there will be a violation of Art. 3. Extradition of the applicant to the United States could only be lawful if the United States gave absolute guarantees that the applicant would not be executed if convicted of the crime charged. It should be recognized that the US Federal Government cannot assume responsibility for what decision may or may not be made, and what steps may be taken by the courts and other authorities of the State of Virginia (Soering v United Kingdom, 1989).

In this case, the attorney confirmed his intention to seek the death penalty, and therefore there is no doubt that extradition of the applicant to the United States would violate his right to life.

2.2. Responsibilities of issuing country:

Some cases address issues related to the government's discretion in granting rights of individuals, seeking asylum. In this respect, the case "Chitat Ng v. Canada", considered by the Human Rights Committee, is indicative. Chitat, who was a British citizen, was convicted in 1985 in Calgary, Alberta. Chitat was charged with attempted shoplifting and the murder of a security guard. In February 1987, the United States requested Canada's extradition to prosecute him. Chitata was accused of committing 19 crimes (kidnapping, murder), and if found guilty and convicted, he could be sentenced to death. The defendant appealed to the Committee with a complaint that the decision to extradite him to the United States violates Art. 6 and 7 of the Covenant. The Committee established that in accordance with Art. 2 of the Covenant, each state party undertakes to respect and ensure to everyone within its territory and under its jurisdiction the rights recognized in the Covenant.

In the case of extradition, the issuing state is not responsible for violations of the individual's rights that may occur in the receiving state. The participating state, which carried out the extradition, is not obliged to ensure the rights of persons within the jurisdiction of other states. However, if a decision is taken against a person under the jurisdiction of a State Party, and the inevitable and foreseeable consequence of this is a violation of rights guaranteed by the Covenant within the jurisdiction of another State, the State Party itself may violate the Covenant, for example, by extraditing the person to another State where possible be tortured. In the process of considering the case, the Committee took into account each execution of the death sentence, according to the content of Art. 7 of the Covenant, must be considered as cruel and inhuman treatment. Part 2 of Art. 6 of the Covenant allows the death penalty for the most serious crimes. However, the Committee reaffirmed its statement made in the General Comment to Art. 7, that in the event of a death sentence, its execution must be carried out in such a way as to ensure the least degree of physical and mental suffering. That is, although the Committee did not find a violation of Art. 6 of the Covenant, however, came to the conclusion that if the applicant were sentenced to death, there would be a violation of Art. 7 of the Covenant.

Accordingly, Canada, which provide that if the applicant is sentenced to death, he will be executed in a manner that violates the requirements of art. 7, failed to fulfill its obligations under the Covenant, since it did not demand guarantees that, in case of extradition, the person would not be sentenced to the punishment in question (Chitat Ng v. Canada, 1993).

2.3. State measures to reduce the risk of death penalty:

Human rights have to be respected in case of war conflicts as well. It is not allowed to extradite a person where there is a risk of unfair prosecution due to the armed conflicts. For example, "Al-Saadoon and Mufdhi v. the United Kingdom" concerns a complaint by two Iraqi nationals that the British authorities in Iraq had transferred them to Iraqi custody in breach of an interim measure indicated by the European Court under Rule 39 of the Rules of Court, so putting them at genuine risk of an unfair trial taken after by execution by hanging. The applicants were arrested by British powers in 2003 following the attack of Iraq by a Multi-National Force. In 2006 the cases were at that point transferred to Basra Criminal Court, which decided that the charges against the applicants constituted war crimes triable by the Iraqi High Tribunal, which had control to force the death penalty.

The European Court found that, given the total and exclusive de facto, and along these lines moreover de jure, control exercised by the United Kingdom authorities over the detainment offices in Basra, the applicants had been within the United Kingdom's jurisdiction until their physical transfer to the custody of the Iraqi authorities on 31 December 2008.

The death penalty has evolved toward completely de facto and de jure prohibition inside all of the Council of Europe's member states, despite the fact that it was not viewed as infringe of international principles at the time the Convention was drafted. As a result, the United Kingdom had ratified both of the Convention's Protocols, which abolished the death sentence under all circumstances (Protocol No. 13) and in times of war (Protocol No. 6). Protocol No. 13 had been signed by all but two member states, and all but three of those states had ratified it.

The Court was unaware that a secure of Iraqi sovereignty was necessary in order to protect the applicants' rights under the Convention. It didn't seem that any serious attempts had been made to participate in negotiations with the Iraqi government in order to reduce the possibility of the death penalty. For instance, despite the fact that the evidence indicated that the Iraqi prosecutors had first been "cold feet" about taking the cases on their own due to the "high profile" nature of the case, it does not appear that the opportunity was taken to request the approval of the Iraqi government for an alternate strategy that would have involved the applicants being tried in a British court, either in Iraq or in the United Kingdom. No official request for a legally-binding guarantee that the applicants would not face the death penalty had been made to the Iraqi government prior to the decision to refer the applicants' cases to the Iraqi courts. It was true that no such guarantee had ever been received.

The referral of the applicants' cases to the Iraqi courts and the reality of their physical transfer to the custody of the Iraqi authorities had not appropriately considered the United Kingdom's obligations under Articles 2 and 3 of the Convention and Ar-

ticle 1 of Protocol No. 13 in the absence of such an assurance. Because of their fear of being executed by the Iraqi authorities, the applicants had been subjected to inhumane treatment from at least May 2006, even though the outcome of their cases before the Iraqi High Tribunal remained undetermined.

Finally, there was a violation of Article 6. The Court upheld the national courts' conclusion that there was insufficient evidence to determine whether the applicants stood the risk of an egregiously unfair prosecution before the Iraqi High Tribunal at the time of their transfer to the Iraqi authorities. Furthermore, there was no evidence in front of the court to challenge that determination now that the trial was concluded (Al-Saadoon and Mufdhi v. the United Kingdom, 2010).

2.4. The relevance of proofs in the extradition process:

According to some cases,even when a state excluded a death penalty from the law, there is a possibilityof inhuman or ill-treatment which are also absolutely prohibited. For example, inthe case of The European Court of Human Rights regarding the Kaboulov v. Ukraine, the Court held that Ukraine would violate the article 3 of an absolute prohibition of torture of the European Convention on Human Rights if it extradited Amir DamirovichKaboulov to Kazakhstan. The Court also said that the applicant had been unlawfully detained by the Ukrainian authorities since 2004 because he could not appeal his further detention. The Court also said that there was no violation of Article 2 of the Convention which means a risk of a death penalty due to the extradition because Kazakhstan had applied a moratorium of the death penalty.

Regarding the death penalty the Court came to the conclusion that Kazakhstan's moratorium on all death penalties excludes the risk of death in case of the extradition. However, if we are talking about inhuman or ill-treatment, there were found some official reports as the evidences such as made by the U.S. Department of State, Amnesty International, and the International Helsinki Federation for Human Rights which had noted permanent and broadened ill-treatment, including torture and other cruel behavior, inhuman, or degrading treatment and punishment, in Kazakhstan.

The Court decided that such proofs can be applicable to say that there is a violation of article 3 of the Convention in case if the applicant is going to be extradited to Kazakhstan (Kaboulov v. Ukraine, 2009).

3. Extradition cases of minority groups.

3.1.State power and cultural identity:

The case, that highlights human rights violations and the treatment of prisoners, is "Ocalan v Turkey". On 15 February 1999 Abdullah Ocalan was deprived of his

liberty by the Turkish government because he was accused in the leadership of the terrorist group of the Kurdistan Workers` Party. He was sentenced to a death penalty and has been suffering because of the fear of being unlawfully killed as he concluded that there was no fair trial and his human rights have been violated by the Turkish authorities. ECtHR actually decided that there was a violation of art. 4, 5 (3), 5(4), 6(1), 6(3)(b), and 6(3)(c) as the applicant was not able to appeal the lawfulness of his detention, the terms of the fair trial were not followed in his case and he was a subject of inhuman treatment because of the death sentence after unfair trial (Ocalan v Turkey, 2005).

In 1924 Turkey banned the freedom of expression towards Kurdish cultural identity. Ocalan was the one who tried to protect the freedom of Kurdish society and he decided to implement an independence of Kurdish state and as a purpose of that he used the way of terrorism to reach that point. The answer was obvious as it has failed to respect basic human rights of the Kurdish minority. As a result of the Turkish ban the applicant has been arrested in Kenya by the Turkish authorities. Ocalan of course complained about those actions because it was illegal to arrest him in Kenya as Turkey has no jurisdiction there. The deportation was also unlawful as Ocalan had no way to appeal that. In addition to the mentioned above, he did not consider himself as a terrorist because he saw himself as a leader of the organization the purpose of which was the protection of the rights for existence and recognition of the Kurdish minority (Kunzli, 2004, p. 142-143).

The main question in that case is if the Convention is applicable because the arrest of the applicant was outside of Turkey and it is supposed to have no jurisdiction. To research that question we can refer to the Loizidou case. In that case the Court made some exceptions and held that Turkey has liability for the violation of the Convention in Northern Cyprus.

The Court decided that the Convention is applicable as well. The Court described its argument as such that Turkey did not interfere in the territorial sovereignty of Kenya since both countries had some kind of agreement between them. We can notice the cooperation in the fact that Kenyan authorities brought Ocalan to the plane to Turkey where the Turkish officials were waiting for him and picked him up from the plane. And also even in the argumentation of the defendant part of the Turkish government they said that the procedure of the extradition was lawful on their point of view since the states have some cooperation between them to restrict the terrorism. Thus, the case is significant that the Court used the extraterritorial application of the Convention and as a result applied a violation of those articles of the Convention towards the applicant (Loizidou v Turkey, 1995).

Sometimes a person can not be deported even if there is no risk of a death sentence but still a person has the possibility to face a death due to military aggression or the war in the state of the residence. We are talking about the refugees or the asy-

lum seekers. In International Humanitarian Law there is a non-refoulement principle which protects such refugees and asylum seekers. This principle is described in art. 33 of the 1951 Refugee Convention. According to that article no Contracting State shall expel or return ("refouler") a refugee in any manner whatsoever to the frontiers of territories where his life or freedom would be threatened on account of his race, religion, nationality.

Ship of a particular social group or political opinion unless such refugee is a danger to the security of the country what is proved by reasonable grounds and if the person is already convicted by a final judgment of a particularly serious crime, constitutes a danger to the community of that country (Refugee Convention, art. 33).

The same provision we can find in the Convention against Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. In accordance with article 3 of the Convention state party has no right to return a person who can be a subject of torture in the country of his origin and if its proved by reasoned grounds (Convention against Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, art. 3).

This principle is also prescribed in article 16 of the International Convention for the protection of all persons from enforced disappearance. This article protects persons who could not be returned to the place of their domicile in case they can be the subjects of the enforced disappearance. For the purpose of determining whether there are such grounds, the competent authorities shall take into account all relevant considerations, including, where applicable, the existence in the State concerned of a consistent pattern of gross, flagrant or mass violations of human rights or of serious violations of international humanitarian law (International Convention for the protection of all persons from enforced disappearance, art. 16).

3.2. Legal challenges of refugee families:

The rights of asylum seekers are important even in conflicts. In the case "Sufi and Elmi v. the United Kingdom", the two candidates were citizens of Somalia. Upon arriving in the UK in 2003, Mr. Sufi—the initial applicant—filed for asylum on the grounds that he belonged to a minority clan that was being persecuted by security forces, who had killed his father and sister and critically injured him. Due to the lack of authenticity in the information he provided, his application was denied and his appeal was dismissed. He was identified as having post-traumatic stress disorder in 2008. The second candidate, Mr. Elmi, belongs to the Isaaq clan, which is the majority. After arriving in the UK in 1988, he was given permission to stay as a refugee. Both candidates received deportation orders after being found guilty of several major crimes. They made an unsuccessful appeal. The applicants claimed in their submissions to the European Court that if they were sent back to Somalia, they may suffer ill-treatment (Sufi and Elmi v. the United Kingdom, 2011).

In an expulsion case, the only question to be answered was whether, under all the circumstances, there had been significant evidence demonstrated to support the belief that the applicant would, after return, be subject to treatment, that would infringe Article 3. For the purpose of determining the intensity of an a dispute, the relevant criteria was important: whether the parties were directly targeting civilians or using warfare tactics and methods that increased the risk of civilian deaths; whether these tactics and methods were widely used among the parties; whether the fighting was localized or widespread; and, lastly, the number of civilians who were killed, injured, and displaced as a result of the conflict.

The planned point of return, Mogadishu, faced massive shelling, military attacks regular and not expected violence. There were a significant amount of homeless people and deaths among civilians.

Regarding the applicants' individual situations, the first applicant would face real danger of torture if he decided to stay in Mogadishu. He came to live in the UK in 2003, at the age of sixteen, and his only close family connections were in a town under al-Shabaab's control, so there was a genuine risk of maltreatment if he tried to move there. It was therefore potential that he would end up in an IDP or refugee camp where conditions were bad enough to meet the requirements of Article 3, and the first applicant would be especially vulnerable because of his mental health issues.

If the second applicant stayed in Mogadishu, he would be in actual danger of being tortured. While it was acknowledged that he belonged to the dominant Isaaq clan, the Court did not view this as proof of ties strong enough to protect him. He had come in the United Kingdom in 1988 at the age of nineteen, and had no prior experience living under the oppressive rule of al-Shabaab. Furthermore, there was no proof that he had any close familial ties in southern or central Somalia. For this reason, whenever he seeks asylum in an area under al-Shabaab's control, he would be seriously in danger. Likewise, in the event that he sought safety in an IDP or refugee camp. Finally, the government's claim that he would be allowed to enter Somaliland seemed to be at odds with the reality that he had been given removal instructions to Mogadishu rather than Hargeisa. To sum up, deportation would be against the law.

3.3. Refugee status and religious beliefs:

Regarding asylum claims based on a recognized general risk, the States' obligations under Articles 2 and 3 in expulsion cases required the authorities to conduct an independent assessment of that risk when information about it was easily accessible from a variety of sources. On the other hand, it must be the asylum seeker's responsibility to rely upon and verify any personal risk in order for their claim to be granted. In the case "F.G. v. Sweden [GC]", the applicant, an Iranian native, requested refuge in Sweden claiming his association with known opponents of the Iranian government

and his arrest and detention by the authorities on three distinct occasions between 2007 and 2009, primarily related to his online publishing activities. He had become a Christian after coming to Sweden, which he said put him in danger of being executed for immorality if he returned to Iran. The Swedish government denied his request for refuge and issued an order to have him removed.

By a vote of four to three, a Chamber of the Court ruled on January 16, 2014, that the applicant would not be in violation of Articles 2 or 3 of the Convention if the expulsion order was implemented. It concluded that there was no evidence to support the applicant's political involvement or activities having been more than incidental. He had made it clear to the domestic authorities that he did not want to use his conversion to Christianity as justification for asylum because he considered this to be a personal matter and there was no evidence that the Iranian authorities were aware of his conversion. In summary, the applicant was unable to provide evidence of a substantial and actual risk of receiving prohibited treatment if he were sent back to Iran (F.G. v. Sweden [GC], 2016).

A popular example of the deportation of asylum seekers and refugees happened in Malaysia towards Myanmar society. The non-refoulement principle is binding, however Malaysian authorities without a ruling to check the current situation in Myanmar have violated such non-refoulement principle. The departed people who included illegal immigrants and asylum seekers, whose actions were incompatible with the article 12 of International Covenant on Civil and Political Rights which provides a freedom of movement within the territory if the person stays there lawfully, were expelled without careful consideration of each individual (International Covenant on Civil and Political Rights, art. 12).

The point is that protection towards foreigners shall be provided even if they are illegal immigrants. It is unlawful to depart people without checking their situation individually (Susanto et al., 2023, p. 195). Moreover, collective expulsion of aliens is prohibited under article 4 of Protocol № 4 of the European Convention on Human Rights.

3.4. The significance of individual case examination:

The collective expulsion is prohibited, especially when people are staying in the country due to humanitarian reasons. For instance, in the case "Conca v Belgium", the European Court of Human Rights decided that Belgium failed to examine the specific situation of each individual prior the expulsion. The applicants, who were Slovakian nationals of Romany origin, said that they had fled from Slovakia where they had been subjected to racist assaults with the police refusing to intervene. On 3 March 1999 their applications for asylum were declared inadmissible. The decisions refusing them permission to remain were accompanied by other decisions refusing

them permission to enter the territory and an order to leave the territory within five days. On 5 March 1999 the applicants lodged an appeal against those decisions with the Commissioner General for Refugees and Stateless Persons under the urgent-applications procedure. On 18 June 1999 the Commissioner-General's Office upheld the decision refusing the applicants permission to remain and stated that time had begun to run again for the purposes of the five-day time-limit. It was unlawful, first of all, to force everyone of the community to leave the territory without checking the individual situation of everyone as there is obviously proven that applicants were seeking for the protection and they felt a fear to come back to Slovakia due to possible inhuman treatment based on racist ground, and in second, they had no time to appeal their deportation because of the short terms during which they had to leave the country. The deportation can be applicable only after all remedies which the applicant thinks to be useful to use against the decision of the authorities. Belgium had to give each of them a right for argumentation why they wanted to stay and to not go back to Slovakia (Conca v Belgium, 2002).

Thus, the Court decided that there is also violation of article 5 (4) which means that everyone shall be entitled to take proceedings by which the lawfulness of his detention shall be decided speedily by a court and his release ordered if the detention is not lawful (European Convention on Human Rights, art. 5 (4)).

In addition to that, the Court considered that there is a violation of article 13 of The Convention which means everyone whose rights and freedoms as set forth in this Convention are violated shall have an effective remedy before a national authority notwithstanding that the violation has been committed by persons acting in an official capacity (European Convention on Human Rights, art. 13).

3.5. Non-refoulement principle:

Nor can we pass by the tragic genocide and ethnic cleansing of Muslim Indo-Aryan ethic group in Myanmar. Rohingyas were faced with mass persecution by the Buddhist majority. And now we see the decision of the Government of India to deport approximately 40,000 Rohingya estimated to be living across India, back to Myanmar. The Supreme Court of India on 8 April 2021, refused to grant relief to a group of Rohingya, detained in preparation for deportation to Myanmar (Mohammad Salimullah v Union of India, 2021).

The first legal issue that needs to be addressed directly relates to the lack of appreciation of the legal principle of non-refoulement by the court. The court glibly notes that India has not signed the 1951 Refugee Convention and protocol, inferring that this is sufficient for the non-applicability of the principle of non-refoulement (Pillai, 2021).

It shall be noted that first of all, the non-refoulement principle is applicable in this situation because it's also written in other international treaties except of The Refugee

Convention, and second, such principle became customary international law and it is still applicable despite of the ratification of the certain treaty or not.

In relation to the first point, India has signed and ratified the International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention on the Rights of the Child, and the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict. These conventions provide for non-refoulement by virtue of their general provisions, reiterated by the treaty bodies that interpret these conventions, and by case law.

In addition to that,the Committee on the Rights of the Child in its General Comment No. 6 on the "Treatment of unaccompanied and separated children outside their country of origin" provides the obligation under article 39 of the Convention on the Rights of the Child sets out the duty of States to provide rehabilitation services to children who have been victims of any form of abuse, neglect, exploitation, torture, cruel, inhuman and degrading treatment or armed conflicts (General Comment No. 6, 2005).

India has also signed, but not ratified the Convention against Torture and Other Cruel Inhuman or Degrading Treatment or Punishment and the International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance. These treaties have a clear provision of the principle of non-refoulement as it was mentioned earlier. But still even if these documents were not ratified, the signature also means to not withdraw from the content of the treaties. Also India has signed and ratified the Genocide Convention. This means the Genocide Convention is binding on India, which include the obligations to prevent and punish genocide (Convention on the Prevention and Punishment of the crime of Genocide, art. 1).In other terms, to prevent genocide, in our opinion, also means to not extradite people to a county where they can face genocide on them.

It has to be noticed that here is the question of who decides to depart a person, authorities, court or someone else. If the court does not decide, here is an issue. For example, as we mentioned earlier, if the government of the country of the person's origin gave a guaranty to another state to not apply a death sentence it will not work because the judicial branch works separately and if the death penalty is applicable in particular case the guaranty promise still does not exclude that. Also here is an example of the asylum seeker from Cameroon by the name Fred who came to the USA for humanitarian reasons and the court decided to give him asylum but before that he faced some kind of inhuman treatment in the USA. He tried to get medical care but later he was refused to continue the treatment by the detention officers who replied that the US government did not want to continue paying for his medical expenses. Fred was driven to a bus station near the border, where he was told to get out: "They just released me at the roadside. They took off my chains and my cuffs and said, 'You have to go.' But I was like, 'But where do I go? I don't know where to go.' And they

said 'Well, that's not our problem', and they drove off." Thus, Fred was abandoned in the desert with nothing but his letter from the immigration court, essentially leaving him to fend for himself in getting the potentially life-saving final round of medication (Wilson et al., 2023, p. 4). But do the detention officers have a right to decide if a person can be refused asylum or not? The answer is no. He had the letter from the court which had power to decide and was going to figure it out. In our opinion, the detention officers acted beyond their authority and have to be responsible for that.

4. National security and health conditions:

Mental health conditions play a crucial role in the asylum-seeking process. The case - "Aswat v. the United Kingdom" After the United States requested the applicant's immediate arrest with regard to his criminal prosecution for planning to construct a jihad training camp, the applicant was arrested in the United Kingdom on the basis of an arrest warrant. The Secretary of State issued an extradition order for him in March 2006. According to the mental health laws of the United Kingdom, the applicant was eligible for custody and was moved to a high security mental health institution in March 2008. After reviewing the applicant's case in November 2011, the First-Tier Tribunal Mental Health determined that the applicant had paranoid schizophrenia and that, for his own protection and well-being, he needed to stay liable to detention in a medical facility (Aswat v. the United Kingdom, 2013).

Whether or not the applicant's extradition to the United States would breach Article 3 of the Convention very much depended upon the conditions in which he would be detained and the medical services available to him there. The inability to figure out with any kind of belief whether prison or institutions the applicant would be detained in, either before or after trial, made it difficult to analyze those conditions of treatment. This was particularly relevant with regard to the pre-trial phase, concerning which scant details had been given. Although it had advised that if he consented to the United States' authorities receiving his medical records upon extradition, they would be able to consider his mental health concerns when determining where to house him while on remand, the US Department of Justice had not indicated where the applicant would or could be held.

It was also questionable how long the applicant would be expected to wait for trial while on remand. In the event that the applicant was extradited, his attorneys could argue that, due to his mental illness, he was not competent to stand trial in the United States. The applicant would then have to have his competency evaluated by a district court, and if the judge determined that he was competent, he would have the opportunity to appeal to the Court of Appeals. The length of any potential competency evaluation or appeals process was not disclosed to the Court, but it was reasonable to presume that if the applicant asserted these rights, the pre-trial deten-

tion period would be extended. Lastly, the Court expressed worry over the lack of any information regarding the applicant's repercussions in the event that the district court determined that he was not competent to stand trial.

If found innocent, there was no guarantee he would not end himself at ADX Florence, subject to a "highly restrictive" regime and extended periods of social seclusion. There was nothing to suggest how long he would stay at ADX Florence. The applicant's case might be classified due to the severity of his mental condition, even though the court in Babar Ahmad had not acknowledged that the conditions in ADX Florence met the Article 3 criterion for those in good health or with less severe mental health difficulties. In conclusion, extradition would constitute a violation.

Conclusions:

1. This article considered the problem of not applying a death penalty only for that crime for which the extradition was requested in case of the guarantee by the state which requires for the extradition. It should be noted that only the extraditing state can be liable for the extradition in case if that state did not take a guarantee. But even if the guarantee takes place, it does not mean that the person will not face the death penalty because the state can charge for another crime for which was not any guarantee, that is why it is important if guarantee is going to be interpreted in law as a guarantee in general to not apply a death sentence in any case.
2. The collective expulsion of aliens is prohibited and it can not exist without the checking of the individual situation of the person separately. In international law there should be a more clear provision that each person from the group has a right to protect the reasons why he or she wants to stay and only after all of the remedies the person can be extradited if all remedies are exhausted and the court decided that. It also should be noted that any officials have no right to decide to extradite a person except of the court, and the responsibilities for the actions beyond their authority should be clearly written in international acts.
3. The non-refoulement principle has to be binding even if the state did not ratify the conventions where this provision is clearly written because refugees and asylum seekers can face deportation issues in some counties.
4. The state executing deportation, should engage in negotiations with the relevant authorities in the receiving country to avoid the potential imposition of the death penalty. This approach demonstrates a dedication to maintaining fundamental values of justice and human rights while attempting to prevent any infringement of the right to life.
5. When deporting asylum seekers who have converted to another religion, the deporting country must examine the risks associated with this change. In some states, such conversions might result in persecution, torture, or even deaths. As a

result, prior to making decisions, the deporting country must consider the individual's safety and well-being in regard to their religious convictions.

6. When an asylum seeker has a mental disorder, it is critical to examine the substantial danger that their extradition to a different, potentially hostile prison environment in the country of origin may result in a severe deterioration in their mental and physical health. Such situations could violate Article 3 of the European Convention on Human Rights (ECHR), which forbids torture, inhumane, or degrading treatment. To guarantee compliance with human rights norms, special attention must be given to the individual's mental health requirements as well as the conditions they can face if they are deported.

A list of references

Legal acts:

International conventions, recommendations:

1. European Convention on Human Rights (1950). [1953] 213 UNTS 221
2. Covenant on Civil and Political Rights (1966). [1976] 999 UNTS 171.
3. Convention relation to the status of refugees (1951). [1954] 189 U.N.T.S. 150.
4. Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984). [1987] 1465 U.N.T.S. 85
5. International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (2006). [2010] 2716 U.N.T.S. 3
6. General comment No. 6 (2005): Treatment of Unaccompanied and Separated Children Outside their Country of Origin. CRC/GC/2005/6
7. Convention on the Prevention and Punishment of Genocide (1948). [1948-12-09] 78 U.N.T.S. 277

Special literature:

Articles in electronic scientific journals:

8. A. Kunzli (2004). Öcalan v. Turkey: Some Comments. Leiden Journal of International Law, 17(1), 141-154. Available at: doi:10.1017/S0922156504001645
9. A. Susanto, YasniarRachmawati Majid, Ikaningtyas, M. Akbar Nursasmita (2023). How deportation becomes illegal deportation? (The case of deportation of Myanmar Nationals by Malaysia). Padjadjaran Journal of International law, 7 (2), 193-214. Available at: DOI: https://doi.org/10.23920/pjil.v7i2.1370
10. B. K. Wilson, A. Burnstan, C. Calderon, T. J. Csordas (2023). "Letting die" by design: Asylum seekers` lived experience of postcolonial necropolitics. Social Science and Medicine, 320. Available at: DOI: https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2023.115714

Electronic publications:

Websites:

11. P. Pillai (2021). Intenational Law Omissions: Rohingya deportation order of the Supreme Court of India. Available at: http://opiniojuris.org/2021/04/19/international-law-omissions-rohingya-deportation-order-of-the-supreme-court-of-india/
12. Amnesty international (2022). The death penalty around the world. Availbale at: https://amnesty.org.nz/death-penalty-2022-stats

Court practice:

Decisions of European Court of Human Rights:

13. Soering v United Kingdom [ECHR], № 14038/88, [07.07.1989]. ECLI:CE:ECHR:1989:-0707JUD001403888
14. Kaboulov v Ukraine [ECHR], № 41015/04, [19.11.2009]. ECLI:CE:ECHR:2009:-1119JUD004101504
15. Ocalan v Turkey [ECHR], № 46221/99, [12.05.2005]. ECLI:CE:ECHR:2005:-0512JUD004622199
16. Loizidou v TUrkey [ECHR], № 15318/89, [23.03.1995].ECLI:CE:ECHR:1995:-0323JUD001531889
17. Conca v Belgium [ECHR], № 51564/99, [05.02.2002]. ECLI:CE:ECHR:2002:-0205JUD005156499
18. Al-Saadoon and Mufdhi v the United Kingdom [ECHR], № 61498/08, [02.03.2010]. ECLI:CE:ECHR:2010:0302JUD006149808
19. Sufi and Elmi v the United Kingdom [ECHR], № 8319/07, [28.06.2011]. ECLI:CE:ECHR:2011:0628JUD000831907
20. Aswat v. the United Kingdom [ECHR], № 17299/12, [16.04.2013]. ECLI:CE:ECHR:2013:-0416JUD001729912
21. F.G. v. Sweden [GC] [ECHR], № 43611/11, [23.03.2016]. ECLI:CE:ECHR:2016:-0323JUD004361111

Decisions of the Human Rights Committee:

22. Chitat Ng v. Canada, № 469/1991, [05.11.1993]. CCPR/ C/49/D/469/1991. Available at: URL: http://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/dec469.htm

Jurisprudence of the courts of general competence:

23. Mohammad Salimullah v Union of India [The Supreme Court of India], № 38048 of 2021 in Writ petition (civil) № 793 of 2017, [08.04.2021].

ISSN 2345-0878 (spausdintas)
ISSN 2538-8916 (internete)

Teisės mokslo pavasaris 2024. Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Studentų mokslinė draugija. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2024. – 336 p.

„Teisės mokslo pavasaris“ – kasmetinis Vilniaus universiteto Teisės fakulteto studentų geriausių darbų rinkinys. Į straipsnių rinkinį atrinkti tyrimai buvo vertinami autoritetingos komisijos, kuri pirmiausia išklausė originalius tyrėjų pristatymus. Tikslumas, gebėjimas pristatyti teisinę problemą, identifikuoti skirtingus jos sprendimo argumentus, juos supriešinti ir išgauti geriausią sprendimą – tai tos teisės profesionalo savybės, kurios būtinos sėkmingam teisininkui. Tačiau ne tik dėl to teisininko profesija yra vertinama visuomenėje. Skirtingų ideologijų, interesų, informacijos srautuose pasiklydusi visuomenė tikisi ne tik procedūrinio teisingumo – ji pirmiausia tikisi vertybinio teisingumo. Humanistiškas požiūris į žmogų, asmens laisvės gerbimas ir asmens pažeidžiamumo suvokimas, galimybė balansuoti visuomenės ir subjekto individualius intersus – tai yra savybės, be kurių negali būti įsivaizduojamas teisės profesionalas.

Viršelio dailininkė *Jurga Tėvelienė*
Maketuotoja *Vida Vaidakavičienė*

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, LT-10222 Vilnius
info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt

Spausdino UAB „Ciklonas“
Žirmūnų g. 68, LT-09124 Vilnius
Tiražas 100 egz. 23,4 aut. l.

MECENATAS

LEIDINIO RĖMĖJAI:

Advokatas Audrius Voveris

ISSN 2345-0878

www.tf.vu.lt/mokslas/leidiniai/